

*Присвячую своїй родині ~  
Неллі Корнієнко  
й Оксані Шанюк*



Лесь ТАНЮК

ТВОРИ  
ЩОДЕННИКИ  
без купюр

*в 60-ти томах*

XXIII том

1968 р.

*листопад-грудень*

Київ  
Альгерпрес  
2012

ББК 84.44

T18

**Танюк Л. С.**

**T18** ТВОРИ. Щоденники без купюр. В 60-и томах. Том 23. 1968 р. (*листопад-грудень*). — К. : «Альтерпрес», 2012. — 657 с.

ISBN 966-542-189-1 (серія)

ISBN 978-966-542-515-1 (т. XXIII)

23-ій том «Щоденників без купюр» Леся Танюка завершує 1968 рік (листопад-грудень), означений розгромом Празької весни й окупацією Чехословаччини (дисидентські листи й протести, суди над протестантами, київська і московська реальність тих місяців, міжнародна опінія). Л. Танюк намагається розірвати ланцюг вимушеного безробіття, але КГБ закриває обидві його вистави — у Ленінграді й Смоленську.

У томі продовжено публікацію листів Курбасового актора Йосипа Гірняка (США) до Орисі Стешенко (Київ).

Окремим зошитом подано «Гоголіаду» (1960-1968) — авторські рефлексії на «малоросіяństwo-україństwo» М. Гоголя, на кризу його богошукацтва, на потяг Гоголя до історії та ін.

З додаткових матеріалів — стратегічна для української національної проблематики стаття Ю. Шереха (Ю. Шевельова) «Донців ховає Донцова» (1948 р.).

Цікаві також авторські нотатки з приводу «театру абсурду» (у його французькому вияві).

Наприкінці тому подано драму А. Міллера «Сайлемський процес», асоційовану з українськими арештами — у перекладі Леся Танюка з англійської (друкується вперше).

ББК 84.44

ISBN 966-542-189-1 (серія)

ISBN 978-966-542-515-1 (Т. XXIII)

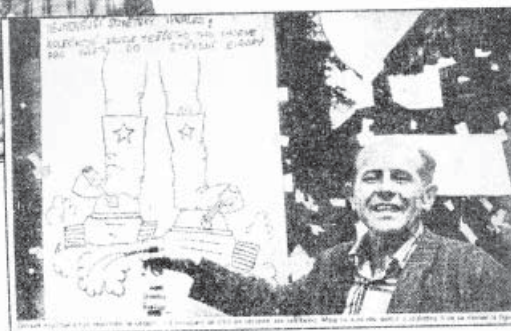
© Танюк Л. С., 2012

© «Альтерпрес», 2012



**листопад -**

**грудень 1968**



*Бастілія – скільки тюрем  
було збудовано з її цегли!*

*Кіп Булигов*

# 1968

## листопад-грудень

Зошит №34

Сюжет перший – ніби молодіжний. Європу струснуло цього (й трохи минулого) року студентськими страйками й бунтами. Цей рух протестів, здається, дуже перелякав наших ідеологів, які ще вчора хвалилися революційністю студентів, які, мовляв, хоча й ідуть іноді за гаслами Че Гевари, проте – руйнують капіталізм... Берлін та К<sup>0</sup>, в якому студентів ніби підбивали на бунти Хоххут і Макс Фріш, принесли заборону на Хоххута й Макса Фріша. Париж, де студентським кумиром став Сартр, спричинився **у нас** до критики Сартра, який, мовляв, «захопився маоїзмом». Анархісти Швейцарії, заворушення в Іспанії та Італії. Звичайно ж, орієнтири «на молодь» чи «проти» різко змінила Прага... Якщо вже молодіжний рух так боляче ударив по Де Голлю, то як його не боятися нашій обережній ...кратії?

Субота 1  
листопада

Може, через те взялися черговий раз – за «письменників» (молодих) на Україні? Стріли й блискавиці на адресу Ліни, Дзюби й Драча, зустріч Шелеста зі студентами КДУ, заміна Скаби на інтелектуала Овчаренка, «зміцнення» комсомольських кадрів, наступ на школу й учительство (Волинь, Донецьк). Показовим став, як на мене, пленум українського ЦК у вересні, так само як і «новий курс», що його заявив Овчаренко у «Дніпрі». Вчора уважно вивчав його статтю, і на мене ніби повіяло спортивним «вітерцем»

*Три перші сюжети  
листопада – молодіжний,  
мандельштамівський і про ЦДЛ  
у Болгарії*

передвоєнних літ, – «мускул свій, дихання і тіло укріплюй с пользою для воєнного дела»... Усіх, кого можна і кого не можна, зняли з друку, відлучили від виставок. Саме поняття «творчої молоді» вийшло з ужитку, – навіть тут, у Москві.

Це – до моєї спроби пов'язатися з Україною щодо театру. Найменш вдалого часу я не зміг вибрати. У повітрі просто пахне, відгонить страхом перед студентськими заворушеннями. Через те й казяться.

Слід, отже, чекати «пом'якшення» – стосовно тих, які виявляються податливішими й поспішають, як у випадку з Хрущовим (Євтушенко!), «на ісправленіє». Щось такого я вже спостерігаю по Україні...



*О. Мандельштам*

Сюжет другий – Мандельштам про Курбаса. Борис З(інгерман) готував альманах «Театральные страницы», і ми з Неллею запланували туди дві рецензії Мандельштама на «Березиль». Для Мар'яни Строевої сам факт реальності таких рецензій був чомусь колосальним відкриттям. Все-таки люблять вони відкривати **щось** уже звичними ключами: таким ключем стає орієнтація на Мандельштама, Цветаєву, Пастернака. І коли з'ясувалося, що Курбас – не міф, «по-

тому что о нем, оказывается, писал еще Мандельштам»(?!), ставлення до Курбаса навіть у таких дам, як Вишневська, різко змінилося.

Проте номер не вийшов. Щойно переказали – альманах **розсипали**, Мандельштама про Курбаса – не надрукують. Мені лишилося тільки долучити примірник до щоденника.

Сюжет третій – Дитячий театр повернувся з Болгарії, моя вистава мала успіх, але на моє прізвище Шах наклав вето: мене не можна було згадувати ні перед журналістами, ні на радіо, ні навіть на фуршеті, де мною дуже цікавився Недялко Йорданов. Напевне, він щось знає, позаяк проголосив «бунтівний тост» – мовляв, 1968-й рік Організація



Об'єднаних Націй оголосила роком прав людей мистецтва, зокрема режисерів і драматургів... Для наших акторів то був «нечуваний протест»...

Сюжет четвертий – пані Орісенька передала копії листів пана Юзка, з N9 по N17... І це вже історія. Він, як і за молодих літ, іменує свою Джульєтту Рижетонькою, пише як думає, і намагається якнайдетальніше відповісти на всі ті запитання, що ми йому з Неллею підготували. У 9-ому листі – про «Маклену Грасу». [...]

*Тітка – мист №9  
(«Маклена Граса»)*

«У моїх відповідях шукай те, що я бачив, як розумів і пам'ятаю.

1. Лесь трактував «М. Г.» як трагедію з трагікомедійними мотивами... Дуже важливою і маркантною рисою всієї постановки був її ритм «скерцо». Дія плывла мов гірський потічок, долаючи каміння і всякі інші перешкоди на своєму шляху, то з шумом і ревом, то затихаючи у прозорому плесі. Режисер догледів у «Маклені Грасі» те, чого вже Куліш не мав змоги домовити на тематиці українській. Він ясно добачав в автора комплекс Лесі України, яка теж спасалась в чужих, навіть в античних темах. Це Курбас хотів підкреслити у своїй поставі.

(Я гадаю – він трохи модернізує виставу. І Крушельницький, і пані Оріся, і Мілютенко, і навіть Романенко – не дали жодного прикладу спроби «підкреслити» українське у цій «польській» виставі. Навпаки, і Меллер, і музика, і костюми і деяка «полонізація» мови – свідчили про спробу якнайглибше заховати «паралелі», не виставляти їх на огляд. Інша справа, що Куліш не зовсім собі уявляв Польщі доби Пілсудського й мимоволі додавав до неї свої «радянські враження» – наприклад, вся історія з Окраєм.

П'єсу тому й закрили, – як і виставу, – що ні Курбасові, ні Кулішеві не вдалося дати Польщу. Хоч як вони старалися «спастися у чужих... темах», на кожному кроці вилізала Україна. Фабрична криза – умовна, а голод Христинчин та опухлі ноги Стефана Граси – реальність саме 1933-го року!)

2. Маклена вбивала Зброжека на сцені, тримаючи револьвера обома руками, притиснутими до свого живота і з заплющеними

очима. Зброжек падав тут же, і його голова ховалась за кулісами першого порталю.

(Так було й у моїй виставі, – Зброжек-Крітенко. Але цього блискучого жесту – тримає револьвера обома руками, притиснутими до живота, – мені ніхто з виконавців не підказав. А це ж дуже точно!)

3. Проблема «перетворень» була дуже модною в період «Газу» (експресіонізм) і «Джіммі Гігінса» (конструктивізм). На тій проблемі Лесь обґрунтовував свою систему і вишкіл актора. Але на тому коникові і молоді учні-режисери (Фавст, Ігнатович, особливо Скляренко) засиділись і дуже часто обертали kota хвостом наперед. Курбас, прищеплюючи акторам «перетворений жест» як засіб нового вияву внутрішнього, психічного стану, відмінного від акторських штампів побутового театру і російського натуралістичного, велику увагу приділив тій ділянці в режисерській своїй практиці і молодих adeptів режисури. Завершеним періодом режисерських перетворень Курбаса слід вважати поставу «Золотого черева». Ти напевно пам'ятаєш сцену тортур Джіммі, коли масовка внизу передавала не тільки фізичний стан його, але всю внутрішню його боротьбу, його мислі. Таких моментів у «Газі» було вже багато, але Курбасовому експресіонізму у тій поставі – дальше завершення людських тіл, накопичених у піраміди, йти вже було нікуди, тому він у тій поставі попрощався із тим ізмом і перейшов до конструкції. Там і там «перетворення» було домінуючим фактором, його режисерським почерком, який не був подібним до письма режисерів того часу, навіть за межами СРСР. Таких прийомів тримався Вовочка (Л. Т. – Скляренко!) ще у «Хазяїні». Звичайно, не так переконливо і не так майстерно, як це умів Лесь. Це у Вови виходило доволі кострубато й надумано, що і викликало багато толків та заперечень. Для Курбаса все було можливим, бо то можливе – було у нього переконливим і доцільним. В тому була його сила і секрет його мистецтва.

«Маклена Граса» ставилась у часи наступу на всі театри, які намагались зберегти своє обличчя і не піддавались стрижці під один фасон. Куліш спасався у зарубіжній тематиці, Курбас завертав до шекспірівського реалізму. Може пригадуєш собі, на першому плані червоні, бархатні драпіровки, підв'язані товсти-

ми золотими шнурами з великими китицями, що нагадували класичні декорації вистав того автора в часах попередніх століть? Після «Диктатури», де режисер рятував виставу від дешевої агітки (у формальних експериментах оперного видовища) в «Маклені Грасі» він акцентував трагедію людини в тисках свавілля державної системи: доля індивіда (Маклена з родиною, і мистецтво – Падура, яке система загнала у собачу будку) і трагікомедійна пристрасть до продовження життя, навіть ціною власної смерті. Тема дійсно гідна Шекспіра і стилю акторської інтерпретації його творів.

Одна тільки сцена випадала із того плану: вулиця, куди Маклена вийшла продавати себе нічним панкам. Там у мізансценах і рухах тіней, що падали від кількох шукачів живого краму, все те нагадувало режисерську силу перетворень – страшного, реально-го... То не був реалізм уявного, бажаного, це була страшна реальна дійсність, яка гнітила людину і її духа. Шекспірівський мотив в оформленні був дуже вимовний у помості, перекинутому через оркестрон і майже над головами глядачів Зброжек гіпнотизував своїми пристрасними планами купна фабрики, Падура віртуозно концертував на окаріні, а вуличні акробати лякали глядачів своїми карколомними номерами».

(Абсолютно унікальні тексти. Може, трохи спрощує тезу «перетворень», «модних» у певні періоди: йдеться ж бо про цілісну школу, а не про тимчасове захоплення. Швидше за все, він хоче сказати про **видозмінення** перетворень, про розвиток Курбасового методу в часі. Звичайно, слабші учні – в добу, яка вже дбала про мхатівський уніформізм реалізму, не раз потім знецінили «перетворення»; але від того воно не стало як метод гіршим чи менш актуальним. Весь Курбас побудований на метафориці, це взяли від нього всі кращі березильці.

Знахідкою для мене стала Гірнякова фраза про «Золоте черево» як про **завершений** етап режисерських перетворень. Цій виставі найдужче дісталось від критики (перша з'ява Курбаса у чужому для «Березоля» середовищі!), один лише Хвильовий зазначив, що вистава є вихід з репертуарної кризи, але й у його статті – немає про режисуру. Отже,

«Золоте черево» не лише Круш вважав етапом, – всупереч «провалові»...

Підтвердження – про муки Джіммі, маса – внизу. Нелля давно має рацію: це тема для окремої розвідки.

І дуже чітко – про шекспірізацію вистави. От тільки чому «вулиця» – «випадала з того плану»? Навпаки, це один з найхарактерніших епізодів. І цей дощ... І цей фарс: «То купить собі кобилу». А фраза «трагікомедійна пристрасть до продовження життя, навіть ціною власної смерті» – раптом різонула мене ще одним поворотом, абсолютно не маклерським і не таким уже «трагікомедійним». Мене завжди цікавило, як могли досвідчені Бухаріні й Радеки **визнавати** себе шпигунами й шкідниками, я постійно допитувався про це – у кожного, хто пережив ті часи... І коли яось Крушельницький сказав нам таку фразу, що вони своїм **визнанням** востаннє, як їм здавалось, зміцнювали розхитану соціалістичну ідею, я не міг того збагнути. Аж такий фанатизм видавався мені чимось на зразок упертості віслюка – не більше. А читаючи Гірняка, я раптом уявив собі, як це справді могло бути у **Шекспіра**. Адже ж Бухаріні й Радеки могли визнавати це не лише внаслідок катувань. А якщо вони справді вірили у свій «балкон»,



*Сцена з вистави Джіммі Хіггінс*

як Зброжек? Щоб торжествувала – навіть ціною їхньої смерті – **фірма?** Жахливе, страхітне відкриття!».

У своєму 4-му пункті Гірняк подає це «чіпляйся за життя навіть коштом власної смерті. За життя не тільки фізичне, але й духове...» – як ідею вистави «Маклени» в цілому. Ось із цим я би вже посперечався. Це він проектує все на Зброжка. Цього замало.

Чому в нього – Падура, а не Падур? Хто помиляється – всі кияни – чи американець?

«Після цілонічної проби нас розпустили по хатах спати, але за кілька годин мене збудили і наказали негайно йти до театру, де вже було все готове до вистави, в гардеробі моїй сидів вартовий і запропонував готуватися до вистави».

Збігається з Крушельницьким: у нього в гримерній так само сидів енкаведист. І перевіряв, чи немає зброї або отрути – бризнути в зал. Це ж вони мали грати для уряду-політбюро-Балицького з компанією. Той самий історичний прогон, який вирішив долю Курбаса. Отже, вони примусили його показати недороблену роботу...

Хоча яке б уже мало значення, якби якість була інша?)

#### **У листі №10 від 6 червня 1968 року:**

«Розмову Лукаша в «Литературной газете» читали, і ми страшенно раді за Твою компанію по літературній ділянці. Честь Вам усім, Подвижники мистецького слова! У «Всесвіті» бачили зразки того мистецтва Леся-молодшого, який і на цьому поприщі не пасе задніх. Хай снага і воля сопутствує йому!.. Ну а вже мила Нелля прямо положила нас на всі лопатки. Нарешті наш Учитель дочекався гідного інтерпретатора. Тепер я уявляю собі, як мусить виглядати її дисертація про творчість велета новітнього театру! Її стаття вражає не тільки джерельністю, ерудицією, але й проникливою інтуїцією.

Це перша праця про творця «Березоля», яка на повний голос зважилась заговорити про те, що замовчували найближчі учні й соратники. Її відвага подиву гідна. Те, що у статті

*Гірняк – лист №10  
(«Л.П.» про переказів.  
Стаття Н.К.)*

не завертається нічого у сторонні папірці, і говориться вперше на повний голос про працю, яка досі лежала під десятьма замками, і що ця молода людина повідгрібала зразки перлин із архівної пилуки – речі забутої золотої доби українського театру – це поки що трудно переоцінити! Гадаю, що сучасні «театрознавці» дістали вимовний урок, і вони повинні багато чого намотати собі на вус. Як видно, Неля ще не одно скаже на ту тему, і сьогодні можна бути спокійним за долю історії «Березоля» і його творця. Стаття в 4-му номері «Театру» свідчить, що ця тема має відкриті семафори по правильному путі. Жаль, що по тому напрямі не пішов В. Гакебуш, а застряв на Васькиному фарватері. Хай повчиться у Нелі, перед якою я клоню свою стару голову! ... Після такого блискучого дебюту – хочеться вірити, що ця представниця третього покоління спасе честь істориків березилівської доби. Хай всі Боги людства їй допоможуть!»

Гм... Якщо йдеться про Гакебушів чи тих же Йосипенків, то їм уже ніхто й ніщо не допоможе. Не тому, що вони «застряли у Васькиному фарватері». Вуста українського театрознавства стулені страхом. Не могу й близько порівняти з тим, що діється тут, у Москві, де є Наташа Кримова, наприклад. В Україні й друкувати ніде; не візьмеш же до уваги газети обох спілок, письменників – і УТТ, чи там «Образотворче мистецтво»...

Між тим усе, що сказав старий Актор про Нелю, прозвучало мені як малиновий дзвін. Її стаття в «Театрі» справді перевернула великий пласт в українському (та й не лише українському) театрознавстві. Вона дійсно вражає інтуїцією, а не лише правдою та ерудованістю.

І Неля чудо, і Гірняк – чудо.

Ось тільки одне погано: моя славна пані Орисенька пудрить своєму Ромеові «мозги» – обіцянками, яких ніколи не виконає, бо й не береться до того. «Якщо ти рішилась всеріоз і надовго взятися за монографію, то...» В тому-то й біда, що нічого, крім спогадів, березильці написати **незугарні**. Писатиме й шукатиме Неля. Для монографії потрібен інший відрахунок часу, інший погляд – не зсередини.

Має бути не лише закоханість у Майстра, а й спроба його об'єктивної (тобто і критичної) оцінки. Писати про Курбаса – великий ризик. Розпитуючи багатьох із них, я переконаюсь, що вони його **не розуміли**. Що сприймали і досі сприймають його фрагментарно...

Але добре написав Грнячок, дуже добре...

Потішили мене і його компліменти на мою (нашу!) перекладацьку діяльність. Чи вижив би я, якби мені повністю перекрили кисень у театрі, не знаю... але... у товаристві Лукаша й Кочура почуваюсь азартним учнем. Цікаво, чи це він справді – похвалив, чи – для дружнього ритуалу? Очевидно, все те йому вислала жужмом невгамовна пані Оріся...

А сьогодні насмішив мене Рудницький. Він тепер дуже цікавиться українікою. Ми зустрілись випадково, і він питає – раптом: «А это правда, что **Курбас** – это **Курб А**(лександр) **С**(тепанович), а **Курб** – перевернутое **Брук**?»

Звичайно ж, ні. То відгомін пліток про Плучека, який, мовляв, – двоюрідний брат Пітера Брука, який «тоже из Одессы».

Коміки ці наші московські євреї!

А по тому Рудницький попросив мене пояснити йому походження псевдоніма «Мирослав Ірчан». «Оказывается, он просто Бабюк, Андрей Бабюк!» Ну, це історія відома. Мирославом назвався на честь «атентатника» Мирослава Січинського. А Ірчаном став на честь Ірки (Ірчин хлопець); була вона донькою священника з Покуття.

Ніби й всі сюжети на сьогодні.

*Курбас – як псевдонім. Ірчан*

**Із старої «Комсомолки» за 22. 03. 1963**

Павлов С., перший секретар ЦК ВЛКСМ («рожевощєкий вождь»):

«И действительно, стоит почитать мемуари И. Эренбурга «Вологодскую правду» А. Яшина, путевые заметки В. Некрасова, «На полпути к Луне» В. Аксенова,



*С. Павлов*

«Матренин двор» А. Солженицына, «Хочу быть честным» В. Войновича (и все это из журнала «Новый мир») — от этих произведений несет пессимизмом, затхлостью, безысходностью, что у человека непосвященного, не знающего нашей жизни, могут, чего доброго, мозги стать набекрень. Кстати, подобные произведения «новый мир» печатает с какой-то совершенно необъяснимой последовательностью... («Творчество молодых — служению великим идеалам!»).

Хоч як, бідаха, старався — але кинули його на непрестижний спорт; Брежнев витискає висуванця Хрущова, «молоду обойму» — Шелепіна, Семичасного, а тепер оце Павлова.

Дівчата в комсомолі мені ще торік казали, що над ним — сокира; Брежнев ще в 1965 році пропонував йому спорткомітет.

Постать химерна. Онук старообрядця, батьки — музиканти (батько — хормейстер, мати — гарна піаністка): син — громив музику (я вірю Кості Кримцю і Шнітке) і релігію... Ця стаття в «Комсомолці» спрямована проти «Нового мира» — бігунство попереду прогресу, спосіб заробити «очки».

На цій газеті, де стаття — у мене дописано: С. П. Р. — «Собаки Павлова Рефлекс!» Я не помилився.

О. МАНДЕЛЬШТАМ

*Две рецензии на  
спектакли театра  
«Березиль».  
О. Мандельштам*

## ДВЕ РЕЦЕНЗИИ НА СПЕКТАКЛИ ТЕАТРА «БЕРЕЗИЛЬ»

**Я** видел только проводы «Березиля» — мозаичный праздничный спектакль, составленный из отрывков. Это бесконечно мало, чтобы составить суждение о театре, но слишком достаточно, чтобы почувствовать его вкус.

Маленький Соловцовский театр был наэлектризован. Каждый фрагмент и провозглашаемая фамилия режиссера встречались аплодисментами. Я пришел к концу пира, а потому было трудно догнать восторг и опьянение обычных зрителей «Березиля».



Все фрагменты говорили об одном: это глубоко демократический театр, театр страны, где не может быть ни снобизма, ни дендизма, где любой эстет осужден быть посмешищем.

Несколько слов о технических средствах «Березиля». По словам близко стоящих к театру лиц, самая дорогая постановка обошлась «Березилю» полторы тысячи (!) рублей. Принимая во внимание достижения «Березиля», это обязывает почти к гениальности.

«Жакерия» по Мериме со своей готической конструкцией и пышной костюмерией производит впечатление оперной роскоши. Сама пьеса неизвестна: актеры играют так, как у нас играли бы «Царя Максимилиана». Конечно, это нарочно, как и все в «Березиле» сознательно и нарочно.

Главный упор театра: коллективное, массовое действие. Все самовластие, весь неограниченный деспотизм современного режиссера сказались в «Джимми Хиггинсе». Рядовой актер угнетен и превращен в сомнамбулу. Сомнамбулы в прозодежде говорят нараспев, протягивают руки, шарахаются, мечутся, карабкаются на ящики, изображающие Америку, и на лестницы: все по строжайшему, обдуманнейшему плану.

В этих толлеровских и кайзеровских клетках и в Синклере, отделанном под Толлера, украинские актеры задыхаются, как травленые мыши.

Здесь не помогут никакие табуреты и лестницы, потому что всюду рассыпан зеленый порошок литературной отравы. Украинский актер хочет жить и всем существом своим ненавидит конструктивную клетку, нумерованную западно и дуровскую дрессировку.

Ведь «Березиль» не единственный на Украине театр. Тут же рядом подвизается недисциплинированная «анархическая» труппа



с национальным актером Саксаганским, ведь в самом «Березиле» выросли такие буйные индивидуальные величины, как трагик Бучма, играющий так, что мороз по коже, но в доброй старой мелодраме, и комик Крушельницкий, который подобно Варламову, попадает на папиросные коробки.

Театральную молодежь заставляют непрерывно митинговать в лжеколлективных пьесах, где волнообразные движения толпы, ее органические приливы и отливы подменены рассудочным голосованием на сцене, где вместо хора, провозглашающего закон действия, ропщущего человеческого моря на сцене всегда рассудочный, говорящий кворум.

Митингующая театральная толпа, как ее понимает «Березиль» и многие другие революционные театры, в конечном счете даже не голосующий митинг, а «заседание», и ведет свое начало от революционной канцелярии.

Искусный и трезвый «Березиль», накапливая свое рассудочное мастерство, шествовал по суконным вершинам революционной драматургии — по «Газам», Толлерам, и «Джимми», — и вдруг прорвало.

Ревет Бессарабка, ринулись в театр евреи с Подола: «Ничего не хотим, хотим «Шпану».

А «Шпана» возникла случайно, что называется вне плана, на нее не возлагали надежд, сделали ее наспех, чуть ли не на затычку. Идеология в ней прихрамывает, содержание легковесно — какая-то чепуха про растратчиков, — но так или иначе, киевляне подняли «Шпану», всенародно перенесли ее в цирк, валят на нее десятками тысяч и ни за что не выпускают из города.

Общее признание увенчало «Шпану». Получилась комедия большого стиля. «Березиль» вышел на новую и увлекательную дорогу.

Это молодой и глубокорассудочный театр, осторожно увлекающийся биомеханикой, никак не может, однако, освободиться от обезьян их лап экспрессионизма и театрального лжесимволизма — от толлеровщины. Я видел злостный по своей рассудочности трюк: актер Бучма (Джимми) переправлялся на канате из американского застенка в толпу, изображающую коллектив. Канатная переправа — Джимми черпает утешение в коллективе и возвращается в застенки. Безумно точно, а потому безумно скучно.

Украинский актер по природе своей никогда не потерпит обезличения. Ему претит деспотизм режиссера. В его жилах течет рассудочная, но солнечная мольеровская кровь. Ему бы самому писать пьесы, а в советчицы взять хоть курьершу, хоть зеленщицу с Бессарабки.

Не надо ужасов, не надо украинской табуретной Америки, не надо мистики, хотя бы социальной, символических групп и канатных прыжков в коллектив. Украинский театр хочет быть рассудочным и прозрачным, чтобы на него изливалось румяное солнце Мольера.

Наша советская комедия — «Мандаты» и «Воздушные пироги» — через голову Островского тянется к Гоголю. Украинская комедия движется вокруг мольеровского солнца. Трагедию и высокие жанры пока заволакивают тучи.

*«Красная газета», 1926,  
17 июня (вечерний выпуск)*

---

### «БЕРЕЗИЛЬ»

Еще несколько лето тому назад украинский театр был стихийным бытовым явлением, он был отдан на волю случая, на произвол личного таланта, сочетал рутину с живым блеском, жил осязательно и наугад.

Старый украинский театр отличался громадной живучестью — и в мелодраме и в музыкальной комедии он хранил своеобразие жестких и скудных форм, сковывал актеров, угождая неприхотливому зрителю. Украинский театр не прошел через литературную выучку, через могучее преобладание литературы. Он никогда не был театром мещанских «проблем», никогда не был психологическим театром.

В этом смысле ему, быть может, посчастливилось: он был зрелищем, насыщенным примитивной театральностью. В нем всегда были сильны элементы балагана, он мог бы легко при других условиях дать ростки и комедии, и драмы, глубоко народных, с большей самостоятельностью актера, с тяготением к импровизации, с летучим и условным оформлением...

Но случилось так, что к революции на Украине созрело поколение с громадным зарядом театральности, не отягощенное традицией, — театр без литературы, без психологии, обращенный к зрителю через голову актера.

«Березиль» за четыре года своей работы застроил многообразными и временными постройками дикое поле старого украинского театра. Эта застройка производилась с лихорадочной поспешностью. С такой быстротой строятся верфи перед войной, воздвигаются баррикады и роются окопы. В работе «Березиля» есть нечто общее с работой всякого основоположника: от стремился в кратчайший срок дать образцы разнообразнейших жанров, наметить все возможности, закрепить все формы.

Театр «Жакерии», «Коммуны в степях», «Гайдамаков» и «Шпаны» — это не единый театр, а несколько борющихся направлений. «Березилю» предстоит почетный и благотворный распад: из него выйдут основные типы будущего украинского театра и, работая отдельно, продолжат его дело.

Необычайно важным для театра был момент его зарождения. Он родился в эпоху летучих, перегорающих, как порох, постановок, в прифронтовой полосе, окруженный армейскими и клубными театриками; он родился в эпоху подневольной театральности, военно-революционной повинности, когда режиссерствовал паек — и, право же, иногда не плохо.

К малым театральным формам революции «Березиль» отнесся без высокомерия. Он усвоил от них партизанскую подвижность, легкость свертывания, умение перемигнуться со зрителями, завербовать его — и через месяц вернуться уже другим.

В работе «Березиля» есть течение, прямо идущее от непрофессионального клубного театра; оно сильно в «Коммуне в степях» и в «Джимми Хиггинсе». Здесь «Березиль» — старший брат клуба.

Даже в самых праздничных и пышных постановках «Березиля» чувствуется «живая картина», самое примитивное достижение революционного театра. В «Гайдамаках» есть «живые картины» великолепные, как старый украинский лубок. И эта постановка принадлежит театру, который в «Шпане» показал, как театральное движение преобразует сырой «чаплинизм» в торжествующую новую комедию.

Другим могучим влиянием, сформировавшим «Березиль», было влияние театральной Москвы.

В «Березиле» борются театры Мейерхольда и Камерный; отдаленно чувствуются отголоски всевозможных «старинных» театров, процветавших еще до войны, переваливших в лице Камерного и многих других через революцию.

Скелетообразность конструкции и цветущая пышность живописи — вот два полюса режиссуры «Березиля». Среди конструкций постоянно движутся разряженные цветные шахматы — действующие лица. В отвлеченной клетке мечутся живые фигуры, то со стилизованной западной гравюры, то с английской карикатуры.

Наконец, в «Березиле» пробиваются воспоминания о «нутряном» театре (актерская читка в «Жакерии») и продолжают, несмотря ни на что, некоторые приемы старой украинской оперетки и мелодрамы.

Когда-то в том же «бывшем Соловцовском» театре шла «Фунте Овехуна»: вот это спектакль — по прямой линии от «старинного театра» барона Дризена! А «Жакерию» «Березиля» можно посадить на грузовик и повезти по городу.

Еще одно свойство «Березиля»: он все время не теряет связи с революционным уличным карнавалом. Мы уже привыкли к платформам, на которых стоят наивные капиталисты в лоснящихся цилиндрах, первомайские генералы в эполетах и т. д. Однако им не суждено повлиять на судьбу театра.

Все сказанное о «Березиле» свидетельствует о его тяготении к массовому зрителю. Театр — основоположник украинской театральной культуры — верен своему назначению и в «Макбете» и в «Шпане».

(Киевский пролетарий, 1926, 7 мая)

Театр «Березиль», о котором пишет О. Мандельштам, был создан в Киеве украинским режиссером Лесем Курбасом (1887–1937). Воспитанник Вены, «европеист» по убеждениям, Курбас основал в 1916 году в Киеве Молодой театр, сыгравший в процессе создания украинского экспериментального театра роль катализатора. Молодой театр совершил революцию в области

украинских театральных форм. Обновив выразительные средства, он стал для Лесья Курбаса подопытным организмом, на котором режиссер совершал гибридизацию: в украинский мелодраматический, зачастую «гопачный» театр, в силу исторических причин задыхающийся в этнографизме, Курбас вводил гены театров символистского, импрессионистического, неоромантического и др. За три года существования Молодого театра, экстерном сдавшего экзамен на зрелость по курсу ведущих художественных течений Европы, Курбас взорвал устои старого бытового театра и поставил вопрос о создании новой национальной украинской театральной культуры, в которой национальное не ограничивалось бы фольклорной, этнографической, экзотической стилистикой, но обязательно проникало бы в более сложные духовные структуры, в образное мышление, отражающее мировосприятие, мировоззрение, интеллектуальный потенциал нации. Это был вопрос о проблемном синтетическом украинском театре, способном эволюционировать к театру философскому. Из Молодого Театра вышли многие ведущие украинские театры, в том числе театр им. Франко и «Березиль».

Курбас искренне и горячо принял революцию, раскрепостившую Украину социально и духовно. Не случайно «Березиль» (на украинском языке березиль — это март) — символ революции, весны, переворота. Создавая свой театр, Курбас реализовывал в нем последовательную этическую и эстетическую программу. Театр обязан стать своеобразным парламентом. Искусство должно быть действенным и направленным на переоборудование жизни. Программа театра: «за темп, за американизацию, за последнее слово науки», — отражала взгляд Курбаса на эксперимент как единственное условие существования театра. «Березиль» прошел путь от политического публицистического театра «Газа» Кайзера, «Гайдамаков» по Т. Шевченко, «Джимми Хиггинса» по Синклеру (пьеса Курбаса) к философскому театру «Народного Малахия» и «Маклены Грасы» Микола Кулиша, от рискованных экспериментов к органичному синтезу театра условного и психологического.

Мандельштам познакомился с «Березилем» в 1926 году. Он видел прощальные спектакли театра: решением Наркомпроса УССР «Березиль» как лучший в республике театр переводился в

столицу Украины Харьков в обмен на театр имени Франко. Мандельштам не рецензирует спектакли «Березиля» как газетный рецензент. Он предлагает динамическую характеристику «Березиля» как явления. Это взгляд *vol d'oiseau*, интегрирующий те качества, которые делают «Березиль» эстетическим законодателем на украинском театральном фронте 20-начала 30-х годов, и в то же время лишь частью общего театрального процесса. Одним из первых Мандельштам определяет роль «Березиля» как «основоположника украинской театральной культуры», «намечающего все возможности, закрепляющего все формы», прародителя «основных типов будущего украинского театра». Интуиция подсказала Мандельштаму в период взлета «Березиля» возможный внутренний распад театра: прозрение автора знаменательно, хотя финал «Березиля» оказался еще более драматичен, чем предсказывал Мандельштам.

Полемические отношения классицизма Мандельштама с экспрессионистской эстетикой внесли дуалистический элемент в оценку спектаклей «Газ» и «Джимми Хиггинс». Но именно эта двойственность и предопределила особую диалектику взгляда одного художника на другого. Экспрессионизм уже изживал себя, равно как и близкая ему «лжеколлективная», «митинговая» агитационная драматургия. Это понимал Мандельштам. Его реакция на один из самых интересных спектаклей Курбаса отмечена желанием отвлечь внимание режиссера от «плоскостной» драматургии. Курбас не заблуждался относительно последней; используя ее не только как один из способов приобщения нового украинского театра к **общественному** бытию, к участию в современном строительстве нового мира. Во взаимоотношениях же с экспрессионизмом Курбас исходил не только из острой, прельщающей его современной, несколько абстрактной идейной коллизии, сколько из многозначности формальных возможностей, предлагаемых эстетикой экспрессионистов от Р. Зорге до Ф. Вольфа, через которые не «прошедший литературной выучки» украинский театр должен был пройти. Если в «Газе» (1923) Курбас ставил эксперимент по созданию массового, монументального, музыкально-ритмического экстатического действия, в котором изначальная, однозначная эмоция симфонизировалась, то уже в «Джимми Хиггинсе» (1923) Курбас приходит к **синтезу** жанровых

структур, к изображению «крупным планом» личности (Джимми в исполнении А. Бучмы), над эмоцией и радио-аппаратом которой Курбас ставил эксперимент на расщепление сознания. Любопытный опыт. Мандельштам, поощряющий «рассудочность» театра, протестует против плакатных моментов сцены «Муки Джимми» – «безумно точных, а потому безумно скучных». Действительно, поиски Курбасом одновременно социальной и поэтической театральной модели не везде в этом драматургическом материале находили благоприятную почву. Оголенность, вздыбленность, гротескность, к которой тяготел тут Курбас, ограничивала возможности названного эксперимента, замечательного уже самим риском обращения к проблеме расщепления сознания, к сожалению, не оцененного Мандельштамом.

Насыщенность спектаклей Курбаса социальной символикой, рационализмом отрицается Мандельштамом во имя сочности, колоритности и прозаичности эмоции, свойственных органике украинского театра. Вот почему критик приветствует «Шпану» (постановка Я. Бортника) «прихрамывающую, идеологически легковесную», но стремительную, балаганную, эксцентрическую, «комедию большого стиля», как ее называет Мандельштам. Демократическую стихию, площадную броскость Курбас организовывал и дисциплинировал, предлагая на данном этапе «механизировать» эмоцию: приоритетом пользовалась мысль. Категоричность Курбаса объяснима, крайнее отталкивание от привычных традиционных форм приводило к неощущению национальной самобытности его театра, что и прослеживается в рецензиях Мандельштама. Курбас предлагал новые взаимоотношения с национальной традицией, обогащаемой прежде всего за счет сферы интеллектуальной. Но все-таки его театр середины 20-х годов был скорее универсальным лабораторным опытом поиска новых средств театральной выразительности, подчиненным задаче создания театра социальной обусловленности, чем театром уже найденной новой национальной формы. Трансплантация мыслительной энергии происходила с определенными потерями. Конфликтность была в недостаточной в силу исторических причин подготовленности украинской театральной почвы для экспериментов Курбаса. Этот конфликт ощущал Мандельштам, хотя и не совсем справедливо относился к дореволюционному



українському театру, на почві якого возник Курбас, считая его театром «без психології». Суженное до «пяточка» поле духовної діяльності заставляло українського актера идти вглубь: вынужденная ограниченность проблем компенсировалась експериментами на психологічеськом актерськом мастерстве, стремившемся расшифровать эзопов язык драмы, загнанной в тупик. Не парадокс — закономерность. Украинский дореволюционный театр был в равной степени театром романтичеським, как и театром, давшим высокие образцы психологічеського искусства. Потому после Заньковецькой, Садовського, Саксаганського, Рубчака, Рубчаковой, Яновича (отца Курбаса) стали возможны в театре Курбаса Бучма, Гирняк, Крушельницький.

Мысль Мандельштама о том, что «могучим фактором», сформировавшим «Березиль», было влияние Мейерхольда и Таирова, — исторически не точна. Она проливает свет на качественную сторону «Березиля», но упрощает этот сложный вопрос. «Березиль» по своей стилистике был продолжением Молодого театра, а первая встреча Курбаса с театром Мейерхольда была короткой и состоялась только после «Газа». Курбас был назван «украинским Мейерхольдом» в знак его высокой оценки до того, как увидел спектакли этого мастера. С Камерным Театром у Курбаса не было никаких творчеських соприкосновений. Мысль Мандельштама скорее подтверждает тот факт, что поиски театра Курбаса, как и театров Мейерхольда и Таирова, Вахтангова и Станиславського, являлись свидетельством общих закономерностей в развитии театрального процесса.

Н. КОРНИЕНКО

Помилився, – вчора була п'ятниця. Поспішаю жити?

**Субота,**

**2**

Вчора написав ще й листа до Наума Орлова. Людина він порядна, одеська наша з ним співпраця була нормальна, і я б у нього в Казані міг поставити того ж Розова, якби...

**листопада**

Якби не Шах?.. Бо сьогодні, коли я відсилав листа з К-9, зустрів Гешу Печникова. Він розповідав про Болгарію. Виявляється, там справді виникла моя проблема. Пов'язана з Бургасом і з отим його листом, яким він замість мене

відмовився від моєї там постановки. У Печникова враження, що я допик Шах-Азізову дуже, «и поставить теперь тебе что-нибудь где-то вблизи будет сложно».

Он як.

Я б уже зовсім занудив світом, якби не лист від Стешенко.



*Лист вія н. Ориси  
(29.IX.68)*

**29.IX.68 р.**

*Хоч Ти й хочеш зіпхнути все з хворої голови на здорову, але я ще «в здоровому розумі й при дуже добрій пам'яті»... Отже... ніяких «листів» Ви (тобто «ми», як Ти пишеш) мені не шлете. Навпаки — від Н.К. я не дістала жадного рядка, не те що «листи», чи щось там такого, — це по-перше. А по-друге, й від Вас, синьйоре, мала кілька слів більше місяця тому. Та й квит! Та ще й не в тому річ, я розумію, що й часу нема, та й ще багато чого нема. Але... було сказано, а по тому написано, що пані Н. приїдуть до Києва в кінці вересня. Було написано чорним по білому!.. А я, як завше, як дурна, чекаю, не їду до Соні і т.д... а, виявляється, що плани помінялись, що треба була обов'язково бути в Тбілісі etc. То треба ж було написати, бодай хоч дві слові, мені, що все помінялось! Оцього я збагнути не можу і поки що — пробачити не можу також.*

*До речі, про гастролі в Грузії наші — хіба що газети... А спогади і фото є тільки в мене та в Юза, який мені пише багато цікавих і незнаних речей.*

*Щодо роботи над твоїм Крегом, то я ж Тобі багато казала, і радила, і товкла воду в ступі тощо, але... українці здебільшого більш ніж уперті і через те часто-густо потрапляють в таранату. Книги тієї в плані нема, плани зараз дуже скорочують, і товариші (абсолютно авторитетні) з Вид-тва кажуть, що, коли б за-*

йшла мова зараз за тую книгу, то це було б чудо. Ну, що ж! Може, таки і в нас буде чудо.

Якщо б вони й дали мені зараз (!?) щось на рецензію, то зараз із цього нічого не вийде, бо я мушу терміново кінчати Дж. Лондона, дві новели Мопасана і поїхати, нарешті, до Соні, щоб хоч на тиждень – «отрешитися от старого міра...»

Таким чином, поки що все писано вилами по воді, включаючи й мою власну писанину.

Коли б вони взяли Твій рукопис і дали б його мені, то я Тебе негайно повідомлю, і Ти вступишся в процес (щоб полегшити його мені), бо треба буде «кувати залізо поки гаряче» (це якщо станесться чудо!)

А Ти не «самашедший» – упертий. А поляки кажуть, що «впертість то єсть – мати глупих...» Ну, словом – побачимо! Пишу Тобі коротенько, бо дуже поспішаю, та й настрої не вельми веселий.

Балакати є багато, а писати – не втнеш.

Бувай здоров тим часом. Цілую.

Ор.(ися)

Добре. Якщо лається – значить, здорова.

Я з нею і згоден – час для перекладу Крега обрав не найкращий; – і не згоден; в тому сенсі, що на кращі часи не варто й сподіватися. Але ми тиснемо на видавництво з усіх боків, та й у самому видавництві маємо прихильників нашої ідеї. Отож рано чи пізно Крег вийде друком, переконаний.

Це буде корисна й ризикована річ.

На Нелю вона сердиться марно, Нелю ми випроваджуємо до Києва завтра ж.

Але на загал справи у Києві тривожні.

Тривожні вони й у Москві.

Штайнер і  
система прозорого  
мислення

Перечитуючи сторінки щоденника, бачу, що я цілком і повністю порушую першу й основну заповідь Штайнера, який ставить умовою самовдосконалення – виробити в собі чітке й прозоре мислення. Для цього він радить **системно** – хоча б на п'ять хвилин щодня – звільнятися від безладного блукання думок. Штайнер стверджує: «Не є

володарем той, у кого поява думок та їх розвиток зумовлені зовнішніми причинами; треба стати володарем думок».

Справді, лише акумулювавши мисленний безлад у лазерний промінь, можна пропалити ним діру. Навіть філософську.

Я ж до того не надаюсь. В мені одномоментно живуть протилежні сили, протилежні, взаємовиключні думки.

Втім, Штайнерові поради – для тих, котрі обирають окультний шлях розвитку. Нам же, звичайним смертним, доводиться жити й без тієї прозорості. Однак і в лабіринті цієї гігантської машини (щось на зразок «СНУ МАЛАХІЯ») я не почуваю себе безпорадним. Одні люблять плисти річкою, за течією чи проти. Я ж більше люблю море, де напряму – нема.

Стосовно ж **системної** зміни мислення, то 21 серпня і все, що було далі, – новий світ. До того дня я сподівався й вірив у творчу можливість зміни образу життя. Творчу. Після Праги починаю мислити інакше. В тому сенсі, що дуже малій частині людства цей творчий порив і ця віра потрібні. В масі своїй люди – конформні, самотні, усвідомлюють свою залежність і від сил природи, і від суспільних чинників. Людина творча психологічно відчужується від світу. Який все більше й більше надається до маскультури, до аморалізму. І все одно рятунок – виключно у мистецтві, власне – у **творенні** мистецтва, в мистецькому акті (творення, а не споживання). Бюрократ – антипод творення. Тріумф бюрократа – криза культури.

\* \* \*

Копія листа до  
Н. Ю. Орлова в  
Казань



1 ноября 1968 года  
Лист до Н. Орлова

Наум Юрьевич!

Как говорят в нашей (!) Одессе, у меня оказалось сейчас «лишнее молоко» и «свободное время» – «так почему бы девочке не покормить чужого ребенка грудью»? Перегово-

ры мои с Завадским затягиваются, а из ЦДТ, Вы, наверное, знаете, я ушел. Пригласили меня сейчас в Ленинград (в театр Комиссаржевской), но пока мы не сошлись, окончательно ни на пьесе, ни на времени.

Поэтому, если у Вас есть желание, давайте поговорим о новой розовской пьесе. Я с ним сегодня по этому поводу предварительно поговорил. Он не против. Но право первой постановки в Москве он дал Ефремову, а на пьесу подали заявки еще пять московских театров (Моссовет, Вахтанговский, Эфрос, Варпаховский и ЦДТ). Пьеса и впрямь хороша. Очень. Семь действующих лиц. Москва. Пять мужчин и две женщины. Молодые. Дед (Жарков) – 62 года, Ким – (его сын) – около 40, Нина (его дочь) – моложе, Альберт (сын Кима) – 16, Егорьев (друг Жаркова) за – 50, Лева Груздев, физик – возраста Нины. Одно оформление.

Это, так сказать, техническая сторона.

Как всегда у Розова – пьеса о месте человека в жизни, о честности и подлости; все вопросы решаются в сугубо нравственном плане. На пьесу ЛИТ-а пока нет, но коллегия ее приняла, Фурцевой пьеса понравилась; да там и не к чему цепляться. Думаю, на днях ей дадут ЛИТ.

Напишите, каковы Ваши планы и что когда выходит.

Да, экземпляра пьесы у меня пока нет. Я читал дома у Розова. Но его можно достать либо в Министерстве, либо просто у какой-либо секретарши, перепечатававшей пьесу. Так что я на следующей неделе достану, наверное. И если Вы решитесь ее ставить у себя, пришлю или приеду.

И вообще черкните несколько слов о себе.

Привет Вам от Загоруйка.

ЛесьТанюк

P.S. Кстати, Володе поставили дома телефон, так что в пожарном случае можно будет звонить ему и передать нужное. Его номер – 163-29-03.

P. S. S. Добігли дві строфи з Галича, ніби про декабристів, насправді – про нас. Вірш датований 23 серпня:

*О, доколе, доколе,  
И не здесь, а везде  
Будут Клодтовы кони  
Подчиняться узде?*

*И всё так же, не проще,  
Век наш пробует нас –  
Смеешь выйти на площадь?  
Сможешь выйти на площадь  
В тот назначенный час?*

*Але вони – вийшли! І це той зубець, який зрушує Колесо Історії. Важливо не те, що вони не протримались й години – багато вагомий сам факт відваги, «безумство хоробрих». Це та міна (можливо, уповільненої дії), яка – вибухне.*

*(Уже – вибухнула!)*

*Хтось сказав, що вони врятували честь Росії. Ні, не честь Росії, не честь держави. Вони врятували більше – віру у завтра. «Ще не вмерла ... і правда, і воля...», доки народжуються такі люди.*

*Дуже нетрадиційний документ – лист Б. І. Цукермана до головного редактора «Известий» Л. Н. Толкунова (звичайно, в оригіналі – російською).*

*«Третього вересня ц. р. у Вашій газеті було опубліковано «памфлет» В. Коржева під назвою «Іржі Гаєк мотається по світу».*

*Я згадав про це днями, коли в комуністичній пресі почали з'являтися повідомлення про те, що Чехословаччина вислала ноту протесту урядам СРСР, Німеччини, Польщі, Угорщини й Болгарії, в яких відводила звинувачення, висловлені в пресі цих країн на адресу деяких державних діячів Чехословаччини і, зокрема, на адресу Міністра закордонних справ ЧСРСР І. Гаєка. По тому до мене дійшла чутка, нібито радянський представник вибачився у зв'язку з публікаціями радянської преси стосовно І. Гаєка.*

*Надзвичайно стривожений такими повідомленнями, я прошу Вас якнайшвидше інформувати мене (через Вашу газету чи особисто), чи Ви досі не сумніваєтесь у достовірності оприлюднених*

Вашою газетою обставин, які звинувачують І. Гаєка. Особливо важливими вважаю твердження, що І. Гаєкові довелося добряче «попрацювати» на нацистів, і що він змінив прізвище Карпелеса на Гаєка (останнє звинувачення в контексті «памфлету» у світлі деяких інших публікацій набуває специфічної гостроти й актуальності).

Б. І. Цукерман  
26 вересня 1968р.»

Звичайно ж, Толкунов нічого йому не відповів, і 3 жовтня Цукерман відправив йому наступного листа:

«Придавая исключительно важное значение вопросу, содержащемуся в моем письме от 26 сентября с. г. (оно получено Вами 27 сентября), убедительнейшим образом прошу Вас не откладывать ни на один день ответа.

Составление ответа не может отнять у Вас много времени, так как я вполне готов довольствоваться односложным ответом «Да» или «Нет».

Б. И. Цукерман

3 октября 1968 г.

Почекавши місяць, Цукерман звертається з наступною заявою – до Прокурора Свердловського району Москви В.Є. Милаєва про Толкунова, копія – Міністрові юстиції ЧССР Б. Кучера (Прага).

Отже,

### **З А Я В А**

Цим повідомляю Вам про гидкий злочин, свідком якого я виявився. Минуло вже три місяці з моменту здійснення злочину, але тільки-но тепер я зважуюсь виконати свій громадянський обов'язок і доповісти Вам про всі відомі мені обставини. Причиною моєї нерішучості був не стільки страх перед можливою помстою з боку злочинців, скільки небувалий характер злочину, внаслідок чого підозри, що виникли відразу ж, упродовж тривалого часу не могли перейти в упевненість. Мені потрібна була чимала

напруга сил, щоб, долаючи огиду, упевнитись у злочинному характері діяння, про яке йтиме мова, крок за кроком відкидаючи неминучі сумніви.

Можливо, я все таки не зважився б звернутися до Вас, якби наостанку не постало переді мною з усією гостротою фундаментальне питання радянського права: *qui bono?* Кому було б корисним моє мовчання? Відповідь не це питання розвіяла мої останні сумніви. Керуючись небажанням виносити сміття з хати, я міг би пригасити в собі веління совісті й обов'язку, але примиритися з тим, щоб моє мовчання пішло на користь класовому ворогові я не можу. Адже приховування від правосуддя відомих мені фактів було б майже співучастю.

### 1. ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ І ДОКАЗИ

Вчиненням злочину є публікація 3 вересня 1968 року газетою «Известия» т. зв. «памфлету» В. Коржева під назвою «Іржі Гаєк мотається по світу».

Однак злочинний характер цієї публікації виявляється не зразу. На початку читач просто приголомшений тим, як катастрофічно не повезло дружній нам соціалістичній країні з вибором Міністра закордонних справ. Адже, крім того, що політика, яку він проводить, носить цілком зловмисний характер, виявляється, що його сьогоднішня поведінка цілком варта його минулого. Бо, як достеменно відомо авторові «памфлету»:

«Кажуть, що в період окупації німцями Чехословаччини І. Гаєк, щоб вціліти, складав угодовські листи в гестапо. І саме гестапо врятувало життя І. Гаєку, якому довелося добряче попрацювати на нацистів. Може, саме тому він змінив свого часу прізвище Карпелеса на Гаєка.

Ось уже два тижні Гаєк—Карпелес мотається по різних містах і країнах».

Тут усе суттєво: і те, що Міністр закордонних справ ЧССР виявився колишнім нацистським агентом, і те, що він змінив прізвище. Звичайно, зміна прізвища, сказати б, не є ганебним вчинком, але залежно яке прізвище і з якою метою! Історичний досвід не міг не навчити нас, що зміна прізвища (як і вибір псевдоніма) є улюбленим засобом маскуванню сіоністів, які



намагаються пролізти в державний ідеологічний та ін. апарат країни, проти якої вони не мислили зле. (Недарма В. Коржев попереджає читача про незрозумілі спочатку симпатії І. Гаєка до Ізраїля). Цілком доречно згадати у зв'язку з цим, яку важливу (можна сказати, вирішальну) роль у викритті сіоністсько-космополітичної ідеології зіграло в нас наприкінці 40-х і на початку 50-х систематичне й уміле розкриття псевдонімів, за якими ховались космополітичні сіоністи та інші ренегати.

Отже, на перший погляд могло здатися, що В. Коржев, діючи в дусі кращих традицій радянської преси, безстрашно зриває маску з чехословацького Міністра закордонних справ, під якою той намагався приховати свою службу нацистам і своє справжнє прізвище.

І все одно вже під час першого читання «памфлета» виникають деякі сумніви. Бентежить те, що єдиною вказівкою на джерело таких важких звинувачень і єдиним свідомством їхньої достовірності є слово: «Кажуть...» Бо мова йде, що не кажи, про державного діяча соціалістичної країни, проти якого, так само як і проти радянського державного діяча, навряд чи можна публічно висувати звинувачення, які ґрунтуються лише на чутках чи на сумнівних агентурних даних.

Тому слід було сподіватися, що слово «кажуть...» було використане лише для красивого слівця і що насправді за цим словом криється належним чином перевірена і належним чином апробована компетентними чехословацькими органами інформація. Інакше, як я гадав, редакція на за що не згодилася би опублікувати подібний матеріал.

На жаль, похмура дійсність незабаром примусила мене відкинути ці сподівання.

18 вересня у французькій газеті «Юманіте» № 7487 і данській комуністичній газеті «Ланд от Фольк» № 298 з'явилися повідомлення про те, що уряд Чехословаччини надіслав ноту протесту п'яти державам, які надали їй братську допомогу-ноту, в якій заперечують випадки, що їх дозволяє собі преса п'яти країн проти членів чехословацького уряду, зокрема, проти Іржі Гаєка, Міністра закордонних справ.

Після того, 23 вересня, фінська комуністична газета «Кансен утісет» № 288 повідомляє, що заступник міністра закордонних

справ СРСР Василій Кузнецов, перебуваючи в Празі, приніс вибачення у зв'язку з обвинуваченнями, висунутими в радянській пресі проти Іржі Гаєка. Кузнецов пояснив, що ці звинувачення виникли через недостовірну інформацію.

Як треба було поставитися до цих вражаючих повідомлень? З одного боку, принцип пролетарського інтернаціоналізму зобов'язує нас ставитися до преси братніх країн з абсолютною довірою, такою ж, як до своєї власної. З іншого боку, не секрет, що деякі комуністичні партії та їхні газети і ці критичні дні іноді піддавалися на вудочку буржуазної пропаганди і на завжди посідали єдино вірну позицію.

На жаль, ці міркування (котрі в ситуації, яка складалася, можуть навіть здатися втішними!) абсолютно неприйнятні до згаданих мною чисел газет. Свідчення бездоганності їхнього змісту є той факт, що ці газети продавалися в кіосках, де завжди продаються іноземні газети, і не були вилучені з публічних бібліотек, які їх передплачують. (Викладені міркування пояснюють, чому я не звертаюсь до матеріалів на цю ж тему, оприлюднених у таких газетах як «Уніта» і «Морнінг стар».)

За цих умов я опинився в ситуації, коли мене роздирали суперечливі почуття, бо не знав, як поєднати в собі віру у бездоганну чесність радянської газети (котра якби й повідомила випадково неправдиву інформацію, обов'язково першою виправила б помилку, усвідомивши її), з повагою до світової комуністичної преси, покликаної нести слово правди трудящим. Після нетривалого вагання я обрав найприродніший шлях до того, щоб вийти із стану роздвоєності: я вирішив звернутися в «Известия» з проханням вирішити всі мої сумніви.

26 вересня я послав головному редакторові «Известий» Л.Н. Толкунову листа, в якому вказав на всю серйозність ситуації, яка виникла, і на який просив дати відповідь якнайшвидше. Не маючи змоги перебувати далі в стані невідомості, яка мене мучила, я послав 3 жовтня другого листа, де просив лише прискорити відповідь на перший.

Тепер, по двох місяцях важного очікування, я можу, нарешті, вважати невизначеність усунутою. Тому що найпереконливішою відповіддю на всі мої звернення стала відсутність такої.

Отже, не можна більше сумніватися в тому, що журналіст, який написав «памфлет», і редактор, який його оприлюднив, вчинили кримінальний злочин.

Продовження Заяви Б.І. Цукермана

## 2. РАДЯНСЬКІ ЗАКОНИ ВИМАГАЮТЬ НЕВІДСТУПНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЗА НАКЛЕП

Наклеп, відповідно до ст. 130 КК РСФСР – «поширення завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять іншу особу». Аналізуючи цю формулу, радянські юристи розрізняють об'єктивний і суб'єктивний боки вказаного злочину.

Для того, щоб здійснилась об'єктивна частина злочину, поширювані повідомлення мають бути неправдивими і такими, що ганьблять іншу особу.

Чи треба вважати якусь особу зганьбленою тим, що про неї поширюються повідомлення, згідно з якими їй довелося «добряче попрацювати на нацистів»? Це одне з основних питань, які належить дослідити слідству й суду. Дослідження може бути полегшене, якщо скористатися, наприклад, наступним визначенням: «Такими, що ганьблять, є вигадки, які приписують людині поведінку, що під кутом зору соціалістичної моралі, не гідне радянської людини і викликає презирство до потерпілого» (Кримінальне право, частина особлива, ст. 216, М., 1966).

Наступне питання полягає в тому, чи є ці повідомлення брехливими. Слід гадати, що тепер не складе важкої праці, щоб одержати вичерпну відповідь на це питання, адже судячи з повідомлень преси, вибачення В. Кузнецова знімає з І. Гаєка звинувачення як у роботі на нацистів, так і в зміні прізвища. І ці повідомлення, наскільки мені відомо, «Известиями» заперечені не були...

Переходжу до суб'єктивного боку злочину, який ми розглядаємо. Закон вважав злочин здійсненим, якщо ганебні для іншої особи вигадки є «завідомо неправдивими». Як відомо, серед радянських юристів немає цілковитої одностайності у тлумаченні слова «завідомо» стосовно злочину, поіменованого наклепом.

Багато хто з авторитетних юристів стверджує, що текст закону вбачає достатньою наявністю опосередкованого умислу. Так, в офіційно схваленому підручнику кримінального права читаємо: «Суб'єктивний бік наклепу виражається у прямому чи опосередкованому умислі» («Советское уголовное право», часть особенная, стр. 172. Изд. МГУ, 1964). Ту ж думку висловлено у виданні, призначеному служити довідниковим керівництвом для юристів: «Винний усвідомлює, або свідомо припускає, що внаслідок його дій потерпілий буде обмовлений». (Научно-практический комментарий Уголовного Кодекса РСФСР под ред. д-ра юр. наук проф. В. С. Никифорова, стр. 791, М., 1964).

Інші, не менш авторитетні юристи, наполягають на тому, що поняття наклепу включає в себе обов'язковість прямого умислу.

Що можна сказати відносно умислу осіб, які вчинили в «Известиях» наклеп на Міністра закордонних справ ЧСРСР? Одним з джерел для судження про наявність умислу в справах про наклепи є покази звинувачених. Однак чи можна буде поставитись з довірою до їхніх показів, якщо вони почнуть стверджувати, що були справді переконані в правдивості опублікованих ними даних?

Ні, бо щирість таких показів, якщо їх буде дано, найпереконливішим способом заперечується характером джерел інформації, котрими ці особи вирішили за можливе для себе скористатись. Адже слово «кажуть...», як ми тепер розуміємо, було використане автором «памфлету» не просто задля красивих слівця, а для цілком відвертої вказівки на вартість свого освідомителя.

Справді, здається цілком неймовірним, щоб багатодосвідчений редактор «Известий» і його співробітники не знали нормальної процедури повідомлень, поширення яких пов'язано з ризиком суспільно небезпечних наслідків. Те, що вони не скористалися цією процедурою (яка напевно ж унеможливила б появу наклепницьких вигадок на сторінках «Известий», безвідпорно доводить наявність, принаймні, опосередкованого умислу. Вони свідомо допускали, що в результаті їхніх дій І. Гаєк буде ошельмований або (що одне і те ж під кутом зору Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР від 27. 09. 1946 р.) поставились з цілковитою байдужістю до можливості таких наслідків.

Та це ще не все, оскільки, на жаль, є надто вагомі підстави підозрювати прямий умисел осіб, про яких іде мова. Справді, припустімо, що ці особи добросовісно помилялись, вважаючи за істину опубліковану ними брехню. Якою була б у такому разі їхня реакція, коли вони одержали можливість правильно оцінити скоєне ними? Очевидно, добросовісність вимагала б прийняття всіх залежних від них заходів для за гладження вчиненої шкоди шляхом публікації відповідного спростування та вибачення. Але нічого схожого не сталось, і ця обставина є найважчим прямим доказом.

Досі я розглядав лише можливість кваліфікації злочину, про який іде мова, за ст. 130 КК про наклеп. Існує й інша стаття, яку цілком успішно застосовує радянське правосуддя у випадках подібних злочинів. Я маю на увазі ст. 70 про антирадянську агітацію і пропаганду.

Звичайно, ця стаття набуває сили у даному випадку лише на підставі 73 ст. КК, відповідно до якої «в силу міжнародної солідарності трудящих особливо небезпечні злочини, здійснені проти іншої держави трудящих, караються відповідно за статтями 64 – 72 даного кодексу».

З урахуванням цієї обставини ст. 70 вимагає покарання «за поширення наклепницьких домислів, які ганьблять державний і суспільний лад Чехословаччини...»

Правда, в цій статті об'єктом наклепу є особа, а не державний і суспільний лад. Але, згідно традиційному тлумаченню, неможливо виступати з наклепницькими заявами на відомих державних діячів, не підриваючи тим самим основ соціалістичного ладу.

Уявіть собі, що хтось розпочне раптом масове поширення домислів про провідного радянського політичного діяча, наприклад, такого змісту: «Кажуть, що державний діяч (прізвище, ім'я) посідав важливу посаду в уряді, головою якого був Й.В. Сталін, заступником голови – Л. П. Берія, і що тому він повинен нести відповідальність за співучасть у здійснених ними злочинах. Хіба не зрозуміло, що наклепник не відбудеться в цьому випадку м'яким покаранням за ст. 30, а змушений буде відповідати за ст. 70 за антирадянську агітацію і пропаганду?»

Більше того, хоч застосування ст. 70 можливе лише за наявності прямого умислу, жоден суд не прийме в якості виправдання запевнення підсудного, нібито він щиро вірив у справедливість цього домислу і поширення його з найкращими намірами. Наявність умислу цього разу визначатиметься характером самого домислу і якщо він завдає збитки інтересам держави, і підсудний осудний (Л. Т. російською – вменяем), то, отже, не міг не переслідувати злочинної мети.

Наклеп на Міністра закордонних справ Чехословаччини виходить за межі особистих випадів. Про це свідчить нота протесту дружньої до нас держави. Таким чином, застосування ст. 70 про античехословацьку агітацію і пропаганду цілком обгрунтоване.

### СКЛАДНА ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ ПОСИЛЮЄ СУСПІЛЬНУ НЕБЕЗПЕКУ ЗЛОЧИНУ

Радянське законодавство надає важливе значення міжнародному становищу, на тлі якого здійснюється злочин, а також відбувається його розслідування і розгляд у суді. Відповідні вказівки є в ст. 50 КК РСФСР і ст. 9 КПК РСФСР. Тому аналіз обставин є неминучим актом від час оцінки суспільної небезпеки злочину.

Основним суспільно-політичним тлом злочину, як то ми розглядаємо, були події, пов'язані з наданням невідкладної братньої допомоги трудящим Чехословаччини.

Ці події породили низку правових проблем, від правильного рішення яких залежить належна оцінка акції, здійсненої редакцією «Известий».

Передусім слід зазначити, що в нашій пресі з'явилися окремі виступи радянських журналістів, а також закордонних комуністичних лідерів, в яких нібито натякалося на те, що термінова необхідність рішучих дій виключала можливість кожного разу рахуватися із законами. Справді, людині недосвідченій в радянському законодавстві, на перший погляд могло здатися, що порушення закону були неминучі. Адже Радянським Збройним Силам в ході надання братньої допомоги довелося вдаватися до таких заходів, як

- масовий прохід державного кордону;
- тимчасове затримання окремих осіб;
- тимчасове захоплення приміщень громадських і державних організацій.

Виникла ілюзія, що ці та інші виходять за рамки законних прерогатив і законної процедури. Однак така думка могла виникнути лише внаслідок поверхового знайомства з радянським законодавством. Звичайно, закони найширше відомі і найчастіше вживані в обігу, не лише не передбачають, але й часом прямо забороняють вказані дії. Але для того, щоб розібратися в юридичній природі комплексу проблем, пов'язаних з Чехословаччиною, слід спиратися на всю повноту систем радянського права. І тоді ми змушені будемо згадати про один з перших законів радянської держави, про який в наші дні встигли забути, але який безумовно зіграв вирішальну роль у правовому забезпеченні можливості надати невідкладну допомогу народам Чехословаччини.

Цей закон було прийнято VI Надзвичайним З'їздом Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів 8 листопада 1918 року. Він називався «Про точне дотримання законів» і каже наступне:

«За рік революційної боротьби робітничий клас Росії виробив основи законів РСФСР, точне дотримання яких необхідне для подальшого розвитку й зміцнення влади робітників і селян в Росії.

З іншого боку, безперервні спроби контрреволюційних змов і війна, нав'язані імперіалістами робітникам і селянам Росії, робить у деяких випадках неминучим прийняття екстрених заходів, непередбачених у діючому законодавстві чи відступаючи від нього.

Виходячи з цього, Всеросійський Надзвичайний VI З'їзд ухвалив:

1. Закликати всіх громадян Республіки, всі установи і всіх посадових осіб Радянської влади до найсуворішого дотримання законів РСФСР, виданих центральною владою постанов, актів і розпоряджень.

2. Надалі встановити, що міри, які відступають від законів РСФСР чи виходять за їх межі, можливі лише в тому випадку, якщо вони викликані екстреними умовами громадянської війни і

боротьбі з контрреволюцією: в кожному даному випадку застосування подібної міри має супроводжуватися:

а) точним формальним встановленням відповідної радянської установи чи посадової особи наявності умов, які вимагають виходу за межі закону;

б) негайним повідомленням відповідної заяви у письмовій формі у РНК, з копією для місцевої та зацікавленої влади...»

Не можна не бути враженим прозорливістю автора закону — В.І. Леніна, який виробив формулювання, що не тільки не відбиває потребу того часу, але й передбачає з такою точністю те, що виявиться життєво необхідним п'ятдесят років по тому. Хоч громадянська війна вже закінчилась, екстрені умови боротьби зі спробами контрреволюційних змов, як і раніше, вимагають вжиття невідкладних мір, що «відступають від законів РСФСР чи виходять за їхні межі...»

Проте геніальна діалектика цього закону в тому й полягає, що міри, які, здавалося би, порушують існуючі закони, завдяки йому знову набувають законності. Правда, для цього потрібне дотримання відповідної процедури: треба нормально встановити екстреність умов боротьби з контрреволюцією і зробити належні письмові заяви... У нас нема найменших підстав сумніватися в тому, що під час придушення (чи попередження) контрреволюційної змови у Чехословаччині процедура, якої вимагає ленінський закон, була щоразу в точності дотримана, і що не доводиться тому говорити про будь-які порушення законності.

Я зупинився так детально на застосуванні вказаного закону, бо може виникнути припущення, ніби міри, які відступають від закону, і є належним чином оформлені (у відповідності з законом від 8. 11 — 1918 р.) серед іншого включали також і дозвіл «відступити» від законів, які забороняли наклепи. Тоді пред'явлене мною звинувачення повисло б у повітрі.

Однак треба з усією рішучістю заявити, що, не кажучи вже про відсутність відповідної заяви у письмовій формі («з копією до місцевої і зацікавленої влади»), аналіз виступів радянської преси в ці критичні дні (якщо виключити печальний приклад, розглянутий у цій заяві) примушує категорично заперечити можливість такого припущення. Опубліковані матеріали не лише відзначались ви-



няtkовою правдивістю, але дають щедрі яскраві приклади проявів дружніх почуттів у трудящих Чехословаччини.

Звичайно, сказане не означає, що висвітлення подій радянською пресою щоразу відповідало кутові зору партійної преси Чехословаччини.

Були й розбіжності, але в них нема нічого незвичайного, позаяк слід пам'ятати відому тезу В.І. Леніна про те, що «розбіжності всередині партій і між політичними партіями вирішуються зазвичай не лише принциповою полемікою, але й розвитком самого політичного життя, — точніше навіть буде сказати: не стільки першою, скільки останнім [«Правда». 28.XI.1962].

Відтак не маючи наміру акцентувати увагу на фактах подібних розбіжностей, я однак змушений навести деякі з них, щоб довести: огидний вчинок «Известий» ніяк не можна підвести під категорію нормально вирішуваних суперечок.

Так, наприклад, 22 серпня в деяких радянських газетах було надруковано:

«ТАРС уповноважений заявити, що партійні і державні діячі Чехословацької Соціалістичної Республіки звернулись до Радянського Союзу та інших союзних держав з проханням про надання братньому чехословацькому народові невідкладної допомоги, включаючи допомогу збройними силами».

З цього приводу в органі ЦК КПУ газета «Руде право» 4 вересня висловила таку думку:

«Віддамо ж перевагу суворій правді перед здогадами й недомовками. Війська до нас ніхто з конституційних чи уповноважених осіб не запрошував. Такою є суворая реальність нашого нинішнього становища. Ніхто в нашій країні, жоден клас і жоден суспільний шар не погодився б з обґрунтуваннями, висунутими для виправдання такого втручання».

Втім, не доводиться сумніватися, що існуючі у цих двох висловлюваннях розбіжності в думках будуть згладжені «розвитком власне політичного життя».

Всім відомі, далі, численні й незаперечні факти, які розкривають підготовку контрреволюційної змови, що їх зібрано в брошурі «До подій у Чехословаччині». Тому, коли читаєш у газеті «Руде право» від 28. X про те, що Чехословацька Академія наук присвя-

тила названій брошурі розлоге дослідження, авторами якої стали філософи, історики, економісти, соціологи і фахівці з Інституту громадської думки, то не можеш спочатку не поставитись до нього з почуттям схвалення. Однак це почуття змінюється на протилежне, коли читаєш далі про підсумки дослідження: «В брошурі, після критичного аналізу її Академією наук, лишається мало серйозно документованих конкретних фактів».

Не виключено, що в даному випадку розбіжності виходять за межі полеміки, про яку писав В.І. Ленін. Адже не випадково, треба гадати, однією з перших акцій військ Варшавської угоди в Празі було тимчасове захоплення Академії наук і видворення звідти академіків.

Нарешті, виникають дискусії не так про конкретні факти, як про загальні оцінки й висновки. Вкажемо на ось який вислів О. Дубчека (з його промови, надрукованої в «Руде право» від 12. X.:

«Я знаю, що нормалізації заважає також і те, що в деяких країнах з'явилися публіцисти, які не лише не спромоглися зробити близькими своєму народові наші наміри, але, навпаки, відчули себе покликаними суверенно керувати нашою державою, радити нам, як ми повинні жити, визначати, що є добре, а що є погане».

«Я знаю також про бажання багатьох наших публіцистів вести полеміку, протестувати, заперечувати неправду і т. д. Але це не принесе жодної користі, хоч деякі речі й довелося заперечити».

Відповіддю на подібні висловлювання може й далі служити відоме зауваження «Правди» від 22. VIII про те, що «...меншість членів Президії на чолі з О. Дубчеком виступала з відверто правих опортуністичних позицій... Заявляючи для прикриття про своє прагнення захищати соціалізм, ці люди насправді намагалися лише виграти час, сприяючи контрреволюції. Внаслідок їхніх віроломних зрадницьких дій виникла реальна загроза для соціалістичних завоювань Чехословаччини».

Як відомо, цю оцінку уже зараз поділяють найбільш здорові сили Чехословаччини, і є всі підстави сподіватися, що в процесі подальшої нормалізації вона одержить загальне визнання.

Отже, ми бачимо, що хоча по мірі розвитку подій полеміка часом набирала гостроти характеру, вона не виходила, як правило, за межі відвертої товариської дискусії. Ганебним виключенням

є виступ «Известий», про який іде мова. На тлі високої проникливості у поєднанні з шляхетною стриманістю всієї радянської преси злочин цієї газети виглядає особливо зловісним. Його виняткову громадську небезпеку слід вважати доведеною.

Спираючись на викладене вище, прошу Вас у відповідності з пунктами 1) і 4) ст. 108 КПК РСФСР порушити справу по звинуваченню осіб, винних за опублікування газетою «Известия» 3 вересня наклепницького «памфлету» «Іржі Гаєк мотається по світу», на підставі статей 130, 70 і 73 КК РСФСР. При цьому прошу Вас взяти до уваги в якості обтяжливої обставини цілковиту нерозкаяність злочинців, нахабно продемонстровану ними.

6 грудня 1968 р.  
Москва, К – 52,  
Чаплигіна, д. 13, кв. 19

Б.І. ЦУКЕРМАН

Перекладав з насолодою, у захваті – як підручник творення юридичного сюжету, – з іронією, принагідною фактологією, з невідпорністю логіки. Справа кінця не мала – Миляєв не відповів, Цукерман зробив 26. XII нову заяву – уже до Прокурора Москви Малькова, – в тому ж стилі. Документ розбігся широко... Блискуча містифікація – на додаток до всього.

**Р. S.** Це при тому, що автор (Борис Ісакович Ц-н) – не юрист, а фізик за освітою, інженер... В 1970 році він увійде експертом в Комітет прав людини в СРСР (Чалідзе), а потім емігрує (1971).

1969  
Березень

Жовтневий суд над демонстрантами – «сімкою» – справив на Москву важке враження. Беззаконність са-  
мого процесу, цілковита сваволя влади; античехосло-  
вацька пропаганда буквально по всіх установах... У нас  
добалакалися до того, що Дубчек і Смерковський (осо-  
бливу лють викликає саме він) готували на території Чехії

3

листопада,  
неділя

*Мовтневий суч...  
Куплет про  
Дубчека*

концтабори на зразок гітлерівських! Мовляв, був готовий якийсь підпільний центр для керівництва контрреволюцією – Дубчек, Чернік, Сморковський та міністр внутрішніх справ Павел.

На Москву відразу пахнуло процесами тридцятих років, коли будь-яку ахінею преса подавала як істину в останній інстанції, і народ – «одобрял-с...» Ідіотизм масового схвалення ідіотизму – найстрашніший показник атмосфери, в яку ми входимо.

Люди глохнуть як на замовлення, – епідемія втрати слуху. Та й зору. Головне – втрати здорового глузду<sup>1</sup>. Починаю думати про безплідність акцій демонстративного плану. Спонтанно-разові вибухи, так само як і відкриті заяви-протести з набором числа підписів, діють сьогодні на політичний клімат і на масову свідомість – як? Як будь-яка екстрема. Вплив екстрема швидкоплинний; та й залежить від того, якою є людина. Одних така акція мобілізує, інших – навпаки, заганяє в кут. Страх. Я порівняв би разовий вплив демонстративної дії – з впливом естради; куди глибше впливає на моральний клімат театр драматичний з його тривалою дією. Ми живемо у хворому й заляканому світі, де надії народжуються аж надто швидко, – щоб так само швидко зникнути. Пригадую, як посвітлішали обличчя тих, з ким я говорив, коли відбулися переговори з Дубчеком у Чієрні над Тисою. «Ось бачиш, – сказав мені

<sup>1</sup> Доцільно дати тут рядки з ще однієї пісні Галича, яку я почув уже пізніше, в лютому 1969-го:

А танки идут по Вацлавской брусчатке,  
И наш броненосец стоит у Градчан!  
А я – умываю руки!  
А ты – умываешь руки!  
А он – умывает руки,  
Спасая свой жалкий Рим...

Проте мені не соромно й за мою Україну. Ми не слухали «мудріших», які радили нам угамуватися, бо лобом муру не проб'єш. Були і в нас свої акції, – ну та про це ще не час записувати. Хоч загальний настрій був зрозуміло гнітючий.

Однак свого жалюгідного Риму ми не захищали і патріотичних пісень про «наш бронепоезд» не співали. Втім, назвати тут прізвище Василя Макуха не зайве. Страхіт-на смерть. «Або згинеш у боротьбі за неї»... (13 лист. 1968).

тоді один відомий письменник, – є ж у нас розумні люди, вони не допустять...» І навіть задекламував мені нову московську частівку:

Знаю я, что будет лучше,  
Потому что по земле  
Ходит наш советский Дубчек, —  
Скоро будет он в Кремле...

Мала йому відстань лишилася до Кремля. Аби тільки це не був етап через Сибір.

Чому я про це? Обсіли сумніви – чи те роблю? Найкраще було б залягти у ведмежий кут і спробувати написати хоч би дещо з того, що мені **мрячиться**. Бо від театру вони мене, здається, відлучать. Переклади – так собі; вони могли б стати додатковою спробою самовдосконалення й самопізнання, такий собі глибинний діалог з людьми мудрішими – чудова школа. Маю кілька задумів, на які потрібен час.

Дуже тривожаться мої старі. Батько – той взагалі в паніці. Хочє писати Неллі до Києва листа (навздогін? чому ж ти, питаю, не переговорив з нею тут? Кажє – ні, це треба в листі...), – «справа з обранням теми у неї погана, небезпечна, ризикована». Ні, він не наполягає, аби вона відмовилась від ідеї Курбаса («що я, не розумію?»), але чому б їй не почати з іншого, надійнішого? Мама так само стривожена Прагою, досі переживає, але вона – опонент батькові...

Вони були вражені мірою відкритості нашого дому і специфічністю нашої компанії. Ці наші відверті розмови, цей дух спротиву й українства. А ви не боїтесь, що одного чудового дня все припиниться? – спитала вона мене позавчора. Я тільки розвів руками. Люди, які приїздять до нас – наші друзі. Їм так само потрібні наші поради й наша допомога, як нам – їхні. І тут уже нічого не зробиш, такі ми є.

Батько: «Так-то воно так, але для чого вилізати як дурний з маслом на сонце?» (Це вже з лексикуону Крушельницького, я привіз – батькові сподобалось...)

Вони їздили в гості до Олі Калиновської, то ще їхнє старе київське коло. Мама: «Там таких речей, як у вас, не обговорюють. Всі все розуміють, але...»

А приходив до нас старий Андрушкевич (батько про нього: «Професор!»), і ми розійшлися поглядами на Дубчека й ситуацію. І до того гостро сперечалися, що батько сидів ні в сих ні в тих. А коли Андрушкевич пішов, каже:

– Знаєш, я, мабуть, поїду додому. Тут у вас як на гвіздках.

Він розгублений. Проте на глибині душі йому наш «клуб» симпатичний.

Батько:

– А може ми б взагалі Оксану забрали до себе? Тут може бути таке, що не приведи Господи... Га?

Ні, Оксана буде з нами.

4

**листопада,  
понеділок**

Обізвався Юр. Корн. Смолич: висилає спогади в пере-  
кладі Островського. Не переконаний, що пройдуть такі  
п'єси як «Малахій» та «Вічний бунт». Це побоювання – чи  
знання? Звичайно ж, проблема так уже стояла. Проте «Ма-  
лахія» вдалося відбити.

«Ми обоє жалкуємо, що знайомство наше було таким  
коротким...» Зі Смоличем я знайомий не так уже й коротко,  
ще з часу Крушельницького й моєї «Маклени Граси». Це з  
Оленою Григорівною – коротко, себто віднедавна. Не ду-  
маю, що Юрій Корнійович забув про ті наші зустрічі, коли  
він мені давав одним із перших читати сторінки своїх спо-  
гадів (мені й Дзюбі), – на пробу...

А хто це – «один старий березілець», який «кудись зник»?

\* \* \*

**Лист від Юрія Смолича  
Київ, 2 листопада 1968**

*Лист  
Ю. Смолича*



*Шановний товаришу Танюк!  
Насамперед, будь-ласка, розшифруйте мені Ваші  
ініціали «Л. С.», бо, даруйте, мені забулося Ваше по-  
батькові!*

*Листа Вашого одержав.*

*Одержав я і переклад від Островського, правда — не в двох примірниках, а лише в одному. Так що так, в одному примірнику, вишлю і Вам. Деяка затримка з висилкою сталася тому, що я вирішив перевірити фактичні дані (дати, тощо), щоб не сталося в тексті жодного ляпсуса. Дав на перевірку одному старому березільцеві, а він десь зник, виїхав, чи що, але от-от має з'явитися. Сподіваюсь, що на цьому тиждні матеріал вишлю.*

*Отже, ідея видання збірки не померкла? Дуже радий. А які перспективи її реалізації? Чи маєте на кого спертися на шляху від авторського стола до читацької полиці?*

*Приємно потішило мене сповіщення про те, що «Искусство» взяло збірку п'єс Куліша і планує на наступний рік. Але — чи певні Ви, що пройдуть такі п'єси як «Малахій» чи «Вічний бунт»?*

*Як Вам ведеться в Москві і що зараз готуєте до постановки? Що з реалізацією ідеї готування групи для майбутнього нового українського театру?*

*Олена Григорівна дякує за привітання і так само просить переказати Вам привіт. Ми обоє жалкуємо, що знайомство наше було таким коротким, але, сподіваємося, що в Києві Ви не останній раз, і коли прибудете ще, то не обминете й нашої хати.*

*Листів Гірняка ще не прочитав. І не тільки тому, що дуже зайнятий — зайнятість в останній місяць досягла апогею, а в два наступні — у зв'язку з низкою невідкладних робіт, а також готуванням конференції Товариства, на якій маю робити відчит-довідь, — ще не побільшиться. Перешкодило й те, що, подзвонивши до Ірини Іванівни, дістав відповідь якимсь незнайомим жіночим голосом, що Ірина Іванівна виїхала, а коли повернеться, невідомо. За якийсь час подзвоню ще раз.*

*Коли одержите мій рукопис «Курбас», не відмовте повідомити про одержання. Так само сподіваюсь, що інформуватимете мене про дальшу долю і збірки про Курбаса, і збірки п'єс Куліша.*

*Та й взагалі про новини, які хвилюють Вас, бо хвилюють вони й мене.*

*Ми з Оленою Григорівною тиснемо Вам руку і зичимо успіху в Вашій славній роботі.*

*Ю. Смолич*

**Вівторок,  
5  
листопада**

Мейерхольд наполягає на парадоксальному підході до сцени й сценічного образу, – лише такий підхід виводить глядача із стану спокою та байдужості, ділить залу на дватри ворогуючі табори. Лише тоді виникає простір дії, простір напруги.

Порівняй з Виготським – «форма повинна протиріччати содержанию». Розвинути: форма вистави має суперечити змістові (добі?)...

Ні, я не примітивізую; на глибині саме так, в тому й суть мистецького акту. Він кульмінаційний лише тоді, коли дає не гармонію, а **суперечність** доби, її вузли й вузлики. Власне, всі драматурги – від Шекспіра до Сартра, від Куліша до Чехова – були **суперечностями** доби. Тому й відбулись, що не вмонтувалися у неї, кожен – у свою.

**Середа, 6  
листопада**

Ми з мамою пішли на «утренник» до Оксани. Вона була у біленькій сукні з бантом. Виступала з іншими дітьми, співала, танцювала з прапорцем і повітряною кулею. Дуже була задоволена. Отак помалу-малу й перетвориться моя Оксана на жовтень... А які гидкі оті їхні віршики й пісеньки – страх бере! Більше, – домовилися з нею: ми на такі погані вистави не ходитимемо. Погодилися: віднині ходимо тільки у гарний театр.

Мама розповіла, – коли вони водили її до Калиновських, Оксану дуже привабив рояль. А тут ще й мама сіла до клавіатури й «тряхнула стариною». Мала була вражена й не відходила від баби. Потім сіла до роялю й «акомпанувала» собі пальчиком, вигадуючи пісеньки. Оля Калиновська питає: «А что, она у вас говорит по-украински?» Оксана відповідає: «Так, і вас можно навчити...»

Отаке свідоме мале. Але в садочку, щиро кажучи, цвенькало як усі.

Награвала пальчиком, а потім питає: «А чоґо це в мене не виходить як у тебе?»



Мама вважає, дівчинка – здібна до музики і могла б учитися. Але ж то ціла проблема! Я хотів би їй це забезпечити, проте...

Мама обіцяє побути в Москві скільки треба.

Розпили пляшку горілки (старий: «Перестань, воно все ж таки свято, як там не є. Хіба ми гірші?»), а тепер вони втрьох пішли на прогулянку. А я маю змогу засісти за листи пана Юзка.

Четвер,  
7

листопада

Мама дуже чекає звістки про Курочку-Армашевського. Лист Гірняка сколихнув у ній багато. Готує мене, як подати це Наталі Павлівні, щоб з нею, бува, чого на radoцax не трапилося.

Невже?

Він добре називає її у листі «Непоправима Ори-сенько!..»

«Курочку ніяк не можу поки що зловити у Нью-Йорку, він десь розмальовує церкву, як поверне – негайно передам йому привіти від кузена і всієї колишньої родини...»

**Це лист від 22 червня 1968 року (11), на двох сторінках.**

*Лист Гірняка від  
22 червня – № 11: про  
виставу італійських  
гастролюерів за Гольдони –  
і Курдас*

\* \* \*

*Розповідь про виставу італійського «Театро Стабіле ді Геноа». Гольдони – «Венеціанські близнюки».*

*«Такої несамовитої акторської майстерности, багатой на вдумки режисерської фантазії, досі ще не доводилось бачити. Вони всі (актори і режисери) потрясають шаленим своїм темпераментом, фанатичною любов'ю до традиції (Комедії дель арте), суперлятивною технікою і вершинною культурою. Сидячи на чудовій комедійній виставі, я плакав «сльозами радості» (прошу не змішувати з сльозами радості Мینی Мазайла) від одної згадки про наші часи в Березолі і про Леся, який так близько підводив нас до джерел справжнього мистецтва. Те, що колись, майже 50 років тому, ми*

робили своїми ще слабкими силами, непевними кроками, але ясною візією, передбачене геніальним учителем Курбасом, – сьогодні ми побачили в довершеному вигляді та виконанні чудових італійських акторів.

Люба моя Орисенько! Мені моторошно стає на одну тільки думку: яку страшну кривду заподіяно українському театрові, вилучивши з нього і знищивши Курбаса!!! Як би цей театр сьогодні виглядав, коли б він дожив свого віку між учнями, котрих повів по шляху створеного ним же театру?.. Італійці продемонстрували всі ті засоби, яких так наполегливо добивався Лесь від нас маленьких і грішних, їхній фізичний матеріал – це така ароматна і податлива глина, з якої режисер і сам актор може ліпити найсовершенніші скульптури. І все це завершено ідеальною простотою і чарівністю (абаянієм). Для тих лицедіїв нема неможливого і недопустимого... найризикованіші трюки, жести, нераз наївності – так у них оправдані і чудові, що диву даєш і мусиш приймати як щось природне і навіть необхідне. Після такої вистави – забуваєш про все і вся, почуваєшся таким оновленим, таким відірваним від тяжкого життя та понурої буденщини, і бачиш все тільки прекрасне і радісне! Словом – хай живе справжнє мистецтво... хай живе вічний театр... многая літа великим акторам!»

Ці безладно-прекрасні рядки – і є образ театру Курбаса; саме звідси треба черпати, тут – правда. Навіяна іншим театром, але правда Курбасового мистецтва, Курбасової **школи**. Та й не про якийсь убивчий модерн пише Гірняк – про Гольдоні, комедію дель-арте, природню й веселу гру. І вони, сучасники, і ми – пізніші, ще довго відкриватимемо для себе Курбаса – у чужих виставах, сьогоднішніх, – у Любимова, Стреллера, Брука. І говоритимемо собі: «Якщо це так захоплює й блискуче – значить, це близько до Курбаса».

Бідна «моя Ліпка!» – виявляється, в лікарні – з розбитою головою. Він знаходить у собі силу подати це виключно жартівливо. Але то тільки ще глибше підкреслює, як йому насправді, Старому Актору. («А я сиджу біля неї, подаючи всякі питва і подивляю її чугунну голову! Вона

розказувала, що ту саму голову і в тому самому місці розбила об бемське скло у Мінську, коли Ви там просвіщали своїм мистецтвом братів Білорусів. Словом: **роковая женщина!**»

Припис: «Падура – це ляпсус моєї машинки, чи то пак – старих пальців».

«Обнімаю Тебе своїми геркулесовими раменами і цілую страшно, як усі Ромеа світу!!! Па, моя риженька! Твій до гробової дошки Юзко».

\* \* \*

*Лист Миколи  
Шейка*

**Лист від Миколи Шейка**

**1 ноября 1968**

*Дорогой Лёня! Пишу тебе на ходу, уже возвращаясь домой.*

*С чего начать?*

*Болгария. Наверное и она изменилась. Фамилий Петров, Пукшанский, Водкин, Азизов не пришлось использовать. Не только портфеля, даже папки купить не сумел. Ни себе, ни тебе.*

*Твой спектакль. Не знаю когда ты смотрел его последний раз. Очень в нем, к сожалению, проступает credo нынешнего руководства и состояния коллектива. Твоя же работа мне очень по душе, а некоторые решения просто восхитили. Принимался спектакль хорошо, хотя, повторяю, актеры были не достаточно тщательны, а муз. звукозапись и страшная теснота болгарской сцены делали свое черное дело.*

*Если опять вернуться к теме «Болгария», то, кажется, после «Суматохи» и «Големанова» (посмотрел!) ничего столь примечательного нет. А может быть я и не успел...*

*АССИТЕЖ может быть стала и меньше, зато колоритней.*

*Все остальное, пожалуй, лучше рассказывать. А может вообще лучше поговорить о чем-нибудь ином. Когда теперь увидимся?*

*Хотелось бы мне, чтоб ниточка общения не рвалась.*

*Пиши. Как у тебя все складывается?*

*Неле сердечный привет.*

*Успехов вам!!*

*Ваш Коля*

*Р. С. Привет Володе.*

З листа Гірняка  
від 4 липня 1968  
— № 12

\* \* \*

**Й. Гірняк (з листа від 4 липня 1968, №12):  
Про Лісовського.**

«Лісовський не відповів Тобі... я підозрював, що так станеться, мене навіть запевняли ті, які дали його адресу, що навряд чи він відгукнеться. Люди його типу і генерації хворіють тяжкими комплексами недовіри. Вони переконані, що тільки вони і є болільниками правди та носіями незаплямованих прапорів. Серед таких людей жити нелегко. Вони переконані, що після них — вдома вже немає на кого покластись, а ті, що їх наздогнали, то це люди, яким віри нема... Словом, не переживай і трагічно не сприймай його мовчанки. Люди його типу своєї тіні бояться».

Крім хіба останньої фрази, усе стосовне Лісовського рикошетом б'є й по пані Орисеньці. Отож вона тоді перепитувала, чи не натякає, бува Юзко, — на неї? Навздогад буряків — щоб дали капусти. Ні, кажу, не натякає, так воно вийшло — мимоволі. Погрозила мені пальцем — і все.

Вона й справді вважає одну себе носієм незаплямованих прапорів і ставиться до інших прапорonoсців украй ревниво. Я списував це на жіночий характер. Не тільки — тут є й епоха, і розстріляна під корінь родина, і гордість вдачі...

«Коли я рекомендував Тобі Нелю в «духовні» соратники, то я мав на увазі її фахову обізнаність і досвід. Ясно, що ми можемо прислужитись фактами, які ще не вивітрились із нашої підтоптаной пам'яті. Цим я й не відмовлявся служити Тобі, як вірний любовник і оруженосець. На кожен заклик і питання відгукатимусь, поки пані з косою не підкосить і не повалить у чужу землю. Так що до муру притискай мене, скільки Тобі силоньки хватить, я дуже люблю і чекаю, коли ж нарешті мене стануть насилувати... Всі, з якими я падав у гріхи, були ініціаторами мого гріхопадіння. А ось те, що ми з Тобою опинились у розбитого корита і ходимо на старість «неудовлетворенні», то це твоя вина: я був поза межами Твого «кругозора». В результаті: обоє тепер гриземо власні пальці!»

Стиль — !

### Про «Газ», експресіонізм та конструктивізм

«Тепер, дорога моя «Тьотю Мотю», почнемо дискусію! Ти кажеш, що не «Газ» був експресіонізмом, а «Джіммі», а конструктивізмом — «Газ». Звернися до доповіді Курбаса «Шляхи Березоля», яку він виголосив у 27-му році, а згодом вона була видана окремою брошурою видавництвом «ВАПЛІТЕ». Там він приблизно говорить так: «Що таке Березіль?» Історично це продовження тієї лінії, яку намітив і три роки запроваджував «Молодий театр». Тільки «Молодий театр», вирішивши під змішаним впливом класики і модернізму, неоромантики і символізму, при тодішній конкретній громадській обстановці був театром еkleктики і стилізації. Але до певної міри. До певної тому, що стрижнем його програмових робіт був той активізм світосприймання і відношення до життя, що в той час розцвів у Німеччині у велику хвилю **експресіонізму**. Звідси замилювання в «Молодому театрі» в масових постановках, де форма, як відомо, відходить від індивідуума. Звідси трохи експресіоністичний відтінок в такій стилізації як «Цар Едіп», а інсценізація «Івана Гуса» була безперечно першим експресіоністичним спектаклем на території колишньої російської імперії. Гордон Крег із своїм постулатом лінії в акторському мистецтві і актора зверх маріонетки доповняв ту картину впливів, що при наявності певних суб'єктивних настроїв і



певної зовнішньої ситуації (реакція проти натуралізму) складалися в той культ фіксованості, ухватності, конкретності, що по лінії жесту і мізансцени, які в поглибленому вигляді зажили і розвіли в «Березолі». Ось чому перехід до конструктивізму після останнього експресіоністичного екстрему, як от «Газ» Кайзера, був для «Березоля» природнім і конечним. «Газ» — це була крайність тому, що далі загостреної піраміди тіл у виразі безпосередньої динамічності йти не можна».

До речі, говорячи про експресіонізм, Курбас мав на увазі, як він сам же казав, не соціальну і філософську орієнтацію німецьких експресіоністів, а певну формальну методу і певні психологічні змісти, що в свої історичні моменти виходять поза рамки класів, як всякий масовий психоз. Це все, казав Курбас, підкреслюю для того, щоби розбити певні фальшиві уявлення про «Молодий театр» як театр чистої стилізації, і, щоби дороги «Березоля» пояснити в певній історичній перспективі, «Молодий театр» розглядав мистецьку справу і свою роботу автономно і саму в собі, а «Березіль» ставив її в цілковиту залежність від політики, кладучи в основу своєї роботи її громадську доцільність». «Так мовив» не Заратустра, а Лесь Курбас!!!

Ось маєш цитати із мови самого Леся, щоби наочно переконатись, що «Газ» був останньою екстремою експресіонізму в його роботі. Після лебединої пісні того жанру Лесь дав можливість «по-





вправлятися» Лопатинському та Ігнатовичу в футуризмі, що вони робили досить, на мою думку, — наївненько, а сам фундаментально погруз у конструктивізм, з якого став вибиратись аж у «Золотому череві», хоч там ще було багато доміантного з того світоглядного періоду керівника «Березоля». Далі, у тій же самій доповіді, Курбас, звертаючись до драматургів, говорить: «Всяка еволюція напрямків є закон, обов'язковий для кожного митця, — закон, якого оминути не можна. Не перетравивши органічно футуристичного здвигу, наприклад, не можна стати нашому сучасникові конструктивістом. Не переживши конструктивізму в своїй роботі — не можна думати про справжню завтрашність художнього продукту. Немає нічого більш безнадійного, як принципіальна завжди і у всяких обставинах орієнтація на банальні форми реалізму у лапках та натуралізму, що на них ми вирости. Наша драматургія, хвора на плоске розуміння реалізму, в кращому разі списує життя — не відриваючись у формі від усталених, звичайних зразків старого реалістичного побутового театру».

Продовження листа Г.(ірняка) від 4 липня 1968 року:

**П'ятниця,  
8  
листопада**

«Вибач за такі довгі цитати, я певний, що та доповідь є в Твоїх руках і милої Неллі, але я дозволив собі звернутись до тих слів, щоби ясно висвітлити моє переконання про стилеві основи «Газу» і «Джіммі». Отож пригадай собі у «Джіммі» ряд станочків для Вас усіх, де Ви вистукували свої телеграми, станок по правий бік сцени, на якому мучили самого Джіммі і всякі інші страсті-мордасті, що там відбувалися, і рухомий станочок у центрі сцени... і коли до того додати внутрішні процеси і переживання героя в русі масовок, що так вражали тодішнього глядача, то що це все разом є — як не чистішої води **конструктивізм**? Замість гармонійного пейзажу — накопичення різних дрібних конструкцій і рухів — це і є **конструктивізм**. В «Газі» Курбас завершив піраміду купую людських тіл, і сам же сказав, що далі того йти в експресіонізм — нікуди. Не знаю, чи переконав Тебе, якщо ні — то чекаю на контраргументи...»

*Продовження  
листа Гірняка.  
Демо про Рожке  
Планшона*

Звичайно, мистецтвознавець сказав би інакше; Актор наголошує лише на тому, що бачив предметно. «Курбас і німецький експресіонізм» – одна з тих тем, яку я планую розробити монографічно, і деякі шкіци вже роблю. «Газ» носить на собі знак експресіонізму як вистава філософська, як вистава **жаху** перед безладдям всесвіту, як образ кризи цивілізації в цілому (оте ідіотське – «формула правильна – а газ вибухає. «Газ червоніє, червоніє<sup>2</sup> – і, нарешті, вибухає»). Станки замість гармонійного пейзажу й страсті масовок – лише форма явища. Експресіонізм і в абстрагуванні Держав у «Джіммі».

Не знаю, чи за головним принципом «Джіммі» – справді конструктивізм; у популярному сенсі виставі відверто бракувало будівничого (конструктивістського) пафосу індустрії, прогресу. Це вже просто **доба** примушувала Мейхольда й Курбаса **саме** так, а не інакше визначати свої витвори («применительно к идеологии»). Я взагалі переконаний, що в аналізі цих робіт Курбаса не можна скеровуватися ані цією ідеологією, ані визнанням самого Курбаса (він робить його значно пізніше, і мета тієї «калькюляції» очевидна).

Далі – лист:

*«Тільки що листоноша приніс Твого листа з 28. 06-го до Ліни, з якого довідуюсь про її сплетні про мене, про мій «сплін» і вообще... А Ти, моя вірна Сальомеа, вже й повірила і рада б мені голову знести і піднести на блюді... не знаю вже кому?! Казав колись Саша Перегуда – «много требует с одного мужчины». Ти ж, моя любонько, повинна догадатись, що туга – не мати, що моя любов до Тебе не може задовільнитись тільки ласкавим словом, вона точить мене під ложечкою, як той ненаситний терміт, що врешті-решт звалює й могутнього дуба. А я – далеко не з породи дубів... Ліна пишучи про мій «сплін», не добачає під своїм носом цурупалки, що паралізує її волю не тільки до писання, але й до елементарної правдомовності... Словом, не кажу «забрехала», але факт, що розійшлась із прав-*

<sup>2</sup> Йдеться не лише про символіку червоного кольору, а й про ідеологічну рефлексію на тему марксизму («формула правильна – а газ вибухає...»), про пошук причини «вибуху». (Л.Т.).



дою!!! Що писання не є моєю стихією — це інший калінкор, коли б було навпаки, то я напевне «превзошов би» у графоманстві й навіть Сашу Корнійчука, а що всякі там «вспомініня» плили б ріками із моєї машинки, то це факт... Ото ж хай читачі будуть вдячні Музам, що обійшли мене даром.

В попередньому письмі я згадував про наші переживання під час вистави «Венеціанських близнюків». Останні два тижні Ліпа вганяє, як замотеличена телиця, до Лінкольн-Центру, де відбувається фестиваль різних, вірніше — маловідомих театрів європейської провінції. Полонив не тільки її, а й я, грішний, очарований «Міським театром» Ліона, під керівництвом чудо-режисера Roger Planchon. Це театр одного керівництва, одного і незмінного ансамблю, який складається з досконалих майстрів, що безропотно повинуються диктаторському праву режисера. Грають вони п'єси: «Тартюфа», «Жорж Дандена» і «Трьох мушкетерів». Цей театр, здається, на Схід далі Варшави не доїздив. Якщо попаде в майбутньому у Ваші краї, неомінно постарайся цей божественний колектив і його керівника, побачити за всяку нагоду. Кожна вистава в іншому стилі і залежно від того, в різному ритмі і тональності. «Три мушкетери» підведені під ключ старинного китайського театру. От де перетворення, і все таке наївне і рівночасно оправдане та переконливе, що диву даєш, як воно може появитись у режисерській голові... найнеймовірніші ситуації і трюки виконуються з совершенним смаком і простотою, яка граничить з найвибагливішим мистецтвом. Правда, їм всім до послуг ідеальні технічні засоби, які нашому Лесеві й не снились. Пригадуєш березільську мотузяну техніку? «Данден» може послужити класичним прикладом Реалізму (з великої букви). Персонажі зняті прямо з картин Пітера Брейгеля чи пізнішого, але витонченого Франсуа Буше, для фону Мольєрівської комедії. Їх в автора немає, але режисер створив таку грайливу побутову картину, на основі якої авторова дія пливе між притягненими персонажами із уявного ландшафту, який домалював автор вистави, і тим договорив, що не досказав Мольєр. Про акторську чарівність трудно мені говорити, бо слів неvistачає... такої техніки засобів, шляхетності й культури — дай Боже всім, які хочуть віддати все своє життя безсмертному театрові.

«Тартюфа» я ще не бачив, маю вже квитки. Ліпа запевняє, що я здурію від тієї вистави. Якщо так станеться, то вона муsitиме цю виставу описати, бо я тоді, напевно, буду вже у божевільній лікарні.

Рідна Орисенько! Присягаю на нашу любов, що слiдуюче письмо буде про «Молодий театр»! Так мені Боже допоможи!!!

Цілую Тебе, ріднесенька-рудесенька, і благаю – не вір Ліпиним інтригам!

Твій ЮЗКО».

**Субота, 9  
листопада**

*Л.П. – Роже Планшон.  
«Три мушкетєри»,  
«Дантєн», «Тартюф»*

Старий Актор трохи помиляється, – Театр де ля Сіте з Ліону таки «доїздив на Схід далі Варшави». Я мав радість і нагоду поїхати тоді до Москви – на гастролі Театру Роже Планшона. Був це, здається, 1963-й. Вони почали з кінної кавалькади по вулиці Горького до Малеого театру – чудова процесія, мушкетери, карнавал серед «Москвичів» і «Побед»...

Всі три вистави я тоді побачив; не «крупним планом», бо нас, студентів та «їже з ними», допускали хіба на гальорку, але побачив. То було справді знаменито. Власне, «Тартюф» тоді лише починався, нам пояснили, що вони грають в Союзі **прем'єру**. Тартюфа грав блискучий, майстерний актор – з молодих – Мішель Оклер. Знайшов оце зараз свої московські «почеркушки», маю нагоду розшифрувати.

Всі три вистави – різні, можна говорити навіть чітко – це різні театральні якщо не школи, то естетики; як тут не згадати Курбаса з його Молодим театром, в якому він захотів провести акторів та публіку Києва «по епохах і стилях»! Роже Планшон водить не так по епохах, як по **квінтесенціях** психологічних вузлів нашої доби, і ці вузли заgrimовано під історію. Якби у нас так відважився хто поставити «Лихо з розуму» (я радився щодо цієї ідеї з Юрієм Олександровичем – «Да вы что?»; відсахнулися заньківчани й харків'яни – страх, страх, страх!) – діється сьогодні, епоха ж – лише привід для вижартовування «ритуалу»,

для зняття романтичного флеру. До речі, рожепланшонівський приклад двигав мною і потім, коли я пропонував Харкову «Сірано» з Гаєм...

Про що йдеться? Французи – нація міцна, бо вона може сама з себе кепкувати. (Щось такого намічається в нас у Грузії, – оті нові іронічні фільми, де не бояться пародіювати власне «народний тип»). Ми ж засохли на романтичній традиції і ось-ось разом з нею звалимося з сухої гілки...

Отже, «Мушкетери» – то була пародія, весела й трохи зла. Наші мудрі резонери побачили в ній відгук «демократичного режисера» на війну в Алжирі, де наводили «лад» французькі парашутисти, що їх буржуазна преса зробила «героями нації» й дорівняла до «мушкетерів». Насправді ж вони, як і традиційні Д'Артаньяни – лише сліпа зброя в руках сильних миру сього. Проте я сприйняв виставу куди ширше; хоч, безумовно, мушкетерські грими й поведенцію «модернізовано», їх одверто виїнято з доби й пересаджено аж ніби в сучасний кінофільм. Все діється швидко й гостро, а кожну «романтичну сцену» Планшон занижує комедійним «аккомпанементом». Напівголий коханець королеви Анни герцог Букінгемський – як той адмірал Нельсон з підзornoю трубою, – видивляється, звідки з'явиться небезпека – король. Вони ніяк не можуть попрощатися, бо королева має здійснити певний «королівський» ритуал, а коханцеві не до того. А все діється в супроводі чисто циркового трюку: клоун в яскравочервоній перуці витирає пил з люстри – угорі, здершися на драбину, яка стоїть, що зветься, на чесному слові. Оте його балансування й «коментує» драматичну сцену останньої розлуки – і ми вже не слухаємо його монологу (герцога), а перепиняємо дух – шарахне той клоун на землю з драбини – чи втримається? Майстерно й вигадливо до чортиків.

А сцена, де мушкетери здираються на ходулі? Я уявив собі Крушельницького й Балабана на тих «циркових колесах», що про них розповідав Круш; співставлення сценічних жанрів – основа пародіювання.

Гірняк не бачив «Тартюфа», – отож йому ще пощастить пережити свято, яке вже пережив я.

Ми над «Тартюфом» довго возилися із Загоруйком, нашу роботу хоч і не дуже правив Крушельницький, але рука його там була, я грав Валера... отож у п'єсу, у **ТЕКСТ** ми влізли як у «шкіру дійової особи». Тому мені було що з чим порівнювати, я слухав п'єсу французькою, майже знаючи кожну репліку напам'ять.

«Тартюфы! Этот род потомками богат!» – з однієї моєї композиції того часу (щось я такого читав, з політичної сфери, на театральних наших вечорах – доби КТМ).

Роже Планшон давав Тартюфа як «чумазого», який іде на зміну респектабельним буржуа (у яких є хоч якісь правила!), власне, не йде, а пре... Він («чумазий») позбавлений будь-яких моральних умовностей; зміст – культ сили, саме плебейської, нищої сили; форма – майстерність акторського перевтілення (перевтілюється саме Тартюф, а не лише актор, який його грає)...

... Трохи збився, – дзвін у голові, бо мусив таки знову сісти із Степаном Самійловичем до чарки, тобто до розмови, а вона у нас завжди гостра.

Може, найцікавіший у «Тартюфі» – Оргон, якого грав Жак де Барі, людина літня, з манерами професора Сорбони. Як на мене, його тема – пошук нової віри: йому, інтелігентові, неодмінно треба мати символ, якому він щиро поклонятиметься. Тартюф це зрозумів своїм «здоровим», майже пролетарсько-селянським чуттям – і на тому грає. Апелюючи до простих і випрямлених істин, які саме в такому, випрямленому стані – звучать для «професора» як відкриття... Ні, Тартюф ніякий не святеник, релігія для нього – лише ритуал чи образ тієї «моралі», яку він **нібито** проповідує; я б навіть у силу власної зіпсутості порівняв цю мораль – з марксизмом французького інтелектуала (сартризм навиворіт?). Палаццо Оргона – малярство; але швидше **схема** малярства майстрів, а не самі шедеври. По центру – великий, метри на два з половиною – медальйон з Христом; до всього того «декору» ставляться не вельми поштиво – служниця починає виставу з того, що, витираючи пил, мазонула бідаху шматом по бороді й ранах...

Мішель Оклер грав Тартюфа привабливим і повним сили коханцем, який просто парує здоров'ям; у такого не диво й закохатися. Він справді **людина** ідеї, а не людина плоті, – принаймні, гра його (Тартюфова, не – виконавця ролі!) – розумна й виважена; він має чіткий план, чітко розроблену інтригу – і сходинка за сходинкою здійснюється угору. Іншими словами, це дуже сучасний завойовник, без романтично-класичного флеру традиції. Отож я й кажу – «Этот род потомками богат!...»



*М. Оклер*

Сьогодні, по моїх пригодах з Шах-Азізовим, я б вирішив цю роль не так лобово пластично. Я пошукав би на цю роль Євг. Леонова чи Євг. Лебедева (якому цього року дали, нарешті, Народного СССР)... Він знає Шаха й портретно. Єдине – що належить він до дому Товстоногова, а Шах-ін-Шах досі ходить там у любимчиках.

Звичайно ж, смішно було б зводити все до особистої образи й портрету. Але саме **такий** тип Тартюфа перспективний і модний в СРСР: чоловік починав у Берії секретарем-машиністкою, а закінчує шлях театральним «лібералом»... чутливо реагує на всі вигини епохи...

А проте найбільше враження справив тоді на мене «Жорж Данден», хоч найменше записів збереглося саме про цю виставу.

Уперше бачу, щоб з водевільної ситуації можна було одержати стільки драми й поживи для чисто філософських роздумів. Тут уже немає чистої театральності, нема веселого хуліганства й «капусника», є непідробний трагізм програшу. Згоден з Гірняком – це може служити «класичним прикладом Реалізму – з великої літери». Дандена грає той же актор, що й Оронта; різниця невеличка, лише в мірі фанатизму **віри**, у мірі бажання бути одуреним. Але це та ж тема, продовження (не знаю, щб раніше він поставив, «Тартюфа» чи «Дандена»). Режисер послідовно зняв буфонність і фарсовість, ніби відсутні і якісь інтермедійні

моменти. Він уникає всього, що Мольєр вніс у п'єску для розваги, режисер іде шляхом «Шинелі» Гоголя, тільки замість моторошного Акакія Акакієвича – тип стійкіший, з нової (але моральної!) буржуазії. Для мене було великим відкриттям, трагедійно, що він – **вищий** од усіх, хто його оточує... вистава пахнула Чеховим і Тургенєвим, ненав'язливо...

Фінал: Жорж Данден програв. Анжеліка – зрада, непідробна зрада, йому наплювали в душу. Він сів не у свої сани. Жорж Данден був багатий і певний свого призначення на цій землі. Сьогодні він – ізгой. Жертва. Він виганяє свого наймита – і сам сідає до маслобійки... Він має почати все спочатку – весь шлях від того, ким був раніше (очевидно, таким же наймитом у якихось панів) і знову перейти крізь усі випробування й спокуси. А може його просто покарано тим, що в цій грі відкинуто на останню – першу клітину дошки, – за що? За помилку. За те, що сприйняв гадане – за дійсне? За ілюзії?

Зіграно все це дуже детально. Оформлення – не за Левенталем, а за Давидом Боровським: фактура справжньої речі, справжнього, а не бутафорського посуду, справжнього сіна. Це дає настрій, необхідній для «Мольєра за Чеховим». Гірняк дуже добре відчув своєрідність і добре про це написав.

*Лист від Н.К.*

**Лист від Неллі.**

З п'ятого вона у пані Орісі, опрацьовує статтю Кузякіної для збірки. Бо Наталя Борисівна зробила «взгляд и нечто»; Рудницький умовив Неллю пожертвувати власною статтею і запропонувати Кузякіній – аби легалізувати її для російського читача, що Нелля й зробила. Тепер треба розводити – вилучати у Н.Б. все, що стосується сценічної історії. Ну й трохи читабельнішим зробити те, що Н.Б. написала, вона все-таки сухувата й товчеться іноді на дрібному.

Каже, що «Прапор» пообіцяв надрукувати мене у I-му числі. А Ніна Новоселицька ніби дасть передачу по радіо –

запише мого Тагора. По радіо – «свежо преданіє, но веріт-ся с трудом...» Рецензії на книгу Крега нема. Митницький ставитиме у театрі Лесі Українки п'єсу Розова. З Куницею розмови не було.

А ось головне:

*«Тут все очень плохо. Иллюзий никаких. У Кочура были гости... Драча выгнали из партии. Коротичу не дали премии, когда уже были заготовлены его снимки в газете».*

Зате з театрами – тріумф. Виконавця ролі Леніна парторга Омельчука призначено на директора, голова колегії – Алексідзе. З січня рішенням уряду театр переводять в іншу фінансову групу, він стане рівний за ставками з МХА-Том, беруть у трупу 30 нових акторів. Це – Ленінський, так би мовити, «призыв»...

Інша справа – Курбас. «Архів Курбаса, кажеться, офіційно (уже создана комиссия) закривається для використання по просьбе Чистяковой (?) Меня в чем-то обвиняют (якобы) – не знаю, в чем».

І – найжахливіше: «Нет в живых (повесился) Вовка Яринич. Вот как все ужасно».

Яринич був член Клубу Творчої Молоді. Писав гарні поезії. Відкритий, емотивний, незахищений хлопець. Що сталося?

У минулому листі Неля написала, що Йосипенка, вочевидь, виженуть з академії. Але він перейде до інституту, ректором якого став Корнієнко. Між іншим, звільнили й Чмихало... А Йосипенко, побоюється Неля, виживе Волошина, потім Корнієнка й захопить цей плацдарм.

Ну, Волошин – той же Йосипенко, «положим». Проте пішло справді не в кращий бік.

Бо в листі вже від 8-го листопада Нелля повідомляє:

*«Сволочь Йосипенко объявил о тебе со-трудникам института, что ты за участие*

**Неділя,  
10  
листопада  
1968 р.**

*Йосипенко про мене:  
мене вислано ч 24  
години з Москви*

*в выступленні с Литвиновим в 24 часа выслан из Москвы. Вот подонок! Я бы его убила – будь он в институте...»*

Це як з отим Пушкіним – «Где бы вы были, окажись вы в этот день в Санкт-Петербурге? – Был бы со всеми на Сенатской площади...»

Йосипенко не такий вже й далекий від можливого. Мене вберегло хіба те, що я на той час був поза Москвою. Інакше Йосипенкова теза була б не деза... (?)

Але це щось нагадує з репертуару Шах-Азізова й К<sup>о</sup>, які поширювали плітки, що Танюк «втік по льоду Чудського озера за кордон». Поширювали на Україні! Навіть коміками їх не охрестиш; хіба – дубцем.

\* \* \*

**Лист до Л. Болобана**

*Копія листа Л.В.  
Болобану від  
9.XI.68.*

*Любий Леоніде Вітовичу!*

*Також вітаю Вас із святом!*

*На Ваші спогади, я, звичайно, чекаю. Строки? Раніше – краще; звичайно, якщо Ви самі не перекладете на рос. мову, то перекладача я тут знайду, і гарного – в крайньому разі перекладу сам. Дивіться, як Вам ліпше. Краще не затягати. Принаймні погодьмось на тому, що я одержу від Вас російський текст до 10 грудня, а якщо український – то до 20 листопада.*

*Гаразд?*

*Приємно почути, що Ви написали нову п'єсу; звичайно, радо б з нею ознайомився.*

*На все добре.*

*З пошаною –*

*(Л. Танюк)*

*9. XI. 68 року*



\* \* \*



10.XI.68

Копія мого листа  
до Н.К. Віг  
10.XI.68

Нельчику мій коханий, любе моє курбасенятко,  
терпеливице моя...

Настрій маю, сама розумієш, кепський. Не пишеться, не друкується, та й мислиться не дуже гарно. Сів читати Кафку, – може, саме в такому настрої подужаю. Як не дивно, заохотила мене до цього мама. Коли тобі, каже, непереливки, не знімай того з себе, а додай – хмари й сутінку. Аж тоді розпогодиться. Мудра в мене мама.

Отож читаю Кафку – і думаю вже про інсценівку. Нам ще Круш заповідав – хоч би що ви читали – уміть, навіть для тренажу – подумки вирішуйте: а як це зробити на сцені?

Кафку треба ставити у тунелі. Без світла у кінці його. Або в павутинні (хоч павутиння – надто красиво).

Розмовляв з Наумом Орловим. Розова він хоче ставити сам, і не зараз. Волів би перечекати «ситуацію». Запропонував мені роботу на лютий-квітень. Щось українського. «Вот если бы вы «Шельменка» у нас сделали! Того, что в Одессе».

Не мала баба клопоту. Одне діло полемізувати з українським хутором і малоросійством в Одесі! І вже зовсім інше – виставляти українські типи в Казані. У «Шельменкові» можливий хід лише чисто естетичний, там змістом не відбудешся. А я вже цю естетику використав (трохи інакше) у «Казках Пушкіна». Не хочу. Аби не пішла за мною слава «сугубо народного режисера», себто режисера площі й вулиці. Мені давно кортить взятися за щось глибше. Чи доживу колись до того, аби поставити «Я» Хвильового? Ось де Кафка, який вам і не снився!

Домовились, що вишлю завтра Орлову «Гуску». Єдине, що тут мене гріє – вистава з декораціями Алочки, реванш. Це – можливо, але – чи на часі? Ось про що Орлов.

Листа твого маю. З нього мені стало ясно, що їхати до Києва без виклику з кіностудії або російської драми – черговий міф. Чекастиму, але ентузіазму й віри не маю. Якщо вже беруться навіть за

Порфировича... Не оминув і твоєї фрази про Мерзлікіна («...неважно, хотя он поставил концерт правительственный»: це теж показник).

З Ленінграду – ще нічого. Сама пара і свисток.

Була непогана розмова із Завадським. У нього нова ідея, добре пророблена – театр у фойє. Зараз у нього в такий спосіб «Дуель» Мара Байджиєва ставить Боря Щедрін. «И как только схлынет вокруг вас, Лесь, вся эта «гаврилиада», мы непременно что-то придумаем. На малой сцене или на большой...»

Отже, «как только схлынет»? Старий таки боїться лізти у мою справу. Він добре говорив про різні речі (Прага, наприклад), чоловік мудрий. Але не войовничий. Налаштований на пошуки релігійного начала, говорить пошепки – і мислить прекрасними абстракціями. Як і належить Принцеві Калафу.

Знаєш, під кінець розмови він таки мене трохи «дістав». «А что если бы Вы, Лесь Степанович, взялись у нас за Ленинский концерт? Мы бы сильно ударили по Шаху!.. Есть одна задумка – Ленин и театр, Ленин и музыка. К 100-летию».

– Я бы с куда бoльшим удовольствием «Преступление и наказание» поставил.

Завадський: «Это – мое, это мне самому по сердцу... А вы помоложе, вот и взялись бы... »

– За то, что вам не гоже?.. – звісно, я пожартував.

Старий насупився і каже:

– Вот вы все хотите, чтобы мы вас выручали. А выручат вас – вы не хотите. Так нельзя, милые... Нельзя.

Я ж і не казав йому, що – можна...

П'єси Розова в руках не маю, мушу купити примірник у друкарки у ВТО. Смішно признатись, але факт – не маю десятки, щоб заплатити за примірник... трохи згодом. Отак живе радянська інтелігенція... Тому якщо щось з'ясується у Києві – куплю, а ні – не братиму тексту, зекономлю для життя...

Малу водив до лікаря, прописав він їй (невропатолог!) якісь пігулки, яких в аптеках поки що нема. Прописав також хвойні ванни. За ту десятку я їх і роблю – перша була 9-го, друга буде – 3 грудня, загалом має прийняти їх 25. Піднатужимось і проведемо. Усічні невропатолог присила показати її ще раз.

Оксана хоче вчитися грати на роялі. Так вийшло, що у Калиновських (то наші – мамині – родичі) мама грала на роялі (колись було!), і Оксана захотіла так само. Отож, матимемо ще одну проблему. Про ковзани вже йшлося. Весь джентльменський набір. Але якщо серйозно – дуже жаль, що наші діти не можуть взяти всього того, що давало маминому поколінню дворянське, шляхетне середовище...

Оксана – здорова, горланить над вухом, осідлала діда й бабусю, – одне слово, використовує всі переваги щоденного забирання додому.

У театрі помер Валя Заливин. Ти його пам'ятаєш. Старий у «Рибаку й рибиці», дуже тактовний і правдивий актор. Хворів.

Дудін і Шах сваряться напропале – у Болгарії Шах узяв, каже Дудін, всю славу собі. Затер Дудіна, а той – чоловік образливий. Почалося між ними бойовище, дійшло до міністерства. Ну й ну...

Батько хоче їхати 17-го чи пізніше. Можливо, передам через нього теплі речі. Не дуже зручно – поїзд приходить до Києва десь уночі, десь о четвертій, і тобі важко буде добратися до вокзалу й назад. Побачимо. Краще, якби я їхав сам – і привіз. Якщо тебе це більше влаштовує, зателефонуй Загоруйкові – 163-29-03.

Тривожить мене Крез: Еммі терміново потрібна книжка. Дізнайся, чи вислали, як домовились. Можуть бути неприємності.

До речі, як говоритимеш із Гончаром, спитай, якого розміру потрібні фото – і скільки; адже це можна зробити, доки є книжка.

Цілую тебе міцно й міцно; ця розлука дуже на мене впливає, – ще й тому, що не маю, куди себе притулити. Сиджу й читаю зловісного Кафку, про якого й говорити не хочу. Читаю з помсти – самому собі, аби знав... Цей талановитий ідіот – саме зараз! – частка мене самого...

А ти, Ластівко, все одно працюєш, мусиш писати щодня. Інакше – буде зле.

Як вам наші «Забавки для Оксани»? Пані Оріся мене лає? Чи вважає за щось путне? Я не планував того для друку, але може...?

Вітання пані Орісі від батьків, Оксанки та Загоруйків. Заздрю княгині, бо вона – з Тобою, а чоловік тут – пропадай.

А як уся банда? Щось репетирують? Чи вже забули про театр?

Цілую... цілую... цілую...

Л. Т.

**11 листопада, понеділок**      Понеділок – день важкий. Мусив піти до Завадського й розставили всі крапки над і. Не ставитиму я жодного лєнінського концерту. Справа, звісно почесна, але не той настрій. Дякую за довіру – але це в мене не вийде. Не сказав йому головного – що не ввійду в штопор, бо передчуваю загострення чеської ситуації, й, отже, загострення моїх гамлетизмів. Ну як я вийду на всіх отих велемудрих акторів, яких так одверто виховував у цілком протилежному стилі під час «Вдови полковника»? Як здумаю про необхідність тої «реабілітації» (за що? чому?), мене аж лихоманить. Ні.

Ні.

Юрій Олександрович – не образився. «Ну, была бы честь предложена. Дело ваше, вам и выбирать...»

Сказано у Курбаса: «Я вибираю «Березіль». Жарти жартами, але з чого тут вибирати?

Завадський – зірвалося, а Ленінград ніби виходить. У Театрі Коміссаржевської проблеми, Агамірзянові мої вистави подобаються, актори на Худ. Раді теж цю ідею підтримали... може й справді? Але ж Ленінград, «колибель революції», але ж Константин Язонович і Товстоноговська Медея!..

**Доки маю час – ще один лист від Г. (ірняка),  
від 14 липня 1968, № 13**

*Лист від Гірняка –  
14 липня . № 13:  
Театр Франка у  
Вінниці*

*«Дороженька і мила серцю мойому риженька  
Орисенько!*

*Як бачиш – своє клятвенне обіцяння виконую і беруть не за своє діло, а за Молодий Театр, в якому не був вистав якого не бачив (Л. Т. – Це я підкреслюю жирною лінією, абисьте пам'ятали !!!), але багато чув від членів, які тільки що порозлітались з рідного гнізда та і з-під теплого крила Курбаса. Нашестя Денікінців погнало досить велику групу молодотئاتрівців аж у Кам'янець, де я попав на їхній слід, і через Проскурів, Вінницю, Черкаси разом з ними помагав Юрі морочити голову довірливим глядачам т. з. Франківським театром. Всі вони тоді жили*

добром, винесеним з тієї стріхи (т. є. з М. Театру), обсмоктували кості Леся, і як годиться порядним послідовником, – критикували його характер, працю, ідеї і т. д. Але на щось більше, як слабке та неточне копіювання постановок і робіт Курбаса, не спромагались, бо кишка була тонка. Це було причиною, що Ліну, Самійленко, Бучму і мене привело 22-го року до «Березоля». Отож приступаю до Твоїх запитів, і по мірі моєї спроможності буду відповідати, бо Ліпа, як знаєш, привикла чорну роботу на мене звалювати...

Для мене це рішуче потверджує той факт, що вінницький Театр ім. Франка виник на уламках естетики й кадрів Молодого театру, і цим одним лише можна пояснити його репертуарну лінію і стиль. Гнат Петрович і К° не мали власної програми, а пішли за принципом «Хіба й ми не можемо, як у людей?» Так воно сочилося майже з усіх джерел, крім хіба Йосипенко-Юрівського, які, звичайно, не хотіли починати свій родовід від Молодого театру. Єдине, що додав сюди Гнат Петрович, не зорієнтувавшись – низку постановок за Винниченком, якого Курбас давно пережив. Цікаво, що захоплення Винниченком у перший франківський сезон ми **не знайдемо** в радянських енциклопедіях, цього «ухилу» ніби соромляться, доводячи, що Г. Ю. з колиски був пролетар і марксо-ленінець, через що жодною інтелігентщиною не страждав.

1. Як ставився Курбас до репертуару такого, як «Гріх»? «Чорна Пантера» і до їх автора?

Ясніше самого Леся не відповісти на це питання. У «Шляхах Березоля» є такий пасус. «Не було волею тих, що творили «Молодий театр» грати «Чорну Пантеру» і «Йолю» (Жулавського). Це був компроміс, про який, до речі, виразно написано в першій декларації молодотеатрівців.

Ті декларації під руками не маю і не знаю, чи її тут можна роздобути, але для мене ясна картина, як ставився Лесь до автора. Правда – «Пантеру» він сам поставив і грав головну роль, якою ще покорив галицьких глядачів у театрі «Бесіди». «Гріх» ставив Юра, який разом з Семдором мали велику схильність до такого репертуару. Винниченко в тому часі був персона грата, і його популярність

була велика, з чим треба було рахуватись театрові, який хотів завойовувати прихильників і глядачів. Для самого ж Леся, вже з перших кроків, Винниченів реалізм і навіть натуралізм був чужим, бо ще з своїх студентських часів він формувався під впливом модерних течій, які скидали із себе анахронічні «ізми» попередньої доби. Як видно з пізніших писань Винниченка, останній не був апологетом Курбаса, як і, зрештою, як сама пам'ятаєш, вся старша генерація приймала у багнети кожний новий крок Леся.

Другою і важливою причиною нехоті Леся до того репертуару була відсутність зрілого, підготовленого актора. Адже за виїмком Юри, Семдора, самого Леся, — вся решта була дуже сирою молоддю, яка понюхала дещо в драмшколі, але без сценічної практики, і багато з них — без іскри Божої. Він веде їх до джерел, до «Вертепу», до інсценізації віршів, до буфонади і театральної простоти, безпосередності («Горе брехунів»), щоби на тому матеріалі розвинути і вдосконалити те, що природа їм підкинула, але чого самі ще не спроможні були скапіталізувати. Психологічна, реалістична драма вимагала більшої підготовки актора (особливо в розумінні Курбасових завдань при реалізації такого роду репертуару). Винниченко став доменею театру ім. Івана Франка, де були поставлені майже всі його н'єси, навіть 1927 р. в Києві цей театр спромігся ще поставити «Над». Як сама бачиш, цей автор був дуже під стать названому театрові і його режисерові. Те, що в «Молодому театрі» були поставлені дві н'єси Винниченка, це був компроміс, який остаточно підточував сили Леся протягом всього його трагічного, але творчого життя.

Дві дуже важливі тези, два свідчення очевидця. Перша — про відсутність зрілого й підготовленого актора. Стверджуючи, що його не можна було виховати «на Винниченкові», Гірняк мимоволі стверджує, що драма Винниченка (тих часів) — не є реалістична, правдиво-чехівська чи посткарпенкокарівська. Для Винниченка психологічне — площина експериментування; він для Курбаса є епігон з родини псевдомодерністів. Винниченкові, вважав Крушельницький, завше бракувало простоти й правдивості, він **вигадував** і колізії, і людей, і проблеми. Для студійного виховання актора це не годилося — тут є неприйняття Винниченківської

«психологізятини», – того, що Смолич назвав «психоложе-ством».

Різниця в тому, що Смолич зробив це почасти від соцзамовлення (треба ж розкритикувати опортуністів і «ворога»!), а завтра, коли творчість пролетарського письменника Винниченка буде реабілітовано (це вже носиться у повітрі!), Гірнякове свідчення стане безцінним. Бо вже нині хтось пробував реабілітовувати Курбаса тим, що він **не ставив** Винниченка – бо, мовляв, відчував у ньому «націоналістичний душок» і «буржуазное разложение» (щось такого тлумачив Василько). Не ставив з **інших причин**, незалежних від політики в чистому (чи у брудному?) вигляді. Не ставив, бо Винниченко йому **не подобався** в тому часі, в тій конкретиці молодого «Березоля». Юра ж – не мав твердих переконань і ставив Винниченка не тому, що йому був ближчий «націоналістичний душок»(?) чи «буржуазное разложение», а тому, що Винниченко був **модний**, і його **належало** ставити. У Курбаса – позиція, у Гната Петровича – її відсутність. Через що так безболісно й викидав він потім з енциклопедичних словників будь-який спогад про ці п'ять чи скільки там назв першого-другого сезону Театру Франка. Якщо Винниченка реабілітують, історики йосипенківського кшталту «згадають», що й театр Франка був Хвеська, чий глек на капусту мав місце...

Надзвичайно цікаве свідчення Гірняка! Та й про візування студійного актора на Винниченкові – теж чітко. На «Йолі» Жулавського – міг, на «хлібному» Винниченкові – не хотів.

Все, що я тут пишу, аж ніяк не критика Винниченка та тлі милішого мені Курбаса. Ні, Винниченко – вагомий письменник, життя в тому ще розбереться. Йдеться ж тут виключно про вузьку площину – неспівпадіння їхніх естетик **у ті часи**. Я читав деякі проблемні статті В-ка – під ними залюбки підписався б Курбас. Але для Курбаса у драмі Винниченка було, очевидно, як і для мене, щось **аматорське**. Винниченко – український класик доби **літературного** гуртка Антуана. І все. Тому, гадаю, Гірняк гіперболізує, пишучи, що «компроміс» ставлення Винниченка «остаточно підточував сили Леся протягом всього його трагічного... життя». Так не було, Курбас мав багато інших проблем, куди значніших.



*«Його трагедія полягала у тому, що він прийшов, появився на світ, коли укр.(аїнський) театр представляв собою «однобокий етюд національного театру». На плечі Курбаса впав тягар не тільки революції, але й реконструкції та доосновної перебудови всіх складових елементів театру. Він був подавлений тягарем педагога, він не мав змоги для створення театру єдиної волі, єдиної режисерської мислі, і одного почерку. Він мусив рахуватися з усіма білятеатральними колами, мусив віддавати своє твориво (театр) для арени різних індивідів, часто приносячи в жертву себе як режисера. І творця. Він з тряпочкою ходив за нами всіма, а особливо за режисерами, і підтирав наші пакості, маючи на увазі тільки нову генерацію, нові кадри для театру, якого потребувала вся країна, по всіх своїх закомарках. Того не робили ні Станіславський, ні Мейерхольд, ні Вахтангов, зрештою, жоден режисер сьогоденного світового театру, – на них всіх працювали і продовжують працювати – тисячі інститутів, консерваторій, інженерних шкіл і всякої іншої братії, які підготовляють живий і мертвий матеріал, який Лесь мусив сам вирощувати, бо на нашому рідному господарстві і того всього не було. По Корифеях наших у спадщину він дістав одного Івана Олександровича, та й то більше було «разговору», як радості. (До речі, сьогодні отримали монографію П.І. Тернюка «Іван Мар'яненко». Велике спасибі Тобі, дорога.)*

Не для того нотую свої мимовільні зауваги, щоби полемізувати із Старим Актором. Все він говорить правдиво. Хіба тільки надто вирізняє Курбасів шлях з-поміж інших; оті всі труднощі, що про них він пише, стояли й перед Станіславським чи Мейерхольдом. І з «тряпочкою» вони так само ходили, про те є багато в російських мемуарах. Проте різниця існує, і суттєва. Якщо інші «режисери сьогоденного світового театру» діяли в атмосфері існування **нації**, якщо держава була для них нормативний захисник і оборонець, якщо вони мали в театральній залі патріота (без лапок!), то Україна щойно зводилася на ноги, і саме поняття «українського мистецтва», та ще й модерного – було для 90% тогочасної публіки нонсенсом. Не любили Курбаса не лише «українські москалі», не лише «єдинонеділімці» на зразок Булгакова, а й «дядьки з вусами» – йдеться



про Сергія Єфремова. Елітна українська інтелігенція щойно формувалася після чергового «покосу», і, звичайно, «нова класа», молоді громадяни – не були генетичні інтелігенти. у чомусь вони були свіжіші й чистіші, але давалася взнаки і їхня освітня незакаламученість. Якщо ж ти працюєш з неофітами, то й танцювати маєш саме такий, а не інший танок.

Тут була істинна драма Курбаса. Якби сталося так, що він залишився б у Німеччині чи Відні, світ запевне мав би в його особі постать космічну, генія реалізованого. Революційна Україна дала йому якихось десять років – і знищила під корінь. Він не встиг реалізувати своєї школи, тим паче, що вона була опонентна системі уніфікації. В будь-якій іншій, уже сформованій культурі йому довелося б чіткіше стратифікуватися. На нашій ниві він змушений був стати універсалом, робити «всього потроху». Найдивовижніше, що й за цих умов Курбас створив свій театр!

2. *«Цар Едіп»*. Чи тільки стилізація в цій виставі мала найбільшу вагу?

У попередньому письмі, цитуючи Курбаса, я привів той пасус, де він говорив про ті впливи, які він приніс із собою в «Молодий театр», про те замилювання у тому театрі в масових постановках і т. д.

«Звідси, він каже, трохи експресіоністичний відтінок у такій стилізації, як «Цар Едіп»... Отже, як бачиш – тільки стилізація. Це особливо відноситься до «Хору», який був домінуючим елементом всієї вистави. Курбасова інтуїція підвела його до багатющої золотоносної жили, яка заплодила всю його подальшу творчу роботу. І це трапилось іменно в його першій праці в М.Т. в «Царі Едіпі» з його хором. Не знаю, чи Ти мала змогу бачити сучасний національний грецький театр? Він подорожував по всьому світу, невже обійшов Київ??? Там греки, сьогодні, довели цю складову частину своєї класичної трагедії до ідеальної завершеності. Але кажу – сьогодні! Курбас півстоліття тому не стилізував, а пішов шляхом драматичної, дієвої напруги і створив на сцені нашого театру – рушійну силу всього дійства. Наша критика й до сьогоднішнього дня ще не уловила того ключа, а по ньому Курбас нащупував шлях і в інсценізаціях віршів Шевченка, і двох віршів Тичини із «Сонячних

кларнетів», а про «Десять Слів Поета» з «Гайдамаків» сама добре знаєш. Словом, «Едіп» не тільки стилізація, ця перша постава Леся в Києві, яка намітила стежку, по якій він йшов до кінця свого життя, це перша квітка із яскравого букету «ізмів», що непокоїли в першу чергу його самого, а в другу всіх дослідників, які ще довго будуть ламати списи над його «незафіксованою» спадщиною.

12

листопада,

вівторок

Продовження листа Г.(ірняка) від 14 липня, № 13

У попередньому своєму, як він каже, пасусі, Гірняк заперечує, що «Цар Едіп» був тільки стилізацією. Звичайно, має рацію. Проте аргументи його стосуються виключно **хору** й не є відповіддю на задане нами питання.

Неля допитувалась, чи відтворена в «Едіпі» фактура була спрощеної, стилізованої під добу форми – чи мова йшла про **реконструкцію** старогрецького театру. Уже були «очевидці» того, що хор в «Едіпі» не стилізований балет, а – «як у Рейнгардта». Дейч не раз повторював (мені особисто, це є і в його листах!), що Курбасів «Едіп» був демонстративно полемічний до «Едіпа» Рейнгардта. Так от, у Рейнгардта була «натуральна народна маса», у Курбаса – умовна пантоміма, **дух** натовпу: ось в якому сенсі не натуральна фактура – а – стилізація.

А що Курбас своїм «хором» справді відкрив нову драматичну сторінку не лише для української сцени – «фактичний факт». В арсеналі театральної умовності «хори» з'явилися набагато пізніше («Іркутська історія», приміром). Курбас був прозорливий. Мова тут не про класичну цитату; йдеться про спробу відсторонення, відчуження дії через коментар. Є прямий зв'язок між хором в «Едіпі» – і між «думками Джіммі» у «Гіггінсі», скажімо.

Пасаж про вірші, про «Великий льох» та про «Івана Гуса» я пропускаю, тут нічого нового й суттєвого. Далі йде про «Вертеп». Гірняк «з Ліпою» не пам'ятають, якого саме автора і які саме тексти було інсценізовано («Гадаю у Васьки, бодай у пам'яті, повинно б зберегтись...»). Але ж одна слухна теза, на яку слід звернути увагу:

«... Гадаю, у Васьки...» і т. д. А нижче:

Лесь, як видно, реконструюючи на сцені М. т. «Вертеп», мав на увазі відродити **образи козацького барокко** (розрядка моя — Л. Т.), змиваючи накип побутовщини...»

На другому місці — «Вертеп» як вишкіл для молодих.

### «Горе брехуніві»

«Г. б.» Грільпарцера — це теж вишкільний етап в жанрі «буфонади». Починаючи від цікавого оформлення Анатолія Пет. (рицького), де хатки і замки переносились акторами з місця на місце (Л.Т. — порівняймо з подальшою «Диктатурою» Меллера!), кінчаючи гримом, жестом, поведінкою та акторськими вибриками, якими була виповнена вся вистава тієї комедії. Ліпа, яка була введена в п'єсу з кількох проб, після того, як виконавиця головної ролі — Прохоренко була знята із-за своєї вагітності, не дуже пам'ятає режисерські ін'єктиви, бо, як сама знаєш, незайняті актори не допускались на проби. Коли стало «невозмогу», тоді, несподівано для неї самої, увели її з трьох проб, як я вже сказав, та й сам Лесь себе ввів у виставу, замінивши Фавста.

### Про психологічну драму:

За 16 років діяльності Курбаса на Україні він не проявляв своєї активної симпатії до психологічної драми. Для нього (по-моєму) це був пройдений етап. Ще в студентські роки він був свідком кризи того жанру, і тому він вважав тратою часу на освоювання тієї драми в М. т. З боєм серця він робив уступки Юрі, який поставив «Кандиду» і «Доктора Керженцева», які, зрештою, не створили благоприятної погоди. Це був епізод з доволі кислим відригом провінціального «югоруського театру», який наложив на Г. (ната) П. (етровича) свою печать, з-під якої йому не пощастило вибратись до кінця своїх довгих літ. А шкода, бо цей жанр мав дуже помітне місце в історії драми та театру, та й досі дає про себе знати.

А «Маклена Граса», наприклад, і «шекспірівський хід» у ній — хіба не та ж «психологічна драма» попри всю трагікомедійність вистави? А «Народного Малахія» як потрактувати?

Є тут спроба «освоєння» такого жанру? Звичайно, без «кислого відригу провінційного югоруського театру».

Не можна списувати «психологічну драму» на «руський театр», лишаючи Курбасові сугубий «конструктивізм та інше. Це з різних площин. В акторській школі Курбаса «тривання» – що як не **тривале переживання**, перевтілення, а, отже, й шлях до опанування «психологічної драми»? Епізод з Гнатом Юрою і двома «психологічними» виставами тому й особливий, що проблема там була не у жанрі, а просто у поганій постановці, у невмінні глибоко проаналізувати й витлумачити «акторську п'єсу». Не можна робити з Курбаса записного ненависника «жанру», навіть якщо той жанр «пережив кризу», навіть якщо той жанр було дещо підмочено Винниченком. Само собою очевидно, що актор мав грати правдиво, тривати органічно, втілюватися у певний характер, шукати за реалістичними деталями (скільки їх у тих же Гірняка й Крушельницького!). Просто **лише цього** для Курбаса було мало. Він так і не встиг дійти до вершини; уявляю собі, як зумів би поставити Курбас Жіроду або Тенессі Уільямса, того ж таки Сартра... Та й Бертольд Брехт був би йому не чужий.

### **Про «Тартюфа» Роже Планшона:**

*У попередньому листі я згадував про французький театр з Ліною й обіцяв доповнити своє враження від «Тартюфа», від якого Ліна була попала у «телячий восторг». Вчора я був на тій виставі, мені теж дуже сподобалось свіжа оригінальна трактовка, і оригінальність її якраз заключається в тому, що вона поставлена в сууго психологічному плані. Я побачив не комедію і гостру сатиру Мольєра, а глибоку драму наївного, довірливого і глибоко релігійного Оргона. Всі актори грали драму. Чудесне оформлення відбивало світосприймальну атмосферу того чесного чоловічка, який попав в тенета не Мольєрівського Тартюфа, а випадкового невдахи авантюриста. Вся п'єса йде в глибоко психологічних переживаннях, на напружених паузах, за якими скриваються пристрасті, підозри, душевні страждання. Зовсім щось нового і не те, до чого ми привикли читаючи чи граючи Мольєра. Довідались ми, що цей театр таки був у Москві й «Ленінграді». Цікаво, чи бачив його Л. Т.?*

*Вибачай, що стільки нагородив цього разу, але це з любові і туги за тобою – моя Ти рідна і люба Орисенько. Цілую Тебе і чекаю вістей та відповідей! Твій собачо вірний – Юз.*

Мої приставання до Дейча, аби він оформив свої розповіді про Курбаса як окремих спогад для друку, поки що ні до чого не призвели. Олександр Йосипович віднікується або жартує : «Потом, потом, после моей смерти...» Він стільки знає! А ще хотів би я «подвигнути» на мемуари про Курбаса Олександра Петровича Мацкіна, який розповідав мені, що зустрівся з Курбасом у Гамбурзі, вони разом дивились «Войцека», – це був 1927-й рік. Сторінка унікальна, про це ніхто нічого, і спогади Мацкіна були б дуже потрібні. Він – обіцяв, але якось нерішуче... Правда, він дещо плутає й доводив, що зустрівся востаннє з Курбасом в театрі Міхелса, коли Курбас репетирував там «Ліра», і був це 1934-й рік. Все сходиться, крім року: це явно був листопад-грудень 1933-го. Дейч обіцяв звести нас з Гогоберідзе, яка знала добре не лише Курбаса, а й Винниченка (!). А також «розкрити на спогади Леночку Магат».

Існує ще у Москві Бегічева. До неї Дейч не проявляє особливої любові.

Щойно зараз, сьогодні – дізнався: тиждень тому закінчив життя вчитель з Дніпропетровська Василь Макуха чи Макух. Приїхав до Києва, на знак протесту – вийшов на Хрещатик, облив себе бензином і черкнув сірником. Не зразу вдалося погасити той страшний живий смолоскип, чоловік ще біг тротуаром і щось кричав про Україну. Помер у лікарні. Розповідають, він з репресованих, відбув табори, – повернувся, а тут за нього знову взялися, знову – «націоналізм», «бандера», погрози. У такий страхітний спосіб він одмітив жовтневе свято... І танки в Празі...

**Середа,  
13  
листопада**

*Акція на  
Хрещатику  
(Макуха-?)*



*В. Макух*

**Четвер, 14 листопада** Радіо: у поляків проблеми з Гомулкою. У Чехії лають Черніка й Дубчека. Тональність загрозлива. На перші ролі може вийти Біляк. Крігеля й Сморковського – що, вже не існує?

**П'ятниця, 15 листопада** Завтра – Ленінград, літаком. І відразу ж починаю там роботу. (Тьху, тьху, аби не наврочити!) Випуск – березень наступного року.

План такий: батько поїде до Києва у перших числах грудня, мама побуде до повернення Неллі з Києва. Потім у мою відсутність хату догляне Антоніна Михайлівна. Якщо Неллі світить велике відрядження (може бути), відвеземо Оксану до Луцька. Бо я після Ленінграду (може?) ставитиму у Мінську чи в Казані.

В II-й «Вітчизні», кажуть, дали мою статтю про книжку О. Кисіля «Український театр».

Нелля обіцяє привезти з Києва Оксані санки – «санки для Оксанки» – повторює мала. Любить ритм і риму. Ну, вони всі в такому віці однакові.

Відправив у «Лит. газ.» рецензію на книжку про Фредеріка Леметра «Актер парижских бульваров».

Адреса Загоруйків – Москва Е – 392, Амурская, 10, корп. 2, кв. 92.

\* \* \*



**10.XI.68**

**Лист від Г. Павленко з Чернігівщини**

*Здравствуйте, Лёня, мама, отец!  
Леня, извини, что задержалась с поздравлениями – все времени нет.*

*Очень благодарим за посылку. Синее платьице Виточке как раз впору и белое тоже очень симпатичное. Ребята были в восторге от пистолета и даже до сих пор он еще жив (обычно пластмассовые больше 3-х дней не выдерживают).*

Колготы тоже всем понравились очень. А кукле Вита отделила парик от головы и с большим удовольствием целует ее в голый череп.

Сегодня ей год. Уже ходит, имеет два зубчика, подражает курам, кошке, собаке, корове (вернее, не подражает, а воспроизводит звуки этих животных). Говорит: мама, папа, баба, на, нэт, ням — гулять — ттр... и т. д.

Пришла сегодня Тамара и Оля (крестная) на ее именины. Я испекла именинный пирог, но больше гостей не было.

Я чуть-чуть было не бросила работу. Бабушка наша была уже очень старенькая, заболела и ушла домой. А я больше двух недель носила Виту по соседям, было очень трудно, совсем из сил выбилась — невозможно было управиться и дома и на работе.

И я решила бросить с той четверти работу. А перед Октябрьскими Олег нашел бабу. Эта моложе, крепче, — топит сама, но для Виточки та была лучше, а, может, мы еще не разобрались.

По дому все время что-то делает, надо варить, подавать и т. д.

Думает Олег еще паровое отопление в этом году сделать, но вряд ли, т. к. уже вот-вот начнутся морозы.

У него был трудный год, т. е. много прошло дождей, и на две недели были прерваны все работы в поле. Но сейчас все уже выкопано и убрано, успели. Морозы начнутся вот-вот.

Да, на маму я очень обиделась, что не приехала к нам. Ну, что ж, ей виднее.

Я когда получила письмо, где она писала, что к вам поедет — просто онемела. Меня все соседи спрашивают — как это мама ваша выдерживает и не едет, так я все им садиком мотивировала, мол, некогда, а теперь ясно, все ясно. Но прошло с того письма уже больше двух недель, и обида моя уже улеглась. Конечно, чего им ехать к нам. Тут ведь нет-нет да и дождь, то снег, развлечений в сущности никаких нет, а работы всегда уйма.

Но, ничего, эту пилюлю мы проглотили. Октябрьские мы провели хорошо, весело.

Вероятно, буду кончать — глаза слипаются. Уже час ночи.

Целую Оксаночку и всех

Галя.

Пиши чаще.

Леня, напиши, изменилось ли что у тебя с работой?

Л. Т. Отже, Віта народилась ≈ 8. XI. 67?

\* \* \*



**Лист від Н. Горбунової з Ленінграду  
9. XI. 68**

*Дорогая Наташа!*

*Послала тебе письмо в Луцк, а от тебя получила из Москвы. Пишу снова, но кратко: ведь получишь и то письмо, наверное! Рада, что все вы здоровы, хоть приблизительно, как и мы, и что Леня собирается, наконец, в Ленинград.*

*Всех целуем крепко*

*твоя Тата*

*со чады и домочадцы.*

*Куда: Москва Б – 61, Б. – Черкизовская ул., квартал 8 – 11, корп. 3, кв. 45, Танюк Натали Николаевне.*

*Лист від Н. Орлова .  
Лист від Л. Болобана*

**З батькового «звіту» (телефон) –  
16. XI.**

*– 13-го ввечері Володя забрав машинку.*

*– Викинь Чехословаччину з голови і ходи в оперу! 15-го з мамою були на «Аїді» – сильно! Що солісти, що хор – знаменито! Сама Аїда, правда, трохи пухженька, чи не з українок? Декорація – здорово!*

*– Тобі є три листи. З Казані від Наума Орлова, Розов уже прислав йому п'єсу, можна ставити з березня. Коля Шейко ділиться враженнями про Болгарію. І – від Юрія Смолича, просить інформувати, як з російською книгою «Лесь Курбас».*

*– На днях їде (в Луцк, мама – пізніше, коли повернеться Нелля).*

*Останнє запитання: – А в Ленінграді Шах тобі вистави не заріже?*

*... «В курсі дела!»*



\* \* \*



**Лист від Л. Болобана з Харкова:**

*Вітаю шановного Леся Степановича й Нелю — також шановну! Зокрема, за її чудову статтю в «Театрі» — з нашим Міжнародним святом — 51 річницею Великого Жовтня!*

*Зичу Вам доброго здоров'я, щастя й великих творчих успіхів.*

*Вибачайте, що довго мовчав, хоч добре пам'ятаю Ваше побажання надіслати Вам свої спогади для збірника до Жовтневих. Якщо справді треба негайно — можу прислати Вам лише укр. мовою. Бо з перекладом на російську затримався. А може у Вас у Москві перекладати буде кому?*

*Якщо ж все-таки треба прислати рос. мовою, сповістіть: я терміново все зроблю.*

*Затримка виникла з дуже поважної причини: новий драмтвір. Обіцяю показати його Вам. Навіть сильно — хочеться мені Вам — обом — похвастатись з цим оригінальним (в найширшому розумінні цього слова) доробком.*

*З привітом і щирою повагою —*

*Ваш Л. Болобан*

\* \* \*



**Лист від Н. Орлова з Казані:**

*Леся Степанович, дорогой!*

*Очень рад, что Вы объявились.*

*Знаю о Вас все, что можно узнать по слухам (от доброжелателей, разумеется).*

*Ваше предложение поставит спектакль принимаю. Могу сразу же говорить о возможном времени — примерно где-то февраль, март. Но, возможно и раньше — в зависимости от названия. Дело в том, что с Розовым я вел всяческие разговоры о пьесе, уже более полугодя. Пьеса у меня. Получил ее два месяца тому назад. Очень хочу ставить. Сейчас работаю над «Между ливнями» Штейна. Выпущу примерно в январе.*

Думаю, когда сговоримся хотя бы приблизительно, Вам надо будет приехать на несколько дней.

Привет – В. З.

Ваш Наум Орлов

\* \* \*

18. XI. 68 р.

Лист у Київ до Неллі Корнієнко:

Мій лист до Н.К.  
Ленінграда



Зайчення моє київське!

Отже, я в Ленінграді третю добу. Блукаю містом і роздивляюсь. А в антрактах між тим «роздивлянням» сиджу на виставах театру ім. Комісаржевської. Бачив уже «Если бы небо было зеркалом» Н. Думбадзе та Г. Лордкинанідзе, «Принц и нищий» М. Твена, «Господин Пунтила и его слуга Матти» Брехта. Сьогодні дивлюсь «Влюбленного льва», в середу – «Міліонершу», у четвер – «Старик». Потім їду до Москви на кілька днів, і через тиждень – починаю роботу. Відносно угоди розмови не було, дорогу вони мені оплатили, за готель – також. До від'їзду мушу зробити обсаду + оформити трудову угоду. Про художника та композитора – нічого ще не вирішив. Власне, думав, та ні на кому не зупинився.

Тривожно мені, зайчення, за тебе – ти знаєш чому. Напиши мені. Куди? Гадаю, на театр Комісаржевської.

Іванові перекажи, що торт я передав, і що він (торт, а не Іван) був смачний. Надія Йосипівна – дуже приємна жінка, і ми з нею добре поговорили.

Познайомився я і з Айзенштоком. Поговорили про Курбаса. Обіцяв написати 2–3 сторінки до збірки.

Напишеш, чи дзвонила ти до В. С. Гончара. Я, коли буду в Москві, скажу про нього кілька слів Розову.

Що розповіла Петрова після зустрічі (розмови) з Русановим?

А ці кілька рядків – до пані Орісі. Червоних кліпсів я поки не знайшов, але неодмінно знайду.



Я. Айзеншток

Щоб у Ленінграді з його революційними традиціями – та ж не було червоних кліпсів! Отже, п. Орісю, я Вас цілую, обіймаю – і порчая!

«Самашедчий Танюк»

Нель, колись неодмінно приїдь до Л-ду. Їй-богу, тут гарно! Я був і т. Наташі. Тобі – вітання.

Дуже хвилює мене, який буде спектакль. Поки не знаю. Не відчуваю.

Цілую – цілую – цілую... Коханчику мій єдиний!

Твій Л. Т.

I – пиши II розділ!

\* \* \*

**Лист від мами з Москви:**

**17 – 18 / XI – 68**



Дорогой Лёня!

Только что пришло письмо из Минска и телеграмма из Ленинграда. Посылаю их. Что тебе было отложить отъезд еще на один день, сам бы получил! Минск-то может еще подождать, а с Ленинградом надо действовать сразу.

У нас все благополучно. Оксанка уже дома, играет с посудой. Сегодня выпал снег, но за день растаял, мокро. Завтра наденет резиновые сапожки. Володя утром забегал, ключ ему отдам. Мой совет – не связывайся сейчас с Киевом, Ленинград надежнее. Целую тебя и Нели. Привет Ирине Ивановне. Да, если будет okazия или кто-то из Вас будет ехать в Москву, не забудьте про «санки до Оксанки».

Получили сегодня письмо от Гали. Обижается на меня, что я поехала к Вам, а не к ним. Но она же практически меня не звала. Благодарит за посылку. Целуем.

Мама и папа.

Лист віт  
20.XI.68  
(червоним чорнилом)

\* \* \*

**Лист до Неллі Корнієнко:  
20. XI. 68, Ленінград**



*Друже мій єдиний!*

В моїй сьогоднішній одірваності від тебе – певна частка користі, попри все, є. Цей час – я гадаю – доля дала мені на роздуми. В кожній людині від часу до часу відбувається нова хімічна реакція; іноді для її закінчення потрібна перш за все зміна фізичних умов. Така зміна – в моїх ленінградських буднях.

Однак мої роздуми – постійні знаки питання. У взаєминах з людьми зростає в мені якась химерна сторожкість і поверховість, жодному із співрозмовників я не можу звіритись. Ми живемо немов у різних вимірах, і дійсне контактування – неможливе. Це – як схима, яку накладали на себе колись добровільно. І головний клопіт – наближення якоїсь несвободи. Духовне розкріпачення, в якому я буваю завше, коли ти поруч, відходить від мене з кожним кілометром віддалення від тебе.

Ласто моя! Нам з тобою справді неvistачає зараз якихось 10–15-ти безглузвих днів, що їх можна було б згайнувати, розвіяти за вітром, забувши про все!!! і лишаючись самими собою – незалежними, вільними, гордими.

Ленінград нагадує мені мене: в ньому кожен будинок немов хоче розсунути плечима сусідів. Я – розсувати плечима не хочу, принаймні, зараз; хочу самоти з тобою, річки, моря – чорт зна чого.

От що цікаво: наприкінці цієї нової хімічної реакції я поступово від свого світосприйняття приходжу до твого. А втім, можливо, це мені тільки здається. Побачимо...

Ти мене дуже непокоїш. Будь спокійніша – це зараз тобі просто конче необхідно. Я вірю – небавом ми перебудемо ту кризу, до якої нас штовхають – і цей час забудеться, зітреться, як стерлися казна-які прикроці... Але ми стаємо хворобливіші, вразливіші – і це найстрашніше. Це веде до повільної поразки, до втрати сенсу життя, до знецінення його вартості. Це змалює нас обох. Обіцяю тобі витратити надалі свою енергію більш плідно.

У ніч на п'ятницю їду до Москви. Візьму там необхідні речі і повернуся до Л-ду, де буду до середини березня – якщо нічого не зміниться. Читаю роман Д. П. Павлової – він мене дратує. Там непогані тільки останні розділи. Але працювати над матеріалом хочеться, треба...

Найскладніше – обсада. Не можу визначити, хто що може зіграти. Не знаю акторів як людей. А фахово поки що мене не вразив жоден і жодна.

В бібліотеці Наталі Павлівни натрапив на кілька книжок з театру. Старих. Всі – не дуже значні, крім однієї: знайомий нам з тобою Г. Крег у перекладі В. Лачинова. Пошарпана книжка, але – тепер матимем власну. Везу її до Москви.

У Тані Галушки захворіла дівчинка (Лена). Живе вона у кімнаті, втричі меншій за нашу кухню. Уявляєш собі? Так живе поетеса, матір-одиначка! Жах!

Дуже хочу швидше побачити Оксанку. У мене таке відчуття, що їй без нас зле. Що десь там в мій кожен від'їзд відкладається. А дуже хочеться, щоб вона була радісна. Ви ж у мене дві дівчинки, й обидві... – що? Ні, не скажу. Ти сама розумієш, чому мені треба бути постійно з вами. Тоді ви кращі.

Хвилююсь, як ніколи... Так-так, саме тому. До твого стану бракувало ще тільки цього. Але будьмо, друже мій єдиний, мужчинами.

Цілую тебе – безліч. Хочу відчутти запах твого волосся, торкнутися твоїх рук, і довго-довго дивитися тобі і очі.

Люба моя дівчинка! Я – твій, тільки твій – що б з нами не трапилось. Нас не так легко здолати.

Бережи себе!

Твій Л.Т.

Р. С. Угоди ми поки що не підписали.

Ось – один з її лєнінградських пейзажів:

Белый свет, какой ты белый,  
Снежный свет, метельный мир.  
Были беды, будут беды, –  
Все равно ты будешь мил.

Ослепительным и длинным  
Представляешься путем,

*А в ночі сойдешся клином  
Под высоким фонарем.*

*Только я да снег-прилепа,  
Вдалеке часы пробьют.  
О, как суетно и слепо  
Вдруг снежинки заснуют.*

*Словно колокол, отвесно,  
Над моею головой  
Закачается от ветра  
Треугольник световой.*

*Ще в неї є вірш – «Дочери». Але то якось іншим разом. Теж –  
Мауглі, і теж – драма.*

### **23. XI. 68**

Дзвонив батькові в Луцьк. Він в порядку, «приємно опинитись удома». Порядкує. Заявив чітко, що до Москви більше ні ногою. – «Чого ж так? Образили?» – «Та ні, просто краще. А там усе чуже, не наше. Та й з мовою мені зле, акцент».

Він ніколи не мав особливої любові до Москви. В Луцьку все йому краще, – от тільки Микола... Не цій темі він замовкає.

В Луцьку тепло, снігу ще й не було.

### **З Бертольда Брехта:**



До боротьби слабаки нездатні. А ті, що дужчі,  
Здатні боротися хіба з годину.

Дужчі за них – у борні роками  
Але – все життя змагаються тільки  
щонайдужчі з найдужчих

Саме вони – незаміними  
Не поясняю, з якого це канту,

Але – точніше не скажеш.

\* \* \*



**Лист до Москви:  
20. XI. 68 г.**

*Лист Н.К. до  
Нат. Николаївни*

*Добрый день, дорогая  
Наталья Николаевна!*

*Я до сих пор жду от Лени уточнений и потому не писала. Да и сейчас пишу лишь предварительный вариант.*

*Прошу Вас задержаться до числа 6-го. В это время придет мама моя в Москву, и Вы передадите ей Оксанку. Я же задержусь до числа 16–20-го. Раз Леня едет на 4 месяца, я не хотела бы быть одна по разным причинам. Тем более, что январь – ударный месяц, а дальше – работы еще больше. Мама, очевидно, побудет месяц, два.*

*Тут дома сейчас все хорошо. Мама тоскует по Оксаночке. Папа бесконечно много работает. Я тоже. Наши литературные дела Ленчик чуть было не погубил своей рецензией, которая бьет издательство, где лежит наша книга. Они ополчились, и я не знаю еще, чем это закончится. На этой неделе прояснится.*

*Как Вы поживаете?*

*Что Оксаночка делает, как себя чувствует? Помогают ли хвойные ванны? Как настроение Степана Самойловича? Согласится ли он на мое предложение? Что Загоруйки?*

*Напишите мне, Наталья Николаевна сразу, ладно?*

*Ну, будьте же здоровы с Ксаночкой!*

*Всем привет! Целую!*

*Ваша Нелли  
Київ.*

Оце 6 тітка Настя з Теремного сказала: не мала баба **Неділя, 24 листопада** клопоту – купила поросє...

Після Ленінграду тиждень ходжу знічєний. Ну й ну!.. За ситуації, в яку ми входимо, це може обернутися ще одним витком проблем. Втім, нічого каркати; якшо за 50 з гаком років не задиміло, Бог дасть, проживемо без вогню й далі.

*Ленінградські новини.  
М.П.: С.П. Я.  
Айз-к віг 24 мст.*

Спершу я вирішив, що то легенда, запущена (колись?) із певною метою. Але ми обережно поговорили з мамою, і воно скидається на правду. Хоча мама відмахувалася й переводила все на жарт. Батько поїхав раніше, тому я не мав змоги з ним обміркувати всі подробиці. Втім, може це й на краще.

Мене здавна цікавив холодок відчуження між маминими родичами – Наталею Павлівною, Михайлом Павловичем, Капельгородською Ніною Семенівною, Калиновськими – та батьком. Зі свого боку, він теж не ставився аж надто компліментарно до того ж Михайла Павловича, хоча віддавав належне його рівневі, ерудиції, заглядав у його книжки... Спершу я відносив той холодок на рахунок того, що батько – з селян, а вони – блакитна кров; що він – так би мовити, народник, просвітянин (український філолог), а вони, той же Алексеєв – орієнтовані на російську культуру. Михайло Павлович і справді один з мастодонтів російського літературознавства (хоч починав на Україні, вивчав українські думи, добре знає українське бароко, козаччину). Розповідають, він за юнацьких літ читав навіть лекції – у фонд допомоги Добровольчій армії. Не знаю, але вони тоді рано починали і цілком могли бути професорами зовсім замолоду.

До України М.(ихайло) П.(авлович) ставився не те щоби погано, а з відразую – за її суцільне партноменклатурство. Він на все життя вдарений тим, що змушений був мусив Київ. Що розстріляли й посадили найкращих його друзів. А то були високі професори, священнослужителі, українські письменники, люди академії та університету. Він був ображений тим, що в Росії є Твардовські та Бахтіни, а в Україні «расцветают одни Корнейчуки и Белодеды». Українську історію, українську філологічну науку вважав знищеною упень. Всіх понижили. А тим, хто вцілів – Тичинам, Рильським, Бажанам – поламали хребти так, що вони не випро-сталися й до кінця життя. З Рильським дружив до останніх днів; було йому дуже шкода його. Шкода, що Рильський



випиває, шкода, що Рильський махнув на все рукою. Воно було не зовсім так, але з віддалі все здавалося йому трохи ліліпутним. Він не міг подарувати цього Україні, хоч я намагався переконати старого, що списувати все на Україну – теж є комплекс неповноцінності, тільки – інший. Він роздратовано сказав мені: «Обратите внимание – все наше правительство с какого-то времени – на «г». Вам это ничего не объясняет?» Я не стримався й сказав, що можу аналогічне сказати і про грузинський акцент в уряді, і про вірменський, і про балтійський, і про єврейський, – але мені не легше від того, що Суслов, Грибачов і Софронов не картавлять і мають добру російську вимову. В глибині душі я розумію його кпини, його роздратованість; може, тому він з таким інтересом слухав про українські арешти, про Клуб Творчої Молоді, про те, що розпочиналося...

Але ж і батько не дуже шанує Корнійчука, Збанацького, Воронька, Полторацького, Іллю Стебуна... Ніби за те ж. І у школі читав дітям більше класику. Мама кепкувала, – мовляв, сучасної літератури, Степане, не знаєш. «А вона є?» – добродушно огризався він.

Світличний дав мені адресу Айзенштока. Децю розповів про нього Дейч. Айзенштокові зателефонувала Нат. Павлівна, – були знайомі ще по Києву, Ярема Якович приятелював з Іваном Федоровичем Курочкою-Армашевським.

Я передав Айзенштокові кілька книжок від Порфировича, він справді зрадів мені. Розмова була довга й добра. Діло було минулої неділі, я сидів у нього аж до вечірньої вистави.

Який же я був здивований, коли з'ясувалося, що він добре знав молоденьку Наталку Кенігсфест, а потім – її чоловіка Степана, який «спочатку был у петлюровцев, а затем ушел в борьбисты»!...

Я зробив округлі очі. Оце тобі безпартійний Танюк! Справді, з усіх поетів він вирізняє Еллана-Блакитного. І розповідає про нього з найбільшим захватом. Наприклад, епізод з аеропланом...

Боротьбісти – згоден. Але – «у петлюрівців»? Мені здалося, що це продовження якихось їхніх письменницьких поракунків, коли на людину вішають абищо. Айзеншток заперечив, і досить роздратованим тоном. Ні, хлопцем він справді був у петлюрівців. І в тому немає нічого дивного, тоді вся українська молодь вважала для себе за честь боронити Україну! Це ви зараз всі такі розумні, вам голови клоччям понабивали, і ви про все судите з висоти «Короткого курсу». Он скільки Тичину цькували за чабана, який «за отамана буде!» Не за червоного командира, а за отамана! Або за той вірш про студентів, що полягли під Крутами...

Я заперечив: нічого подібного, батько постійно згадує, як пішов добровольцем до Червоної армії, як служив курсантом у школі червоних старшин у Харкові. Айзеншток посміхнувся – то було пізніше, значно пізніше. До речі, у Петлюри вони служили з якимось земляком, з його рідного села, і потім боялися, що один донесе на іншого. Але ні, того не сталося. Той односельчанин, розповідала Нат. Павлівна, загинув чи пропав під час війни.

Але – боротьбист? Та ж батько всюди писав, що в жодній партії не був!

— А ви бы хотели, чтобы он об этом трубил на каждом перекрестке?

Отже, з'ясувалося, – коли боротьбисти влилися під натиском Леніна у компартію, Стефан («То був хитрий воляняка! Молодий, але кмітливий!») – перейшов Ярема Якович на українську, якою, виявилось, володів абсолютно блискуче) туди не перейшов. І це врятувало йому життя. Боротьбистів було десь тисяч 10-15. А в комуністи пішло тільки тисяч п'ять. Так от саме їх, оці п'ять тисяч, потім, у тридцятих, підмели начисто. Знищили – **поіменно**. А ті, що порозмивали свої біографії, могли й уціліти. «Ваш – уцілів, пішов учителем молодших класів. У село. Але спершу – добровольцем. До Червоної армії».

Ось тобі й комедія з пивом. Старий ішов зигзагами. Спершу – Петлюра, потім – Еллан-Блакитний, потім – школа старшин чи, здається, чапаївська дивізія...

Ієремія Якович справив на мене незгладиме, незабутнє враження. Він знав Курбаса, знав Миколу Куліша, бачив «Березиль» і навіть пообіцяв написати про це спогади. Йому, як і батькові, біля сімдесяти. Подарував мені книжку, де його стаття – про українських поетів-романтиків. У 20-х вчився в харківському ІНО. Між іншим, тільки-но я заводив розмову про сучасну літературу України, він умить переводив на щось інше. Це ніби той же синдром...

Для Наталі Павлівни не було в усьому тому, про що я слухав, розкривши рота, нічого нового. Вона навіть мала власну версію того, чому його «не разыскивали потом в каком-нибудь списке...» У них в родині побутував ніби такий анекдот, – коли його в Білій Церкві записали до якогось загону, то записував хтось із австріяків, і записав як Стефан Тонюк. Однак зробив помилку, зліпив ім'я та прізвище разом. А потім вийшло – Стеф Антонюк. Потім, відрізвавши старе, він перетворився на Танюка (у метриці в нього й справді Тонюк, всі теременці – Тонюки) та ще й на Степана.

Ну, це вже, вочевидь, із серії легенд. Тонюк міг перетворитися на Танюка порсто внаслідок «русифікації» чи звичайної неписьменності...

Мама вислухала цей переказ, не перебиваючи, – зі своєю звичною загадковою усмішкою. Вираз її обличчя означав – мало що можуть люди вигадати, хіба все запам'ятаєш... І не стала нічого додавати. Але про Айзенштока сказала гарно й тепло.

**Вівторок,  
26  
листопада  
1968 р.**

9-10-11 жовтня був суд. Файнберга вивели з сімки слідом за Горбаневською. Бо йому вибили зуби. На суді це вплило б. Все той же Лунц виручив – визнав Файнберга «невменяемым»; тепер можна його справу розглядати без нього... Наша законність – на недосяжній висоті. На недосяжній – для права.

Адвокати були гарні – Делоне захищала Калістратова, Поздеев захищав Бабицького, Камінська вела справу Литвинова; Лариса Богораз відмовилась від захисника й сама була своїм адвокатом.

*Три суч наг  
сімкою у жовтні*

На процес традиційно нікого не пустили, зібрали біля приміщення суду народну дружину з заводу Лихачова, а під виглядом дружинників – бігали кагебешники й міліція в цивільному. Жителям району сказали, що судитимуть валютчиків, які крали народні гроші й перевозили за кордон. Здивувало, що біля суду було багато п'яних баб; з'ясувалося, у сусідньому дворі безплатно видавали горілку з закускою. Отож, реакція була «всенародна».

Через центральний хід пустили тільки з десяток родичів, іншим сказали – місць нема. Отже, своїх «общественных представителей» та пресу пускали чорним ходом, боялися реакції натовпу.

Видали себе з головою свідки. Із загального числа суддя Лубенцова залишила п'ятьох, – тих, **котрі затримували**. Всі вони виявилися з однієї військової частини 1164, всі «випадково» опинилися біля Кремля і всі, всі «випадково» свідчать однаково. На слідстві вони заплуталися в тому, чи знайомі між собою; тому на другий день суду тих трьох, котрих не допитали, «відправили у відрядження»; і більше їх не допитували. Був ще один свідок, лейтенант Олег Давидович з мордовських таборів; цей плував усе – і час демонстрації, і те, звідки він взявся на площі («вийшов з ГУМу» – а ГУМ, як відомо в неділю зачинений, там не торгують. Але саме його «свідчення» поклали в основу звинувачення. Старий і перевірений метод. Беруть таких свідків, з котрих кожен як не збреше, то не дихне – після чого ліпи справу як тисто...

Була ще одна красномовна деталь. Викликали міліціонера за свідка. Він мав підтвердити, чи були порушення у роботі транспорту. 25 серпня він подав начальству рапорт, де нічого про порушення в роботі транспорту не сказав. Але вже 3 вересня подав новий рапорт, де це **було** – першим планом. Як було доведено на суді, між 25-м і 3-м його викликали в КГБ...

Хоч прокурор багато говорив про чеські події, підсудним закривали рота щоразу, тільки-но вони починали – про Чехословаччину. Установа, отже, була – затінити чехословацький аспект, зняти **МОТИВИ**.

Ларисі, Литвинову та Бабицькому дали заслання (відповідно 4, 5 і 3); Дремлюзі – 3 роки таборів. Особливо не сподобався їм Делоне із своїм гострим розумом та зовнішністю джентльмена. За одну фразу він одержав більше, ніж вимагав прокурор. В останньому виступі він сказав: «Я призиваю суд не к снисхождению, а к сдержанности». Це їх розлютило! Як? Не благає, не просить, а натякає на «несдержанность»? Прокурор вимагав 2-х років, Делоне дали 2 роки та 6 місяців плюс 4 місяці з того терміну, який він не відбув... Файнберга, щоб не виводити на суд, визнали «психом».

Глянув у свій календар: день народження Євгена Плужника. Йому було б 70! Ліпив йому справу «небезызвестный» слідчий Хайєт. Який живий досі – і празникує!<sup>3</sup> А Плужника – немає...

Ні...

Ні, то я переплутав, Плужник народився у грудні. Все перекрутилося в голові, – від втоми...

\* \* \*



**Лист у Київ до  
З. Гончарука.**

*Копія мого листа до  
З.В. Гончарука*

*Захаре Власовичу!*

*Надсилаю Вам виправлену й доповнену добірку поезій. Багато дечого просто не встиг знайти, бо потрапив до Москви лише на кілька днів з Ленінграду, де ставлю виставу. Якщо Ви писатимете мені, все одно пишіть на Московську адресу, – мені перешлють.*

*Вітаю Вас.*

*З найліпшими побажаннями –*

*(Лесь Танюк)*

*25. XI. 68 року*

<sup>3</sup> Я помилився: Михайло Хайєт помер 1957 року (Л.Т.)

\* \* \*



Лист від Л. Болобана з Харкова:

Шановний Лесю Степановичу!

Коротко повідомляю. Вже днів з 10 як зупинив роботу над новим твором – пишу переклад статті про Курбаса для Вас. Сьогодні половину здав на машинку. Другу частину на моє замовлення перекладає російський молодий письменник. Все це не раніше 5 – 7/XII вишлю Вам у переддрукованому вигляді до Москви (може краще в 2-х примірниках, – напишіть).

Щодо нового твору – висловлене Вами побажання – виконаю за першою змогою: покажу Вам. Лишилося переписати ще – оформити себто цілком словесно – одну (третю) дію. Ух! Здорово виходить!

Низький уклін Вашій Неллі!

Зі щирою пошаною

27. XII. 68 р.

Л. Болобан

28

листопада,  
четвер

*Параджанов та  
Юх. Левін. З  
Чехословаччини.*

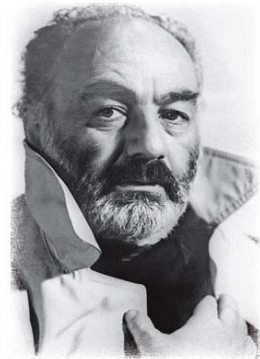
Внезапная полоска света – Параджанов и Фима Левин. Впечатление такое, что он специально **ко мне** приехал – уговаривать ставить с ним «Гамлета»! Черт знает откуда он взял, что дело решено, и я уже возглавил в Киеве Театр Киноактера?!

– В Киеве все об этом знают, один ты голову морочишь. Начерта тебе эти москали? Поехали! У нас сейчас полная свобода – гуляй не хочу!

Нет, он, конечно, по своим делам. Но откуда эти новости с театром? Прошлогодний снег?

А Фима Левин, оказывается, умница.

Спросил его, знает ли он о Макухе, о его «гуляй-не хочу» (Параджанова). Он помрачнел:



С. Параджанов

– Почему? Мудак потому что. Я бы сначала их, блядей, поджег!..

Ні, наспрвді настроєм він похвалитися не може. Питавав його, що там Дзюба, що Драч – не хоче розповідати.

– Этот Киев – вот он у меня где! – жест ребром долоні по горлу. Они там все походили с ума! Что пысьменники, что этот, ваш, как его, – Шелест.

Що там у нього з «пысьменниками» й з Шелестом, пояснювати не захотів. «Хочу писать заяву Овчаренку...» Яку?

Все, що докочується сюди із-за «бугра» стосовно Чехословаччини, викликає повагу. Немає компартії, яка б не заявила свій спротив. Тіто, Кастро, Луїджі Лонго, китайці. Письменники, журналісти, члени академій, митці – від філософа Світака до Жан-Поль Сартра. Окупація неприйнятна, ідею соціалізму травмовано, треба негайно вивести війська – летить з усіх континентів, з усіх столиць. І що? **А нічого!** Що дужче кричать **там**, то більше лютують **тут**; і, звісно, у Празі й Братиславі. Враження, що світ збожеволів, що розумові сказано – геть!

29

листопада,  
п'ятниця

Асоціації – Мюнхенська змова, Нюрнберзький суд народів, фашизм. А все одно – кого це хвилює? Московський міщанин заліз у свою комірчину й гаряче обговорює «проблеми» на кухні. Журналісти – захищають «свой жалкий Рим» – полюють за «голосами из народа», які підтвердили б «праведный гнев» и «ярость благородную». Театри рвонулися у класику. Любимов репетирує «Тартюфа».

То хто ж це такий мудрий вигадав? Чи вже відмінено закон зворотної дії? Невже там немає розумної людини, яка змогла б прорахувати всі «за» і «проти» окупації?

Втім, що я мелю?.. Гітлерові теж здавалося, що силовий метод – найкращий. І що з цього вийшло?

Десь вище я записав, що вийшло на площу тоді – лише сім. Сьогодні оцінюю це зовсім інакше. Те, що вони зробили – ціла епоха, здвиг у свідомості. Ось тобі й відповідь на питання про доцільність демонстрацій. Я й зараз вважаю,

щоденна поглиблена праця – безумовно, потрібна. «Москвa не разом строилась»... Але цей їхній **жест** – подвиг.

Не у високопарному сенсі слова. Про це найкраще у Достоевського.

А про Макуху (чи Макуха?) світ мовчить... України немає, вона ще не прорізалась на моральній карті світу.

Прорвався криком Чорновіл. Його вже нема, а лихо волає. Теж скажуть, що це – демонстрація? Що краще було висиджувати терпляче – курчат, які б колись, згодом, – почали нести золоті яйця?

Ой як кортить затопити комусь у пику!

**Субота, 30  
листопада  
1968 року**

**Лист Г(ірня)-ка від 19 липня 1968 року  
№ 14**

*Лист від Тірянка*

*Дороженька і ненаглядна любко, моя риженька  
Орисенько!*

*Сьогодні отримали Твоє письмо з 12. 07-го і, як ба-  
чиш – спішу відповісти на текучі питання. Ліпкіна голо-  
ва присохла, як на собаці, але за те мала «рахубу», як казав  
Добчинський, з очима, і я мусів возити її до окуліста. Из-за тих  
обставин вона трохи відстала з писанням, але зараз сидить і строчить  
Тобі про «содержаніє» посилки, яка вже в дорозі. Сподіваємось,  
що поки Ти повернеш зі Львова, то «оная» долетить вже до Києва.*

*Ліпка «роковая женщина», вона не тільки сама може собі голо-  
ву розбити на гладкій дорозі, але дуже часто й мене тягне під ма-  
шини тоді, коли вуличні світла сліпому показують, що дороги для  
переходу закриті. Я ж зі своєю катарактою мушу її провадити по  
Нью-Йорку, як колись маленькі провідники водили старих сліпців-  
лірників по нашій Україні. Наш Павло, коли був ще зовсім маленький,  
то бігав вперед, а дивився назад, так само наша Ліпонька, коб здо-  
ровенька була...*

*Чоловік Софійки буде у Києві від 4-го до 8 серпня. Останніми дня-  
ми Владзя не давала про себе знати. Не знаю, як там її діла зараз, і  
коли вона та куди виїздить. Днями постараюсь зконтактуватись з  
нею, якщо вона вже не виїхала...*



*Дуже цікавить мене, що там П. Самійленко пише про М. Т. Та й взагалі, як вона себе почуває і чим живе? Вона напевно вже давно поза театром?.. А як і з чого живуть Бондарчуки?*

*Дуже прикро, що так не повезло Тобі з Карпатами і взагалі з літніском. Я бачу, що Твоя самотність не по Тобі, ти ж людина компанійська і без стада таким людям тяжкувато. А ось ми вже зовсім здичіли. Ліпку ще змолоду було трудно витягнути на люди, а тепер вже й я тікаю від людей, як жид від свяченої води. Цього літа в Нью-Йорку погода дуже прикра; спека і вологість невиносима, але ми сидимо в хаті, мов кроти у своїх підземлях, навіть до кіна неохота вискочити з свого закапелку. А люди для мене вже втратили чар, не тягне до них. Навіть такі, з якими десятки років жилося у дружбі, покапустились і стали нецікавими, фальшивими й надоїдливими. Я розумію, що критику слід починати від себе, бо ми не святі, це напевно так, але що поробиш, коли чуже бачиш під лісом, а свого не догляджуєш під носом. Така вже в нас «папонькина характер»...*

*Фото можеш не передавати, як Тобі завгодно, і як видно... коли подобається, то я можу повторити наклад для тих, кому цікаво.*

*Дивує мене, чому попереднє письмо так довго мандрувало?.. Може задовгі посилаю? А мо — нецікаві?.. На всяк случай чекаю дальших каверзних питань, бо, як знаєш, сам недогадливим стаю, і відповідаю на те, про що питають. Це щось на кшталт старенького академіка, якому на суді загадали розказати про свою минувшину, а він «сарака» каже: ставте питання, а я відповідатиму, так буде зручніше!... Так і я — жду-ждуууу!*

*Михасеві передав я привіт, а ще декому хороші побажання на сон і добрий настрій. Не знаю, чи мої добрі побажання щось допоможуть?*

*Кінчаю, моя Ти любонько дорога, бо хочемо чим скорше вислати це письмо — а в нас з поштою тепер теж не все гаразд, перегрузка, страйки і всякая всячина, як взагалі пристало в модерному світі і порядному товаристві. Дожились, що навіть «природу зіпсували» прокляті хаврики!*

*Не сумуй, не тужи, не кисни, а навпаки... хвостик бубликом і обов'язково догори!!!*

*Цілую, жду — твої Ю. З.*

\* \* \*

**Лист від М. Осокіна з Москви**

*Дорогой Лесь!*

*В суматохе уехал в Болгарию. И, хотя наметил белорус. песни и танцы: Лявониха, Юрочка, Бульба, Крыжачок, Янка, народная полька и др. — популярные и сейчас и в прошлом столетии — но не успел найти их в библиотеке.*

*Возвратившись из Болгарии, где я пробыл около месяца, имел большое огорчение, о котором расскажу после, лишившее меня энергии.*

*В настоящее время все мое время берет Центральный Детский Театр — «Карусель» с громадным количеством музыки.*

*Остается ли план нашего, — весьма мне желательного сотрудничества с Вами? И сроки!? Сообщите мне об этом, а еще лучше — приходите.*

*Привет супруге!*

*От Марии привет вам обоим!*

*С сердечным приветом и подлинным уважением*

*23. XI — 68*

*Мих. Осокин*

*Тел. 229-95-81*

*Р. S. На всякий случай сообщаю Вам издания белорусских песен, пока что мне известных, — не полностью:*

*Г. Ширма. Двести белорусских народных песен. М., 1958.*

*Н. Чуркин. Беларускія народныя песні і танцы. Минск, 1949.*

*«Песні беларускага народа». Минск, 1940.*

*«Песни народов СССР», «Белоруссия», М., 1941.*

*Кроме того, 25 ноября этнографический кабинет Муз-издательства приготовил мне материал.*

*Мих. Осокин*

*P.S. Я говорив з ним — попередньо — про виставу у Білорусії, може, за Віткою, чи народні казки. Здається, відпало?*

\* \* \*

**Лист від Г(ірня)-ка  
від 25 серпня 1968 р. № 15**

«Дорога Орисенько — моя Ти сестронько єдина! Багато часу пройшло, а я ніяк не міг взятися за письмо. В хаті в нас повний розгардіяш... Іва знову мала складну операцію, після лікарні три тижні пролежала в нас і поволі приходила до сил, щоби повернути до хати і так-сяк взятися за господарство. Весь той час Ліпа виконувала роль сестри милосердя, а я возився з Павлом, бо для літнього таборування він не годиться із-за свого улькуса. Івочка тепер ходить на радієві насвітлювання, і бідака не знає собі справи з того, що з нею коїться. Мене дужче діймає доля хлопця — ми ж не довговічні, ба, навіть сьогодні ледве дихаємо... Словом — «невесело на Русі». Не знаю, як Ліда поінформує Черкаси про ту біду, однак, я думаю, що Паші не слід затроювати останніх років її.

Як сподобався Тобі красень — чоловік Софійки? Боже! Яка прекрасна річ — молодість! Чому вона не була в нас в пошані? Як ми її свого часу не цінили? Та й правду сказати — тієї ціни і не знали?.. З тим молодим чоловіком я ще не бачився, але телефонічно прийняв його звіт про доручення і про розмови з «кисянами і дулібами». Фота портрету та екслібрису скоро дістану, кажу, що вийшли дуже добре. Копії й Тобі вишлемо.

Смоличевого спогаду ще не бачив, але тут вже появились відгукки про цю річ. Якщо йому пощастило втриматись на об'єктивному пуанті, то стаття напевно цікава й правдива, бо він має всі літературні дані і знає багато з тієї доби. Аби тільки не забув... Коли я дістану «Прапор», тоді поверну до цієї теми. А поки що — за привіт щира подяка.

Відносно відвідін, то «об спригнуть не может бить речи, вопрос ильот: как оттуда злесть!»! Я вже, здається, писав, що стільки гіркоти та копоті лягло на серці, що вже сил немає, щоби тото все змити і забути. Хай я те все й понесу з собою в могилу і предстану перед Лесем з чистою совістю. Хай доля вже звільнить мене від нагоди — ювілейного стискання руки шановній Наталії Мих. (ай-лівні), хай Лесь Сер (дюк) спокійно вгинається під брязкальцями і підтакує Васькам та йому подібним. Ні собі, ні їм не хочу усклад-

няти ситуації та нагадувати те, що колись нас усіх хвилювало і бідувало.

В останньому своєму письмі Ти поставила знову каверзні питання, за які візьмусь у наступному листі. Все ж таки, погодься, моя Ти люба, на те, що я буду, по своїй змозі, відповідати на конкретні питання, а от писати самостійний портрет Леся як людини — то це справа складніша... не все буде удобовариме тим нормам, які лежать у можливостях нашої переписки. Приноровлюватись до норм буде трудно і нещиро, і проти самої істоти Леся. Що — що, але душею він не лукавив і тому головою наклав. Поминути такі його риси і конфлікти, які вони спричиняли — неможливо. Лесь і його «Березіль» були подвійною ланкою процесу двадцятих років. Якщо сьогоднішні апологети намагаються у своїх писаннях звести всю творчу і громадську працю цього театру і його натхненника підстригти під сприйнятливі «йоржики», то такий підхід до цієї проблеми не витримає іспиту перед майбутньою історією. Правда, — багато чого в тій треклятій історії замазувалось, ретушувалось і фальсифікувалось, і це — горе нашого минулого, нашого народу і нас, безбатьченків. Проте це не значить, що так має бути вічно, і що ми мусимо брести у цьому фарватері. Я чимало писав, все те порозкидане і чекає когось, щоби позбирати докупи й видати. З того б уже вийшла солідна книга. Маю дещо ще не публікованого, і працюю над нашим театром, але те все, на жаль, не вкладається в межі нашого листування. Воно то правда, що багато чого стало самозрозумілим і ясным. Та все ж оглядання на «помилки» та всякі там ересі так і пробиваються, мов той кукіль серед пшениці. Може я й не дочекаюсь кращого часу... Ну що ж поробиш, проти рожна не попреш, хай вже колись нащадки розберуться — хто винен, а хто правий.

Орисенько, Ліпа разом з Павлом нашим (а він добрий пронира) вже кілька тижнів оббивають пороги книгарень і букіністів, але надаремне. Не можуть знайти тої «Крадіжкі» Джека Лондона. Взагалі він став тут не у моді, і його майже не перевидають. Ми звичайно не перестаємо розшукувати, поки що є можливість у бібліотеці перезняти, але я не знаю — чи така посилка дійде. В кожному разі будемо пробувати — останній раз цю п'єсу друкували в 1910 році; отже, можеш собі уявити, яка це бібліографічна рідкість.

Дуже нам прикро, що ми досі не виконали Твого прохання. Решта, як каже Соня: «юж сі роби». Ліпа нипає по магазинах і приготує «соцзамовлення», от тільки б пошта та літаки не згиджувались, бо сьогодні, як на довгій ниві – всього можна сподіватись.

Як Михась почувається? 27 серпня полетить третя доза пігулок. Дуже важливо знати, чи вони приносять йому полегшу, а то можна поспробувати інші засоби. Хоч здається, як мене інформували лікарі, на це одинока рада: складна, але ефективна операція. Чи жовтенькі капсульки приносять Тобі спокійний сон? Зелені також повинні заспокоювати розгуляні нерви.

Чи була у Львові? Жаль Соні, вона так надіялась на зустріч з Владзею... Я підозрював, що її «водобязнь» зашкодить таким відвідинам. Вона, бідака, така хоровета. Не знаю, чи були у Карльсбаді, як планували?

Танюкам сердечно подякуй за привіти, я їм бажаю успіхів у всіх начинаннях і планах. Хай молодість буде їм щедрою і багатою!

А тебе – моя Ти голубонько, до наступного разу – цілуємо **МОЦНО!!**

Не забувай, кріпись і будь добрих надій. Твій підтоптаний адоратор –  
Юско.

Ага! Отримали з Бельгії милого листа від Анжели. Пишемо їй на адресу у Франції. Дуже раді цьому контактіві. З короткого письма її видно, що це культурна жіночка.

Па – рідна!!!

Й.Г.

---

Батько питає – нащо ти оце все строчиш, те, се, чужі листи, – це ж стільки мороки! Зробив би щось для дому, заробив би грошей, – «ти ж бачиш, куди воно йде... далі нікуди».

Правда. Однак листи Гірняка – сьогодні вже історія. І якщо вони пропадуть, втрата буде для театру й для України – безповоротна. Пані Орисенька те розуміє й віддає деякі з них мені на сховок. Деякі – не віддає. Залежить і від настрою, і від «общественной погоды». Сама інтонація і Гірнякова рука – неповторна. Навіть його обмовки; а його гумор? Стиль спілкування?

(Шкода тільки, немає в моїй машинці Г – «пошта зГидГальсь» – це ж треба! Мимоволі станеш Мокієм!..)

Цього листа я передрукував повністю, без скорочень (як і минулого, тобто попереднього). Живі деталі для біографії Курбаса, для його **людського** портрету. І для портрету Гірняка.

Крушельницький розповідав (не всім – для поширення, мені – коли я вже аж надто на нього насів!), що Гірняк після арешту поведився відносно Курбаса не зовсім янгельськи. Йому, Крушельницькому, коли він очолив театр, намагалися показати протоколи допитів, і він пригадує, що Гірняк упав духом, каювся і навіть валив дещо на Курбаса й інших. Не знаю. У такі речі не хочеться вірити, та й підстав для невіри – більше, ніж потрібно. По-перше, НКВД фальшувало всі «допити» (про це детально – Антоненко-Давидович). По-друге, для чого, **з якою метою** показували новому керівникові «Березоля»? По-третє, міг і Мар'ян Михайлович мати свій інтерес, дегероїзація одних і вирівнювання провини. Але я тоді не відчув у Крушельницького бажання очорнити Гірняка, він швидше вболівав за той «іслам». Що ж, зламалися вони всі, котрі вижили. На якомусь етапі. Важливо, що потім, коли екстрема одійшла в минуле, почали мислити інакше й робили чесну й порядну справу. З листа Гірнякового я одержую силу, перспективу; він іноді дужче вірить у зміни, ніж я, молодий, якому він зичить щедрої і багатой молодості)...

У Соні справді «водобоязнь»: така ситуація, та й Львів не Київ.

«Красень-чоловік Софійки» - Титус Геврик.

«Смоличів спогад» – «Розповідь про неспокій», вийшов окремих друком у «Рад. письменнику». Була ще торішня стаття Смолича у «Театральній культурі», до 80-річчя, але тут не про неї. Під час тієї нашої з ним розмови відчув я в ньому деяку незручність «курбасіани», психологічну заминку, чи що. Раніше цього з ним не було, він чітко обстоював лінію на реабілітацію творчості Л.К. Сьогодні з'явилися

й «але», традиційні. Чи то новий вітер на нього вже діє (він дуже чулий на ті повіви, відчуває «ветер прежде дерев»), чи то було застереження **мені**?

Пам'ятник треба було би поставити комусь із тих українців, котрі небайдужі до театру й змогли б записати за Гірняком його мемуари... зібрати докупи все, що з'явилося в часописах і газетах. Але він самотній, про друзів не пише, у молодих там свої проблеми... Дуже шкода, невинно шкода.

Пані Орисенька – теж йому подарунок: на який біс вона силує його дістати їй «Крадіжку» Лондона? У нас він письменник на часі, тут готують його видання, повне зібрання. Для Заходу він застарів, жоден, з ким я розмовляв, про нього ні гу-гу. А вже п'єсу Лондона, яка не мала ні сценічної історії, ні місця в драматургії? Для чого? Хто це читатиме? На жаль, п. Орисенька в тому не дуже хоче тямити: їй замовили – і цього досить. Це тільки у нас таке можливо – замість унікальної сьогоднішньої драми того ж Тенессі Уільямса чи Сарояна – перекладати драму Джека Лондона, аматорську. Я любив «Білого клика» й Лондонові новели про мужніх людей. І люблю. Але це все одно не Толстой і не Достоевський. Що в нас за мода робити геніїв з другорядних письменників і поетів? Елюар кращій за Еліота?! Наша критика шанує передовсім тих, хто шанує і демонструє своє шанування! – соціалізм? Цей класовий підхід з року в рік знекровлює літературний процес у Союзі, тут починають сприймати звичайного шлягерника за видатного митця. Тому так цікаво дихнути морозним повітрям відчиненої квартирки Старого Актора.

Михась – Михайло Верхацький.



*Дж. Лондон*

Отже, минув сьомий місяць мого безробіття, мого жовтого – «волчього» – як кричав Шах-Азізов – квитка. На поліпшення не йде, хоч Параджанов може й жартувати.

Зустрів сьогодні кількох акторів ЦДТ; вони серйозно радилися зі мною, чи варто їм іти «у верхи» й домагатись мого повернення. Ні, сказав я, не варто. Розбитого глека не склеїш, що сталося, те сталося. Може, колись я ще «оживу» й поставлю виставу у них, моїх славних і любих, з якими ми ділили радість і біди «Гусиного пера» й «Сказок Пушкіна». «Что же вы будете делать, милый Лесь?» Я – не відповів, бо на те нема відповіді. Не говоритиму ж я їм, що Курбас, Куліш, «Березіль» —варті месси. Проте я б собі ніколи того не пробачив, якби завалив цю справу, курбасівську. А зробити її можна лише тут, у Москві, і лише через тих людей, з якими вже наведено мости. І відлякувати їх від себе демонстративними акціями було б гріх. Тому й гамлетизую, взяла б мене холера!..

### 30. XI. 68

Дзвонив батькові. Раптом – зовсім інша нота: хоче знову приїхати до Москви! І допомогти нам, і в театр піти – «В Луцьку ж нічого такого нема! А музеї?»

Помер у них доцент педінституту Лизогуб. Поїхав у від'їждження, випив забагато – й помер.

Отож:

– А ти там не п'єш?

Ще радість – привіз для городу підвода гною. Інтонація така – ніби це підвода золота.

Неділя,  
1 грудня  
1968 р.

Пані Оріся (лист прийшов уже з Ленінграду, з okazjiю).  
Вона писала ще на Театр ім. Комісаржевської.

\* \* \*

**Лист від Ір. Стешенко з Києва:  
25. XI. 68**

*Лист від пані Орісі –  
25. XI. 68*

*Спасибі Тобі, дорогий, що написав і до мене дві слова.  
Живемо ми з Неллею (між собою) дуже добре – тихо-мирно... Хоч часом виникають між нами несамовиті (прин-*



ципові!) суперечки. А в основному, як виявляється, думаємо ми з нею однаково.

Ти пишеш, що радий, що біля нас «живі люди»... Три ха-ха! Не дуже-то вони зараз біля нас... Пані Бондаренко так сі полаяла з власною мамою, що її забрала (Риму, а не маму, звичайно!) «Швидка допомога» та й відвезла до лікарні. Так нам телефонував Борис три дні тому. І вже минуло три дні, а Борис мовчить. Що там і як — ми не знаємо... Поки що — тотальне мовчання.

Алек забігає дуже рідко, і першим ділом мчить до телефону й цікавиться... «Нет, ты скажи — это серьезно, или ты не обиделась...» і т. д. і т. п. в космічному масштабі!.. А коли відривається від телефону, то розповідає нам із Неллею різні страхітливі речі, аж нам волосся (останнє!) лізе догори...

Одне слово, нам з нього в усіх розуміннях зараз користі (й привабливості), як з козла молока...

Вчора була в нас Лена, яка за три дні їде до Ленінграду. Попродала там на їхнім помешканні все чисто і «вообще»... Була в нас із нею розмова на найвищому рівні. І Нелля і я трималися ідеально... Мабуть, так колись вершив міжнародні справи — блаженної пам'яті — тов. Литвинов.

Випили ми втрьох пляшку сухого вина (яке принесла Лена) і тоді особливо натхненно почали вирішувати емоційно-інтелектуально-сексуально-правові проблеми в просторовому плані. Нічого вийшло. Ми з Неллі трохи порозумнішали... і зробили однакові (уяви собі!!) висновки.

Лесик Сердюк «переживає трагедію» і... п'є.

Отже, як бачиш, не дуже-то нам талантиць на «шляхетне й тонке» оточення. Але ми знаходимо собі втіху у власній «тонкості й шляхетності», — і втішені.

У Юзка й Ліпи всі хвойди. Там усе дуже негарзд.

У Анжели й Еміля, мабуть, теж не все гаразд, бо вже більше місяця від неї ні слуху ні духу. А він за весь час написав тільки одного песимістичного листа. Словом, і так кепсько...

Але в нас непогано. Неллі приймає ліки і поводить розважно і спокійно. Я слідкую, щоб вона приймала ліки вчасно. Це прописав їй добрий невропатолог, і наслідки вже є.

Отже, не хвилюйся, збери себе для удару і працуй спокійно. Щодо Неллі — все all right!!

Твої «Вірші – забавки» давно Поповичеві віддала.

Аполлінера ще не перекладаю (ти вже знову диктаторствуєш!..), бо мушу скінчити «Крадівку» перш за все. А тоді (або у вільні хвилини) – Аполлінер.

Миколи вітати не можу, бо його немає на нашому обрії.

Червоні кліпси – шукай! Гуляючи шукай, і думаючи за нову виставу.

Щодо «здихання», то там щось його не видно. То – міцний горішок!.. Правда, його ще не гризуть. А якщо Ти думав, що Алек допоможе, то Ти (і я!) помилився, бо Алек «дбає не про нас»... а вирішує суто свої особисті конкретні й абстрактні проблеми. На превеликий (для мене і всіх нас) жаль!

До речі, був у нас Микола Маркович. Сиділи ми четверох за пляшкою вина і розмовляли. І Микола Маркович сказав нам дуже багато, пояснив децю і т. д. і т. п., і дав «голову навідріз» у деяких дуже небезпечних якостях і громадського і особистого порядку (специфічних зокрема, і подонських взагалі) щодо того ще не здохлого горішка! Микола Маркович сказав, що треба попередити про нього порядних людей і за всяку ціну загальмувати діяльність того горішка. Спасибі Миколі Марковичу – він пояснив і з'ясував мені (тобто нам) дуже багато. На жаль, тільки надто пізно! Ну, то вже я сама винна... Та й не тільки я...

На жаль, знов же таки, немає коло нас зараз людей, які могли б перевести в життя знешкодження того синьйора у всіляких розуміннях.

Без тебе це тяжко! А конче треба!

Допіру дзвонила т-те Рима. Вийшла з лікарні і ввечері буде в нас. Ще нічого не родила, почуває себе краще. Що буде далі – побачимо.

Да, я раз у житті зробила «геніальний» вчинок, якщо він здійсниться. Викликала Гната Ігнатовича (на предмет спогадів про «Рур», «Жовтень» і «Газ» та Умань і Білу Церкву). Він єдиний пам'ятає той період досконально, і Нелля знатиме все, що їй треба. Обіцяв приїхати до нас після 28. XI. Це єдине (і найкраще!) рішення, важкого для Неллі і забутого всіма, питання.

Поліна Микитівна написала щось... дике й незрозуміле. Дуже погано! Вчора Неллі «рвала на собі волосся...», читаючи на каналі ту писанину.

*От, здається, надряпала про все.*

*Бувай здоров, працюй гарно, а ми завше з тобою.*

*Цілую міцно і бажаю Доброї Роботи!*

*Ор.*

*Р. С. Може, напишеш Алеку кілька «вразумительных» слів, бо ми «церемонимось» (казав Мик. Марк.), «враг не дремлет» і гострить зуби... Га?*

*Ну, ще раз — на все Тобі добре, любий. Не забувай!.. Ми Тебе любимо й віримо Тобі.*

Я так і не знаю, чи реально він представляє для неї загрозу своєю **діяльністю**, тобто вчинками, а не намірами, — чи то плід суто жіночої помсти. Багато є свідчень на те, що той Г., імені якого вона й називати не хоче, їй бридко, — справді скурвився. Але до якої міри правдиві її почування і що саме за ними стоїть — важко збагнути.

*Кілька зауваг про  
«сусіда»*

Не пригадую, чи я вже писав про це у своїх щоденниках. Є й моя провина в тому, що той «сусіда» так активно увійшов у саму серцевину українства. Худенький, ставний, синьоокий, — чистий тобі Ромео! — він з'явився у КТМ у перші ж роки його існування. Саме таким, як він, я уявляв собі молодого Тичину: тендітний, допитливий, тихий, поетичний уже за стилем поведінки. Та й легенда про матір-балерину, яка померла, тому сприяла. Матір'ю його була Ліда Г., чудова балерина, здається, коханка Олеся Гончара. Принаймні, він у неї був закоханий. Померла вона молодою, років 35-ти, було це в грудні 1958 року (здається таки, від невдалих пологів; долі дитини не знаю). Так от, сироту Лесика «взяли на поруки», і пані Оріся наблизила його до себе: вчила мовам, виховувала, піклувалася про нього. А потім все те переросло в інші почуття. Нехай проблема різниці у віці залишиться пліткарям: Княгиня не знала віку, почувалася завше як істинна жінка, і я вірю, що він міг щиро її кохати.

Оце й був той період, коли вона перед усіма за нього просила; отак ставав він маленьким українським Растіньяком, перед яким розкривалися двері найкращих українських домів.

Я до нього гарно ставився й познайомив його з Дзюбою, зі Світличним – він просив мене про це, і я хотів, щоб він, молодий, спізнався саме з такими людьми, людьми духу й моралі, щоб йому було з кого брати приклад.

Проте не могу позбутися й одного спогаду. Якось він прийшов до мене радитись в одній діткливій справі. Признався мені по секрету, що його вербують в «органи», ведуть з ним бесіди, розпитують про клуб Творчої Молоді. Люди доброзичливі, зацікавлені «в потрібному нам вирішенні національної проблеми». Ні, пропонують йому не банальне «стукацтво», про яке він уже начувався, а – штатну посаду в цій організації. То як би я на те подивився, якби він пішов туди? Він розуміє всю складність питання, але переконаний, що «там» теж потрібні свої люди, – нехай би люди КТМ теж знали, що «там» діється, які плани та інше.

Говорив він про це щиро, без лукавини; промовляв у ньому чисто юнацький авантюризм, бажання ризику й гострих відчуттів. А що сам себе він, безумовно поважав і високо цинив, то був переконаний, що ніхто його не зіб'є на манівці, і моралі він не порушить.

Я, як міг, почав його відмовляти: не варто гратися з людьми, моральності яких ніхто гарантувати не годен. Сьогодні з тобою говорять одні, завтра їх познімають з посад, призначать інших – подивись пильним оком у двадцяті, скільки там поламаних, понівечених доль. Ти не будеш владний над своєю діяльністю. Нащо тобі все це – йди в культуру, у тебе є здібності до поезії, ти вчишся перекладати; поясни їм, що запропонований варіант – на для тебе, тобі це муляє. І так далі.

Ми поговорили дуже довірливо й тепло. Більше він до мене не підходив, а я, звісно, ні про що його не питав.

Вчитися він пішов на факультет військових перекладачів. Не думаю, щоб туди добирали без урахування всіх параметрів особистості. Але й не маю жодних аргументів на підтвердження підозр пані Орисеньки, хоч як вона мені близька й рідна. Якби не було між ними особливих взаємин, я б може, пристав на її точку зору легше. Оскільки ж всю

негативну інформацію про Нього я чую найчастіше від неї, то не можу вважати це за повну істину. Тим більше, що вона живе виключно емоціями, вибухами й спадами; від захвату до зневіри – півкроку. Я зараз не про словесні оцінки, якими рясніють її листи, де про кожного – неодмінно жар і холод; це – данина українському літературному романтизмові. Але самотність як статус – основний гормон її саморегуляції, якщо говорити мовою психологів. Тому оцінка партнерів для неї – кампанія, в якій найвагоміше – частотність зміни ритмів, категоричність оцінок.

Єдине, в чому я переконаний – він таки дуже змінився. Втратив взірцевість, чи що – для мене особисто. Признатися, я вирізняв його з-поміж інших, він мені навіть зовнішньо був дуже милий; його можна було намалювати, у нього були величезні сині очі, йому йшла худорлявість. З якогось часу він почав розпливатися, роздаватися ушир. Не знаю, зайвина апетиту чи хвороба, неправильний обмін речовин або що...

Втім, не поспішаймо з присудами. Життя визначить само, наскільки має рацію пані Оріся. Мені її до болю жаль. І все одно Алекові жодних «вразумительних слів» не писатиму. Та й назагал нічого не треба загальмовувати. Навпаки, визначенням буде лише діяльність, лише вчинки. Отож довірмося об'єктивному поступові. Нехай нас розсудить час.

«Перед судом истории» Роя Медведєва. Загальне враження від прочитаного сильне. Хоча й написано дуже нерівно, на межі нарисів й новели, і – трохи «галопом по Європам». Судячи з усього, варіант не остаточний.

І все одно, все одно – чому вони всі, дослідники **такої теми**, уникають проблеми **національної**? Національне існує для них виключно у перерахуванні жертв. Механізм взаємин різних **народів**, яких вирішено було кинути заваркою у російські «щи», – відсутній. Проблема терору є складовою проблемою терору над правами людини і – над

*Рой Медведєв –  
російське –  
інонаціональне*

правами людських **груп**, тобто націй і народів. Якщо Гітлер витворює «єдиний рейх», то нікого не дивує, що ідея ідіота розпадається від самого ідіотизму ідеї; перемогти народи можна тільки знищивши їх під корінь, **перевиховати** – не можна. Якщо ж Сталін пробує утворити «єдиний народ», то в цьому для Роя Медведєва немає нічого ідіотичного. Він не проти цього «єдиного народу», його бентежать лише методи – і порушення чисто індивідуальних людських прав. Але ж ці порушення і є наслідком спроби «объять необъятное»!

Не чіпає він і самої доктрини соціалізму. А надворі між тим 1968-й рік. І читаю я його міркування про сталінізм під супровід істерики про чехословацьких ревізіоністів. І танки на вулицях Праги **були**. І Тамм першим підписав колективного листа з протестом проти арешту Дубчека та інших (кіношники хваляться, що склав листа Ромм). А потім, коли ситуація загострилася, першим же й зняв свого підписа... На тлі сьогодення роздуми про Сталіна та його оточення, про творення нового міфу – виглядають незавершеними. Чеські події ставлять на них жорстоку крапку.

З нових надходжень: «Інерція страху» В.Турчина і рукопис без першої сторінки Ернста Генрі, тобто Семена Миколайовича Ростовського – про сталінізм-гітлеризм, конкретно – про те, як Сталін сприяв становленню й зміцненню фашизму.

**Понеділок,  
2 грудня  
1968 р.**

Чи таке вже справедливе твердження, що політика – **завжди** брудна справа, і той, хто віддається їй до кінця, неодмінно гине, стаючи демагогом? Мої вистави – так само політика, як і цей щоденник, якого я за життя не дам нікому читати, хіба Оксані, як підросте. Чи вже одне лише спілкування індивіда – з юрбою – неодмінно фальш? І правда тільки в інтимному спілкуванні, очі в очі, серце в серце? Тоді де ж правда театру, рокованого на такий діалог – одного з багатьма?

До певної міри відповіддю на це є – з Ортега і Гассета («Історія як система»):

«Людина не стає демагогом тільки через те, що вона піднімається та кричить до юрби; бо є такі часи, коли це може бути священним покликанням. Справжня демагогічність демагога криється в його душі й вона коріниться в безвідповідальності щодо ідей, якими він оперує, – ідей, що не є його власним витвором, ідей, які він лише перехопив від їхніх справжніх творців».

Був Гелій Снегірьов. Кінематографічна його кар'єра, що розпочалася так добре, здається, закінчилась. Та й писати може тільки в стіл. Розповідав про Некрасова. Впізнаю рідну Спілку письменників. Сором.

**Вівторок,  
3 грудня  
1968**

Взяв кілька гарних книжок, обіцяє повернути. Але дивився на них таким пожадливым поглядом, що в повернення віриться з трудом. Така вже доля у гарних книжок, – вони переходять до тих, кому потрібніші. Треба брати приклад з щедрого Івана.



*Гелій Снегірьов*

Після нашого знайомства (а діло було у Харкові) він змінився. Цікаво, що пробує говорити українською. Справді – чи лишень тому, що – зі мною?

Взяв «Історію українського письменства» Єфремова.

Як і я, шарахнутий чеським погромом. Дубчек видається йому слабаком.

Щось у ньому дуже симпатичне й беззахисне. Попри всю його бравату. Він значно старший за мене, віку Світличного, – але ловлю себе на тому, що хочеться його захистити. Ніби в чоловікові – частка жіночого начала. Дуже емоційна натура.

Може, тому, що кінчав – театральний? Мислить бо не поняттями й не дефініціями – переживаннями й миттєвими враженнями. Своєрідна пані Орися.

\* \* \*



*Лист від  
Н.К. від 2  
грудня 1968*

### Лист від Нелі, писаний 2 грудня 1968

*Любі мої, добридень!*

*Я вже дуже хочу додому до Москви. Умені, Льончику, навіть якийсь егоїстичне бажання, чисто емоційне, — щоб ти не від'їздив, або щоб не їхав далеко. Але це з розряду чистих емоцій, а тому до справи не має прямого відношення.*

*Я вважаю, що ти маєш йти у виборі, якщо такий виявиться реальним, не за принципом географії, а за принципом принаймні відносної близькості моральної, духовної, інтелектуальної до матеріалу.*

*Взагалі я вже всоте, можливо (і не востаннє) обмірковую все. І приходжу до висновків для себе несподіваних. Я тепер твердо переконана, що найменш рентабельний шлях — шлях адміністративної участі в житті. Це завше межує з гапонівщиною — і наслідки дають себе знати дуже швидко. Я ні собі, ні тобі не хотіла б більше цього дозволяти. Категорично. Краще б ти поставив (і таки поставив би) Куліша чи просто казки, ніж цього Куліша ставитимуть Горбенки, а ти — робитимеш переклади... Цього занадто мало — давати адміністративний голос, замість того, щоб запропонувати творчий. У ті періоди, коли той і інший сумісні — це потрібне, це необхідне, а коли це призводить до вилучення одного за рахунок іншого, творча людина має вибрати. Як на мене, це має стати нашим постійним переконанням.*

*Гадаю, ти зі мною згоден, а тому це й не прочитається якось сумно. Так?*

*...Вночі приїхав Ігнатович. Щойно ліг доспати після тригодинної розмови, а я пишу. Яке щастя! Попередня розмова підтвердила, що я на абсолютно вірній стежинці. Все-таки добре бути людиною не позбавленою розуму.*

*Ти розумієш, Льоню, така нерозбериха з Б.Церквою, Уманню та ін., що лише на одному цьому можна сидіти місяць.*

*Але тут, хвалити Бога, я вже все з'ясую. Ігнатович мені дуже подобається. Висока філософська ерудиція, принциповість і два інфаркти як наслідок — ось та анкета, котра мене до нього прихилилає.*



Витрачаю масу часу на звірки, уточнення та ін. Очевидно, по всіх необхідних мені виставах я не встигну заpastися сучасною їм пресою, зате матиму повне про них уявлення для написання. Потім підключу науковий апарат.

Гарна новина одна: у мене дуже добре прийняли в «Молоді» заявку у «Життя славетних» про Курбаса. Я дала строк — кінець 1969 року, щоб у план ввели на 1971-й, я здам матеріал навесні 1970 року.

Лабинський знову ж таки ніби підготував книжку, котра вийде 1969 року — статті самого Курбаса. Була радіопередача про Курбаса, розповідав Власюк. 14 грудня, очевидно, буде телепередача про Курбаса по телевізії. Сценарій Лабинського, режисер — Ю.Баранович, редактор — Я.Верещак. Виявляється, двоє останніх вважаються тут найкращими кадрами (?). Поки що головний режисер заборонив їм і поїхав, але вони репетирують на всю катушку.

Ось усі новини, не повідомлені вам телефонно. То ж як там ви? Величезне, невичерпне спасибі Наталі Миколаївні за все! Поцілуй її від мене. І татові твоєму я теж дуже вдячна. Я напишу до Степана Самійловича.

Як там наша рибка? Мені здалося, що вона вимовила по тelfону літеру «р»? Це правда?

Льонічко, рідний, щоб ти мені всерйоз не нервував, добре? У мене у самої було кілька ну просто трагедійних днів. П'ю ліки, може, допоможуть. Дуже б не хотілося надовго розлучатися...

Мій коханий — от уже справді назавжди!

Твоя.

Ваша — Нелля.

\* \* \*



До пані Орісі в Київ:  
4. XII. 68 року

Мій лист до  
п. Орісі від  
ч. 12. 68

Переслили мені Вашого листа, що Ви його послали мені в Ленінград. Дякую за всі повини. Заздрю Вашому «тихому й мирному» життю й «несамовитим» («принциповим») суперечкам.

Отже, пані Бондаренко лаялася у себе вдома не тільки зі своїм вітчимою, як це вона всім казала, а й зі своєю мамою, як це вона нікому не розповідала! А куди ж дивився Борис? Чи він уже втратив силу і не має можливості «заткнута фонтан»?

Але серйозно: вона в лікарні? І як їй там?

Як Алекові справи з його новим захопленням? Чи ви не запропонували йому «випадково» привезти її та показати Вам? Адже це безумовно цікаво – в кого він закохався, і хто кого з них зіб'є з пуття – він її, чи вона його? І все одно, який би він не був легковажний, я вірю в його смак в найширшому розумінні цього слова. Він один раз ошукався, і це його напевне навчило. В глибину цього «навчання» я не дуже вірю, але – він славний хлопець, і я зичу йому щастя.

А які ж страхотливі речі (аж волосся – останне! – лізе догори) – даруйте за цитату – він Вам розповідає?

Лена їде в Ленінград – назавше чи на трохи? І як у них рішилося з помешканням? Та з іншими дрібницями?

До речі, що Алек грає в театрі і «вообче»... – перекажіть мені, хай – терміново! – напише про все. А то я йому... трам-та-ра-рам!

А що то значить: «Ми з Нелею трохи порозумнішали... і зробили однакові (уяви собі!!) висновки»? Це щодо їхніх з Леною взаємин? І, як я розумію, висновки – у бік критичний до тов. Парри?

Як Нелля приймає ліки? І що вони практично дають?

Щодо Аполлінера – то поскільки я маю трохи часу, то можу зробити ще кілька перекладів. А книжки в мене нема. Отож Ви або самі переписіть собі кілька поезій, що їх хотіли б перекласти, або я їх Вам тут сам перепису, коли одержу від Вас книжку з позначками, які саме вірші Вам сподобалися з тих, що ми тоді відмічали.

То коли вже скінчиться ваша клята «Крадіжка»? У ній що, п'ятнадцять дій і сто двадцять чотири картини, як у п'єсах Роллана?

Червоні кліпси – знайду. Та поки що мені трапилися лише одні – такі поганенькі, що я не рішився так зневажити Ваш і свій смак. Пошукаю пристойніших.

Вітання Вам від моєї мами. Які в мене новини – не повторювати-му, прочитаєте їх з Нелею – в листі до неї.

На все добре.

Доброї роботи!

Цілую й обіймаю!

Ваш Л. Т.

\* \* \*



**До Івана Куниці в Київ:  
4 грудня 1968 року Москва**

*Мій лист до  
І.Ір. Куниці від  
4.12.68*

Іване Григоровичу!

Передаю Вам з okazji цього листа – до Києва їде прозаїк Валерій Шевчук, то він лишить Вам на прохідній цього мого листа – принагідно.

Після тієї моєї розмови по телефону я дзвонив у Київ дружині, вона зателефонує до Вас і зайде, якщо ще цього не зробила.

Пропозиції у мене такі.

По-перше, Розов. Але на н'єсу нема ЛІТ'у, та й взагалі на неї так багато претендентів, то обличмо її в спокої. Але то я так – про всяк випадок – для інформації.

Вийшла у збірці «Семь английских пьес» драма Роберта Болта «Человек на все времена», або «Человек для любой поры», або «Томас Мор». Це одна з кращих соціальних сучасних європейських п'єс, і вона може мати успіх.

Три останні роки я готувався до роботи над Шекспіром. Маю певні задуми щодо «Макбета» та «Гамлета».

А зараз зацікавила мене постановка комедії Н. Макіавеллі «Мандрагора». Це невеличка п'єса (у ній 5 дій, але за розміром вона не більше за 2 друк. аркуші, це – 1,5–2 години тексту. Це – краща комедія Відродження, її можна поставити поруч «Декамерона» Бокаччо. Сюжет легковажний, авантюрний, легкий, текст – граціозний, виставу можна зробити швидко, – музичну, з куплетами, жартами в стилі комедії дель'арте тощо. Треба – 8 акторів, – 3 жінки та 5 чоловіків.

Цю ідею підтримує те, що в травні наступного року минає 500 років з дня народження Макіавеллі, і роковини ці відзначатимуться широко.

З текстом комедії можна познайомитись з книжки «Комедии итальянского Возрождения», серія «Библиотека драматурга», «Искусство», М. – 1965.

Якщо вона Вам не сподобається, є цілий ряд інших комедій, на які я давно гострю зуби.

Це «Лекарь поневоле» Мольєра, «Ревизор» Гоголя, «За двумя зайцами» Старицького (є добрий переклад Островського), «Соломенная шляпка» Лабиша.

Якихось нових сучасних п'єс (гарних) в Москві поки що нема.

З старих п'єс я навмисне називаю речі різних планів, щоб був ширший вибір.

Можливі й інші варіанти.

На все добре.

(Л. Танюк)

\* \* \*



**Лист до Неллі Корнієнко:  
4.XII.68 року**

Здрастуй, сіроокий мій Атташе!

Отже, Валерій Шевчук передасть Тобі і цю записку, і копію того, що я написав до Куниці; Валерій лишив це сьогодні на прохідній Російської Драми. Мої пропозиції. Коли я був у фаворі, вони загравали зі мною й запрошували. Напишеш мені, як поставився до цього Куниця зараз. Про загальні речі, гадаю, слід говорити з ним якомога абстрактніше, він звичайний радянський бюрократ, не більше. Тільки – плани, і яка його думка з цього приводу. Ні – то ні. Якщо «так» – то що саме його цікавило б у першу чергу. Звісно, мені починати на Україні в російському театрі – після того, що я робив у КТМ, – не хотілося б. Але до російського театру менше чіпляються, там не шитимуть «націоналізм» (?).

Як Твоя робота з Ігнатовичем? Він приїхав? Тоді велике йому вітання від мене. Чи він здоровий?

Невже так погано написала спогади Самійленко? І все одно привези їх сюди.

Що нового (остаточно) з моєю статтею про Крушельницького? І чи взагалі виходить та книжка? Русанов відверто бюрократизує Мар'яна Михайловича, він у його інтерпретації – дубль-Юра. Так не можна.

Чи надіслали вони К.Рудницькому листа про рецензію? Чи справді дали ще Затонському? Мені Євг. Кузьмівна сказала, що зараз видавництвам не дозволяють замовляти три рецензії, економлять гроші. То як буде тут?

Неодмінно подзвони Поповичу й спитай, чи варта чогось, на його думку, моя дитяча книжка? Чи ті «Забавки» можуть лишитися «в особистому архіві автора»? Його думка мені цікава, саме він заговорив про «Веселку» й «Барвінок», коли я прочитав при ньому кілька віршів...

Ми нині одержали листа від Степана Самійловича, він таки справді буде знову у Москві, виїде, мовляв, 4-го. Отож якщо це «серйозно, а не по-українському», то завтра буде тут.

Дейчі 8-го їдуть до Угорщини. Там у нього вийшла книга, є можливість витратити на місці третину гонорару (інакше, виявляється, все забере держава). В Угорщині вийшла «Антологія української новели», попросив Євг. Кузьмівну привезти.

«Тартюф» у Любимова вийшов. Чи виходить. Напишу.

«Платон Кречет» у Ефроса теж вийшов. Хвалять. Поюровський каже: «Вот видите, вы один были против этого, а Эфрос сражение выиграл! На приеме спектакля были все академики, генералитет, хвалили Эфроса. А все Корнейчук. Теперь Эфросу – слух пошел – дадут звание заслуженного деятеля искусств УССР. Вот так-то...»

Не знаю, не знаю. Приїзди, то й подивимось це «произведеніє». «Платон Кречет» не гірша п'єса нашого мандарина, але чорного кобеля не відмиєш добіла. Може, Ефрос і має рацію, може, він далекоглядніший за мене.

Орлову у Казань не дзвонив. Не виникло запеклого бажання. Поки що мене не підперло зусебич так, щоб я рішився – тут – на «Шельменка».

Був на пречудовій виставі – «Мой брат играет на кларнете», – Хомський, МТЮЗ. Живий театр, жива вистава. Вони порівняно з ЦДТ – дуже вирвалися вперед.

А в ЦДТ Шах і Дудін гризуться. Актори чекають, хто кого випре. А я собі думаю – «Вы бы лучше не галдели, А пошли бы да и сели На качели «Карусели»». Вони ж віддають перевагу «галденію» і псують одне одному нерви.

Шах прислухався до «тенденцій» і зняв «Традиционный сбор». Як бачиш, він добре знає, куди крутиться коліщатко.

Оксану мама щодня забирає з садка. Хвойні ванни малій подобаються. Настрій у неї гарний, ані надто великого збудження чи завеликого гальмування – нема. Як у тому анекдоті – «проста со-

вецька дитина...» Почали ми з нею опановувати лижі: але поки що їй заважають всі чотири палки – і на ногах, і в руках. Правда, вона обіцяє – що навчить кататись на лижах маму... Сама бачиш, виходу немає, не хочеш – але мусиш.

Все допитується, чи привезеш ти їй санчата. Домовся з Алеком, хай проведе тебе на вокзал і посадить, а я тут зустріню, то й не матимеш проблем з речами.

Не забудь привезти 12-й «Всесвіт», там що, справді є мій переклад? Який саме? А може, не переклад – повідомлення про гастролі театру «Фройншафтд»? Колись я послав їм статтю на їхнє замовлення, потім змінилась «погода», і вони попросили дозволу дати лише перші дві сторінки, та й то без підпису. Як уже буде.

Вітання Тобі й п. Орісі від Євгенії Олександрівни Стрелкової, від Слави та її чоловіка; розумний хлопець.

Щойно заходив Льоша Казанцев. Приніс свою п'єсу. Вигляд поганий, здоров'я кепське. Завтра поверну, вночі читатиму.

Поюровський просить зробити виставу (програму) для Ірини – «Вавілонську царцю» Вольтера. Я був у них вдома. Читає вона поки що ніяк, але текст – супермодерний, політичний, дотепний, навіть ядучий. Я б це зробив – у методі «Театру одного актора». Вона ж людина обережна й думає поки що лише про художнє читання. Здається, попрацюємо.

Від Еміля книжок ще не отримав, отож поки й не відповів йому.

У листі п. Орісі є якийсь складний натяк на те, що мені слід зробити відносно Алека Парри якусь «акцію». Поясни мені, що й до чого. І чим ваша турбота викликана – Алековим коханням чи новими «происками» паніорисного «сусіди».

Придбав я у букіністів ще кілька старих книжок (театр). Приїдеш, матимеш чим захопитися. До речі, Валерій Шевчук подарував нам старе видання Курбасової інсценівки «Джінні Гігінз» (Харків, «Шлях освіти», 1924) – те, що ми мали тільки в рукописі (я переписував від руки всю книженцію!)

Рукописа мого («Круш.») в «Искусстве» ще не відрецензували, обіцяли дати відповідь у першій половині січня.

Здається, все. Будьте здорові. Як там мама Рима? Наближається її святе число. Витерпить? Поясни їй, що має бути тільки хлопчик, я переконаний.

Цілуй пані Орісю.

Скучив за Тобою дуже, і тому до Твого приїзду, хай хоч грім з неба, нікуди не поїду. Отож швидше будь тут.

Цілую.

Не знаю, чи дістанете ви там швидко 12-те число «Театру». Тому пересилаю Тобі текст відгуку Леся Сердюка в рубриці «Письма редактору» (стор. 90).

Уважаемый товарищ редактор!

Нам, группе «березильцев» и молодым, кому мы рассказываем «по старинке», как это было «в наше время», очень хочется сказать «Театру» большое спасибо за те, говоря выпренно, высокогражданственные, принципиальные слова, которые прозвучали в журнале в адрес Курбаса, а значит, и в наш адрес, — его соратников по «Березилю», людей, которые принимали участие в его жизни, так сказать, активно помогали Курбасу ошибаться и побеждать.

Я имею в виду статью в №4 «Театра» Нелли Корниенко «Леся Курбас», которая нас обрадовала и не буду скрывать, вызвала чувство благодарности за тот, по-моему, научный, глубоко правильный, принципиальный разбор работ Курбаса и «Березиля», в которых он, часто спотыкаясь, набивая себе синяки, проделал колоссальную работу в своем стремлении поднять украинский театр до уровня лучших театров страны. Мне кажется, что это одна из лучших работ о Курбасе...

С глубоким уважением

Леся Сердюк

На місці п. Орісі я б зняв з цього копію й послав п. Юзкові. Як там не є, а вони обидва – різні, часто протилежні – однаково добре оцінили Твою статтю про Курбаса. Це свідчить лише про те, що їхні розбіжності часто виходять з характерів і біографій, а не з ідей, які вони сповідують. Чисто український підхід – сваритися лишень тому, що згоден в цілому, але наполягаєш на розбіжності, яка не більше 2-3%. За оті три відсотки наші суперечники готові один одного

знищити. Прочитай це п. Орісі. Якщо вона не пошле того Гірнякові, я не сердитимусь на неї, – то буде лише підкріпленням сказаного. А шкода, що так є, ми могли б досягти значно більше, якби не ці «ігри амбіцій».

\* \* \*



**Лист від Галі Павленко  
з Чернігівщини**

*Здоровствуйте, мама, папа и Оксаночка и Ляня  
(если в Москве)!*

*Последнее письмо ваше получила.*

*Безусловно вы, вероятно, должны быть правы (со своей точки зрения). А впрочем, не все ли равно, кто в чем прав или виноват.*

*Я лично всегда рассуждала так: если мне хочется в Луцк и есть возможность и финансы – я еду, если нет – нет.*

*Особых приглашений не ждала – это ведь формальность, нужная для чужих, а не близких людей.*

*Весной я вас приглашала неоднократно, но в каждом вашем письме 2/3 были посвящены огороду, клубнике и т. д., как прошли лето и настала осень, а вы все еще никак не могли кончить пересадку клубники, перекопку и т. д и т. д.*

*Меня просто удивляло ваше безразличие к моей семье. Мы строились, а вы не имели никакого понятия о том, какие у нас трудности, сколько их, как с Витой мы управляемся и т. д. и т. д.*

*Вы привыкли к тому, что я никогда ни на что не жалуюсь. Безусловно, ловля рыбы (как это ни смешно, ни парадоксально!) важнее, нежели что-то вообще, касающееся детей или внуков!*

*Но хоть меня и обижало всегда такое безразличие, но если откровенно, то мне просто не могло придти и в голову, что даже через год вас не поинтересует, какой стала Виточка. Вот почему меня так (не скажу – обидело) вывело совершенно на несколько недель из колеи ваше сообщение о том, что вы едете в Москву т. к. Нелли едет в Киев. Как хорошо, что так быстро реагируешь на приглашения. А я бы поступила иначе – но ведь все люди разные.*

*Я Леней тоже горжусь и переживаю за него, хоть в некоторых вопросах, касающихся работы и дальнейшего его пребывания в*



Москве с ним бываю не совсем согласна. Думаю, что у тебя, Леня, уже есть какие-то сдвиги к лучшему?! Если нет – желаю всего исполнимого!

И не сердись на меня. Я долго не могла писать, а все-таки вышло довольно желчно. А написала все, что думала и еще даже далеко не все.

Дети здоровы. У Виты три зуба, бегают хорошо. Очень общительная и ласковая. Любит играть с куклами (их у нее четыре). Ест все, особенно (мама, не ужасайся!) острое и соленое – огурцы, селедку и колбасу. Говорит пока все то же: мама, папа, баба, на, нет, дядя и подражает кошке, курам и т. д. В общем, забавная.

Погода у нас разная – морозов выше десяти градусов не было, снега тоже еще не видели. То замерзнет – то грязь. Недавно гололед был дня четыре – даже два дня сообщения с Черниговом по трассе не было – так скользко было. Вероятно, скоро будет снег.

17 ноября были годовые поминки по матери Олега. Было человек сорок – родственники.

Гречневую крупу не послала, т. к. у нас ее сейчас у самих нет. Будет – пришлю.

Бабушка у нас сейчас моложе, чем та, и совсем другого типа.

Вита к ней привыкла тоже. Она мне помогает больше, иногда и печь топит. Ну вот и все, знаю, что не принесет письмо радости, а вот пишу, чтоб ясность внести.

Извините.

Галя, Олег, дети.

\* \* \*

**Другий лист від Ерні Крепс – від 17.08.1968 –  
Ленінград, пр. Маркса, 108/91**

*Два листи від  
Ерні Крепс*

*Уважаемый Лесь Степанович!*

Решила продолжить наше знакомство, рискуя даже показаться навязчивой. Решимости мне придал Борис Михайлович Поюровский, рассказав о Вашем письме к нему и принципиальном согласии поработать со мной. Итак, мне хотелось бы изложить свои соображения по этому поводу. Начну с организационной стороны дела. Итак, я – в Ленинграде, Вы в Москве. Для совместной работы, естественно,

необходимо сократить расстояние, разделяющее нас, до минимума. Идеальным вариантом явился бы Ваш приезд в Ленинград для постановки спектакля в какой-нибудь наш театр. Если такое может произойти, я согласна ждать в течении года. В случае нереальности этого варианта возможно следующее. В ноябре или самом начале декабря я предполагаю быть в Москве дней на десять. Хорошо бы нам встретиться, оговорить какие-то основные моменты спектакля, роли и т. д. Затем какое-то время я смогу поработать сама и в январе (возможны любые, удобные для Вас месяцы и сроки) была бы рада видеть Вас в Ленинграде. Моя организация, боюсь, не сможет вызвать Вас в оплачиваемую командировку по многим причинам, касающимся наших традиций и внутренних правил. Поэтому мы могли бы придумать какой-либо компромиссный вариант для Вашего приезда. Например:

1. Я оплачиваю гостиницу и в какой-то степени обеспечиваю Вам питание.

2. Я предоставляю в Ваше распоряжение свою комнату со всеми удобствами и питанием.

Пусть Вам не покажется обидным последнее мое заявление. Я с удовольствием буду заботиться о Вас в перерывах между работой, ибо очень надеюсь на успех нашей работы и мечтаю об этом. Наконец, не исключен вариант и моего приезда в Москву, хотя это будет для меня значительно сложнее.

Что касается договора, то он будет заключен с Вами на ту сумму, которая полагается по закону, учитывая и Ваши пожелания по этому поводу.

О пьесе я говорила с моей дирекцией. Она на вызывает никаких сомнений — наоборот. Мне лично пьеса очень нравится, и я давно мечтаю сыграть ее на эстраде. Понимая важность ролей Автора и Ремарки, я все же за моноспектакль (пусть с магнитофоном). Что касается остальных бессловесных персонажей — мне представляется интересный вариант с куклами (в человеческий рост; хотя он очень сложен технически). Или с деталями туалета на стульях, например.

Затем, мне кажется, что пьесу нужно сильно марать, рассчитывая на спектакль без антракта, на 1 час 40 минут — 1 час 20 минут (может быть, ошибаюсь).

Купюры в тексте мне представляются необходимыми, потому что, по-моему, там есть затянутости, повторы, приемлемые при чтении с листа, но не со сцены. (А возможно и тут я ошибаюсь).

Вот все мои первоначальные соображения. Очень хотелось бы услышать Вас по всем этим поводам.

По крайней мере, об организационной стороне дела мне хотелось бы узнать Ваши соображения пораньше, чтобы планировать свою работу, урегулировать вопрос с возможными гастролями и т. д. Поэтому надеюсь получить от Вас письмо не позднее начала октября (числа 4–5). Тем более, что со 2 сентября по 3 октября я буду на гастролях.

С уважением —

Эрна КРЕПС.

### Ще один лист від Ерни Крепс – від 5.XII. 1968

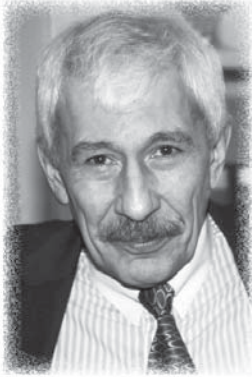
Уважаемый Лесь Степанович!

К своему стыду вынуждена признаться, что для первого знакомства я веду себя кое-как. Имену ввиду задержку с ответом на Ваше доброе и с нетерпением ожидаемое письмо. Воображаю, что Вы обо мне думаете?!? Если в какой-то мере мое объяснение Вас удовлетворит, буду несказанно рада и благодарна. Дело в том, что приехала из гастролей 10 октября, а Ваше письмо, пришедшее в мое отсутствие, мне передали соседи только несколько дней назад, ибо забыли о нем. Так, Лесь Степанович, Вы поймете, что мне было не до юмора, которым Вы рекомендуете мне запастись. Не думайте обо мне дурно, а?!

Сразу же приступила к конкретным действиям — переговорам с дирекцией о Вашей командировке в Ленинград. Подключила к этому делу известного в Ленинграде театрального критика Сахновского В. А. — моего доброжелателя, который выступил перед моим директором с дифирамбами в Ваш адрес, считая Вас восходящей звездой на столь тусклом режиссерском небосклоне. Кроме того, он полностью согласен с выбором материала, учитывая мои данные и возможности. Так что мой директор убит авторитетом и почти согласен на все. Теперь остается узнать Ваши планы, заключить договор и приступить к работе. Итак, Ваше слово!

Жду с нетерпением и надеждой. Ваша будущая «Вдова...»...

Эрна Крепс.



**5 грудня** помер Рубен Симонов. Він – епоха. Цей могутній ваханговець продовжив свого шефа. Але доба і його підім'яла, дійшов бідаха до «Стряпухи», а перед тим – Корнійчук у всіх варіантах.

Але запам'ятають не цим. Лев Гурич Синічкін, Доменіко Сірано де Філіппо, Хлестаков, Костя-Капітан – і Сірано де Бержерак. Воїстину – король театральності... Після себе він залишив в театрі сина – той багато слабший за батька.

Нам повезло, що ми їх бачили й чули – Крушельницького, Завадського, Рубена Симонова, Охлопкова, Романова...

*Стенограф. запис  
про Кийдрамте  
(Гнатівич та  
ін.)*

**На правах  
рукопису**

## ПРИВАТНИЙ АРХІВ Н.М. КОРНІЄНКО

*3.XII. 1968 року*

Стенографічні уривки з розмови старих Курбасівців про деякі не документовані факти щодо перевірки існуючих спогадів, документів, які по-різному висвітлюють ті чи інші періоди діяльності Курбаса. Брала участь у розмові – Гнат Гнатівич ІГНАТОВИЧ, заслужений арт. УРСР, актор, режисер, педагог; Ірина Іванівна СТЕШЕНКО, актриса, громадський діяч, перекладач, член СПУ, Ірина Дмитрівна АВДІЄВА, актриса, мистецтвознавець, та Н.М. Корнієнко, аспірантка Інституту Історії Мистецтв (Москва), що працює над дисертацією про режисерську методу Леся Курбаса.

Київ.

## КИЇВСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР

ІГНАТОВИЧ: Останньою виставою Молодого театру був «Тартюф» у постанові Васильєва. Курбас виголосив декларацію наступних планів, репертуар, назвав акторський склад майбутнього

театру. Серед студійців, які перейшли до складу акторів, було прізвище Ігнатовича. В репертуар було введено «Пан» Лерберга та «Сонце руїни» Пачовського. Були розписані ролі, зроблено обсаду. Але репетиції цих п'єс не почалися.

— Актором я був ще в Молодому театрі, але не поривав зі студією. Перша моя роль була — Лісник у «Ткачах» Гауптмана. Ставив Загаров. Хороша вистава. Курбас у коаліції із Загаровим нічого не ставив (йдеться про період існування об'єднаного театру імені Шевченка).

— Лопатинський, Курбас, Калин та ін. зробили виставу «Пошились у дурні» і пішки пішли з нею в Боярку. Дранка грав Калин, часом — Курбас, Куксу — Лопатинський. Не пригадую точно місяць, коли відбулася вистава; пішли ми в Боярку після того, як у Києві змінилася влада. Латишську дивізію змінили петлюрівці, потім верх взяли денікінці.

— Вертаюсь у Київ з сестрою. Вже театр Шевченка грає в Бергон'є. Загаров ставить тут «Зеленого папугу». Я мав когось там грати репетирували у фойє. Ми зібрались і створили КИЙ-ДРАМТЕ (Київський драматичний зразковий мандрівний театр). У місті поляки. Курбас наполягає на категоричному виїзді з Києва. Його наполегливість не випадкова. По-перше, «Гайдамаки» Курбаса сприймалися як антипольська вистава, по-друге, Курбас мав репутацію учасника демократичного антипольського руху (як свідчила В. Чистякова). Виїхали теплушкою. З нами виїздив ксьондз — викладач нашої гімназії (викладав католикам). Їхали: Курбас, Чистякова, Гаккебуш, Василько, Долина з дружиною, Р. Нещадименко, Онацька з чоловіком, Марич, Гавриленко О., Гайворонський, І. Гавришко, Лопатинський, Смерека, Предславич з дружиною, Л. Балабан, Левченко, Ігнатович, Л. Липківський, Ванда Адольфівна, мати Курбаса. Приїхали до Білої Церкви. Жили спершу в готелі, потім — по квартирах. Будинок прорвали фронт. Якось вночі поляки тихенько відступили. Вранці виходимо на вулицю — скачуть кіннотники. Будинокський



*Т. Ігнатович*

офіцер мчить повз нас. Різко спинився, шаблею свиснув над головою.

— Хто такі??

— Актори!

Офіцер вилаявся:

— Ох, як хочеться!

Але крутнув коня і помчав далі.

Відкрили сезон. Перша вистава — для 45-ї дивізії, яка звільняла Білу Церкву. Вона підкинула нам щось з продуктів — сало, крупу, борошно. Почалась спільна комуна.

— Перша зустріч з Лазоришаком. Він спершу був в армії галицьких січових стрільців, частина яких перейшла на бік Червоної армії. Там же був спершу і Струхманчук, котрий потім писав усі рецензії, виступав з лекціями про театр тощо.

— Перша вистава була, здається, «Чорна Пантера». Гаккебуш — Чорна Пантера, Курбас — Білий Ведмідь, Сніжинка — Чистякова, Мулен — Василько. Ігнатович грав Мігуеліса — але пізніше, не в першій виставі. Долина грав Янсона. Ми не домовились про ціну з електриками, він взяв та серед другої дії повідрізував проводи — догравали виставу з гасовими лампами.

В репертуарі була і друга п'єса Винниченка «Панна Мара», яку той написав для Гаккебуш. Мара — Гаккебуш, Срібний — Курбас, батько — Калин, Ромик — Марич, столяр — Липківський, Калістрат — Василько. Ставили, напевне, Василько з Гаккебуш.

Ішла «Молода кров» у постанові В. Василька. Калин грав Антося, Предславич — Клим, дядько Микита — Василько, Ївга — Онацька (?)

— Ішли «Пошились у дурні». Курбас поставив шевченківського «Невольника». Степана грав Ігнатович, співав там Лисенкову «Думу». Чистякова грала Ярину, Долина — батька. Мелодрама, всі на сцені плакали. Ми спитали в Курбаса: «Як ми грали»? Він відповів: «Це не мистецтво». Вистава була «православна». Бідне оформлення, хата, тин...

— У Білій Церкві ми були від часу прориву фронту будьонівцями до осені 1920 року.

Остання білоцерківська вистава — «Макбет», у постанові Курбаса. Макбет — Курбас, Макдуф — Ігнатович (мав грати Калин — захворів), леді Макбет — Гаккебуш, Банко — Василько, Маль-

кольм – Долина, Блазень – Лопатинський, Відьми – Чистякова, Нешадименко, Онацька, Геката – дружина Предславича.

– Відїзд до Харкова через Київ, на вокзалі в Києві грали «Мірандоліну». Мірандоліна – Чистякова.

1920 – березень 1922 року:

Спершу приїхали в Умань. Почали грати в старому театрі. Наш приїзд надовго вибив трупу антрепренера Прохоровича. Публіка в місті була вихована на його смаках – провінційного малоросійського театру – напів Гаркун-Задунайський. Репертуар у нас той же, що в Білій Церкві. Поновили «Горе брехунів», «Гайдамаки». Я в «Гайдамаках» грав Ярему. Василько поставив «Ревізора» і грав там Городничого. Хлестаков – Лопатинський (?). Ігнатович грав Поліцмейстера (у 5-ій дії). Василько ставить «Одруження». Яечня – Предславич, Піхотний офіцер – Долина, Подкольосін – Калин, Кочкарьов – Лопатинський (?) Пішла знову «Мірандоліна» з Чистяковою. Маркіз – Лопатинський, Граф – Антонович, Кавалер – Курбас, Фабріціо – Ігнатович.

В Білій Церкві Курбас поставив «Свободу» Потешера та «Білу гвоздику» (п'єсу про французьку революцію, не пригадую зараз автора).

В Умані грали й «Етюди» Олеся, але здається, щось не зовсім те, що було раніш. Був там етюд «Він та Вона» (Смерека та Ігнатович) – це була одна дія, у другій дії грали «На перші гулі».

Тут Курбас поставив «Брехню» Винниченка. Андрій Карпович – Калин, Наталя Павлівна – Гаккебуш, Антін – Ігнатович, Іван Стратонович – Предславич, Пульхерія – Ванда Адольфівна Янович. Виставу Курбас поставив у залі прокуратури. Вистава прохідна, пересічна.

Ми самі тоді заготовляли дрова на зиму, їздили в ліс.

– Василько був у нашому театрі своєрідним Гнатом Юрою. В Молодому театрі сперечалися з Курбасом Бондарчук та Юра. Тепер виникли ті ж суперечки у Курбаса з Васильком. Ігнатович та Лопатинський підтримували Курбаса й наполягали на тому, щоб не ставити вистав «хлібних», «на касу», «побутових», що можна, мовляв, заробляти гроші й «Гайдамаками». Василько на цей час наполягав на «хлібному репертуарі». Але він, слід зазначити, робив це щиро, і був відданий Лесю.

— З Умані їздили ми по селах. Наприклад, якось ми приїхали до села Дзенгелівка. Нас вразило, що зал був оформлений для вистави дуже цікаво, оригінально, несподівано. Виявилось, авторка оформлення — художниця, що вчилась у Парижі; доля закинула її в це глухе село. Так перебивалося тоді багато української інтелігенції. Там ми грали «Пошилися в дурні».

— Лопатинський вмів робити для театру все — перуки, костюми, декорації.

— В Умані ми теж обідали комуною

Спочатку в Умані ми грали в цирку, потім — у переобладнаному госпіталі (колишній суд). Часто бували в парку, у Софії.

Грали в Умані ми ще «Сатану» Гордіна.

— Приїхали до Харкова. Кілька день мешкали у вагонах. Чекали у Звенигородці, поки власть вирішить, куди нас подіти. Комendant станції про всяк випадок погрожував: «Розстріляю-ю!» Тут грали «Мірандоліну».

У Харкові нам дали помешкання в колишньому готелі на Свердлова (теперішній). Дали на прожиття зал ресторану. Видали ліжка, матраци, дві кімнати для костюмів. По сусідству мешкали якись матроси... Обідати ходили в Нар. Комісаріат освіти. Боялися, щоб кому не дісталася голова від вобли в ющі, бо той, кому вона випадала, лишався голодний. Було важко. Виникла необхідність продавати власний одяг.

В таких умовах Курбас влаштував свої заняття і лекції з експериментального театру. У Харкові ми називалися «Державний експериментальний театр-студія».

— Ще в Умані до нас пристали доє безпритульних єврейських хлопчиків — Абе та Мендель. Наша комуна їх усиновила. Абе став помічником реквізitora.

Жити нам було важко. І незрозуміло, чому ми тоді не виступили як театр: адже був репертуар, костюми та ін. Очевидно, Курбас не хотів нас показувати у традиційній формі — для Харкова не годилося те, що ми робили раніше. Але не знаю, може, були і якісь інші причини.

— 1920 року почався перший голод на Україні.

— А Курбас починає свої лекції, вправи, тренаж. З цього приводу ходить сьогодні багато балачок. Приклади, які багато хто на-



водить, не подають суті курбасових вправ. Але не треба спрощувати того, що вимагав Курбас.

Я, наприклад, одержав завдання: показати «дикуна, що вперше вирвався на волю». Він вимагав вияву емоції в її прямому виразі, від якого могло би потім відштовхуватись перетворення. Він похвалив мене, бо я знайшов **оформлену** емоцію. Нутро почало знаходити форму. А я по-суті нічого тоді не зробив. Лишень зібрав до купи всі м'язи, щоб відчути їх, і з мене вилетів якийсь химерний нелюдський звук. Потім же, коли я почав шукати подробиць цього вияву, – нюхав траву, мацав землю, шукав чогось – Курбас уже не хвалив. На цьому етапі він вимагав від нас лише **природнього** вияву емоції, лише максимальної правдивості в емоційній напрузі – насиченості емоції в найлаконічнішій формі. Він вимагав цього ще в Студії: ті, хто пройшли з Курбасом студію, розуміли, що таке прагнення до фіксації: це один з кроків **системи**, для нас – десятий, а для Курбаса – може, трьохсотий.

– Нам було дуже важко. Скрутно. Я продав штани Сталінського з вистави. Все розсипалося. Всі роз'їхалися. Я заскочив на Донбас, потім – в Умань. Там уже був якийсь театр, здається, імені Лесі Українки, до якого нас майже силоміць записали; отож ми вночі тікали до Білої Церкви (удвох з Лопатинським), де на той час були – Лесь, Чистякова, Гавришко, Смерека, бо політосвіта нас ніяк не хотіла відпускати.

В Білій Церкві грали старий репертуар. Тут Курбас поставив «Нору». Нора – Чистякова, чоловік її – Курбас. Кругстад – Ігнатович, подруга Нори – Смерека.

Мене на все життя вразила сцена, де Курбас дізнавався, що Нора йде з дому. Курбас моторошно й трагічно грав сцену сп'яніння.

– Здається, в Білій Церкві Курбас створив українську та єврейську студії. Він, очевидно, знав єврейську мову. Якимось ми йшли вулицею, він побачив на розі єврейську афішу і прочитав її. Я спитав його, чи знає він мову. Не пам'ятаю, що він відповів, але я певен, що мову він знав; я мав нагоду потім пересвідчитися в цьому. В цих нових студіях Курбас (і я) читав лекції, вів мімодрами. Пригадую мімодраму: художник малює. Раптом постать, що її він пише, оживає, ворухиться й виходить з рами. Була відома

мімодрама «Лавина», яку я потім часто давав студентам як вправу. До речі, Курбас написав цілий зшиток мімодрам, і ми, його педагоги, використовували цей зшиток у роботі. Потім він десь загубивсь. «Лавину» Курбас давав як мімодраму на сприймання. Він шукав зв'язків з першоосновою акторського сприйняття. Жест — це результат відповіді, що йде слідом за зоровим сприйняттям, яке перетворюється в сприйняття нервово. Між зоровим сприйняттям і результативною пластикою відбувається складний процес акторської дії, і Курбас хотів знайти її точний психологічний механізм.

— Курбас незабаром виїхав з Білої Церкви. І скоро я одержав від нього запрошення до театру Шевченка. Там був і Олексій Максимович Смирнов та його дружина Іскандер (псевдонім). Перше і єдине, що зробив там Курбас — це «Гайдамаки». Ми виділилися з театру, і так виник «Березіль».

— На перших зборах нас практично було п'ятеро: Курбас, Лопатинський, Кудрицький, я та хтось ще — не пригадую. Курбас тоді сказав: «Ви знаєте, може ми зараз присутні на історичному моменті...»

Приміщення наше було на Хрещатику поруч з інститутом Лисенка. Організованого театру не було. Були тільки вправи Чистякової, заняття з мімодрами. Ходили ми також до оперного співака Оришкевича, що пробував наші голоси і читав лекції. З деким він працював індивідуально. Група була тоді дуже мала. Всім було від 18 до 28 років.

Курбас запропонував виїхати до Білої Церкви. Чому саме туди? Бо йому принципово важливо було повторити дослід молодотеатрівської комуні. Треба було всім жити однією великою родиною, разом харчуватися, працювати, разом відпочивати. В Білій Церкві це було найлегше зробити, бо там нас вже знали, там до нас добре ставилась місцева влада. Грошей ми не отримували. Профспілка РОБМИС видала маїс (мішок) та якісь кошти, і ми поїхали. Їхали на маленьких підводах. Жили в школі. Це було влітку 1922 року.

— Одного чудового дня Курбаса запрошують до інституту Лисенка викладати. Крім нього — запросили Ігнатовича, Лопатинського; пластику викладала Чистякова.

\* \* \*



**Лист від Еміля Крюби з Парижа  
20 bis Rue Vautier  
94 Joinville-Le-Pont Joinville,  
16 Nov. 68**

*Дорогий Лесь і дорога Маріє<sup>4</sup>.*

*Мені дуже соромно, що я прогаяв стільки часу і так довго вам не писав і не підводивав<sup>5</sup>. Ак щоб я зробив щось корисне за цей час, але не можу навіть вибачитись таким приводом.*

*Твою книжку, Лесь, у всякому разі Bablet «Edward Yordon Craig», L. 1963... Я одначе дістав, після того, як я її замовив. У Франції це треба було привезти з-за кордону. А що стосується «On the art of the theatre» самого Edw. Craiga, то за списками, здається, що вона ви-йшла з продажу і її ще не передрукували. Негайно завтра або після-завтра – надішлю тобі книжку.*

*Які твої успіхи з Аполлінером? Чи ти написав всі статті і переклав вірші, які ти запланував? Мені було б дуже цікаво їх прочитати. Надішли мені, якщо можеш, навіть дві примірники з кожного. Тут, уяви собі, дуже мало було зроблено з нагоди 50-річчя з дня смерті Гійома. Крім п'ятигодинної передачі по радіо, я нічого не чув.*

*Як там у Києві почувається наша спільна праця? Чи є якісь шанси на народження? І щоб не зробили там аборт або якесь паскудне діло!*

*Чи ти ставиш тепер якусь виставу? і де? і взагалі, що ставлять цікавого у Москві (вже не говорю про Київ)? Не маю жодної звістки від вашої країни, навіть газетних новин (але скоро буде така радість!).*

*Тут у Франції біда в тому, що нема чим цікавитись. Таке спокійне життя, що набридло мені і що тільки плекаю одну надію – поїхати до вас і ожити (майже безжартівно) у всякому разі це насправді так. Як там живе собі наша Неллі? Чи вже почала свою першу сторінку дисертації?*

<sup>4</sup> Неллі.

<sup>5</sup> Відповідав

Скажіть мені, чи ви збираєтесь приїхати в гостину до нас. Якщо не маєте нічого проти, скажіть мені, і я вам надішлю необхідне запрошення.

Я забув, мабуть, вам сказати, що роблю. Нічого цікавого. Викладаю російську мову в ліцеї учням, які домовились, здається, валяти дурня. Живу недалеко від центру Парижа і від сільської природи. Ходжу пішки до гімназії, коли моя присутність там потрібна. Одним словом, буржуазний спосіб життя — *petit bourgeois*, сказав би. Бракує тільки телевізора, щоб остаточно стати обивателем.

Іншого разу буду намагатись розповісти вам щось точніше.

Цілую вас обох міцно, починаючи Лесем і кінчаючи Неллією.

Анжелу приєдную частково до наших обіймів.

P. S. Цього разу написав українською мовою тому, що французькою ви, мабуть би, не зрозуміли, тому що дуже погано пишу. А машинку ще не вийняв з кофра.

\* \* \*

Лист до Емілії  
Крюбі у Париж



**Москва, 7 грудня 1968 року**

**Е. Крюбі у Париж:**

Любі Емілію та Анжело!

Даруй, що зразу не відповів тобі на листа. Чекав, поки прийде від тебе обіцяна монографія про Крега. Вчора нарешті її отримав. Велике тобі «дякую». Її ще нема у нас в Союзі, а це – єдина поки що найґрунтовніша монографія про Крега. Я вже трохи почав її «освоювати». Шкода тільки, що вона дійшла о мене не в оригіналі, а в англійському перекладі. Коли б це був французький текст, можна було б спробувати перекласти монографію українською чи російською й запропонувати якомусь видавництву. А робити переклад з перекладу – ризиковано, можуть трапитись якісь неточності. Спасибі тобі за монографію. Крім всього іншого, вона придасться нам з Неллею навіть ще й утилітарно: можемо взяти з неї кілька фотографій у наше видання – тут гарна якість друку.

З твого листа мені трохи прояснилося твоє життя-буття. Розумію, що воно тебе не влаштовує. Тому маю надію зустрітися з тобою «на Україні милій», де «Дніпро і кручі»: тут твоя бурхлива енергія знаходить більше виверження.

Які мої успіхи з Аполінером? Поки що важко сказати щось доладу. Зробив ще один цикл його віршів, зокрема, переклав каліграму «Зарізана голубка й фонтан». Справа посувається важко, поет він складний, а часу мені не дуже вистачає. Кілька моїх перекладів та «Міст Мірабо» п. Орисі обіцяли надрукувати в «Прапорі»; коли номер вийде, вишлю тобі кілька примірників. Здається, в першому номері за 1969 рік. Там – мої нові переклади, що не ввійшли до антології.

«Всесвіт» узяв мою ґрунтовну статтю «Життя, що було на сполох», присвячену 50-річчю з дня смерті Аполінера. Я тобі, здається, писав про це? Планують у N3-4 (?)

Мусила бути передача про Аполлінера по радіо, але не відбулася.

Хочу трошки пізніш, як зробить кілька перекладів п. Орися та ще хто-небудь, здати до «Дніпра» книжку перекладів повністю. Але поки що мало зроблено (у мене). У всякому разі, мені хочеться перекласти ту збірку, що в мене є, цілком.

Як буде що друкуватися – вишлю.

З «Антологією французької поезії» – все гаразд. Нема жодних затримок. Та коли вийде – точно не знаю. Обіцяють, як і раніш, у першому кварталі. Поки все йде у тому вигляді, в якому ти її здав.

Вистави зараз жодної не ставлю. Їздив на запрошення одного театру до Ленінграду, вже майже домовилися, що почну ставити там одну сучасну російську п'єсу, але з того теж нічого не вийшло. Сподіваюсь, навесні щось таки поставлю.

У Москві вийшли гарні прем'єри. Це – «Тартюф» у театрі Любимова на Таганці, «На дні» Горького в «Современнике». «Тартюфа» Любимов поставив так: в першій дії йде репетиція п'єси, забороненої до вистави; актори на чолі з Мольєром посилають «прошеніє» на ім'я короля з проханням дозволити «Тартюфа». В другій дії йде вже готова вистава, в якій репетиційні шматки з першої дії актори «пробігають» швиденько, а найголовніші сцени грають «с чувством, с толком, с расстановкой».

З «На дні» «современники» зняли хрестоматійний порошок, і кожне слово зазвучало виразно й пристрасно: вистава хвилює.

У Києві в театрі нема нічого цікавого.

Я страшенно сміявся, коли прочитав у твоєму листі фразу: «Тут у Франції біда в тому, що нема чим цікавитись. Таке спокійне життя, що набридло мені і що тільки плекаю одну надію – поїхати до вас і ожити». Але в тому, про що ти пишеш, є гіркий смисл, і ти, звісно, маєш рацію. Небезпека філістерства, про яку попереджав Аполінер – серйозна загроза мистецтву. Нема нічого гіршого, як ситий спокій і байдужість: принаймні, в часи твого перебування на Україні тобі не було коли «скучать». Отже, повертайся до Києва – сколихнешся знову.

Що значить «Живу недалеко від центру Парижа і від сільської природи. Ходжу пішки до гімназії...»? На якій відстані Жуанвіль від Парижа? Чи ви живете в Жуанвілі й користуєтесь, крім того, помешканням в Парижі?

Питання з роботою Анжели не вирішилося ніяк? Чи вона вже звикла до «буржуазного способу життя» – і живе, за твоїм виразом, як *petit bourgeois*? Не дуже вірю, що навіть із славетним телевізором та іншими ознаками затишного життя тебе можна примусити існувати *bourgeoisement*. Ти для цього занадто рухливий чоловік.

Анжела в якомусь із листів до п. Орісі скаржилася на свого дядька, що він, мовляв, дуже притримує кожен франк. То як тепер, вона вже звикає потроху до нового режиму; приклад дядька впливає на неї корисно, чи вона робить спроби купити відразу цілий Париж? Велике їй вітання від п. Орісі та Неллі. Я їм щотижня телефоную до Києва. Настрій у них не дуже гарний. Нелля багато пише, мусить до Нового Року скінчити другий розділ дисертації. П. Орісія перекладає Джека Лондона, а у того п'єси довжелезні, як день для голодного.

Вітання тобі від Кочура. У нього нещодавно було 60-річчя, але він втік від ювілейних святкувань до Москви. Були в нього деякі неприємності, але тепер все гаразд. Правда, раптом захворіла у нього стара якась родичка (чи сестра, чи мати – не знаю). То й настрої у нього кепський.

Посилаю тобі книжку про Фелліні, яка вийшла нещодавно в Москві. Приємна книжка, і гарно видано. Напиши, що тобі вислати ще.

Дякую (і за себе, і за Неллю) за запрошення до Парижа. Але думаю, зараз з того нічого не вийде. Почекаємо, поки я поставлю одну-дві вистави, або вийде щось із моїх писань. Тоді й спробуємо призначи-

ти одне одному побачення в Парижі; думаю, ми з Неллею неодмінно скористуємося з твого запрошення. А поки що можемо лишень запросити вас обох (в будь-якій кількості) – до себе в Москву. Якщо трапиться нагода – приїздіть і не розмірковуюйте. Походите по театрах і «прочая, і прочая».

Будьте мені здорові й веселі. Нелля повернеться з Києва до Москви десь числа 15 грудня. Отже, Новий рік зустрічатимемо з нею. Отоді вип'ємо за ваше здоров'я не один келих гарного вина; хай вам у Новому Році (бо вже недалеко) щастить більше, як у нинішньому! Незважаючи на різні сюрпризи, які підносить нам життя, я – все одно оптиміст, і вірю в найкраще. Бо інакше й жити не варт!

P.S. Пиши мені, звичайно, краще українською, а як писатимеш французькою – то на машинці, бо твого писаного листа до п. Орісі (франц.м.) я розібрав, але з великим трудом. По-перше, почерк у тебе не ангельський, а по-друге, лист залило водою, і чорнило попливло.

Хай вам щастить

На все добре.

Лесь Танюк

## РЕЦЕНЗІЯ



на книгу Едварда Гордона Крега «Про мистецтво театру» (з англійської переклали Неллі Корнієнко та Лесь Танюк; автор статті «Монолог про Крега» – Неллі Корнієнко, коментарі та іменний покажчик уклав Лесь Танюк); переклад здійснено з останнього лондонського видання 1962 року (Edward Gordon Craig, «On the art of the theatre».)

Наша театрознавча наука не випадково все частіше звертається сьогодні до теоретичної спадщини видатних режисерів світу. Перевидуються роботи К. Станіславського,

*Вставка: рецензія  
J. Стешенко на рукопис  
книги («Крег»)*





вийшов двотомник праць В. Мейерхольда, статті О. Попова, Ю. Завадського, Г. Товстоногова, готується до друку збірник статей та інсценівок Леся Курбаса; за кордоном багато друкують Брехта, Вілара, Барро та інших керівників театрів. Пояснити це можна тим, що надійшла доба режисерського театру, і працівники сцени мають бути глибоко обізнані з досягненнями світової режисури.

В цьому розділі теоретичні розвідки славетного англійського режисера-новатора

Гордона Крега мають надзвичайно велике значення не лишень у історії світової театральної культури, а й безумовно впливають і на сьогоденний вираз її обличчя. Саме тому Крегова книжка виходила за кордоном неодноразово.

Друкувалася вона і в Росії; пригадую, я колись читала її в якомусь старому виданні; справила вона тоді на мене враження чогось дуже архаїчного, і передусім завдяки якійсь аматорській термінології, вживаній у перекладі. Не пригадую подробиць, але від того читання запало мені в душу якесь незрозуміле слово «сценировка»; що воно мало означати, не тямлю й досі.

За радянського часу Крегова книжка не видавалася ані російською, ані українською мовою. Тому звернення перекладачів саме до цього матеріалу слід усіяко вітати. Цінність його безумовна, особливо для сучасного українського читача; в українській радянській естетиці є чимало білих плям та прогалин, а надто на терені театру. Крег — одна з таких знаних прогалин.

Вперше я почула про Гордона Крега під час моєї роботи в «Березолі» від Леся Курбаса. Наш мистецький керівник знайомив нас з основними творчими методами кращих режисерів світу. Зокрема, Курбас розповідав про якусь дивну Крегову теорію акторнадмаріонетки. Можливо, я тоді не могла до кінця в усьому розібратись, але найдужче запам'яталось мені одне: Крег був дуже значний режисер і оригінальний теоретик, і хоч Курбас багато в чому не погоджувався з ним, вони мали й дещо спільне, а саме: погляд на театр, як на окремий художній всесвіт, відчуття масштабності театру, вимога мистецької єдності театральної вистави.



Тому рукопис, що його мені було дано на рецензію, викликав у мене не тільки цікавість, а й цілу низку думок, — думок, пов'язаних із загальним станом сьогоднішнього українського театру, з його побутовою обмеженістю, з відсутністю в ньому значної й міцної режисури.

Кілька слів про перекладачів.

Ми вже зустрічали прізвище Неллі Корнієнко в українській та центральній пресі; зокрема, мене приємно вразила її стаття у журналі «Театр» (№ 4, 1968) «Лесь Курбас». Тому до її «Монолога про Крега» я поставилася довірливо і не помилилася; проте, ґрунтовніше мені хочеться говорити про цю роботу дещо пізніше, в прикінцевій частині цієї рецензії.

Прізвище другого перекладача та автора коментарів Леся Таянюка також відоме українському та російському читачеві. Він працював у театрах України jako режисер, після чого його було запрошено до Москви, де він здійснив кілька цікавих, відзначених пресою, вистав, зокрема, «Казки Пушкіна» за власною інсценівкою (Центральний Дитячий театр), «Вдови полковника» Ю Смуула з відомою акторкою В. Марецькою у головній ролі (театр ім. Московської Ради під керівництвом Ю. Завадського), «Світ без мене» Ю. Едліса (театр ім. Маяковського) та ін. Нещодавно вийшла збірка його українських поезій у «Молоді», яка здобула визнання критики. Знають його і як перекладача. Він дебютував на цьому терені перекладами з Тагора, Арагона; плідно працює над перекладами з Аполлінера, низку яких відібрано до «Антології французької поезії»; він переклав також на українську мову кілька п'єс, написав чимало театрознавчих статей, розвідок тощо.

Тому можна сказати, що книжку готували до друку люди, які знаються і на літературі, і на театрі; а для такого автора, як Гордон Крег, це конче потрібно; без знання законів театру, театральної термінології, історії театру, зокрема, зарубіжного, перекладати такий специфічний текст неможливо.



Мистерь Гордонъ Крегъ.  
Шарль Давидовичъ.

Отже, проаналізуємо, як подолали перешкоди, що їх ставив Крег перед перекладачами, Неллі Корнієнко та Лесь Танюк.

Звернімося до англійського видання.

Видано книжку в тому самому вигляді, в якому вона виходила вперше 1911 року, з невеличкими не дуже суттєвими доповненнями автора. Крег в передмові до видання 1955 року пише, що він хотів переробити книжку, але видавець Гайнеман, який щоразу видавав її, був проти; книжка вже дійсно стала класичною, і тому переробляти в ній Гайнеман не дозволив авторові нічого.

У Крега книжка складається з двох частин – вступної та основної. Перекладачі Неллі Корнієнко та Лесь Танюк ввели до книжки ще й третю частину. Це – стаття Неллі Корнієнко – «Монолог про Крега» та коментарі й іменний покажчик Леся Танюка. Ця третя частина немовби пов'язує теорію Крега з нашою сучасністю, доповнює й пояснює незрозуміле в теорії Крега, тлумачить деякі його твердження, не погоджується з окремими його думками, позначеними буржуазною обмеженістю та ідеалістичним світоглядом автора.

Перекладачі зберегли структуру книжки й переклали її цілком – вірніш було б сказати, «майже цілком». Річ у тому, що з незрозумілих причин Неллі Корнієнко та Лесь Танюк вирішили не перекладати до українського видання Креговий вступ до англійського видання 1924 року. А там є багато думок, які пояснюють Крегове ставлення до своєї книжки. Щоправда, дещо рятує становище той факт, що чимало цих думок Неллі Корнієнко ви-

користовує згодом у своєму «Монологі про Крега». Але на нашу думку, для повноти видання слід було б ввести до української книжки і цей розділ, тим більше, що він невеличкий, – якихось п'ять сторінок. Хоч на цій думці я не можу наполягати досить категорично – зрештою, в книзі й без цієї статті є кілька передмов: три належать



Сцена Гамлета съ тѣню.

Рис. В. Поголицин.

самому Крегові, а четверта – відомому угорському режисерові Ш. Гевеші. Та нехай перекладачі звернуть на це увагу.

Передусім нас цікавить питання адекватності перекладу.

Перекладачі виявили в цілому добре знання англійської мови. Так, вони не намагаються сліпо йти за кожною буквою англійського тексту (а для перекладацьких дебютів такий спосіб роботи над перекладом дуже характерний), не домагаються скрупульозної відповідності кожного слова. Передусім вони дбають про вірне витлумачення думок Крега, про відповідність цілої фрази, періоду. Особливо вправні вони в тих шматках, що їх Крег пише розмовною мовою, не зловживаючи властивою йому містикою. Тут автори перекладу зберігають і його стилістику, і мовну тональність, і граматичні конструкції. Це стосується передмови 1911 року, вступу Гевеші, статей «Деякі хибні тенденції сучасного театру», «Мистецтво театру» та ін. Трохи важче перекладено розділи «Театр і надмаріонетка», «П'єси та драматурги», «Привиди у трагедіях Шекспіра» (до речі, у Крега назва цієї статті – «Про привиди в трагедіях Шекспіра»).

В розділі «Боже, бережи Короля» перекладачам вдалося зберегти певну іронію Крега й поетичну піднесеність деяких абзаців. Впоралися перекладачі і з термінологічними ускладненнями.

Добре, що цитуючи окремі сцени з «Макбета» й «Гамлета», перекладачі подають їх у найновіших перекладах Юрія Корецького та Григорія Кочура.

Проте існують у перекладі кілька місць, де український текст неточно передає оригінал.

Так, наприклад, на стор. 9 у перекладі стоїть: «Тут різниця між істинним та несправжнім в обрядових формах...» В оригіналі «It distinguishes true from false in Ceremonial Form...»

На стор. 100 – 101 англійське «hooligan» перекладено як «огудник». Має бути – «хуліган».

На стор. 125 у перекладі стоїть: «Хто сидить у першому ряді в Лондоні». Невірно віддано оригінал: «A front row in a London pit», тобто «В перших рядах лондонських партерів».

На стор. 174 цитовано вірша Ненсі Лейк (до речі, не Нансі Лек, як у перекладачів):

Там цілий ряд яскравих ламп,  
і я дивуюсь,  
чому вони їх держать на підлозі.

**В оригіналі:**

«And there's a row of lamps, my eye!  
How they do blay – I wonder why  
They keep them on the ground».

Дослівно це виглядає так:

Існує цілий ряд ламп, що вражають моє око!  
Як вони яскраво сяють! – І я дивуюсь,  
Чому вони тримають їх на підлозі.

На стор. 290 перекладено:

«Краса – це правда, а правда – це краса»,

І нижче:

«Краса – це реалізм, а реалізм – це краса...»

В оригіналі ж: (стор. 287)

«Beauti is Truth, Truth Beauti...»

«Beauti is Realizm, Realizm Beauti...»

і т. д.

Кілька зауважень щодо української мови перекладу.

В цілому мова перекладу гарна, він добре сприймається. Перекладачі не цураються ані нових понять (приміром, ввівши до старого Крегового тексту новітнє слово «сценографія», вони безумовно виграли можливу дискусію про те, можна чи не можна цього робити, бо сучасне поняття сценографії найбільш точно відбиває зміст і просторового вирішення сцени, і сценічного оформлення тощо, яке мав на увазі Крег), ані гарних старих виразів. Так, замість понять «театральні костюми» автори перекладу постійно вживають поняття «театральні строї», – і вони мають на це підставу; досить згадати лишень, що в 20 – 30 роки всі альбоми театального вбрання виходили саме під назвою «Театральні строї» (згадаймо принаймні, загальновідомий альбом «Театральні строї Петрицького» зі вступною статтею В. Хмурого). Так само мені особисто подобається, що автори вживають замість поняття «архітектор» українське, найближче до оригіналу: «архітект» (англ. «architekt») воно завойовує собі нині все більше право на існування, – варто лишень перегорнути сторінки «Літературної

України», «Вітчизни», «Всесвіту» тощо). Разом з тим немає в перекладі Неллі Корнієнко та Леся Танюка і мовної архаїки, витягання на світ віджилих слів тощо; одне слово, молоді перекладачі ставляться до літературного українського слова тактовно й ретельно, не зловживаючи ані повторами, ані русизмами, ані мовною невідібраністю.

Проте зустрічаються в українському тексті і деякі незугарності, яких слід уникнути.

Так, наприклад.

Треба завше пам'ятати, що «українська мова підкреслює **активність людини** та пасивність речі. Отже, вживайте орудного відмінку від назв живих істот. Замість нього вживається називний відмінок» (Агатангел Кримський).

Отож треба: «Книгу написав автор», а не «Книга написана автором», «Він був мені товариш», а не «Він був мені товаришем», «Він був присутній», а не «був присутнім» тощо.

А в перекладі подибуємо часом саме таку невірну форму. Наприклад, на стор. 5-ій «... дозвольте мені до кінця бути актором...» Що трапляється і в інших місцях протягом цілого рукопису: приміром на стор. 107, 159 тощо.

На стор. 45-ій: «Між іншим, зверну вашу увагу на деякі інші речі...» (?).

На стор. 60: у перекладі: «... Павло говорить (я б написала «каже») про кохання. Вона вся – кохання. Все, що вона виявляє – має бути дійсно любов (?)...»

В оригіналі стор. 47 – тричі вжито слово “love”. Отже так само має бути і в перекладі, – тричі одне слово «кохання».

На стор. 141 невдало віддано оригінал (стор. 129). Йдеться про художників (малярів) та акторів (...painters and the actors...), а в перекладі порушено логіку контексту, – виходить, що актори не митці.

На стор. 209 – у перекладі стоїть: «Половину жінок англійської сцени вибрали тому, що вони мали вродливу зовнішність». Чи не краще було б сказати простіше: «Половина акторок потрапили на англійську сцену через те, що мали привабливу вроду»... тощо.

Художественный театр. „Гамлет“.



Гамлет—В. И. Качаловъ.  
Набросокъ В. Игнатьева

На стор. 267-ій – у перекладі читаємо: «... вони істотні і не є зовнішніми елементами драми, а – зримими символами того надприродного світу, що оточує природний».

А треба: «... і не є зовнішні елементи драми, а – зримі символи того надприродного...»

Те ж саме й на стор. 300-ій: «... послідовників митця не є доказом (?) життєвості...» Треба: «... не є доказ життєвості...»

Проте всі ці зауваження потребують не корінної переробки тексту, а швидше вправної редактури, і перекладачі можуть і мусять виправити ці недоліки. Бо загальний рівень перекладу такий, що він свідчить про значну мовну ерудицію перекладачів та досить високий рівень їхньої роботи; отже, цитовані незугарності були б лишень ложкою дьогтю в бочці меду.

Перекладачі намагаються зберегти в рукописі цікаву особливість книжки Крега. Кожна її сторінка має у автора свою назву, і тому читачеві легко знайти будь-яке бажане місце в книжці. Добре, коли б видавництво в подальшій роботі над рукописом врахувало цю особливість книжки. Проте це, мабуть, важко, бо зобов'язує до певного формату аркуша, до того, щоб на одній друкованій сторінці було розташовано саме стільки друкарських знаків, скільки їх є у Крега. Але це вже не дуже суттєве зауваження.

Ще одна деталь: чому відсутня назва на стор. 62? Очевидно, це просто друкарська прикрість, або – неухважність перекладачів. В англійському тексті ця сторінка має назву: «The Translating instrument», що перекладається на українську мову як «інструмент для перекладу».

А ось кілька істотних зауважень.

Гадаємо, перекладачі могли б оминати деякі Крегові пояснення, що він їх подає внизу; подекуди вони мало чим доповнюють текст. Тим більше, що ці пояснення – пізнішого походження. Що додає, приміром, зауваження Крега до стор. 89 рукопису, де сказано: «Панч не має почуттів», – бурчав д-р Джонсон? Про якого саме Джонсона йдеться тут? Про Бен Джонсона? Чи про видатного



видавця Шекспіра Семюеля Джонсона? Автор коментарів не дає на це відповіді. То, може, цілком уникнути цього Крегового пояснення й не перекладати його до українського видання зовсім? До речі, зауважимо, що йдеться тут саме про Семюеля Джонсона.

Можна було б скоротити й пояснення до стор. 93, де сказано, що «англійський кардинал Менінг має деяку рацію, коли говорить про акторську справу як про викликану необхідністю «проституції тіла, очищеного завдяки хрещенню». Хто такий Менінг і задля чого його згадує Крег у цій примітці, лишається для читача таємницею. Думаю, це також можна проминути і, якщо треба, згадати про це в коментарі.

Малозначне зауваження Крега і до стор. 171 рукопису в розділі «Мистецтво театру» (діалог перший): «Навіщо марно гаяти час, розмовляючи з таким бовдуром, як оцей театрал?» – риторично питала чарівна леді. Відповідь запрошується сама собою: розумних людей треба вислуховувати, а не верзти їм казна-що». Його теж можна не давати в українському тексті.

Без цих доповнень книжка може обійтися. Адже скоротили перекладачі Крегове пояснення до стор. 15 рукопису, де йдеться про якихось «Шен-Фе-Шоу та Ву-Шень-Су, що, маючи шляхетне походження, здатні були розірвати пута родинних зв'язків та мирських турбот»; Крег цитує тут напис, викарбований на одній із старовинних китайських стел, що зберігаються в Кенсінгтон-музеї. Аналогічні скорочення можна зробити і у наведених вище місцях; Крегова книжка від цього безумовно нічого не втратить. А якщо вже так треба, то можна буде навести ці тексти у коментарях.

Потребує якогось уточнення переклад цитати (очевидно, з біблії, – принаймні, так вважає автор коментарів (на стор. 37); тут не дуже зрозумілий зміст цитованої фрази.

Ось усі мої зауваження щодо самого перекладу книжки Крега.

Тепер кілька думок про заключну частину книжки, зокрема, про статтю Неллі Корнієнко «Монолог про Крега».



Кремль, 1968. Галерея—Кремль. Авторство, невідомо.

Власне, я, очевидно, невірно визначила цю працю, як «статтю».

Це не стаття, а швидше за все компактний есе у формі монолога, з великою дозою емоційності, зі значною ерудицією. Написано цей монолог водночас і на науковому, і на поетичному рівні, мовою схвильованого сучасника, який знається на питомій вазі Крегової науки і проте не має наміру перетворити Крега на ікону.

Режисер, актор, художник, архітект, дослідник театру, мистецтвознавець, автор цілої низки книжок, – Гордон Крег належить не лишень театрові, а й усім іншим мистецтвам. І дослідження Неллі Корнієнко – перша у нас у Радянському Союзі ґрунтовна праця на цю тему. Використано в ній іншомовні монографії про Крега, спогади про учасників вистави МХТ, яку ставив Крег; зокрема, чимало фактів авторка статті взяла з даних про Крега, які є в новітній італійській театральній енциклопедії (що вийшла нещодавно у 9-и томах), а також з французьких публікацій про видатного режисера (в останні роки Крег жив у Франції, архів його знаходиться у Паризькій національній бібліотеці).

Найцінніше в цій роботі Неллі Корнієнко – це діалектичний підхід до творчості Крега; вона не замовчує Крегових помилок, а намагається знайти їхнє соціальне підґрунтя. Неллі Корнієнко вперше знайомить українського читача з цілим періодом розвитку англійського театру; з Еллен Террі, Елеонорою Дузе, з окремими поставами Крега тощо. Вона показує привабливі й непривабливі сторони тогочасного символізму, натуралізму, пошуків симфонічного театру, показуючи ті «ножиці», що втворилися «між ідеалістичним осяянням Крега-теоретика» і сучасним йому «станом світового театру» (стор. 307).

Одні з найцікавіших сторінок «Монолога...» присвячено роботі Крега у МХТ, куди Крега було запрошено на поставу «Гамлета». Дослідниця показує їхню співпрацю в історично-соціальному аспекті, пояснюючи, чому ця «унікальна спроба своєрідної гібридизації була плідною (я б написала «плідна» Ір. С.) лише наполовину» (стор. 310). Можливо, трохи задовгий тут фейлетон В. Дорошевича, але він вносить у «Монолог...» певний гумор, допомагаючи суто літературному сприйняттю



твору Неллі Корнієнко, і я порадила б залишити його в такому вигляді.

Дещо похапцем говорить Неллі Корнієнко про Крега як режисера після тридцятих років; а це ж тридцять років його практики. Тому варто було б доповнити «Монолог...» даними про творче життя Крега від 1930 до 1956 року.

Праця Неллі Корнієнко складається з двох розділів. Перший – суто біографічний, а другий – безпосередньо про суть Крегової реформи (стор. 326). Цю реформу вона пов'язує з історичними вимогами оновлення мистецтва, яке вступило наприкінці XIX століття у нову фазу. Вона аналізує Крега передусім з точки зору сучасної радянської естетично-філософської думки, на засадах марксистсько-ленінського вчення про пізнання дійсності. Мені, зокрема, були цікаві думки Неллі Корнієнко про спорідненість творчих індивідуальностей Крега та Курбаса, а надто – про їхню розбіжність.

І тут перш за все дуже важливе вирішення питання про Крегову теорію «надмаріонетки», про його немов би заперечення актора тощо. Тов. Корнієнко доводить, що для Крега **повне** заперечення актора було явище тимчасове; головне ж у тому, що він дбав за те, аби актор набув унікальної майстерності, щоб він навчився виконувати найскладніші завдання. Але все одно, аналізуючи цей бік естетики Крега, тов. Корнієнко знаходить найсуворіші слова осуду позиції недооцінки актора яко **митця**. «Ніколи жодна навіть конгеніальна маріонетка (якщо така взагалі



можлива) в руках найгеніальнішого майстра не замінить глядачам безпосереднього спілкування з Шаляпіним, Заньковецькою, Крегом, Моїсці, Чарлі Чапліним, Улановою, Лоуренсом Олів'є та Бучмою» – пише Неллі Корнієнко, і з нею не можна не погодитись (стор. 339).

До речі, слово «спілкування»... Даруйте, цей вираз має цілком фізіологічне значення у найвужчому розумінні. «Спілкуватися» (прошу пробачення) можуть чоловік із жінкою, а російське «общаться» – українською мовою: «єднатися, єдинитися, водитися, знатися, заходити з ким, товаришувати з ким» тощо. Тому на стор. 339 треба це виправити, як і в деяких інших місцях, де це слово зустрічається у непрямому його значенні.

І завдяки такому об'єктивному аналізу створюється глибокий і своєрідний портрет талановитого режисера; авторка «Монологу про Крега» написала його пристрасно, ерудовано і вірно з точки зору сьогоднішньої науки про театр.

З огляду на все вищенаведене, праця Неллі Корнієнко є талановитий внесок у скарбницю радянської театральної естетики; це перша робота в такому плані. Залишається лише побажати авторці, щоб вона ще більше поширила цю статтю і зробила б колись згодом монографію про Крега: адже це так необхідно українському читачеві, який мало знає і про Крега, і про Райнгарда, і про Курбаса, і про Мейерхольда, і про Брехта. Тим паче зараз, коли бюлетень ЮНЕСКО повідомив, що наближається 100-річчя з дня народження Крега, і що світова мистецька думка готується відзначити ці славетні роковини дуже широко.



Подані наприкінці книжки коментарі написано на високому рівні знання світового театру. Вони лаконічні і подають лише найнеобхідніші дані. Автор намагається не просто пояснити якесь прізвище, а розповісти про взаємозв'язок Крега з кожною людиною, яку він або називає у своїй книжці, або цитує уривок з її роботи. Тут багато узагальнень, цікавих спостережень, припущень. Гадаю, їх треба подавати до друку в такому вигляді, в якому вони є, – після невеличкої редакції.

На стор. 268 рукопису – помилка. Замість названого на стор. 265 (англ.) Міддлтона тут чомусь з'явився Мілтон. Але «Відьма», яку згадує Крег, належить саме Міддлтонові. Відповідно до цього і на стор. 379 у коментарі слід доповнити: Міддлтон Томас (1570–1627) – англійський драматург.

Відповідно до цього і в іменному покажчику на стор. 392 треба:

а) перед прізвищем Мілтона – поставити ще й прізвище Міддлтона і зазначити – стор. 268, 379;

б) викреслити біля прізвища Мілтона – стор. 268, бо після виправлення він на ній не згадується.

До речі, всюди слід виправити Мільтон на Мілтон (без м'якого знаку).

На стор. 349 не пояснено, хто такі були Де Фос з Амстердама та Старк з Франкфурта і не названо дат їхнього життя.

На стор. 352 в зауваженні до стор. 6 Лесь Танюк пише, що цитована фраза дещо перегукується з висловом Гете, який він наводить тут же. Я не думаю, що вона перегукується до такої міри, щоб про це згадувати тут.

На стор. 354. Сьогодні поширена інша назва збірки Уйтмена українською мовою – «Листя трави» (але проте й «Стеблинки трави» теж мають право на існування; це вже справа перекладача).

На стор. 360. Очевидно, друкарська помилка. Написано: «Крег часто спирається на естетику Крега». Треба: «Крег часто спирається на естетику Гете».

На стор. 355 –

Навряд чи треба пояснювати, що таке *piano* та *forte*.

На стор. 361 –

Лесь Танюк пише: «Аналогічний опис ми надibuємо в «Географії Страбона». У Страбона такого опису нема. Взагалі це місце в Креговій книжці залишилося нев'яснене. І невідомо, кого саме Крег тут має на увазі.

На стор. 367 –

Фехтер Шарль-Альбер (1823 – 1879) – англійський актор французького походження, антрепренер театру «Ліцеум».

На стор. 369 –

Незрозуміло, чому Москвіна й Качалова на стор. 349 Лесь Танюк пояснює кожного окремо, й наводить дати їхнього життя, а тут звалює до купи всіх відразу (Артема, Леонідова, Вишневського, Лужського, Балієва, Адашева, Ліліну, Кніппер, Коонен) і пояснює їх, так би мовити, «обоймою». Треба в обох випадках дотримуватись якогось сталого принципу.

Щодо всіх інших коментарів – зауважень у мене нема.

Поданий наприкінці іменний покажчик – дуже гарна справа, він свідчить про хорошу організацію підготовки книжки до друку.

Вважаю, що поданий на рецензію рукопис слід рекомендувати до друку; після невеличкої редакції він може бути готовий. Книжка Гордона Крега «Про мистецтво театру» займе своє почесне місце у чудовій видавничій серії «Пам'ятки естетичної культури» і безумовно викличе найкращий резонанс різних кіл читачів: книжка потрібна буде і акторам, і режисерам, і студентам театральних вузів, і їхнім викладачам, і всім-всім, хто захоплюється театром. Але цікава вона не лише як театральне явище, а і як певна збірка естетичних ідей, як надбання тієї багаторічної культури західного мистецтва, передові діячі якого безумовно вплинули на поступ українського та російського мистецтва, зокрема, саме режисури.

І тому поданий на рецензію рукопис вартий того, щоб видавництво якнайшвидше підготувало його до друку.

(ПРИНА СТЕШЕНКО)

Київ, 19. XI – 68 р.

\* \* \*

7.XII. 68 г.

Лист Н.К. Віг  
7.12.68

Лёнчик, я передаю то, что мне явно мешает.

Работы так много, что даже съездить за санками невозможно. Я в эти дни не хожу даже к маме в больницу.

Очень тебя прошу: купи малышке санки там (я Люде даю деньги) и чего-нибудь еще — от меня.

Как там Степан Самойлович и мама? Что, у Гали что-то случилось или просто проведать едут?

... Мой славный, ты только держись!..

1) Тут ничего нового, кроме конкретных новостей работы. Игнатович чудный!

2) Лабинский готовит еще 2-й и 3-й тома по Курбасу и мечтает о восьмитомнике.

3) С Куницей поговорили. Он на этот сезон категорически не может, т. к. весь этот сезон будут апробироваться режиссеры с опытом, могущие претендовать на главного (Резникович в таковые пока не планируется).

Какой-то Кондрашов из Москвы и еще два (оба не из Украины). Но он говорит, что на следующий сезон будет иметь в виду. Я ощутила обиду в нем: как ты посмел напомнить ему, что такое «Мандрагора»! — и т. п.

Он дал мне возможность посмотреть «Большевики». Может быть, посмотрю «Варшавскую мелодию».

4) Во «Всесвіті» — это оказывается, была речь о старом стихотворении Арагона, о «Зеркале».

5) Рудницкому якобы послали договор.

6) Перегуда и Самийленко кончают свои мемуары.

10 — 12-го будет звонок от Горского.

Ну, вот все новости.

Соскучилась по Вас. Особенно по тебе. Почему-то со временем ко мне приходит чувство тревоги за тебя — наверное, и действительно тебе без меня ужасно.

Пятница ты мой родной, где теперь наш необитаемый остров? Когда мы отыщем его, чтоб на него вернуться?

*Поцелуй Ксаночку и скажи, что я говорила тут со здешним Дедом Морозом, и он обещал принести ей на Новый год кое-что интересное.*

*Огромное спасибо и привет маме и папе — от меня и моих.*

*Целуй Кирюшу, Эмму и Вовку моего. И еще — Валю и профессора.*

*П. Орыся уже тоскует от будущей разлуки.*

*Ну, будь!*

*Зацеловываю —*

*твоя Н.*

\* \* \*



**Москва, 9 грудня 68**

*Дівчинко моя єдина! Ці останні дні – найгірші. Вони тягнуться довго, як нудні вистави. Я лічу їх на години, і навіть на хвилини. Таке відчуття, ніби десь у куцах причаївся хижий і химерний празвір з малюнків Приймаченко, – і краде у нас час, – зажерливий, лютий, підступний. Я не схильний до пророкувань, але бачу, як він з приймаченко-кумедного перетворюється на модерно-коміксового, жирує, гладшає, ковтаючи поспіль усе, що не є він... Тому мені дуже хочеться, Нелю, щоб Ти була поруч: мене непокоїть перш за все твої настрої (і через маму, і через усе інше, «кліматологічне»), і твоя робота. Листи Твої бадьорі, але мене не одуриш: тобі кепсько... зле... тривожно.*

*Тому – приїзди! І не в Москву, а до мене. Хоч би яка нагода мені трапилась виїхати кудись на виставу, до кінця року нікуди не поїду. Хіба на кілька днів. Цей Новий рік, це Різдво хочу зустріти лише з Тобою, без бучних товариств: мовчки посидіти й подумати про вчора, про сьогодні й завтра. Згадати все, що з нами траплялося, чого ми уникли, і чого не втратили, і чого не навчилися. Бо рік наступний – **твій** рік, як 68-й був **мій**. І Твій рік – принаймні, я все зроблю для цього – мусить минути для Тебе краще, ніж мій для мене. Хоч я на 68-й не ображаюсь, дещо таки вийшло, і не моя вина, що так загострилося в світі... Не ображаюсь – все йде як слід, і трагічне лише те, що все – закономірність, обумовлена і часом в*

широкому сенсі, і моєю вдачею, і нашими світоглядами, і реальністю навколишніх буднів.

Ти пишеш, найбільш нерентабельний шлях – шлях **адміністративної** участі в житті, і що він завжди межує з гапонівщиною. Так. Не для всіх. А саме для мене. Тому що (хоч як голосно й нескромно це звучить) я – передусім митець; тільки на сцені я можу – через актора, світло, текст, художника й музику – **говорити** глибоко, себто природньо, переконливо. У наш час духовного меркантилізму гасло про «безумство хоробрих» набуло скептичного звучання. А та «адміністративна» участь у житті, що про неї Ти пишеш, ластівко моя, – надто квола, аби стати «безумством». То хоробрість чисто ситуативна, індивідуальна, афективна, інтелігентна. Життя ж пробивають ідеї, які «оволоділи массами»: тому, як правило, Курбаси гинуть – Йосипенки торжествують. Йосипенки дають ідеї масові (власне, не дають жодних, але вони мають апарат **переназначення** чорного білим і навпаки, і дурний масовий карась на те клює), Курбаси відкривають речі тонкі. Колись згодом з Курбасових ідей повиростають, на жаль, нові Йосипенки (гладкі, цинічні), і навпроти них вийдуть на прю нові «індивідуальні, афективні, інтелігентні». То вічний коловорот природи, і якби я прожив років з 500, Тобі все те наочно показав би. Та все одно, кожен з нас у цьому коловороті, і в кінцевому сенсі – я глибоко у це вірю! – «останнє моє слово скаже та моя частина, як може бути свідомістю моря, хмар, гір, нації, людини взагалі...»

Колись мене майже образив Світличний, сказавши – «А тобі цього підписувати не треба... Обійдуться...» (Ти пам'ятаєш, про що я). Потім він переконав мене, що у кожного своя ніша, і кожен мусить робити те, в чому самовиявиться повніше. «Ну ти один раз підпишеш, другий – і вискочис з процесу... А фах у тебе зовсім інший, ти не для того. Терпи й роби – своє; не мені тебе умовляти, сам не малий».

Я не послухав його й піддався емоції; натура взяла своє. Не розкаююсь, бо рано чи пізно це мало статися, я жива людина. Але він має рацію – ми себе задешево підставляємо, напевне; це теж комплекс неповноцінності.

Головне – я непридатний, єдиний мій друже, до **підрядної** роботи. Я – не «виконавець», не гучномовець, і ніколи ним не буду. Я не вчитиму людей того, у що не вірю сам, як це роблять на кожному кроці

сотні й тисячі моїх колег. Я не кидався на будь-що, на будь-який матеріал, як це знову ж таки роблять ті, котрі мене оточують і умовляють (я про друзів-режисерів у першу чергу!). Я просто **органічно** не можу поставити вистави, де йтиметься **не про мене**, не про **моє** відчуття правди. І критерій, яким я користуюсь сьогодні, вважаю для себе за єдино істинний. Вистачить з мене болючого прикладу Крушельницького. Але вони потрапили у м'ясорубку страшнішу за нашу... не нам їх судити.

В цій ситуації народилося у мене кілька якісно нових ідей. Перш за все не в площині «що», а в площині «як». Приходжу до потреби диктаторської форми вистави (хоч таким диктатом було «Перо», та й «Казки...»). Приходжу до потреби заперечення **логічного ходу** в театрі; треба ставити на **підсвідоме, на сугестію**. Приходжу до того, що час відмовлятися від домінанти слова: це вчорашній день, навіть якщо це Слово – Шекспірове. Поговоримо про це при зустрічі; і для цього Ти мені потрібна постійно. Дуже потрібна.

Від часу до часу виникають нові варіанти, але мені не хочеться відразу за них хапатись. Був лист (Ленінград) від тієї Ерні Крепс, естрадної зірки, яка хоче, щоб я поставив їй «Вдову полковника». Із своєю дирекцією. Її, пише вона, підтримав В.А.Сахновський, що виступив перед їхнім директором з дифірамбами на мою адресу («... считая Вас», – тобто мене – о Господи! – «восходящей звездой на столь тусклом режиссерском небосклоне»). Одне слово, «солнце всходит и заходит, а в тюрьме моей темно»? Директор, пише Ерна, «убит авторитетами и согласен на все...» Оптимізму в неї по вінця. Я поки що їй нічого не відповів, вона не знає, що я був у Ленінграді, і взагалі нічого не знає про мої пригоди з Театром Комісаржевської. Напишу їй про це потім.

Друга варіація на цю тему – зробити Ірині Чижовій програму-виставу за «Вавилонською царівною» Вольтера. Божественний текст, вона актриса високого смаку. Це буде безплатна акція, не через філармонію – просто так, для душі.

Третя варіація – третя порада Бориса Поюровського. Є в Москві така собі Діна Берон. Ми її колись приймали у себе «на дачі» в Одесі – пригадуєш, вони прийшли з режисером Смельяковим? Так от, вона написала моноп'єсу, яку ніби читав Равенських і яку почав у нього в театрі репетирувати Юра Горобець з якоюсь режисерисою.



Діна каже: «Тут нужна, однако, крепкая мужская рука, так как пьеса, сами понимаете, написана дамой...»

Наумові до Казані ще не телефонував. Бо може так статися, що він скаже мені – приїзди! – а я змушений буду відмовитись. Не хочеться мені повертатися у Росії до вчорашнього дня, а про речі програмні ці режисери говорити не охочі. Їм «не до жиру – быть бы живу», а мені? А в мене одне життя, і дорогий кожен день його.

Люду я вчора зустрів. Вони з якоюсь своєю співробітницею відразу поїхали до готелю, хоч як я їх запрошував до нас. Люда переказала мені всі ваші доручення, листи, й речі й пообіцяла увечері приїхати й розповісти про Київ. Отож чекаю.

З того ж вокзалу о тій же годині, як приїхала Люда, відїздили до Угорщини Дейчі. Я встиг з ними попрощатися. Проводжала їх, до речі і Нінель Борисівна (котра Дайреджієва), яка їде у справах до Києва й шукатиме там Тебе; дав їй телефон пані Орисеньки.

Вчора відіслав бандероль Емілеві. Там мій лист до нього і дві книжки. Російське видання Фелліні і роман Іваничука «Мальви». Відправив також до Ленінграду рукопис н'єси Павлової «Частный случай».

Гостили в мене Марина й Таня. Пили каву й вино, розповідали й розпитували. Марина запросила мене на 13-є виступити у них у музеї. (Сучасні проблеми, політика, Україна та інше). Марина, до речі, днями їде до Польщі.

Між іншим, одержав я вчора й гонорар, що переслили його до Ленінграду. 90 карбованців. Доречно, сама розумієш. От тільки не збагну, за що. У штампі грошового переказу – за «Всесвіт» № 3 (?). Або це якась помилка, або й справді вислали мені гроші за статтю про Аполлінера, а може, це за «Вітчизну» № 11? Просто вони оплачуються з однієї бухгалтерії?

Як їхатимеш сюди, Неллю, зателефонуй перед тим Пугачу в «Літ. Україну». (Він Володимир). Скажи, Танюк просив дізнатись, чи піде його рецензія на книжку Миколи Куліша із серії «Шкільна бібліотека». Його телефон – 4-3-64-36. Бо якщо стаття в них не піде, я дав би її куди деінде, у ту ж «Вітчизну». А лежить вона в них довго. Якщо не встигнеш, нехай після твого відїзду здійснить цю операцію п. Оріся.

Вітання Твої переказав усім. «Професор» почав розпитувати, коли то вже він тебе побачить. І, звичайно, ляяти свою дружину за безладдя в хаті. Це в Андрушкевичів своєрідний спорт – полаятись.

Валентина Григорівна ночувала в нас одного разу – це було ще перед другим приїздом батька. Потім вони втрьох з моїми вирішували, що мені де ставити, які театри відкривати у першу чергу, які – у другу. Дотепна вона й розумна жінка, Валентина Григорівна. Застерігала мене від Шахової помсти, – «Ты его до смерти обидел «Тартюфом», он этого тебе вовек не забудет».

Я – так само.

Оксана ніяк не хоче ходити до садка. Найбільша для неї драма: «Бабушка, спроси непременно, что будет на завтрак. Если запеканка, я в садик больше не пойду никогда! Это решено!!!»

Отаке воно категоричне. Цілком у Тебе.

Лікування її скінчилися, курс вичерпався.

Санки я їй ще не купив. Не знаю, чи варто. Загоруйки не радять, бо їхні он лежать непотрібом цілий тиждень. Мені ж особисто приємніше було б, якби вона вивчилася – на лижах. А вона, коли бачить санчата, то жодні лижі їй не потрібні. Лижі – це ж треба самій щось робити, а санки – сів та й поїхав. Повезуть.

Отаке воно прагматичне. Цілком у мене.

Не згасла в мене ідея купити три пари лиж – і вийти на сніг всією родиною. Слабó? Май на увазі, такий спосіб відпочинку загрожує Тобі все одно. Уявляєш собі – вся родина Танюків чвалає на лижах поза місто! Ото було б сміху!

Передай вітання Гнатові Гнатовичу й подякуй за гарний спогад про Курбаса. Зацікавив мене, зокрема, Штейнеріанський момент. Отже, Твої здогади – не на порожньому місці?

Як Ти гадаєш: чи не варто мені запропонувати «Молоді» книжку про Крушельницького у серію «Життя славетних»? Я міг би для проби вислати їм російський рукопис, а після підписання угоди подав би **белетристичний** варіант українською.

Завтра мої батьки їдуть до Галі. Нічого там не трапилось, просто – заїдуть по дорозі. Вітання всім від усіх. Як мама? Ще лежить на обстеженні чи вже почала приймати курс?

Цілуй пані Орісю. Риммі бажаю хлопчика.

Дуже-дуже чекаю.

Твій кумедний Танюк.

Р. С. Була одна пропозиція від Завадського, від якої я не у захваті. Порадимося. Поки що я відмовився. Мені набридли проблеми тактики, час поміркувати про стратегію.

P. P. S.

Приходила Люда, жваво все розмалювала. Цікаво, що послідовно трималася стежки й жодного разу не звернула «на манівці». Кияни навчилися весело щебетати.

Л. Т.

Ще одне забув написати. Рецензію на Крега – копію – одержав. Спасибі. Як і обіцяла п. Оріся, написала вона «обстоятельно»: виправлю все, що слід. Подякуй Княгині за цю роботу.

Л. Т.

Лист від п. Оріси  
– 10.12.68



**10 грудня 1968 року**

**Лист від пані Орісенки:**

Любий мій, листи Твої, як завше, «самасшедші», так само, як і багато Твоїх (та й наших) вчинків.

Життя наше отнюдь не «тихе» й не «мирне», бо ми кипимо у вирі різних настроїв та подій. Неприємностей хоч одбавляй, та й «свої» наші «друзі» також тримають себе дуже «дивно». Неллі Тобі про все розкаже, – це довга справа.

Зараз багато часу забирає Гнат Ігнатович, але він дає Неллі дуже багато – і те, що він дає, то вже «железно». Але клопоту нам дуже багато і, звичайно, я зовсім не працюю. «Крадіжка» має сорок дій, і кожна завдовжки з «Отело».

Крім усяких «емоцій» та перешкод – справді неможливо працювати через роботу з Гнатом.

Пані Бондаренко ще ходить. Вчора були в нас Ігор Безгін. Сьогодні вона лягає в лікарню. Подія має відбутися десь між 15-м і 25 грудня. Що «день грядущий» їй готує – те знає тільки Аллах всемогутній.

Алека взагалі — нема. Чи він зайнятий, чи він «закоханий» — я не знаю, але він тотально відійшов від мене (як я розумію. Але я взагалі нічого не розумію, а багато що розумію не так, як треба).

Лена залишила в мені по собі дуже гарне враження, хоч об'єктивно вона зовсім не те, чим здавалась. Але й про це розповість Тобі Нелля. Його нова «пасія» — мені не до душі, та я її не знаю. Те, як її розцінює пані Бондаренко — цілком співпадає з моєю думкою. Отже, на ці теми в нас ніяких розмов з ним нема, як немає з ним взагалі ніяких розмов.

Помешкання залишилося Алекові, а «інші дрібниці» забрала всі до цурки Лена і виїхала з контейнером у Ленінград на роботу.

Щодо висновків про Лену й Алека розповість Тобі Нелля, я можу сказати тільки одне, що є незаперечне, на превеликий жаль, тобто — що Алек і Лена «два сапога Пар(р)а»...

Ліки приймаємо ми з Неллею вдвох. Практично вони дають багато. Бо, мабуть, було б нам багато тяжче жити, коли б ми їх не приймали.

Аполінерові (як і Лондонові) доведеться трохи почекати. Нелля Тобі його привезе.

Щодо Алека (в розумінні «написання йому»), то я мала на увазі наше (сподіваюсь!) спільне бажання «щоб він здох!» Ти щось натякав мені раніше, що Алекові, мовляв, дано певні «директиви». Я не думаю, щоб він щось захотів, чи зміг зробити, хоч певна, що, коли б він справді «захотів», то «зробив» би. Так от я саме це й мала на увазі. «Товариш» сусід почуває себе дуже добре, дуже певно й непохитно. І, між іншим, уже назалежно від його колишньої «діяльності» (щодо мене), яку дуже точно й абсолютно впевнено довів мені й Неллі Микола Маркович, який має незаперечний досвід у ріжних справах та ситуаціях такого гатунку, він і попередив мене про дещо надалі й таке інше. Так от, незалежно від цього сусід мій робить чорну справу в літературі: уяви собі, що в «Літературній Україні» за 3-є грудня надруковано статтю цього громадянина про Петрицького. «Тов.» розбирається в малярстві!.. І виходить у нього, що Пимоненко, Нарбут і Петрицький — це одна течія, а кінчає про те, що — ура-ура! Хай живе соц. реалізм, який, нарешті, опанував Петрицького... Отакий приблизно зміст. Анатоль перекинувся б у домовині і вмер би ще раз, прочитавши таке про себе...

Виходить, це(й) суб'єкт стає чимраз шкідливіший і показує зуби, і після всіх своїх колишніх прогресивних виступів (у мене в хаті, принаймні) – раптом ставить Петр. і Пим. поруч (?!?) і радіє за «соц. реалізм» у Петрицького (?!?) Бачиш, він уже виходить за межі свого «органу», а виходить на широку арену й з такими речами!.. Прочитай газету. Там він пише і про «свій народ». Я розумію, що Тобі зараз не до цього. Маєш і сам клопоту доволі. Але, може, якщо маєш які зв'язки, то урахуй, що цей «суб'єкт» живе і діє, і діє – на шкоду нашій культурі і багатьом з нас, хто в ній працює.

Як було добре, коли б Ти був тут серед нас.

Якщо Алек Пара (вже з одним «р») міг би щось зробити для знешкодження, то я це й мала на увазі. Бо Ти казав, що дав йому якісь «директиви». Тобі видніше – але, коли можна щось зробити; то зроби.

Від Еміля нема нічого. Йому там погано. Від Анжели теж дуже-дуже рідко щось є. Там справи і матеріально не дуже, і життя не складається. Вона пише, що приїде сюди «швидше і надовше», ніж ми думали.

У Юзка всі дуже хворі і він страшенно занепав духом. І що страшенно шкода – він не може зараз писати про Леся. Не може, бо має дуже багато турбот. Посилає коротенькі привітання, та й уже.

Ну от – написала Тобі коротко про все. Деталі почуєш від Неллі.

Працює вона багато і дуже добре, і треба взяти все від Гната (бо він, як і всі ми, що ще залишились) може зникнути і тоді справа загине, бо, як я й казала – численна брехня навколо.

Цілую Тебе, любий, і дуже прошу – поможи!

Бувай здоровий і тримайся. Щодо мене, то я готова на всіляку Вам допомогу.

Дякую Твоїй мамі за привітання, побажай їй від мене всього найкращого.

Твоя старенька прихильниця.

О. С.

Бувай здоров тим часом.

Пробач за сумбурного листа, але Ти його зрозумієш і між рядків.

Плюнь – на кліпси!! Цілую!!

6. XII. 68 р.

Я так до кінця й не можу збагнути, наскільки правдива її інформація про «товариша». Він таки міцно засів їй у голові. Статті про Петрицького не читав, принагідно пошукаю.

От тільки вона не зрозуміла – про «директиви». Вони зовсім не стосувалися сусіди. Мова йшла власне про театр, про їхню роботу, саме про це я говорив Алекові. А п. Орисенька вирішила, що то пов'язано з «товаришем»? Що в кого болить...

Гаразд було б їй відпочити від тих переживань. Переключитися на щось інше. І справи «в царині Курбаса» – саме те, що їй зараз треба.

**10 грудня  
1968 року**

По радіо читають документи із збірки «Українські юристи під судом КГБ», видавництва «Сучасність». Група Лук'яненка-Кандиби. Передмову до книги зробив І.(ван) С.(вітличний) В ній він назвав уголос кілька прізвищ тих, котрі допитували його – «брутально, цинічно й по-хамському»... Слідчий Клименко, прокурор Стариков, керівник слідчого відділу Сергадеев. Книжка дійде до нас ще не скоро. Але й того, що почув, вистачить, аби зробити висновок: до сталінщини не так далеко, як іноді здається. Скажи мені, які в тебе методи, – і я скажу тобі, хто ти...

**БОГДАН БОЙЧУК**



## МІЖ «ЖИВИМ ТЕАТРОМ» І ГРОТОВСЬКИМ

### Загальне введення

Дуже часто, аналізуючи і обговорюючи сучасного авангардного театру, ставлять поруч «Театр-лябораторію» Єжи Гротовського, «живий театр» (Living Theatre) Маліни й

Джульяна Бекків, постановки Пітера Брука («Марат де Сад» особливо) та нью-йоркські та офф-офф-бродвейські експерименти. Після знайомства нарешті з роботами «Театру лабораторії» та теоретичними працями самого Гротовського мені здається, що вищезгадана схема вимагає дуже серйозної переоцінки. Бо «Театр лабораторія» і режисурні шукання та досягнення Пітера Брука, з одного боку, і відкриття та експерименти «Живого театру» чи офф-офф-Бродвею, з іншого, — живуть і базуються на дуже різних основах, на дуже різних розуміннях суті театру та його завдань. Так як я розумію й інтерпретую постановки «Живого театру», що до певної міри говорить як Маліна і Джульян Бекки, творці цього театру, розуміють ролю і завдання театру в загальному (бо сукупного теоретичного обґрунтування наразі нема), — цей театр є в дійсності антитезою, протилежним полюсом до польського «Театру-Лябораторії». Єдиною спільністю цих двох світів є, мабуть, тільки шукання нових можливостей вияву, нових доріг для театру, але висновки, методологія і навіть розуміння сутності самого театру, розуміння відносин між театром і людиною, та розуміння завдань актора — діаметрально різні. Постараюсь висвітлити свої твердження, включивши, заки перейду до розгляду театру Гротовського, короткий розділ про «Живий театр».

### «Живий театр» і його «революція»

Моє знайомство з «Живим театром» давнє. Я був частим їхнім гостем тоді, коли вони давали постановки на 14-й вулиці в Нью-Йорку (деякі п'єси Брехта і дві п'єси Гельбера) та змагалися з обставинами за своє існування. Найсильнішою рисою того театру тоді була структуральність (маю на увазі не тільки структуру чи оформлення сцени, але й відношення окремих мізансцен до неї); збуджування чи «шокування» глядача сильними зверхньо ніби натуралістичними образами (сцена впорскування наркотиків у «Коннекшен» чи макабричне танго з манекеном у п'єсі «Яблуко» Гельбера), було теж помітне намагання до інновацій (яке дуже часто асоціювало з Піран-



делльо). Те, що сталося з «Живим театром» згодом, — прекрасно ілюструє не дуже то блискучі обставини для театрального життя в Нью-Йорку (бо славний на цілий світ бродвейський театр, точніше комплекс багатьох театрів в середній частині міста, — це не театр, а спектакль, водевіль, компіляція трюків і анекдотів, пристойна еротика, і дуже рідко дійсно мистецький акт), з одного боку; а з іншого — ілюструє, як дуже незavidні обставини можуть штовхнути до творчого акту (не тільки до творчої назадности, як буває в нас, українців). Нормально є так, що місто субсидує всякі творчі вияви. В Нью-Йорку буває навпаки. Чи то під тиском комерційного Бродвею, чи з мотивів «порядности» когось в міському уряді, — почалась нагінка на «Живий театр», аж їм причепили якісь нерегулярності з податками (що пізніше виявилось неправдивим), арештували на короткий час Маліну й Джульєна Бекків, — і театральна трупа, в останньому конвульсійному жесті, покинула Америку і поїхала до Європи. Парадоксально, — це було їхнім спасінням. Подорожуючи з міста до міста, часто голодуючи, часом не маючи що взути на ноги (відомо, що вдова по Брехті купувала цілий трупі взуття в Берліні), — вони випрацьовували і знаходили нову форму і новий зміст театру.

Я зустрівся з цим театром вдруге і пережив з ним останнього сезону (1968 р.) декілька інспіруючих місяців, коли вони по довгих роках відвідали Америку. Зустріч була в деяких відношеннях зачаровуюча, в деяких розчаровуюча, але завжди жива, інтригуюча, збагачуюча.

Відразу зазначу, що я зустрівся з зовсім іншим «Живим театром». Мені здається, що новий стиль театру і новий його зміст в основному формували, а то й накидали, обставини (як і театр Гротовського по-іншому формували інші обставини). Після такої різкої конфронтації з суспільною машиною в Нью-Йорку (чи точніше навіть з суспільно-політичними формами в цілому світі, бо ж вони в принципі подібні) — стиль і філософія життя акторів мусли пройти дуже радикальну еволюцію, чи точніше революцію (слово «революція» — ключове при обговоренні цього театру, значення його широче, воно охоплює не тільки спосіб життя людини чи групи людей, але також



естетику). Значення цієї «революції» можна схопити в таких чотирьох концепціях (групування буде моє власне, бо, як згадувалося, теоретичного обґрунтування шукань «Живого театру» нема):

1. КОНЦЕПЦІЯ ПОВНОЇ СВОБОДИ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ, яка, в цьому випадку, є прямою реакцією на обмеження, які накладають людські громадські форми. В суспільно-політичній термінології – це анархізм з усім багатством проблем і питань, на які нема відповідей (не має ніяких відповідей і «Живий театр»). Бо остаточно і повна свобода – це остаточно неіснування. Можна говорити про умовну свободу, яка включає багато непривабливого і жорстокого (бо тоді треба кожноденно конфронтуватися з питанням найвищої ваги: до якої міри можна дозволити на умовність, тобто на обмеження свободи). Отож концепція повної свободи стара і не вносить нічого нового, цікавішим могло би бути проникання її з суспільно-політичної площини в мистецьку. Проникання це було досить просте в ідейному сенсі: театр повинен стати трибуною, на-тхненником і пропагатором свободи людини. Це теж не нове, це дійсно поворот до первісної ролі театру, коли він був вівтарем, жертovníком, носієм релігійних чи родових стремлень і потреб. І це теж не цікаво. Цікавішим є спосіб перевтілювання таких концепцій, спосіб передавання їх театральною мовою. Наприклад, постановка «Рай тепер» починалася так, що актори ходили від глядача до глядача і з виявом болю й розпуки говорили йому: «Я не можу жити без грошей. Я не можу зняти з себе одяг. Я не можу заживати наркотики». Поминувши варітсний спосіб спілкування актора з глядачем, – цей трагізм і цей театральний засіб нічого не родив між ними, хіба почуття глуму. Бо не в грошах проблема, людина просто не може жити, не працюючи, мусить в поті чола їсти хліб. А чи вона вживає



гроші, чи займається прямою виміною плодів рук своїх – не суттєво. Вже достойніше було б підносити проблему несправедливого розподілу тих плодів. Теж наївним було нарікання про одяг, бо одіж може бути конечністю, зумовленою природою, чи скажімо, естетикою. Те саме відноситься до наркотиків, які в житті людини, і неістотні, і шкідливі. Я розумію їхній протест проти всякого обмеження, але протест задля несуттєвих цінностей – нікого нікуди не штовхне, нічого творчого не зродить. Тільки в одному пункті прийшло до глибшої конфронтації: коли актриса підійшла до мене і сказала, що в цій хвилині на землі вбивають людей. І дійсно, це страшна річ – в кожную хвилину на землі вбивають людей! Цей єдиний приклад переконує, що щось повноцінне і глибоке може зродитися між актором і глядачем. Але тут треба інтелектуального актора (якого «Живий театр» не має) і такого ж глядача.

2. КОНЦЕПЦІЯ РЕВОЛЮЦІЇ в розумінні «Живого театру» інша, як загально прийнято. Вона повинна відбуватися в умах і серцях людей, на кожному місці, в кожную хвилину. Іншими словами: REVOLUTION NOW, революція тепер. Вона щось в роді тотальної переоцінки вартостей, тотальної зміни життя. Міняючи себе, міняємо цілий світ, перетворюємо його на ідеальний анархічний рай, без жорстокости, без обмежень, без ненависти, без компетиції, без війни. Отож революція іде через наші серця до свободи людини, до любови, до дружби, до нових форм комунального співжиття. Такий світ актори для себе створили, так вони живуть. Коли ж мова про театр, то концепція «революція тепер» дійсна і в театрі, вона є частиною театру, вона проектується через театр, діє через театр на глядача. Це виявляється в прямій конфронтації, в прямій виміні думок між акторами і глядачами, – і цей аспект «Живого театру» знов же нецікавий.

3. КОНЦЕПЦІЯ ЗАТИРАННЯ ГРАНИЦЬ між сценою і залем, між актором і глядачем, що впливає з концепції свободи людини, бо межа між сценою і залем становить обмеження для актора і для глядача. Проблема затирання границь дуже трудна, і саме цей аспект «Живого театру» мене найбільше цікавив.

Тож постановка «Рай тепер» мала тільки загальне риштування, мала певні структуральні точки опертя (для прикладу: «Поневолені в Єрусалимі стали поневолювати. Вмирають діти в Бразилії. Нищення ілюзії про романтичну любов. Загальний час любощів»), і в певний час у цих структуральних точках актори перебирали повну ініціативу, ставили сильні зорово сцени, давали підготоване заздалегідь дійство, яке мало б встановити дальший характер відносин між глядачем і актором. А те, що діялося між тими точками опертя, залежало від інтелекту чи настрою публіки, від загальної атмосфери в театрі, від творчих можливостей актора і глядача. Сцени в нормальному розумінні не було, на сцені сиділа, стояла чи лицедіяла публіка, актори ж грали між кріслами, на балконі, по коридорах. Слово «грали» вживається тут умовно, вони в дійсності конфронтувалися в різних формах з глядачем; тож публіка «грала» до такої ж міри, а то й більше, як актори. Концепція втягування глядача до творчого акту дуже цікава. Чи може вона бути реалізована – питання і далі відкрите, навіть після експериментів «Живого театру». Цим не хочу сказати, що їхній експеримент був неуспішний – він, без сумніву, був частинно успішний. Але з огляду на обставини, в яких відбувалися постановки, дуже тяжко встановити, до якої міри він був успішний, тяжко навіть теоретично обґрунтувати на скільки можна публіку залучати до творчого акту. Бо дійство відбувалося в дуже великих залах, які вміщували декілька тисяч людей, тобто декілька тисяч незнаних можливостей, які неможливо було не то що використовувати творчо, але навіть пізнати. Обставини були найгірші (без уваги на великий ентузіазм більшої частини публіки). На мою думку, цей театр мав найменший успіх саме в тому, на чому їм найбільше залежало: в пропагуванні ідей, в пропагуванні зміни суспільних відносин, в пропагуванні своєї «революції тепер». Тобто вони були неуспішні в інтелектуальній площині, бо те, що родилося в конфронтації між актором і глядачем, зводилось до дуже зверхніх виявів (расові проблеми, В'єтнам, обмеження урядом і т. д.), зводилось до того, що нормально відбувається на вулиці під час демонстрацій чи агітацій. Для такого роду театру треба обмежувати публіку, щоб

актори могли її скоро пізнати і творити з нею на основі пізнаного спільне дійство. Але успіх в чуттєвій площині був наглядний і безсумнівний. Це найкраще виявлялося в дійстві LOVE – IN, загальної любови, коли ламалися психологічні бар'єри між людьми, і присутніх просякала якась тепла есенція близькості, зрозуміння, безпосередності й одвертості в чуттєвих виявах.

4. КОНЦЕПЦІЯ ЗАТИРАННЯ ГРАНИЦЬ МІЖ ДІЙСНІСТЮ І ДІЙСТВОМ – де частинно досягалося самим «фізичним» характером постановки (гра на залі і т. д.), як також видвиганням акторами «дійсних» життєвих проблем, чи нарешті усвідомленням публіки, що дійсність, якою живуть люди, є в дійсності дійством, яке ми собі довгими тисячоліттями вигадували, щоб виповнити простір між народженням і смертю. І цей аспект постановки був також успішний.

Варто, думаю, згадати ще один фактор, який, мабуть, не дозволив на більший успіх експерименту «Живого театру». Щоб переконатися, наскільки міняється відношення в театрі від постановки до постановки та наскільки спонтанні сцени були спонтанними, – я пішов ще раз на ту саму постановку безпосередньо перед поворотом театру до Європи; і побачив, що загальне відношення публіки до акторів міняється, і то дуже помітно; побачив також, що спонтанні вияви були дійсно спонтанні (цим другим разом «спонтанність» виявлялася до тої міри, що публіка володіла цілим театром, робила, що хотіла, а актори не могли навіть провести чи накинути своєї структуральної схеми). Я мав враження, що те, за чим шукала і що знаходила публіка, йшло врозріз з цілями і стремліннями театру. Публіка приходила побавитися, як приходять на бал. В американському житті діє (і то на всіх площинах життя) щось таке, що всі починання, всі творчі задуми зводять до дешевих і зверхніх виявів. Джульян Бекк прекрасно, мабуть, розуміє цю властивість американського суспільства, і тому з такою старанністю і поспіхом повернувся з театром назад до Європи. Теж варто згадати, що найкращою і найсильнішою їхньою постановкою був «Франкенштайн», що дуже тісно нав'язував до ранніх структуральних досягнень цього театру.

ПІДСУМОВУЮЧИ, з цього першого пережиття з «Живим театром» можна зробити такі умовні й дуже загальні заключення: логічно такий процес повинен вести до ануляції актора, до більшої інтелектуалізації його, до переставлення його з основно виконавчої до основно творчої функції; повинен вести до творчого вияву публіки та до обмеження її в театрі.

### Введення до театру Гротовського

В частих розмовах з людьми про «Театр-лябораторію» я за-примітив, що замість сходитись з ними в одній точці я весь час розходився з ними і віддалювався від основного. Люди в більшості випадків не розуміли, про що я говорив, міряли почуте від мене категоріями того, що їм довелося досі пізнати в театрі (і що до театру Гротовського не мало прямої причетності). Тож після кількох прикрих і розчаровуючих для мене спроб я врешті усвідомив, що про театр Гротовського можна повноцінно говорити тільки з тими, які бачили і пережили його постановки. Щоб ця письмова дискусія була хоч частинно успішна, поспробую як введення передати «характер» бачених мною постановок.

АКРОПОЛІС. В програмі зазначено, що постановка базована на символістичній п'єсі Станіслава Виспянського «Акрополіс», яка була написана 1904 року. Дія в п'єсі відбувається на краківському Вавелі — з розвішаних на стінах палацу гобеленів сходять постаті й грають у навечір'я воскресіння Христового дійство людськості в краківській катедрі; постаті відтворюють сцени з Біблії та Гомера, і п'єса кульмінується Христовим воскресінням, як виявом духовної сили і духовної перемоги. Те, що дав Гротовський, дуже далеке від згаданої п'єси. І було б дуже цікаво знати той «лабораторійний процес» від п'єси Висп'янського до постановки Гротовського, оту чудесну трансформацію, яка пройшла через творчу призму самого Гротовського і його акторів (які теж є співтворцями вистави). Пізнання цього процесу наблизило б нас до серця театру Гротовського, виявило б яскравіше перевтілення його теорії

в творчий акт. Процес цей є для нас таємницею (як і всякий творчий процес), – тож доведеться хіба індуктивно, на основі баченого, доходити до первопричин. На основі трьох бачених постановок мені здається, що текст п'єси служить тільки як своєрідний генератор творчих імпульсів для Гротовського, як джерело, яке дає поштовхи до творення символів чи «знаків», як він їх називає; текст, мабуть, служить також як матеріал для звукового оформлення, служить як звукове рихтування, між яким твориться те, що становить суть його театру. Вистави Гротовського прекрасно ілюструють, що драматургія і театр – це два різні світи, які можуть гармонійно співіснувати, але не мусять себе узалежнювати чи обмежувати. В розумінні Гротовського театр – це те, що заіснує між актором і глядачем під час дійства, тобто те індивідуальне, неповторне, що людині відкривається, що людина переживає з актором. Тому дуже тяжко такий театр дефінувати. Моє загальне враження з усіх постановок – що вони збудовані з цілого ряду метафор, чи символів, чи «знаків»; ці «знаки» мають дуже точне співвідношення до себе, вони слідуєть з прецизною, динамічною закономірністю, як ноти в симфонії, і завершуються одною суцільною метафорою. Актори передають «знаки» в першу чергу грою, в першу чергу тілом, також голосом (не словом, не значенням слів), який вживається як музичне чи звукове оформлення. Але про це детальніше згодом.

В програмці знов же зазначено, що дія в «Акрополісі» Гротовського відбувається в концентраційному таборі в Аушвіці. Ця деталь для мене не мала істотного значення. Я відчув атмосферу і безвихідь концентраційного табору аж на самому кінці, а те, що родилося між мною і акторами, йшло в іншій площині. Постараюся передати слідування тих «знаків», щоб пізніше синтезувати їх в ту суцільну метафору, яку я відчув.

Посередині церкви – велика чорна скриня, на якій покладані будівельний матеріал і прилади (рури, тачки, ванна та цемент). Кругом розставлені якісь підмурівки, сходи і розвішені дроти. Між усім тим сидить публіка – як німі учасники чи свідки. Нараз чути голосні кроки людей, і входить робоча група в тяжких дерев'яних черевиках, зодягнена в мохоподібні

строї з великими дірами і без рукавів. Один чоловік, який перевтілюється в ролі Якова, Пріяма і провідника племені (Зигмунд Молік), починає грати на скрипці простеньку мелодію, а решта кидається конвульсійно до праці: носять рури, пхають тачки, розставляють ванну. Скрипка вмовкає, кінчаються робочі години, — і життя переноситься в площину марень, мрій, уяви і надій (тобто робітники перевтілюються в містичні постаті й грають сцени з Біблії і Гомера, або сцени своїх стремлінь). Відбувається зустріч Якова і Рахілі; відношення Якова до Рахілі ліричне, ніжне, голубливе, — коли мова і поведінка Рахілі грубі й вульгарні. Ця контрастивість, яка в різних видах виявляється і вплітається в дію, дуже основна і важлива! Перехід з площини марень до реальності відбувається часто непомітно, без особливого сценічного підкреслення, бо ж ці два світи існують одночасно і нероздільно: людина, яка мріє, уміщевлена в реальному світі. Тож слідуючий імпульс чи «знак» з дійсного світу — це двоє обернених до себе мужчин, між якими стоїть третій, їхня жертва; перший штовхає того посередині до другого, другий ловить його і штовхає назад до першого, перший ловить його і штовхає до другого і т. д. Це відбувається в супроводі монотонних речитативів, що родить асоціації з страшними і дуже дійсними для нашого віку допитами; ще страшніше те, що ця сцена доводить якимсь дивним чином до асоціацій із сповіддю, і два ніби антитезні світи (один низький — допит, другий високий — сповідь) сходяться в одній жахливій точці. По допиті слідує тортури, жертву підвішують на дротах (сучасне розп'яття) і вона там страждає. У ванні для цементу — мужчина і жінка, Яків і Рахіль, кинуті в якісь зносини з собою, чи то любови, чи антагонізму, — Яків ніжний, ліричний, Рахіль знов же вульгарна, регоче. Яків починає грати на скрипці, і перед очима проходить реальність страждання, реальність примусової праці: носять рури, прибивають, підвішують. Дія дуже напружена: приречені мовби виривали від смерті ще одну хвилину життя. І тут знов вражаюча дійсність: скрипка, яка дає з свого нутра людині ліризм, красу, надію — виконує прикладне завдання, робиться інструментом насилля. Надходить ніч, і ніби з усіх кутків храму по-

чинають говорити фігури, перетворюючи безвихідь на надію, жорстокість на поезію, вульгарність на красу. Збоку виходить весільна процесія, Яків веде свою молоду, за ним сліднують по-статі, співаючи стару колядку, тілами віддаючи її ритм, – сцена дуже людська, до глибини зворушлива. Зворушливість поглиблена ще тим, що замість Рахілі молодою Якова є звичайна рура, до якої почеплений пластиковий вельон. І значення цієї весільної процесії стає нараз широким і пригноблюючим: чи не всі стремління і надії наші є звичайною іржавою рурою? І скрипка, до швидкого ритму якої починається невідхильна праця, тобто мука, – не облегує тієї пригноблености. Не облегує також змагання (чи страждання?) двох людей: один лежить в тачках головою вниз, другий підносить тачки, і перший б'ється головою об землю. Але оба вони приречені до того самого інструменту, оба в стані егзистенціального безвиходу. Програмка пояснює, що ця сцена символізує двобій Якова з янголом; для мене це пояснення нічого не додає, бо егзистенціально людська безвихідь, яка завжди була і є по сьогодні, не потребує мітизації чи символізації.

Наприкінці постановки актори підкочують мохоподібні строї, ховають руки, і це творить ілюзію вояків обложеної Трої. Чутний стукіт і переклики вартових, на мури виходять залюблені Гелена і Парис, сідають поруч, і відбувається любовна зустріч. Залюблені сидять безрухо і тільки словами передають свої почування, тільки поезією виявляється їхня любов. Дисонансом до сцени кохання є грубий регіт вартових, і також те, що Геленою є мужчина в тяжких дерев'яних черевиках. Згодом в'язні стоять двома рядами на темній скрині, проходячи перевірку. Нараз з рядів вилітає жінка (Кассандра), регоче і вигукує їм їхню долю, віщує їхню гибіль в крематорії. Люди двигают на раменах «провідника племені», який поступово зсувається і висне на раменах, що нагадує тіло Христа, зняте з розп'яття. Приречені підносять вгору безформну і бездуху куклу, носять її в процесії кругом скрині, підносять до неї, як до спасителя, свої останні надії. Тоді вилазять на скриню, розглядаються остовпіло, і, як останній акт людськості і позажиттєвої надії, доходять до свідомості глядачів уривчасті слова: «будьте здо-



рові... воскресіння з мертвих... будьте здорові... воскресіння... будьте...» Відкривається у скрині яма, і всі вони, один за одним, кидаються в яму на спалення. Яма закривається. Лишаються: закрита могила скрині, порозвішувані рури і сумління живих, тобто глядачів. В моєму сприйманні – проходило два дійства на двох дисонансних площинах, одно дійство людської щоденности, що виявляло низьке і жорстоке в людині (концентраційний табор); друге дійство виявляло людські стремління, їх надію, їх потребу доброти і краси. Всі ці «знаки» (я згадав тільки деякі, їх було багато, вони проходили з дуже скорою ритмічною послідовністю, як суцільний потік) синтезувалися в одну метафору: людини, розп'ятої між добром і злом, між високим і низьким, між жорстоким і благородним.

**НЕЗЛОМНИЙ ПРИНЦ.** В програмці занотовано, що постановка базується на п'єсі Кальдерона де ля Барки, барокового еспанського драматурга 17-го століття, в адаптації романтика Юльюша Словацького. Сказано теж, що Гротовський вживає тему клясичної п'єси, як композитор вживає музичну тему в серії музичних варіацій, – це не відкриває дещо двері до його театральної лябораторії і вияснює метод творення постановки. Архітектурна розв'язка сцени була нескладна, але ефективна: невеликий чотирикутний простір, в якому відбувалася дія, обведений високою дерев'яною стіною; посередині обведеного простору вміщене підвищення, як катафальк, або жертвовник, або операційний стіл. Вгорі, по другій стороні дерев'яної стіни сидять глядачі, видні тільки їх голови. Така обстановка мала б нагадувати римський цирк або операційну залю; асоціацій з римським цирком в мене ніколи не було, асоціації з операційною залю були тільки на початку, під час сцени каstrування.

Вистава починається тим, що на підвищенні лежить перший закладник, обкружений самопевними, пихатими посталями (це король і його прибічники), які відбувають церемоніал каstrування, сперечаючись при тому, ривалізуючи. Нарешті Феніксана (Рена Мірецька) витягає уявного ножа і каstrує закладника; закладник тоді встає, його вдягають символічно в уніформу, і він стає одним з «суспільства». Що мене вразило на

початку цієї вистави — це наявність, часом ледь помітна, негармонійності між так званими «неприродними» елементами (різкі рухи Рени Мірецької в церемонії кастрування) і зовсім «природними» (як сповідь, Піета і т. д.). Згодом приводять другого закладника, Принца, в білій сорочці й червоному плащі, який не реагує на їхні образи, відмовляється від конфронтації з ними, який живе на вищій від них духовній площині, зберігаючи там свою індивідуальну свободу і чистоту. Люди, певні своєї сили і правоти, починають знущатися з нього, починають катувати. Принц відповідає тільки добротою. Настрій і відношення їх до нього стало міняються. Ті, що на нього плювали, приходять і цілують його тіло, як плащаницю. Ті, що його били, гнуть над його тілом, як Піета. Жінка, яка його найбільше бичує, приходиться сповідатися до нього. Муки і терпіння Принца зростають, а люди бавляться під музику його крику і стогону, а в хвилини найвищих терпінь б'ють захоплено в долоні. Чим більші муки, тим більше Принц одухотворений. Чим більше над ним знущаються, тим він свобідніший від них і чистіший; їхня сила є дійсно безсиллям супроти нього. Муки врешті кульмінуються повним звільненням, повним очищенням Принца, смертю. Він падає мертвий хрестом на катафалк, його починають величати, накривають червоним полотном, співають осанни. Гасне світло, і коли знов ясніє, в чотирикутнику нема нікого, лежить тільки хрестом самотній Принц, накритий червоним плащем.

Тут поданий тільки скелет вистави, яка складається з елементів дуже субтильних, дуже тонких, які передаються тілом і голосом акторів, які йдуть з їхньої до нашої душі. Найсуттєвіше — це те, що людина відчуває під час дії, до переживає, і чого не можна повно передати. Найцінніше в цій виставі — це гра Ришарда Цесьляка, який виконує ролю Принца. Актор він великої міри, таких дуже рідко в житті стрічається. Він має необмежені можливості вияву тілом, повну контролю тіла (до найтонших нюансів!) і великі голосові можливості. Цесьляк є також людиною творчою, він співпрацює з Гротовським як заступник режисера і є, думаю, автором багатьох «знаків» і сцен. Парадоксально, Цесьляк зумів передати страждання, нівелю-

ючи його жорстокі й нелюдяні властивості, передати страждання так, що глядач відходить з почуттям просвітлення внутрі, з почуттям надії. Декорацій ніяких не було, їхню функцію сповняли актори, творячи групові монтажні тілом. Дуже творчо використовувалися костюми: вільно звисаюча накидка могла служити як пілярина; обгорнута кругом голови, перетворювала актора в скорбну матір; закриваючи в певному стилі уста, перетворювала того ж актора в темного двірського типа; обкручена над головою, робила фантастичне враження фігур чорної магії. Выглядало, що можливості такої звичайної накидки необмежені. Вистава, як усі постановки Гротовського, мала строгу і дуже прецизну ритмічну композицію. Взагалі ритміка є важним чинником вистав Гротовського, вона об'єднує окремі знаки в однотайний потік. Звукове оформлення (творене з голосів акторів, мова була суцільно нівельована) дуже часто асоціювало з церковними наспівами і поглиблювало почуття приношення себе в жертву. Для мене ця вистава синтезувалася у страсну дорогу до святости.

**АПОКАЛІПСИС КУМ ФІГУРИС.** Це дійство з стилістично-формальних мотивів було найцікавіше. В програмці Гротовський дозволив ще трохи ширше відкрити двері до його методу праці. Там зазначено, що ця вистава була вислідом фізичних вправ, скечів і сцен, які творили самі актори під проводом режисера. Коли автори відчували потребу слів, вони самі собі щось імпровізували. Коли сума цих індивідуальних знахідок вкладалася в загальну цілість — режисер почав інтегрувати їх в суцільне дійство, міняючи деякі сцени і точно зафіксувавши. Коли окремі ролі й сцени були сформовані, почалось шукання звукової розв'язки. Проблему розв'язали так: в тих місцях, де слово було суттєве, вільні імпровізації акторів заступили цитатами, які можна було б приймати, не як голос одного чи другого автора, а як голос людства. Тож взяли текст Біблії, Достоевського, Т.С. Еліота та Сімон Вейл (Simon Weil). Щоб назва вистави не вводила глядача в блуд, зазначено, що дійство не є драматизацією Одкровення Св. Йоана.

Коли глядач входив, його відразу вдаряла просторість порожньої церкви (всі три вистави відбувалися в протестантській

церкві), і видніли тільки лежачі білі тіла акторів, як вибілені гроби. З одної сторони під стіною було декілька вузеньких лавочок для публіки; по тій же стороні вміщено два рефлектори на підлозі, і це робило публіку ніби «віддаленою». Тож дійсною і дуже есенційною обстановкою сцени був простір, порожнеча. В програмці занотовано, що, можливо, ці люди, після розбещеності і гульні, лежали в спермі, поті й вині, — це в певному пункті сходиться з концепцією вибілених гробів (я навмисне програмки перед виставою не читав, щоб пережити свою власну автентичну конфронтацію). Коли актори поволеньки підводяться (всі вони вдягнені в біле), ми пізнаємо їх як наших сучасників: один в чоботях і пелерині (Петро — Антоні Яголковскі), другий — підтоптаний урядовець (Юда — Зигмунд Молік), третій — в гаптованому піджаку, з бакенбардами і буйною чуприною (Лазар — Збігнев Цинкутіс), четвертий у шкіряній куртці (Йоан — Станіслав Сцерскі) і єдина жінка в короткій фалдованій спідничці — тенісистка, балерина? — (Марія-Магдалина — Елізабет Албагаца). Отож вони підводяться і продовжують свою розбещеність, п'ють долонями спід живота (секс, сензуальність?), приносять буханку хліба, деруться за неї, колять її ножом, розтирають між ногами. Я досі повно не збагнув символики цієї буханки, вона не асоціювала як звичайний хліб, а радше як агнець жертвний, або фалічний знак. Доводячи свою гульню до карколомної межі, — вони визначають собі біблійні імена, а ролю Христа під загальний глум Петро дає Юродивому (Ришард Цесляк), який лежав непомічений збоку, в чорному плащі, босий і з палицею, яку носять сліпці (хоч сам він не сліпий). І з цієї гулящої витівки драматизується і з усією глибиною переживається друге пришествя. Вся увага людей, весь їхній глум падають тепер на Юродивого-Христа. Вони знущаються з нього, кусають під ребра і п'ють його кров, але цей акт не вражає як таїнство споживання тіла і крові, а радше як вияв жорстокости; Петро лізе йому на рамена і їде ним верхи, аж той падає знесилено на землю. Людей тоді мучить сумління, і вони каються. Але за хвилину глум продовжується. Лазар, щоб посилити той глум, лягає на землю, натягає на обличчя свою білу під сорочку, штивніє. Інші тягнуть його на середину, голосять, сідають

на його тіло і справляють тризну, яка більше схожа на оргію. Зворушений юродивий підходить, б'є палицею об землю і звертається до Лазаря словами Христа: Лазарю, встань! Лазар встає і регоче з Юродивого, але тайна воскресіння відбулася все одно з усією інтенсивністю, і акт воскресіння почав відтепер тяжіти на самому Лазарі, і приходить напружена сцена між Лазарем і Христом: Лазар роздирає буханку, літургійним речитативом оскаржує Христа за зло світу і кидає йому хлібом в обличчя, — це вражало як антитеза до причастя. Хлопець і дівчина стають поруч, за ними твориться весільна процесія, — всі вони ходять кругом юродивого і співають весільних. Це мало асоціювати з весіллям в Кані, чого я в ході постановки не відчув. Ходження по землі Юродивого-Христа кульмінується дуже драматичною сценою любовних зносин його з Марією-Магдалиною. Тут знову Цесьляк виявив свої великі акторські й творчі можливості: кожний м'яз, кожний рух, кожна зморшка, — мовби трансформувалися в акт чуда, в акт любови, в дійсності акт страждання. Тут, мені здавалося, перевтілювалася і синтезувалася правда спасіння людства і безсмертності — через нові зачаття.

Згодом згасне світло (світло земного життя Христа?), і Петро вносить жмут засвічених свічок. Люди розбирають свічки, ходять навкруг Юродивого, співають осанну: слава всевишньому і єдиному! Безпереривно, настирливо. Величання — це теж катування, це теж мучення. Христос, знесилений, падає хрестом. До людей приходить потреба мольби, а також потреба храму і потреба торжищ у храмі. Юродивий встає, бичує їх паском і виганяє з храму. При свічках відбувається остання вечерея. Юродивий гасить на чолі Петра свічку, ніби тавруючи його на своє намісництво. Люди відходять від Юродивого, в церкві темніє, тільки в одному куті сидить Юродивий з єдиною свічкою, і круг нього порожнеча; а в другому куті напроти, ближче до публіки, сидить Петро із свічкою. Вони проходять останні медитації, гаснуть їхні свічі, в церкві темніє зовсім, і чути тільки латинський літургійний лямент Христа. Кінчається цей лямент словами Петра: йди і більше не приходи!

В моєму розумінні — все це вкладалося в безсумнівне і трагічне друге пришествя в наш неодухотворений світ.

## Театр навпаки

А тепер гляньмо ще раз на феномен Гротовського крізь призму його власної теорії. Перше і найважливіше питання, яке кожний творець театру мусить усвідомити і знайти на нього відповідь, це — що таке театр і яка його мета стосовно людини. Методою праці Гротовського є так звана *Via Negativa*, про яку буде більше згодом; цією ж методою доходить він також до свого формулювання суті театру. Відомим є факт, каже він, що театр може існувати без гриму, без світляних ефектів (рефлектори введено недавно), може існувати й існує без звукового оформлення, може існувати без мови (що довели майстри пантоміми), без костюмів, без сценографії. Лишається тоді тільки актор і глядач, точніше, — співвідношення між ними, конфронтація між ними. Іншими словами, театр — це те, що народжується в конфронтації між актором і глядачем. Цією ж *Via Negativa* можна дійти і до суті того, що повинно заіснувати між глядачем і актором, — театр Гротовського не для тих, які шукають розваги; не для тих, які мають потребу показатися; не для тих, які шукають задоволення своїх соціальних потреб. Його театр для духовно голодних, для тих, які шукають просвітлення, які хочуть себе зрозуміти між полюсами добра і зла. Театр — це також місце здирання масок, що звучить парадоксально, бо загальноприйнято, що театр є якраз місцем натягання масок. Але Гротовський людина такого рівня, що може перевертати прийняті «вірування» догори дном і доходить до правди, до кореня. В його розумінні всі етикетні форми, всі «природні» жести — це маски, з якими людина вічно живе. До театру людина мусить приходити без масок, з одвертістю і щирістю, щоб їй могла об'явитися, чи вона могла об'явити, справжність. І саме в цьому виявляється оздоровлююча функція театру для людини чи спільноти. Найважливішим є те, що Гротовський послідовно випробовує свою теорію на сцені й незаперечно доводить її театральну справжність. Він теж не вагається корегувати теоретичні засади, якщо вони фальшиві на сцені. Тільки «Акрополіс» (найстарша його постановка, з 1962 року) мала ще декорації і лаштунки. Пізніші вистави де-

корацій не мали, не було гриму (актори творили маски, контролюючи м'язи обличчя), не було в «Акрополісі» на «Невловимому Принці» мови, тільки голос і стукіт об'єктів, як музичне оформлення. На відсутності всіх тих складників базується якраз концепція «бідного театру», бідного лаштунками, але багатого театралью.

АКТОР є отже основою театру, як сказано вище, і його Гротовський найбільше акцентує. Але нормальне розуміння ролі актора в театрі знову ж обернене «навпаки». Актор не може вивчати свій фах, він не може опанувати театральну штуку, не може компіювати основні засади чи сценічні трюки. Справа не в нагромаджуванні знання (що веде до еклектизму), а в усунуванні тих перепон (психологічних чи фізіологічних), які не дозволяють акторові виявити себе; це і є та *Via Negativa*, яка близька до процесу творення в скульптурі, де елімінується непотрібне, а не додається. Тож підготовка актора в цьому театрі — це процес «дозрівання» актора, щоб він міг принести себе всеціло в дар. Ця техніка — близька до трансу, в такому стані актор може «просвітлювати», може бути джерелом світла; він спершу мусить досягнути пасивного стану, стану готовності, щоб кожної хвилини могли «об'явити» себе, могли відкрити «справжнє»; а коли ми говоримо про «просвітлення» й «об'явлення» — ми дійсно говоримо про піднесення актора до стану екстази, інспірації, духовної напруженості. І з цього логічно випливає тоді методологія Гротовського. Бо в хвилину екстази, як і в хвилину великого напруження, чи психічного шоку, чи смертельного страху — людина не є «природною», вона вживає тоді артикуляційні ритмічні знаки (кричить, танцює, співає). Тож знак став тим основним елементом методики Гротовського. «Знак» — це ритмічна артикуляція тілом чи голосом, зумовлена внутрішніми імпульсами актора; «знак» повинен теж збуджувати внутрішні імпульси в глядача. Для досягнення цього треба абсолютної контролі тіла і голосу, і треба усунути всі перешкоди, всі «бльоки» організму. Контролю тіла досягається дуже інтенсивними фізичними вправами, ці вправи приводять також до відпряження і помагають усувати перешкоди організму. До контролі тіла і самовглиблення

потрібна також велика дисципліна (що теж ніби «навпаки», бо дисципліна в нормальному сенсі не сумісна прямо з свободою вияву), людина, твердить Гротовський, не може творчо виявлятися анархічно (що заперечує настанови «Живого театру»). Такий дисциплінований і в стані «готовності» актор може перевтілюватися з одного типа в другий, з одного характеру в другий, вживаючи тільки своє тіло. «Знаками» актор може перевтілити підлогу на море, кусок полотна на сповідальницю, руру на жінку. А ціла постановка тоді — це динамічна оркестрація знаків. Актор, який грає за гроші — проститутка; який хоче себе показати і грає для оплесків — проститутка. Актор мусить бути «святий», мусить стреміти до саморевеляції, шукати «справжнього». Але він не може мати моралі чи катехизму, бо це буде його «в'язати»; він не може бути скромний, бо скромність веде до ексгібіціонізму; він мусить мати відвагу, але відвагу «об'вити» себе — не показувати себе. Гротовський так синтезує завдання своїх лабораторій ний розшуків:

а. Стимулювати процес самовияву, повертаючися назад до підсвідомого, але унапрямялюючи ці стимули для досягнення потрібних реакцій.

б. Могти артикулювати цей процес, дисциплінувати його і перетворювати в «знаки».

в. Елімінувати з творчого процесу гальмування і перешкоди, які ставить організм (фізичний і психічний).

Коли маємо до діла з таким лексиконом як «об'явлення, просвітлення, ревелаяція, екстаза, транс» — важко робити критичну аналізу чи оцінку. Бо поняття ці заабстрактні, з одного боку; і заіндивідуальні, з іншого, і їх важко вимірювати. Можна тільки говорити, чи імпульси діють, чи «динамічна оркестрація» театральна справжня. Але навіть це має бути суб'єктивне. Для мене вони були живі і справжні. Мабуть, тому, може навіть особливо тому, що світ Гротовського дуже близький до мого творчого світу. І тут треба зазначити, що такий театр «справжній» і вартісний тільки для певної публіки, із своєрідним минулим, своєрідним духовним голодом та співзвучним світом. Це дуже важний фактор в оцінці цього театру (він мене особисто не влаштовує). Але до «динамічної оркестрації» за-



стережень не маю ніяких, вона успішна і театральна справжня для будь-якої публіки, вона виявляється в кожній постановці, а в «Апокаліпсис кум фігуріс» стала майже самоціллю, наближаючись в деяких місцях до балетної хореографії.

ГЛЯДАЧ є другою — після актора — необхідністю театру, він є «незнаним партнером» актора, є частиною дійства, тож його теж стосується вимога дисципліни. Дуже важливим є його фізичне місце в театрі, він мусить бути точно уміцєвлений, — інакше реакція актора буде «внутрішня», а не «зовнішня», не спрямована до глядача. Роля глядача в театрі Гротовського була різною: спочатку глядачі були учасниками вистави, актори контактувалися з ними (це не приносило бажаних наслідків, і Гротовський, виглядає, від цього способу відійшов); глядачі були також «гостями» акторів, які запрошували їх до столу, як до тайної вечері (вистава «Фавст»); були частиною архітектоніки сцени і «німими свідками» (в «Акрополісі»); були просто «глядачами» (в «Незломному Принці»); були «віддалені» (в «Апокаліпсис кум фігуріс»). Основною є близькість (не обов'язково фізична) глядача до актора: по-перше, щоб мати контакт (а мати «контакт» — це не просто дивитися, а бачити), по-друге, щоб можна було пережити щось близьке до екстази. Отже, треба елімінувати віддаль між актором і глядачем. Як дуже влучно відзначив Волтер Керр у «Нью-Йорк Таймс» — Гротовський досягнув цієї близькості, не втручаючись в інтимний світ глядача, не тягнучи його нікуди, не турбуючи його (як у «Живому театрі»). Він зумів створити атмосферу, в якій ця близькість приходить природно, шляхом довір'я і пошани з обох сторін. В ході цієї статті доводилося згадувати про дисципліну, якої Гротовський вимагає в театрі і яка стосується також глядача (в далеко меншій мірі, з зрозумілих причин). Публіку пускають до середини в точно визначений час, просять не вносити плащів до театру, перед виставою «Апокаліпсис» просили «ласкаво але категорично» прочитати і повернути назад всі програмки (на це була причина — програмки в руках глядачів нищили б враження «віддаленості» публіки), садовили тісно на лавках і в точно визначених місцях. Це психологічно змушувало глядача почуватися частиною театру, і якимось

дивним чином родило довір'я до режисера і актора, та допомагало здирати маски щоденности.

**ДРАМАТУРГІЯ** і театр теж конфронтуються на засаді «навпаки». Постави Гротовського не є наслідком задалегідь обдуманих постулатів, вони радше родяться внаслідок вправ і внутрішніх «об'явлень» акторів, іншими словами, техніка веде до метафізичних заключень, а не навпаки, не техніка для ілюстрації готової метафізики чи готової п'єси. В такому контексті відношення між театром і драматургією мусить бути радикально інше. Радикально іншим воно є. Текст для Гротовського — це своєрідний скальпель, який помагає тільки акторам «відкривати» себе. Але п'єса не сміє в'язати актора», актор не сміє ніколи тільки ілюструвати слова автора, бо це банальність, він мусить шукати за правдою, а не гарною брехнею (якою, в розумінні Гротовського, є драматургія). Тож п'єсу вживають настільки, наскільки вона допомагає у самовияві акторові. Елімінується з п'єси мову, бо вона може «бльокувати» своєю логічною значністю. Іншими словами, ніщо не може стояти на перешкоді акторові.

Мимохідь можна згадати ще проблему національного мистецтва, яка свого часу була в нас дуже актуальною (актуальність ця дійсна ще досі). Гротовський твердить, що всяке мистецтво, в тому й театр (навіть без мови!) мусить бути національне, бо воно базується на інтроспекції і на цілому соціальному *super-ego*, яке формувалося в специфічному національному кліматі. І це для мене теж сприйнятливє і зрозуміле.

**ПЕРЕДУМУЮЧИ** ще раз, не можу позбутися деяких тривог, які постійно зростають. Турбує мене, в першу чергу, вимога елітарного глядача, бо елітарність завжди йшла врозріз з гуманністю. І цього аспекту театру беззастережно прийняти не можу. Турбує мене також проблема елімінації мови (і не тому, що це веде до елімінації драматургії, бо драматургія може існувати як форма літератури). В моїй інтерпретації відношення Гротовського до слова — не творче. Не справа тут в допоміжних ефектах (світло, грим, декорації і т. д.), які можуть гальмувати. Справа в тому, що мова (крім можливих гальмуючих власти-

востей) має властивості творення знаків, властивості глибини і багатодименсійності, яких ні тіло, ні звук не мають. Я розумію, що само ілюстрування тексту п'єси безвартісне, але відкидання мови як театрального матеріалу теж безвартісне. «Апокаліпсис кум фігуріс» без мови був би біднішим (такої бідності Гротовський в «бідному» театрі не шукає). Хочу вірити, що вживання мови в «Апокаліпсисі» є початком «просвітлення» в концепції Гротовського щодо мови. Для мене зрозуміла настанова: відкидати все, що бльокує, приймати все існуюче, що сприяє акторові.

### Останні уваги

Нарешті варто вичислити найосновніші властивості, які показують і може навіть дещо драматизують протилежності між «Живим театром» і «Театром-лябораторією»; варто, мені здається, тому, що між цими протилежними полюсами кидається в конвульсіях і змагається за своє життя весь театр сьогодні.

1. Театр для творців «Живого театру» – це трибуна політичних і соціальних ідей; для Гротовського – це конфронтація між актором (який шукає саморевеляції) і глядачем (який шукає просвітлення).

2. «Живий театр» шукає повної свободи індивідуальності, шляхом повної анархії; «Театр-лябораторія» стоїть на принципі, що творчий акт можливий тільки в суворій самодисципліні, і до нього шляхом анархії дійти ніяк не можна.

3. «Живий театр» намагається затерти межу між сценою і залем, між актором і глядачем, залучаючи публіку до лицедійства, до участі в постановці; Гротовський підкреслює кордон між актором і глядачем, шанує приватність і неторкальність глядача, але акцентує і досягає зближення між глядачем і актором субтильним «внутрішнім» шляхом довір'я і пошани.

4. Театр як трибуна, театр як соціально-політичний голошник, – логічно веде до ануляції актора і до його інтелектуалізації (актор мусів би стати пропагандистом); у Гротовського акцентований актор, він є провідна субстанція театру.

5. «Живий театр» звертається до чуттєвості й інтелекту глядача, Гротовський підносить його до стану екстази, щоб таким чином він осягнув катарзіс.

Тут ми дійшли до кінця, в дійсності – до початку, бо далші шляхи театру буде виявляти й освічувати нам майбутне. Ми дійшли тільки до кінця цієї розмови.

---

1968

**МИНИСТРУ ОБОРОНЫ СОЮЗА ССР,  
МАРШАЛУ СОВЕТСКОГО СОЮЗА товарищу  
ГРЕЧКО А.А.**

От инженер-майора АЛТУНЯНА ГЕНРИХА ОВАНЕСОВИЧА,  
Харьков, улица Космонавтов дом 4 кв. 84

**ЖАЛОБА**

Товарищ Маршал Советского Союза!

Обстоятельства, заставившие взяться меня за это письмо, весьма серьезны, и я надеюсь, Вы сможете, несмотря на занятость, уделить этому делу свое внимание.

Мне 35 лет, половина жизни – 17 лет – связана была со службой в Советской Армии. После окончания Харьковского Высшего авиационно-инженерного военного Училища я четыре года служил в авиационном полку, пройдя путь от начальника группы регламентных работ до инженера части по радио связному и навигационному оборудованию. В 1960 г. был переведен в Харьковское МВУ, где работал до последнего времени. Начальник отделения, начальник лаборатории, и, наконец, с 1963 г. Преподаватель кафедры № 54.

Я не могу сказать, что 17 лет службы – непрерывные успехи радости. Были в моей работе и недостатки и упущения, связанные с отсутствием необходимого опыта, иногда с недостатками характера. Несмотря на это, многочисленные характеристики аттестации – положительны и ни в одной из них не подвергается сомне-

нию мое служебное соответствие ни с точки зрения деловой, ни с точки зрения политической квалификации.

Наряду с исполнением своих основных обязанностей, я закончил с отличием вечерний университет марксизма-ленинизма, сдал на «отлично» все экзамены кандидатского минимума и поступил на заочную адъюнктуру. Имеющиеся в личном деле научные характеристики – положительны.

Это, так сказать, внешняя сторона вопроса.

С другой стороны. Необходимо отметить следующее.

Моя сознательная жизнь (25 лет) связана с Училищем. И отец служил в этом Училище с 1943 г. Естественно, что в Училище очень много людей, знающих меня. Обычно об этом не говорят, но я смею утверждать, что среди них нет ни одного человека, который мог бы сказать, что я когда нибудь поступил подло или не оказал поддержку, когда меня об этом просили. Хочу, чтобы я был правильно понят. Ничего исключительно выдающегося я не делал. Старался всегда поступать так, как все честные люди.

Что же, однако, заставило меня писать Вам эту жалобу?

Летом текущего года, будучи в Москве, я познакомился с друзьями командарма Й.Э. Якира и бывшего генерала П. Григоренко. Эти знакомства, как потом выяснилось, стали роковыми в моей жизни. Названные честные советские семьи находятся под непрерывным наблюдением органов КГБ. Естественно, что мои визиты не могли остаться незамеченными. Как только я вернулся из отпуска, сразу же был вызван в кабинет начальника училища – генерал-лейтенанта Тихонова В.Г. Среди двенадцати человек, помимо командования училища, факультета и кафедры, там находились председатель областного КГБ генерал Фещенко и начальник особого отдела КВО. (Фамилию этого генерала я не запомнил).

Разговор, длившийся примерно 4 часа, начался с того, что начальник особого отдела КВО стал угрожать мне судом военного трибунала. Он говорил о том, что я хранил, размножал и распространял заведомо ложную информацию, порочащую наш советский, социалистический строй. Я вначале ничего не мог понять. Постепенно выяснилось, что речь идет о некоторых документах, которые у меня были. Этот факт я ни от кого не скрывал. Среди документов, переданных мною начальнику училища, были:

- открытое письмо Раскольникову Сталину,
- письмо Генри Эренбургу,
- письмо академика Сахарова,
- письмо Чуковской в газету «Известия»,
- стенограмма беседы с академиком Аганбегяном,
- письмо Григоренко Андропову,
- стенограмма обсуждения книги Некрича в Институте марксизма-ленинизма при ЦК КПСС,
- стенограммы выступления Солженицына в двух институтах.

Я не считал и не считаю эти документы клеветническими или лживыми, тем более, что ни они, ни их авторы не осуждены официальными органами либо прессой.

Это не помешало, однако, почти всем присутствовавшим при беседе, называть эти документы «макулатурой», «политической порнографией» и т.д. Так говорили те, кто никогда не видел и не читал этих документов!

Беседа происходила 9-го августа. Еще за неделю до этого у меня резко обострилась язвенная болезнь. 12-го августа я обратился в санитарную часть. Лечащий врач предложил лечь в госпиталь, т.к. в лазарете не было не только необходимой диеты, но и нужных врачей (не было, в частности, рентгенолога). Несмотря на это, мне запретили ложиться в госпиталь, сославшись на отсутствие там мест (я узнавал, места в госпитале были) и поместили в лазарет. Курс лечения обычно длится 5-6 недель, однако, совершенно неожиданно я был выписан через 10 дней. Исполняющий обязанности начальника кафедры инженер майор Терехов запретил мне воспользоваться трехдневным освобождением. Только после моей жалобы начальнику факультета освобождение было предоставлено. 30-го августа приказом начальника училища без объяснения причин я был выведен за штат и у меня был отобран пропуск.

17-го сентября приказом ГК РВ № 01742 я был уволен в запас по ст. 59 п. Д без выходного пособия. Уволен я был наспех, без медицинской комиссии, хотя известно, что я страдаю язвенной болезнью.

17 лет в армии, положительные характеристики, отсутствие взысканий, несколько десятков благодарностей – все перечеркну-

то! Три слова этого приказа: «без выходного пособия» – не такие страшные и унижительные, но ведь это писали люди, которые знали, что у меня семья: жена и двое детей.

Приказ столь же краток, сколь и непонятен. Суть его в следующем. Я обвиняюсь в том, что

— встречался с семьей Якира и Григоренко (кстати, Григоренко не является генералом в отставке, как о нем говорится в приказе),

— читал и пропагандировал «ревизионистское», как сказано в приказе, письмо академика Сахарова,

— «клеветнически» высказывался по поводу культа личности Сталина (по поводу Сталина я всегда говорил только в свете решений XX и XXII съездов КПСС),

— прослушивал радиостанции «Би-би-си» и «Голос Америки».

Ни одно из этих «обвинений» не доказано ни в приказе, ни в ходе беседы у начальника училища. Эти подозрения являлись следствием агентурной слежки, которая ведется, как правило людьми с очень низкими политическим и моральным уровнем.

И этого оказалось достаточно, чтобы вынести не только суровый, но и унижающий человеческое достоинство приговор: уволить по служебному несоответствию без выходного пособия.

Исходя из вышеизложенного, прошу Вас изменить приказ РКРВ № 01742 от 17.IX.1968 г.

Я думаю, что для увольнения из рядов Советской Армии офицера, безупречно прослужившего в ней 17 лет, недостаточно подозрений, основанных на анонимных доносах. Поэтому, если приказ не будет отменен, то прошу хотя бы изменить статью таким образом, чтобы одновременно с увольнением из Армии не унижалось мое достоинство человека и специалиста, чтобы меня не ставили с первых же шагов коренного перелома в моей жизни, в унижительное положение и тяжелые материальные условия.

Инженер-майор (АЛТУНЯН)

7.X.1968 г.

**Середа,  
11 грудня  
1968 р.**

*«Тартюф»  
на Таганці*

«Тартюф» на Таганці, напівзакритий перегляд.

Не зовсім Мольєр – швидше про те, як **забороняли** Мольєра і як цькували виставу. «Всеподданейшие прошения» та інше.

Повна відмова від хрестоматійності: Любимов бере тему «Театр – і влада»; а щодо самої п'єси – всупереч Планшонові виключно «буфф», – дотепний, задержуватий. Маша Поліцеймако розійшлась не на жарт: чиста собі тьотя Мотя з Миколи Куліша! Зіна Славіна з її майже хлопчачим голосом – Доріна а ла безпритульник; чорт зна що витворяє, але виконує своє хуліганство талановито. Антипов грає зразу і Мольєра, і Оргона; в Оргоні – вигадливий, у Мольєрі – плакатний, бракує дії. Нудний дуже Смахов, резонер (Клеант): трошки копіює Ширвіндта у капуснику... Ельміру Любимов доручив Аллі Демидовій, і вона не дає жодної миті комедії, хоч ніби й старається: дав роль на подолання?

На жаль, цілком сірий вийшов сам Тартюф, грає його не кращий актор трупи Соболев, грає школярськи й неприродньо. Не до порівняння з тим, що робили актори у Планшона, до вистави якого постановка на Таганці відверто полемічна.

Сподобалось оформлення Михайла Анікста й Сергія Бархіна: ширми, стилізація; ширмивони розмалювали як завзяті графіки-книжники. Але ці малюнки – на натягнутих тасьмах чи гумках, тому через ці ширми можна простягнути руку, «забрати» з



*А. Демидова*





пустки за ширмою реkvізит, пройти крiзь стiну; молодцi, чималий ефект i простiр для вигадки.

Звiсно, вистава має проблеми, управлiння вимагає скоротити все, що стосується зiткнення iсторичної мольєрiвської вистави з тогочасною владою (кожному зрозумiлi цi непрозорi аллюзiї), Любимов не хоче, i «продолженiє слeдує».

Чи це подiя на театрi? В такому виглядi – нi, але важко сказати, як розгорнеться «передпрем'єрний театр». «Тартюф» на Таганцi належить до тих вистав, якi дуже залежать художньо вiд того, який на них тиск чинитиме влада. Що тиск вищий, то вистава буде кращою. Тобто «прорiжеться» її **прихована** суть, те, що **за спиною** Мольєра...

Звичайно, я б замiнив i Тартюфа, i Оргона. Чому б одного з них не зiграти Золотухiну? Чи самому Любiмову?



*Лист Танаги від  
8.11.68 р. Тiмi  
мсти.*

8 ноября 1968 г.

### ГАЛОЎНЫ РЭЖЫСЁР

Уважаемый Лесь Степанович!

Самое привлекательное название из предложенных Вами нам представляется «Горе от ума». Хотя и «Карлсона» ми намерены включить в репертуар.

Мне бы хотелось представить себе Ваше решение образа Чацкого, чтобы определить – есть ли у нас исполнитель. Если возможно, назовите имя известного артиста любого театра (из мировой сборной), который соответствовал бы вашим требованиям. Лучше всего был бы Ваш приезд в Минск для знакомства с нашей труппой. Это можно устроить через Белорусское Театральное Общество. Официальным предложением может быть какая-либо беседа или лекция. Если не придумаем таковых, то разбор спектакля

кля. (Правда, сейчас у нас все спектакли «разобраны». В конце декабря выйдет «Три мушкетера». Его и можно взять, как повод).

Заинтересует ли Вас предложение о таком ознакомительном рейде к нам и если да, то в какой период?

В какие месяцы Вы смогли бы приехать для постановки?

С уважением и приветом.

Б. Ганаго



**29 августа 1968 г.**

### УВАЖАЕМЫЙ ЛЕСЬ СТЕПАНОВИЧ!

В свое время мы вели с Вами предварительные разговоры о возможности постановки спектакля в Белорусском республиканском Театре Юного Зрителя. Желание встречи с Вами с нашей стороны приобретает более конкретный характер. Мы бы хотели предложить Вам ознакомиться с поэтическими сказками белорусского писателя Василя Витки и, если они заинтересуют Вас, предложить их и поставить на нашей сцене.

Большинство сказок и стихов для детей В. Витки изданы в переводе на русский язык издательством «Беларусь» в Минске, а также в Москве. Сроки работы будут зависеть от Ваших возможностей. Ориентировочно можно рассчитывать на ноябрь–декабрь 1968 г. И весь 1969 год – за исключением летнего времени.

С приветом

Директор театра

Гл. режиссер

А. Вольский

Б. Ганаго

\* \* \*

**Ленинград, ул. Ракова. Театр им. В.Ф. Комиссаржевской:**

**19.09.68**

Уважаемый Лесь Степанович!

Высылаем Вам книги В. Витки. В них – не только сказки, но и детские стихи, которые, возможно, понадобятся при компанов-

ке. Матеріалу, як нам кажется, достаточо, чтобы выбрать для композиції. Сам автор Василь Вітка тоже проявил живой интерес к идее перенести на сцену героїв его сказок, он даже предлагает «свой план» інсценіровки, который я Вам тоже высылаю, надеясь, что это поможет Вам в работе.

С уважением

Зав. лит  
от 21.09.68

Петрусь Макаль

Кілька фрагментів про білоруські мотиви.

Артур Вольський, директор Театру Юнага Гледача і поет, надіслав мені листа – ще від 29 серпня 1968 року. Чи не поставив би я у них після «Казок Пушкіна» інсценівку за Василем Віткою? Орієнтовно – листопад-грудень або весь 1969-й рік, крім літа (влітку гастролі й відпустка).

Ідея цікава. Я попросив у них книжки Вітки. Петрусь Макаль, завіт – теж, до речі, поет, з нової плеяди «філологів», – прислав кілька видань Вітки. Виявив зацікавлення й сам Тимофій Васильович (Вітка – псевдо, справжнє прізвище – Крисько). Навіть вислав «план інсценівки». Оцей-от план геть збив мене з ентузіазму. Задум аж надто простацький (не простий, а саме простацький!). Перший номер – ява «героя», Васька Вєсьолкіна (віршик про дударика). Далі – «пошуки казки» (його ж таки «Буселове літо»). Далі – «У пташиній школі»: «Вєсьолкін і діти йдуть у ППШ» (ще, холера ясна, плутають з ВПШ?). Далі – «Азбука», далі – «Вєсьолкін у Біловезькій пущі». Фінал – дударик Васько грає на трубі, і вдячні слухачі несуть йому пироги.

Ні. Кожна з його казок сама по собі цікава, поетична, має ласкаву інтонацію. Але театром там і не пахне. Іншими словами, він просто-напросто хотів би, щоб режисер «пристосував» його вірші для сцени.

Ні. Коли я брав Пушкіна, то розумів, що в «Казці про золоту рибку» є театр, причому театр епічний. Театр для дітей, але ще більше – для дорослих. Я знав, як поставити таку казку і для малечі, і для Рабіндраната Тагора. А про що ставити радянські веселощі піонера Васьки Вєсьолкіна?

*Білоруські  
мотиви. Вітка  
та ін.*

Ні. Тут немає матеріалу на драму.

Крім того, ставитиме Вітку не білорус, не росіянин, – українець. І не в Росії, а саме в Білій Русі. (Хоч вислали вони мені, сволоти, **російський** текст!). У Білорусії виникає цікава ситуація, там народжується щось на зразок Клубу Творчої Молоді, і ці хлопці починають усвідомлювати себе **білору-сами**. Отож варто було б мені, українцеві, поставити щось **під цим знаком**. Весьолкіни – вчорашній день. Я подумав би швидше про «Тараса на Парнасі» чи про «Енеїду навиворіт» (правда, вона трохи вторинна після Котляревського, але все одно – своє).

Вітка – чоловік глибоко симпатичний, про нього мені говорив ще Сухомлинський. Була в нас така випадкова зустріч – він приїздив до Києва, і нас кількоро з ним балакало, – я розпитував про дитячу казку Білорусі, Молдови, Кавказу... Шкода образити гарну людину. Але мене, признатися, зараз у Білорусії більше цікавив би Василь Биков. Або навпаки – **дуже стара** література, на зразок «Пісні про зубра» Гусовського (XVI ст.). Чи щось із лялькового театру батлейки...

*«Ми не віримо в лелек» (Ю.А. – розмова)*

Був лист від Ганаги, Бориса Олександровича, це головний режисер. Теж писав про Вітку; разом допитувався, чим скінчилися мої перемовини із Завадським. (Це про «Ми не віримо в лелек»).

Тим і скінчилося, що Ю.А. делікатно здав назад. І п'єсу, яку дав **мені** Недялко Йорданов, не зміг в цій ситуації затримати за мною. Управління культури (вплив Шаха?) категорично **заперечило**, щоб цю «гостру» п'єсу (молоді – старі) ставив у театрі Завадського Танюк. Мовляв, Танюк загострить п'єсу політично, вони з Йордановим – друзі, і той не встоїть. А між тим Йорданов у себе в Болгарії такий же «підписант», як і Танюк; хоч у нього високопоставлені батьки (? я не дуже знаю таку «подроблицю»). Але кажуть, батько – секретар ЦК чи якась справді велика шишка. Тому – нехай поставить, якщо вже так треба ставити, хтось інший, але **не Танюк**.

Так мені переповіли «свої» з управління культури. Ю.А., як щирий інтелігент, попросив знайти мене: я подзвонив йому, і він теж саме так подав ситуацію. І попросив у мене дозволу (!) передати п'єсу для постановки своєму синові Жені Завадському. Мовляв, він, Завадський, не хотів би, щоб я мав на нього лихе серце. «Мы непременно с вами что-нибудь придумаем...» «А болгары хотят, чтобы это делали вы. Выход один – вы уж сами им напишите, что не можете, мало ли у вас может быть причин... «Аистов» пусть поставит Женя. Но поверьте мне, мы вас съестъ никому не дадим...»

Спасибі й на цьому.

Єдина делікатність в тому, щоб Женя **не знав** про нашу з Ю.А. розмову; він **кілька разів повторив це**.

Звісно, я погодився. Нехай ставить Женя Завадський. Дай Боже йому успіху. Проте п'єса не з простих, тут треба мініатюрної роботи й зовсім нового чуття молоді.

Я назвав Ганазі «Карлсона» і «Лихо з розуму».

Грибоедовим я давно зацікавився. Шах-Азізов – не лише Тартюф московського театру, а й славетний Фамусов московської театральної еліти. Чацький має бути своєрідний – тому, що він **приїхав**. З іншого контексту. Він – **чужий**, чужинець у тому світі, де Фамусов – **свій**. Навіть Товстоногови й Завадські не хочуть сваритися з Фамусовими – «тесен мир». Вони знають Фамусовим ціну, але спокій не менш важливий аргумент у їхньому розкладі. Та й не просто спокій: до **чужих** цінностей теж треба звикати, а це зайвий клопіт.

Чацький – Валерій Івченко.

Коли я недавно читав «Вибрані місця з листування...», мені не раз ввижалося, що пише не Гоголь, а – Чацький. Звідси й моя ідея, щоб Івченко зіграв Чацького у гримі Гоголя (він і без гриму трохи на нього схожий, і «метання духа» ті ж). Можна піти й далі – не лише схожість гриму – спробувати **змонтувати** Гоголя й Чацького (текстово). Себто дві паралельні лінії: Гоголь як **чужий** у цьому істеблшменті – і Чацький як театральний **«чужак»**.

\* \* \*

**Лесь Степанович!**

*Извините за задержку с ответом. Мы находимся на гастролях в Гомеле, и мне не сразу прислали Ваше письмо.*

*Мы рады, что Вас заинтересовало наше предложение.*

*Я уже передал просьбу завлиту в отношении пересылки Вам сказок. По поводу финансовых и организационных дел, вероятно, лучше сговориться при встрече с директором Театра – Артуром Виталиевичем Вольским, который с 24 сентября будет в Москве. С Вашего разрешения я передам ему Ваши координаты.*

*Артур Виталиевич не только директор, но и поэт, знаток белорусской литературы. Я полностью доверяю ему и в деловых вопросах и просто по человечески. Так что переговоры с ним можно вести без оглядки.*

*Хочу уточнить одно обстоятельство по срокам. Когда мы писали о возможных репетициях в ноябре-декабре, то мы имели ввиду именно комнатные репетиции, так как к концу декабря у нас должна выйти премьера «Три мушкетера», которую ставит Марк Львович Рехельс по своей инсценировке.*

*Это обстоятельство Вас не озадачило?*

*Мы считаем возможным проводить частичные репетиции в ноябре-декабре, так как большая группа женского состава совершенно свободна от «Трех мушкетеров», а многие мужчины старшего возраста и некоторые молодые заняты незначительно. Кроме того, мы не знаем, как у Вас сложится инсценировка. После каникул в январе вся труппа может быть Ваша.*

*Чем завершились Ваши переговоры с Ю.А. Завадским?*

*Всего доброго*

*Б. Ганаго*

\* \* \*



*Добрый день, Лесь Степанович!*

*Мы послали Вам в Москву поэтическую композицию наших авторов Вольского и Макаля (Петр Михайлович Макаль наш завлит). Узнав, что Вы в Ленинграде, я встревожился – перешлют ли ее Вам в Ленинград из Москвы?*

*Мы были бы рады, если бы она Вас заинтересовала и Вы захотели бы поставить ее у нас. К работе можно приступить сразу же после завершения Ваших дел в Ленинграде, т.е. со середины или конца марта.*

*С тем, чтобы завершить к 10-12 мая (обычно после 10 мая мы едем на гастроли). Если же срок будет мал, можем подумать о том, чтобы его продлить, но желательно сговориться об этом сейчас, так как нужно решать вопрос с гастролями.*

*Продумаю вопрос и о «Горе от ума», но, если это и возможно, то только в новом сезоне. Лучшее всего, если бы Вы приехали сначала на постановку поэтической композиции, узнали бы группу, а потом мы бы решили окончательно.*

*Очень бы хотелось получить Ваш ответ в ближайшие дни.*

*Передайте, пожалуйста, мой сердечный привет Рубен Сергеевичу.*

*С пожеланиями удачи –*

*Б. Ганаго.*

У листі від 8 листопада Ганага схвально відгукнувся на ідею «Горя от ума» (хоч це, звичайно, ідея для Москви чи для Ленінграду!). Але попросив мене розповісти йому, якого саме Чацького я хочу, «назовите имя известного артиста любого театра (из мировой сборной), который бы соответствовал вашим требованиям».

Ех, порозбігалися мої актори, де їх тепер позбираєш?! Невже так і не вдасться зібрати їх разом – плюс Аллочка Горська із Семікіною, плюс Льоня Грабовський на музичного керівника чи Володя Губа, плюс Іван Олексійович на літературного метра – і «доброї роботи»?

Збентежило, що Ганага пропонує приїхати, але – в химерний спосіб. «Официальным предложом может быть какая-нибудь беседа или лекция. Если не придумаем таковых, то разбор спектакля». Отже, боїться запросити «просто так», себто нормально, для переговорів про майбутню роботу? Йому потрібен «предлог». Інакше «можуть подумати», що він **хоче запросити Танюка на постановку**.

Цікаво й те, що листи вони передають мені не поштою, а – «через okazji». Про всяк випадок?

А може, вони люди досвідченіші за мене й розуміють, що «враг не дремлет»? Днями Галочка Іванова знову розповідала: «Шах-Азизов (ото невгамовний!) пообещал: «Ваш Танюк нигде в Советском Союзе не поставит спектакля, если будет так себя вести, – я вам ручаюсь!»

Я пожартував – шлях мені один – за кордон. Старших треба слухати. Ох, Костянтин Язоновичу, вашу б енергію – та на розумні справи!

Макаль і Вольський зробили власну композицію і передали мені її принагідно через одну мінську малярку. Ця композиція мене не зворушила. Ні, я з цього не починатиму своїх взаємин з Білорусією. І взагалі з цими «комплексними обідами» пора зав'язувати. Не те століття надворі. «Казки Пушкіна» ми робили не лише з Пушкіна – з самих себе, з власних спогадів, актори були **авторами** своїх епізодів. Таке не робиться з наскоку...

Висоцького звільнили з театру (?!). Він у лікарні. Ні, з Любимовим «не соскучишься». Та й Володею так само.

\* \* \*



**Лист до Б. Ганаго: в Мінськ  
28.IX.68**

*Здравствуйте, Борис Александрович, я уже вернул Вам в Минск композицию, с которой тщательно познакомился; шлю вдогонку ответ на Ваше письмо, которое мне переслали из Ленинграда.*



Не чешуться у мене руки на эту композицію. А ставити без якої-то великої взволнованості матеріалом не могу, не ризкую. Інакше не буде проку від спектакля. Да і потребує композиція в дуже суттєвій правці драматургічного характеру.

Да і знайомитися з труппою на матеріалі такої композиції – складніше, оскільки вона не передбачає психологізму; в ній домінує постановочність – це скоріше знайомство труппи з режиссером, ніж режисера з труппою. Але це все менше важливо.

Желаю Вам успіху. Привіт Рубену Сергеевичу передам обов'язково.

Всього найкращого.

Л. Танюк

*P.S. Якщо щось, пишіть на Москву, мені перешлють. Да і в будь-якому випадку я часто буду в Москві.*

ЛЕСЬ ТАНЮК

### ПОЧАТОК ДОБРОЇ СПРАВИ

О. Кисіль, Український театр, К.,  
«Мистецтво», 1968, редактор П. Перепелиця

*Л. Танюк.  
Початок доброї  
справи.  
(О. Кисіль)*

Максим Рильський у передньому слові до цієї книжки називає її автора «одним із основоположників українського радянського театрознавства».

В основу видання покладено нарис О. Кисіля «Український театр» («Книгоспілка», 1925).

М. Рильський нарікає на тих старих театрознавців, що на відміну від Кисіля писали про відомих діячів української сцени лише панегірично; їхні «характеристики збивались на тон дифірамбів». І кепську послугу читачеві робить редактор рецензованої книги, коли скорочує в книжці Кисіля перше-ліпше критичне слово на адресу українських драматургів.

Уболіваючи за складність, в якій довелося нашим корифеям виборювати український театр, О. Кисіль писав:

«Отже, ця рутинна ще в більшій мірі зв'язувала творчу волю драматурга, що утворював біжучий репертуар своїми п'єсами, і

примушувала його іноді писати такі речі, які він сам ставив дуже невисоко. Це було навіть з найкращим з цих трьох авторів – з Тобілевичем, і дуже часто з Кропивницьким та Старицьким. Далі, намагаючись якнайшвидше виготувати п'єсу до вистави, бо новини в репертуарі вимагали і публіка і актори, – наші драматурги мусили поспішати з роботою і часто пускали в люди п'єси необроблені як слід до кінця або навіть і такі, що їх вони, далі стоячи від театру, може, б і не випустили були в світ зовсім. Це принижувало їхню репутацію як художників, викликало справедливі нападки критики і навіть шкідливо одбивалося на загальному розвиткові нашої драми, бо нехудожні твори драматургів з іменами ніби санкціонували антихудожню творчість усяких доморослих «драморобів».

Редакція не просто скорочує цю тезу, а ще й підводить під своє скорочення досить химерну «наукову базу».

Тільки-но Кисіль має намір висловити думку про ті слабкі п'єси Старицького й Кропивницького, які «можна розглядати здебільшого лише в історичній перспективі», як редактори знову позбавляють автора цієї думки, хоч вона незаперечна, хоч дійсно у цих авторів є п'єси, які давно вже щезли з репертуару українського театру, і небезпідставно.

Високо оцінюючи досягнення М. Кропивницького, О. Кисіль безкомпромісний у питаннях, що стосуються до його похибок. Саме тому IV розділ, що містить ґрунтовний розгляд драматургії Кропивницького з найпривабливішими епітетами на його адресу, кінчається критичними заувагами; саме брак їх порушує рівновагу авторської оцінки і ставить Кропивницького на непотрібний йому дифірамбічний п'єдестал О. Кисіль недвозначно пише, що «навіть кращі п'єси Кропивницького мають великі хиби. В них часто немає цільності, багато епізодичних сцен, що лише затримують дію, а прекрасні сцени стоять часто поруч з блідими, а то й зовсім нудними; вони розхолджують глядача й псуують вражіння від п'єс» і т. ін.

В особі Кисіля маємо не популяризатора хрестоматійних істин, а вченого, до думки якого варто було б прислухатися! Можна заперечити її в крайньому разі, коли б вона була хибна, або що.

Бажання видавців «вирівняти колесо» стосується не лише до Кропивницького. Вони роблять таку ж послугу і Старицькому. Завзято боронячи драматурга, О. Кисіль відтак вважав, що «як і Кропивницький, так і Старицький не утворив драматичних шедеврів, але в загальному ході розвитку нашого театру його діяльність, як на свій час, була корисною і потрібною, хоч нині вона і втратила у великій мірі значення, застаючись тісно зв'язаною з епохою, що її породила». В даному разі під драматичними шедеврами Кисіль має на увазі вершини світової драматургії на кшталт «Гамлета», «Тартюфа»; тому вищенаведена фраза ніяк не може знижувати для нас оцінку діяльності наших українських корифеїв. Обереігаючи їх від критики, редактори тим самим знижують естетично філософський рівень книжки. Цей хатній «патріотизм» навряд чи можна розглядати як слушний; принаймні дійсну історичну науку він лишень компрометує і зводить все до принципу «хоч погане, аби наше».

Після розгляду дожовтневого театру О. Кисіль про пореволюційний розвій драматургії. Доводиться лишень дивуватись, що редактори вдалися до способу найменшого опору й скоротили весь X розділ, і в читача складається враження, що в українському театрі 1900-1917 рр. не було нікого, крім Лесі Українки; оскільки ж її твори на сцені майже не йшли, то, очевидно, справа «перейшла тепер виключно до рук «драморобів» типу Суходольського, Колісниченка, Володського й інших». О. Кисіль переконано стоїть на протилежній позиції й доводить, що українська драма в ті роки «пішла вперед, поширила свої межі, збагатилася формами й придбала чимало нових творів, часом першорядної художньої ваги». Отже, хотіли чи не хотіли того упорядники книги та видавці, а вийшло спотворення поглядів видатного українського вченого на українську драматургію і театр.

Не ліпша справа й з редакційними примітками. «Вертепом звалася вистава, яка відправлялася ляльками...» — пише О. Кисіль. Примітка внизу пояснює: «розігрувалася»...

На стор. 143 чорним по білому сказано, що у деяких виставах «Молодого театру» «було одкинато реалізм і психологізм натуралістичного характеру». Редактори чомусь вважають за потрібне «рятувати» Курбаса й пояснюють: «Висновки сучасного радян-

ського театрознавства про вистави «Молодого театру» не збігаються з твердженнями О. Кисіля, щоб у деяких «Молодого театру» «одкинути реалізм».

Але ж у Кисіля йдеться не про реалізм в цілому, а про «реалізм натуралістичного характеру»! Такий реалізм-натуралізм Курбас справді відкидав — і «висновки сучасного радянського театрознавства» саме збігаються з твердженням О. Кисіля! Але ці твердження треба читати так, як їх написано, а не так, як це чомусь зручно авторові приміток!

А ось приклад того, як редакція цілком не розуміє автора, приписує йому думку, протилежну авторській. У виданні 1925 року читаємо: «Але зрушити з місця старий театр змогла тільки революція, бо вона зв'язала старі театральні форми з формами старого політичного й соціального життя».

Здавалося б, думка аксіоматична. Революція трактує старі театральні форми як відбиток старого політичного життя; відкидає і перше, і друге, і натомість виникають нові театральні форми, які суть відбиток нового політичного й соціального життя.

У рецензованому виданні 1968 року фразу цю виправлено у той спосіб, що «революція... зв'язала старі театральні форми з формами нового (підкреслення моє. — Л.Т.) політичного й соціального життя». Ще й примітка внизу. «У першодруці помилково — «старого» ред.)».

Після редакції фраза стала алогічною, ніби О. Кисіль перестав розумітися на історичному поступові і почав чомусь пхати «нове політичне життя» у «старі театральні форми».

Чимало огріхів лежить на совісті редактора книги — до речі, його самого перехрестили на титульній сторінці з Петра Перепелиці на Павла Перепелицю.

В цілому видавництво «Мистецтво» зробило гарну справу, видрукуювавши твори О. Кисіля — цієї театрознавчої прем'єри. Саме прем'єри, бо на черзі тепер видання театрознавчих добірок М. Вороного, П. Руліна, О. Білецького, К. Копержинського, Л. Старицької-Черняхівської, В. Резанова, С. Чарнецького та ін. Віриться, що той, хто візьметься за ці конче необхідні для українського радянського театрознавства видання, виявить більшу ретельність.

«Лит. Україна», 13.XII.68 р.

## КУДИ КРУТИТЬСЯ КОЛЕСО?

У рецензії «Початок доброї справи» («Вітчизна», №11) режисер Л.Танюк, розглядаючи видану в «Мистецтві» збірку театрознавчих праць О.Г. Кисіля (1989-1942) під назвою «Український театр», намагається кинути тінь на видавців, звинуватити їх у «спотворенні» тексту.

Як відомо, свого часу, турбуючись за цю збірку, М.Т. Рильський ставив серйозні вимоги перед видавцями щодо творчого й критичного підходу до перевидання театрознавчої праці 20-х років (поет-академік навіть сам відредагував багато сторінок з основного твору Кисіля – нарису про український театр). Чимало зробила й упоряднича збірки Олена Кисіль, хоч її прізвища автор рецензії чомусь не називає. Значну роботу здійснено й видавцями: перевірено за новими даними театрознавства назви творів, на які посилається О.Г. Кисіль, їхні дати, впорядковано бібліографічний покажчик, складений ним же, тощо.

Перевідаючи праці дослідника театру, написані на рівні української радянської театрознавчої думки 20-х років, не можна було не зважити на деякі неточності та хибні положення в його висновках про український театр і не зробити деяких скорочень. Саме це й стало приводом до отого, що рецензент представляє Кисіля як жертву видавців. Для виправдання такого твердження Л. Танюк не гребує ніякими засобами.

Хибні свого часу висновки Кисіля про творчу спадщину корифеїв українського дожовтневого театру (вони подаються рецензентом як «безкомпромісність»), зроблені ним під значним впливом вульгарної соціології (ці висновки про Кропивницького, наприклад, і не подано видавцями), підносяться рецензентом як досягнення... в критиці театру корифеїв. Чого тільки не сказав на адресу видавців Л. Танюк, вони і сякі, і такі, і редактура скорочує в книжці «перше-ліпше (!) критичне слово на адресу драматургів» (а хіба читач не знайде цього на сторінках 111 і 115 нового видання «Українського театру?»), і що вони, мовляв, хочуть «вирівняти колесо».

Але подивимось, куди повертає колесо сам рецензент. Не потрібно, мабуть, нині в масовому виданні вмішувати принизливої для Кропивницького оцінки його творчості, оцінки, яка копіює горезвісні висновки українського буржуазного театрознавства. Чи, може, Л.Танюка влаштовує така «безкомпромісність» Кисіля, коли той писав, що хиби драматургії Кропивницького заляжали «головним чином – від хаотичного-таки і у великій мірі «обивательського» світогляду самого автора», що «Кропивницький своїми поглядами цілком належав до дрібнобуржуазної верстви»? Ми ж вважаємо це не безкомпромісністю, а просто хибними твердженнями.

На сторінці 116 нашого видання в розділі про Старицького випали такі рядки: «Як і Кропивницький, Старицький не утворив драматичних шедеврів, але в загальному ході розвитку нашого театру його діяльність, як на той час, була корисною й потрібною, хоч нині вона і втратила в великій мірі значення, застаючись тісно зв'язаною з епохою, що її породила». Можна сперечатись з редактором книги, чи треба було скорочувати ці рядки, чи тільки зробити відповідну примітку, посилаючись на досягнення сучасного театрознавства в оцінці творчості Кропивницького й Старицького. Але ж не викликає сумніву те, що Кисіль помилявся, заперечуючи без будь-яких застережень наявність визначних творів в обох драматургів. Самобутні, неповторні перлини української драматургії – «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Глитай, або ж Павук», «Доки сонце зійде – роса очі виїсть», «Дві сім'ї» Кропивницького, або такі драми Старицького, як «Не судилось», «Талан», справедливо вважаємо здобутками нашої дожовтневої драматургічної класики.

І непереконливим є твердження Л.Танюка, нібито мірилом вітчизняної драми для Кисіля була зарубіжна драматургія. Йдучи від цього, він і приписує видавцям, які зробили згадану купюру, «хатній патріотизм», ніби вони (видавці) зводять усе до принципу «хоч погане, аби наше».

Дезорієнтує рецензент читача і тоді, коли пише, що редактура, скоротивши X розділ, позбавила сучасного читача уявлення про українську драматургію 1900-1917 рр. Насправді ж читачі «Українського театру» знайдуть у новому виданні й розгорнуту харак-

теристику драматургії згаданої доби, й прізвища всіх драматургів, і характеристики багатьох з них (120-128) стор.).

Зробивши такий закид, рецензент не послався при цьому на примітки до виданих праць, у яких сказано, що в книзі зроблено скорочення «суто літературознавчої частини про деякі драматичні твори 1900-х років, характеристика яких для читача найкраще подана в сучасних працях радянських літературознавців» (стор. 244). Крім, того, Л.Танюк і не намагається розповісти про зміст Х розділу з нарису Кисіля «Український театр», написаного з позицій об'єктивізму. Кисіль не спромігся розкрити, скажімо, глибоко й різнобічно суті винниченківських п'єс, а спинився переважно на їхньому змісті.

Можна сперечатись і з оцінками Л.Танюка деяких приміток і коментарів.

Не секрет, що видання кожної книги пов'язане з певними труднощами, з пошуками, із знахідками і в чомусь прорахунками. Але говорити про це слід серйозно, оцінювати факти з принципових позицій.

ПЕТРО ПЕРЕПИЛИЦЯ,

Ст. редактор видавництва «Мистецтво».



**Лист от Е.К Кисиль из Киева  
12.XII.68**

*Лист від Олени  
Кост. Кисиль*

*Многоуважаемый т. Танюк!*

*Хотелось бы употребить не такое официальное обращение, но, к сожалению, не знаю Вашего имени и отчества, письмо же мое далеко не официально.*

*Прежде всего я хочу поблагодарить Вас за Ваш живой отклик на выход в свет сборника работ моего мужа, Александра Григорьевича Кисилья, появившегося после многих лет вторым изданием. Затем хочу поделиться с Вами мыслями и чувствами, вызванными Вашей работой.*

*Ваша статья, умно обоснованная, явилась для меня авторитетной, т.е. автор ее человек компетентный в вопросах истории укр. театра, и в теории театрального искусства (я слышала, что*

Вы режиссер). Поэтому я обрадовалась совпадению Ваших и моих взглядов по некоторым пунктам издательско-редакторской обработки книги.

Но, увы, это удовлетворение соединяется с большим огорчением. Еще до выхода книги я была очень огорчена теми пропусками, которые сделала редакция издательства.

Я спорила об этом в изд-ве еще тогда, когда можно было изменить многое, но безрезультатно. Теперь же, прочитав Вашу статью, я огорчилась еще больше, п.ч. Вы вскрыли ряд новых, просмотренных мною, недостатков, настолько серьезных, что они прямо таки искажают взгляды Александра Григорьевича. Как Вы пишете, являются «спотворенням поглядів видатного українського вченого на укр. драматургію і театр». Если я добавлю к этому, что являюсь одним из составителей сборника, Вы поймете, как больно мне оказаться среди обвиняемых Вами лиц в «спотворенні».

Несколько слов обо мне как составителе, чье имя, к сожалению, указано на титульном листе, и об истории издания сборника. Девять лет я хлопотала о переиздании работ мужа, хотя инициатива этого дела была не моя, а Института искусствоведения АН УССР. Акад. Рыльский взял переиздание под свое покровительство, обещал предисловие. Интересовался ходом работы редактора, которую отдел театроведения инст-та поручил старшему научному сотруднику отдела т. Костюку, и сношениями с издательством «Мистецтво». Интерес Рыльского к переизданию проявился еще в том, что он сам вторично проредактировал 70 стр. машинописи подготовляемого в изд-во сборника<sup>6</sup>. Но все это не обеспечило отсутствия всякого рода неприятных осложнений и даже срывов. Два раза дело висело на волоске, первый раз при жизни Рыльского, второй раз сразу после его смерти. Первый раз Изд-во вернуло машинопись в Институт с отказом издавать, т.к. книга слишком «академична» для «Мистецтва». Благодаря усилиям М.Ф. и еще некоторых лиц изд-во согласилось взять машинопись обратно через некоторое время. Второй срыв зависел от самого Костюка, кот. сразу после смерти М.Ф. Рыльского — вдруг отказался от незаконченного еще редактирования и сношений с изд-вом, объясняя мне свой отказ «безынте-

<sup>6</sup> Экземпляр с пометками М.Ф. Рыльского хранится не то в Доме-музее Рыльского, не то в Музее Рыльского в И-те литературоведения.



ресностью для нашего времени, бесперспективностью книги» (три месяца до этого этих аргументов против переиздания не было). Допуская даже, что изд-во согласится издавать, Костюк все же отказался. Как видите, как будто все кончено, по крайней мере так казалось мне. Но дело было спасено благодаря ученому секретарю Ин-та Юзвенко Виктории Арсеньевне: она посоветовала мне другого редактора, тоже сотрудника театр. отдела, кот. с охотой взялся за дело и довел его до конца. Ему, как т. Юзвенко, я чрезвычайно благодарна. Оба они были согласны со мной в отношении к пропускам, допущенным редакцией изд-ва. Естественно, что я давала материалы, иллюстрации, непрерывно хлопотала, беседовала и переписывалась с Рыльским и редакторами — вот почему я и отказалась «упорядчености». Не представляя себе компетенции и ответственности упорядчика, радуясь, что на 9-й год хлопот книжка, наконец, выйдет в свет, я, после неудачных попыток отстоять свое мнение, сдалась на усмотрение редакторов изд-ва.

Смысл моего письма Вам не в самозащите и самооправдании, хотя мне и хотелось познакомить Вас с историей издания и моем в нем участии, а прежде всего в признательности Вам за живой отклик на выход книги и за высокую оценку роли моего мужа в истории укр. театроведения. Во-вторых же, мне хочется обратиться к Вам за советом. Тон Вашей статьи, уважение к Александру Григорьевичу, настоящий, а не «хатний» патриотизм, которыми статья проникнута, позволяет мне это.

Я очень просила бы Вас подумать, как быть дальше, что можно сделать для очищения книги, исправления ее недостатков. Ведь недобросовестно предлагать ее с ошибками, пропусками, искажениями студенчеству театральных вузов и работникам театра. На второе издание, исправленное, в Киеве надеяться нельзя. Может быть удалось бы издать ее на русском языке в Москве, если там существует какой-то интерес к укр. театру? На Киев или на Москву ориентируется защита диссертации Вашей супруги о Курбасе?

С искренним пожеланием успеха в научной деятельности Вам и Вашей супруге — уважающая Вас Е. Кисиль.

P.S. Мое полное имя Елена Константиновна, а Ваше?

\* \* \*

*Мій лист до  
О.К. Кисиль.*

16.XII.68

Милая Елена Константиновна!

Спасибо Вам за Ваше письмо. Очень Вам признателен за то большое дело, которое

Вы делаете. Рад, что Вы верно меня поняли и не приняли на себя мои упреки: все те минусы, о которых я писал в рецензии, не касаются ни Вас, ни Р. Пилипчука. Беда в том, что к хорошему делу всегда рады примазаться приспособленцы и полупрофессиональные люди. П. Перепелица – я его лично не знаю, и каков он человечески, сказать не берусь, профессионально не подходит для редактирования работ Александра Григорьевича. Ведь эти работы – не мне Вам говорить – целая эпоха в украинском театроведении. И в упорстве П. Перепелицы я вижу продолжение той линии, которую долго вели (и ведут!) люди типа Н.К. Йосипенко и Ю.Г. Костюка, пытаюсь всячески опорочить и умалить и значение А.Г. Кисилья, и П.И. Рулина, и др. Ведь как только А.Г. займет свое место в ряду ученых, многим придется потесниться и «сойти с портретов».

Пишу об этом еще и потому, что в то время, как Вы писали мне свое письмо, наш общий друг П. Перепелица напечатал в «Літературній Україні» весьма недостойную реплику в мой адрес под названием «Куди крутиться колесо» (газета за 13.XII). Я не буду полемизировать с ним, так как дело не в том, чтобы выяснять отношения, а в том, чтобы достойно издавать вещи, которые стали исторической ценностью. Неприятнее всего, что он спекулирует в своей реплике Вашей фамилией; именно поэтому я рад был получить от Вас письмо, в корне противоречащее перепелициным измышлениям.

К сожалению, статья моя в «Вітчизні» довольно основательно сокращена; поэтому высылаю Вам ее оригинал, где более подробно говорится о многих деталях.

Спасибо, что Вы познакомили меня с историей издания книги. Много я знал, так как еще при жизни Макс. Тадеевича разговаривал несколько раз с ним об этом: речь шла тогда об издании целого цикла театроведческих работ, и книга А.Г. была первой в этом списке.

Теперь о второй части вашего письма на тему «как быть дальше».

Пока последнее слово осталось за Перепелицей: в таком случае издательство поступило верно, сократив материал, и при переиздании все будут на это ориентироваться. Мне кажется, что последнее слово все-таки нужно будет сказать, – каким образом, я еще не знаю. Но это важно, так как даже в случае издания книги в Москве всегда найдутся какие-нибудь Костюки, которые «подадут сигнал» и напишут, что вот-де была дискуссия, которая и т.д.

Но хватит об этом: это довольно скучное занятие – писать о перепелицах. Пусть их.

Мысль об издании книги в Москве у меня уже возникала. Это сделать необходимо. И я думаю, что «Искусство» заинтересуется этим. Но – дайте мне некоторое время подумать, с какой стороны подойти к такому серьезному делу. Я сейчас должен уехать на полтора месяца из Москвы на постановку; возвращусь в конце января, и тогда энергично за это возьмусь. Полагаю, главную помощь в издании книги на русском языке окажет Александр Йосифович Дейч. Украинское издание у него есть, с Вашим мужем он дружил, и мы с ним на эту тему предварительно разговаривали. Сейчас они с женой в Будапеште, к Новому году возвратятся, и тогда Нелля (моя жена) поговорит с ними о русском издании Кисиля.

Думаю, что все будет хорошо. Но – тьфу-тьфу...

Всего Вам наилучшего.

Привет Вам от моей жены. Защищаться она будет в Москве, – тут все гораздо проще, да и уровень мыслительный выше, чем у господ перепелиц.

(Л. Танюк)

\* \* \*

**Луцьк.** Батьки Були у Галі в Дягові до 16.XII. Батько називав малу Віту Оксанкою і давав мудрі поради в їхньому зведенні хати («з доброго матеріалу») («3 великі кімнати, кухня, коридор, ванна і комірчина») – «дім стоятиме 200 і більше літ».

\* \* \*

**До видавництва «Мистецтво»  
16 грудня 1968 року**

*Добрідень, Вікторе Сергійовичу!*

*Передаю Вам н'єсу В. Розова. Справи з нею в Москві ще не вирішились. Заявки на неї в Міністерстві є від 6-и московських театрів, які змагаються за право поставити її першими (вахтангівці, «Современник», театр Завадського, МХАТ, Малый, ЦДТ). А може, їх всіх випередить у Ленінграді Товстоногов, – н'єса йому подобається і він ввів її в репертуар. З Розовим я розмовляв про переклад; він не заперечує, але радить дочекатися, доки буде ЛПТ.*

*Але, Вікторе Сергійовичу, прошу цей примірник н'єси повернути; воно не горить, та він мені потрібен – я теж ставитиму цю н'єсу наприкінці сезону.*

*Прочитав статтю П.Перепелиці. Він ображений, а дарма. «Мистецтво» справді зробило гарну справу, видавши Кисіля, і можливо, йому й не подобається, що його особисто (Перепелицю, а не видавництво) я трохи покритикував, – але: «Платон мені друг, а істина дорожча». Кисіль був гідний того, щоб Перепелиця з ним рахувався. Багатьох прикростей можна було б уникнути, якби він підійшов до діла принциповіш.*

*Звичайно, мене здивував тон його зауваження в «Літ. Україні»: пахнуло чимось не дуже коректним. Але – то його справа. Тим більше, що водночас з номером «Літ. України» я одержав листа від упорядниці книжки, Олени Костівни Кисіль, – вона з моїми заувагами на адресу книжки згодна. Тому вважаю виступ П.Перепелиці в газеті не відповіддю видавництва в цілому, а – його приватною думкою, з якою мені нема підстав погоджуватись.*

*А може я помиляюсь? Тому конче хочеться знати, як слід ставитись мені до цієї його публікації. Чи Ваш колега просто випустив «зайву пару», якої в нього забагато зібралось (на мою адресу), чи – «продовження буде»? Тому: чи виходить у збірці про Крушельницького моя стаття? І друге – як з гонораром за Крега? За видавничими правилами ми мусимо одержати за книжку Крега 60 відсотків гонорару, – рукопис здано.*

Не лайте мене за те, що я ставлю ці питання поруч з публікацією П.Перепелиці в «Літ. Україні»; але оскільки відповіді на них не маю, хочу сподіватися, що «продовження не буде».

На все добре.

Вітання Олегові Івановичу.

Л. Танюк.

\* \* \*

**До пані Орісі Стещенко:  
17.XII.68 року**

*Дороженька наша самотнице!*

Дякую Вам за Неллю, що Ви її відправили до мене «наложеним платежом». Долетіла вона добре, і хоч втомилась, та цілий вечір щебетала про київські новини. І навіть не хвора – от хіба що голова часом болить; це та грипа, якої вона не вилежала.

Прочитав я в «Літ. Укр.» товариша Перепелицю; годі й казати – нічим він себе не доповнив. Бо виявив стільки ж інтелекту, скільки й у своїх коментарях до книжки.

От лишень мене що цікавить. Чи це він просто випустив «зайву пару», якої в нього проти мене багато набралось, чи – «продолжение следует»? Може, це та рукавичка, яку кинуло мені видавництво «Мистецтво», щоб викинути мене з книжки про Крушельницького та зняти книжку Крега? Чи вгамуються вони – «вот вопрос»?

Рецензію Вашу на Крега Нелля привезла. Та от лихо – цього примірника вона мусить повернути видавництву. Чи нема у Вас, пані Орисенько, ще якого примірника, який міг би лишитись у нас «на вечное пользование» – щоб ми могли допрацьовувати рукопис? Як є, дуже прошу – вишліть.

А найцікавіше: одночасно зі статтею Перепелиці одержую листа від упорядниці книжки, дружини О. Кисіля Олени Кисіль. Вона мешкає у Чернігові. Вибачається за ті промахи, що є в книжці, за пропуски, які зроблено було «незважаючи на мої протести» (цитую її) і висловлює **солідарність** зі мною; радиться, як тепер бути далі і як виправити книжку чи мо' перевидати її, щоб Кисіль дійшов до читачів (зокрема, студентів театр. вузів) – незіпсований. Такої свині Перепелиця не сподівався!

Але я не опускатимось до дискусії з ним. Нема чого марнувати час. Шкода лишень, що останнє слово – за Перепелицею; але воно таке несерйозне, що лишень збуджує цікавість і до книжки Кисіля, і до пропусків. Читачеві (знавцеві) кортить пошукати старе видання й прочитати, що ж говорить Кисіль і про Винниченка, і про Старицьку-Черняхівську і т.ін. А це шкода, що «Вітчизна» катастрофічно скоротила і «виправила» мою статтю про Кисіля – тоді Перепелиця не міг би так жонглювати словами.

Отже, завтра їду до Смоленська. Ставитиму там повість Віля Ліпатова «Сільський детектив». Вона друкувалася в «Знамени» (№10 та 11 за 1967 рік). Повість – непогана. Це – така собі лірична пародія на детективи. Сільський міліціонер Аніскін – добряга, товстий, лагідний – трохи нагадує незворушного Мегре, зліпленого разом з Холмсом.

У когось вкрали акордеона, то він розслідує цей злочин; виходить воно кумедно. Але наскільки гарна повість, настільки слабка інсценівка, що її зробив сам автор: він просто повиписував з повісті всі діалоги, не нанизавши їх на одну чітку логіку дії. Треба буде ліпити виставу стрижнево з нічого: каркасу нема. Є лише матеріал, яким можна той каркас заливати. Спробую зробити виставу, бо – треба випустити прем'єру наприкінці січня: стислість строків, як ви самі розумієте, мені до вподоби.

Отже, виїду туди (як нічого не трапиться).

У Москві деякі зміни. Помер Рубен Симонов. Його сина, що був на посаді головного режисера Малого театру, призначили головним режисером у Вахтангівський театр на місце батька. Звільнилося місце головного режисера в Малому. Туди планують перевести Равенських з театру Пушкіна. А у мене з Равенських весь час тривають переговори щодо постанови чогось у нього. І вчора він (з Неллею ми сиділи в нього до третьої години ночі – заговорив нас мало не до смерті) клявся, що візьме мене до Малого театру, якщо його туди призначать. Але Малий театр – сьогодні такий базар, що мистецтва там сподіватися не можна. Та й Равенських – чоловік зрадливий, я йому не дуже вірю. Ні в його ідею реформи Малого театру, ні в саму можливість такої реформи, ні в мою участь у цьому. Проте – втік не втік, а побігти можна. Поїду поки що в Смоленськ; як буде треба, він мене знайде.

В цій же папці Люда передасть Вам і мою статтю-рецензію на книжку М.Куліша, – ту, що лежить у «Літ. Україні». Зі всього знати,

що «Літ. Україна» мене **не друкуватиме**. Але рецензію хотів прочитати Г.П. Кочур. Передайте йому. Шкода, лежатиме без діла. Рецензія хоч і не проблемна, проте там є деталі щодо видання п'єс Куліша, які слід було б видавцям знати.

Тримайтеся. Все одно наше колись буде зверху.

Цілуємо. Нудимося без Вас. Ви ж наша дорогенька; знаємо, як Вам самотньо, і тому рвемося до Києва. Та поки нічого не виходить. Принаймні, поки що я буду в Смоленську. А там буде видно. Ще раз – будьте нам здорові й веселі.

Лесь

\* \* \*

**До Л. Болобана у Харків:  
17.XII.68 року**

Шановний Леоніде Вітовичу!

Вчора одержав Вашого рукопису (у двох примірниках). Дякую. Ще не встиг, звичайно, ретельно прочитати. Але переглянув.

На жаль, кілька авторів ще затримують свої роботи, і тому довелося перенести здачу рукопису книжки на березень (їду зараз на грудень-січень ставити виставу). Отже, працюватиму над рукописом у лютому.

Ще раз дякую. Як Ваша п'єса?

Вітання Вам від Неллі.

З пошаною –

(Л. Танюк)

\* \* \*



**Від Неллі з Києва –  
20.XII.1968.**

Дорогенькі мої, як Ви там?

Я поки що ще нічого майже не встигла зробити – архів Академії закритий (ремонт), а в газетний – важко пройти, великі черги за місцем.

Живу у п. Орісі. Все гаразд. Була вдома. Мамі вже кортить поїхати до Москви, вірніше – до малої. Як там наша крихітка? Чи не хвора? Черкни. Я вже домовилась з мамою на наступний раз про мою подорож до Києва.



...Щодо радіо, тебе буде представляти сам Кочур. Записати тебе у Москві не можна, це треба на особливому стаціонарному магніфоні. Було б добре, якби ти вирвався.

Мій коханочку, любий, хай тобі щастить! І донецці!

Ось п. Оріся каже, щоб ти приїхав, бо в неї вже величезна туга за тобою (і в моєї Люди), та ще й шафа поламалась... а без тебе, сам розумієш. Хіба це не серйозний привід?

До речі, купи, якщо є – десяте число «Театру» для пані Орісі.

Ти знаєш, у 12 числі «Прапора» майже без купюр вийшла стаття п. Орісі про Л.(еся) К.(урбаса). І в №1 «Вітчизни» – замітка із спростуванням невірною фактажу М. Станіславського.

Гірняк продовжує писати дуже гарні цікаві листи... І про нас допитується, і шле нам вітання.

З Йосипенком усе лишилося як було. Ходить королем. Бо не змогли, як і завжди, об'єднатися. Плюс – там чекають змін у ЦК. Скаба був у Москві з черговим доносом на Шелеста. Він поки у ЦК.

Були у нас Світличні. Яка Іван чудова людина! І Льоля. Я закохана. Розповім. Радіти нема чого.

Ось і все.

Як Валентина Григорівна? Замучили ви її остаточно? Хай вибачить. Я її цілую і дякую їй.

Всі справи почну з понеділка. І з п'єсою і т.ін.

Дуже люблю і сьогодні, і «лата», і «післялата...». Вітання Володі Загоруйку, Емоці, Кирилові.

Цілую своїх рідних.

Ваша Нелка.

\* \* \*

Мій лист до Н.К. Віч  
21 грудня (Смоленськ).



**1968, 21 грудня, субота,  
7 год. ранку. Смоленськ**

Сьогодні об 11-ій ранку перша репетиція. Виголошуватиму тронну промову, потім усіх відпущу, лишуся з однією сценою і працюватиму, засукавши рукави.

Театр – часів «излишества», великий, нерентабельний, і відтак зовсім не «камерний», як потрібно для цієї повісті. У день мого



приїзду вийшла прем'єра «Золотої карети» Леонова в постанові Л.Г. Щеглова. Є непогані акторські шматки. Ніякий художник. На жаль, він же буде оформлювати і мою виставу. Він з декоративного цеху, виконавець, і як на мене, хлопець боязкий. Але децю я вже придумав, проблема лише в тому, чи зможе він це намалювати.

Мешкаю у готелі «Росія», № 224. Номер мого телефону – 36140. Фінансові справи ми ще не узгодили. Здається, сьогодні підписую угоду. За готель доведеться трохи приплачувати самому, бо в них там є якась норма, понад яку вони не можуть платити. Але угоду укладаємо десь між 500-700 крб; поки що все тривке, і я не певен, що фінал буде непоганим. У театрі розбрат і розлад.

Завліт Люся після третьої фрази докинула щось про Курбаса, а коли я сказав, що моя дружина пише дисертацію, то вона пояснила мені: «В Москві з ним має справу лише одна людина – Неллі Корнієнко...» Бачиш, яка в тебе популярність після статті в «Театрі»? Люся – учениця Сахновського-Панкєєва, отже, він їй про Україну щось розповідав.

У перший же день режисер Л.Г.Щеглов поцікавився, що там у мене «трапилось в ЦДТ»? Я популярно пояснив, що пішов з театру в зв'язку з конфліктом Шах – Кнебель. Цей Щеглов учиться в лабораторії Завадського, – на днях їде до Москви на заняття. Отже, як повернеться, розповість багато нового. Їде до Москви небавом і директор театру Кабанов. Теж, як повернеться, децю зможе мені розповісти...

Ще деталь. Дружина Щеглова – драматургесса. І от який цікавий збіг обставин: її п'єсу «Дівочка и апрель» ставить Некрасова в ЦДТ; вона репетирує п'єсу вже з осені, випускатиме десь у лютому. Отже, тут ще й такий зв'язок.

Але – я все одно думаю поставити повість Ліпатова. Навіть з'явилися деякі нові ідеї. Найдужче приваблює те, що мало часу «на раскачку».

Як, зайчення, твої зубні та всякі інші болі? Коли тобі знову болітиме (а я думаю, що вже нічого не буде – я ж поїхав!), то ти чаклуй на мене. Все одно мене нічого не бере.

На Новий рік приїду обов'язково. Це вже скоро – лишилося чекати з тиждень. Якого числа буду – напишу ввечера.

Якщо захочеш написати – краще за все: Смоленськ, гос. драматический театр, мені. А можеш і не писати, – на Новий рік буду вдома – то більше розкажеш.

Цілую тебе дуже-дуже! Не сумуй мені і не казися з малою; вона гарна дівчинка. Хай буде весела – і мама, і доня. Пиши свій розділ. Вітай Вовку. В.Г. подзвони якось і розкажи їй, які в мене справи (головне про «Девочку и апрель» (щоб часом від Некрасової не одержав якої капості випадково).

Люба моя! Будь!

Твій Кизи-кизи!

Вже поздоровляй усіх з Новим роком, бо не встигнеш.

Л.Т.

Мій лист 90  
Н.К. Вік 21 грудня  
(Смоленськ)



\* \* \*

**Смоленськ.**  
**Субота, 21.XII.68 р.**

Добрідень, мої дівчата!

Почну з кінця. Вечір. Я щойно повернувся з концерту. Був тут у бібліотеці сонатний вечір (скрипка, рояль) – Бетховен, Моцарт, Шуберт, Франк. Скрипка – молода виконавиця, дружина художника моєї вистави. Грала вона нервово, рвучко. Не казна-як технічно, але – темпераментно. Ліричні місця пробігала ніби між іншим; зате в бурхливих шматках давала собі волю і забувала про зал. Чорна, худорлява, з запалими очима. Розхвилювала мене (! – так-так!).

Режисер тутешнього театру приніс мені прочитати п'єсу, яку його дружина Тамара Ян написала ніби-то для Марецької. Завтра її прочитаю, бо репетицій у мене нема. Ні в неділю, ні в понеділок.

А вдень була репетиція. Перша. Невеличка. Актори – найкращі! – гідні жалю. А що тоді говорити про гірших? Проте – скаржитись рано. Найгірше ж – майже всі постійно зайняті, ні з ким репетирувати.

Угоду ще не підписали. Відклали на понеділок.

## ПРИКАЗ

по Смоленскому Государственному Драмтеатру

г. Смоленск

21 декабря 1968 г.

Принять к постановке инсценировку Липатова В. «Деревенский детектив»:

Режиссер Танюк Л.С.

Художник Попов Ю.И.

Ассистент режиссера Чередников С.А.

Пом. режиссера Никольская А.Я.

Радио Поваренков В.

Назначить исполнителей действующих лиц:

Анискин – засл. артист РСФСР Чередников С.А.

засл. артист РСФСР Юкляевский А.А.

Поездников – артист Александров М.А.

арт. Завистовский К.К.

Иван Иванович – арт. Кузнецов Е.М.

арт. Никифоров А.Г.

Сергей Тихонович – засл. артист БМССР Федоров Б.П.

Пирожков – арт. Макаров В.И.

Панка Волошина – арт. Лобанова Л.Ф.

арт. Тарасова В.А.

Яков Кирилович – арт. Царев Н.Н.

Дуська – арт. Мартемьянова И.Л.

арт. Сичкарева Л.А.

Сторожевой – арт. Поляков Н. Александр.

арт. Сердюк В.И.

Панькова – арт. Завистовская Г.А.

Снегирева М. Родионовна

засл. арт. РСФСР Шошенкова Н.П.

Паньков – засл. арт. Кабанов В.М.

Санька – арт. Мазурин В.А.

Борис – арт. Крылов В.Ф.

Сопыряев – арт. Али-Хусейн М.Я.

арт. Падвайский Б.М.

Лещинский – арт. Куралин А.А.

Власенко – арт. Поляков Н.А.

Дед Крылов – арт. Мацкевич Б.Ю.

Людмила – арт. Евтюшкина М.М.

Колхозницы – арт. Власова Е.Н.

арт. Белова В.Н.

арт. Снегирева М.Р.

арт. Тарасова В.А.

арт. Лобанова Л.Ф.

Начало работы 21 декабря 1968 г.

Сдача 29 января 1969 г.

Премьера 31 января 1969 г.

Директор театра Кабанов В.М.

Утверждаю:

директор театра  
Засл. арт. РСФСР  
Кабанов В.М.

## ДОГОВОР

г. Смоленск

21 декабря 1968 г.

Смоленский Государственный драматический театр, именуемый в дальнейшем «Театр», в лице заместителя директора театра Чукаленкова Б.А. с одной стороны, и режиссер Танюк Л.С., именуемый в дальнейшем «Режиссер», с другой стороны, заключили настоящий договор о нижеследующем:

1. Театр поручает, а режиссер принимает на себя обязательства поставить на сцене пьесу В. Липатова «Деревенский детектив».

2. Работу над постановкой спектакля Режиссер обязан провести в период с 25 ноября 1968 г. По 31 января 1969 г.

3. Театр поручает Режиссеру:

1. Разработать режиссерский план постановки.
2. Составить репетиции и проводить их с актерами.
3. Координировать постановку декорации, света.
4. Осуществлять радиозаписи к спектаклю.

4. За указанную в § 1,2 настоящего договора работу театр уплачивает режиссеру 420 (четыреста двадцать руб.).

5. Кроме этого, театр поручает Режиссеру осуществить редакцию пьесы в совместной работе с автором над сценическим вариантом.

6. За указанную в § 5 работу Театр уплачивает Режиссеру дополнительно 180 (сто восемьдесят) рублей.

7. Итак в целом за указанную в § 1,2,5 настоящего договора работу Театр уплачивает режиссеру 600 (шестьсот) рублей в следующие сроки:

- а) при подписании договора 25 % с договорной суммы;
- б) после выхода на сцену 25 % договорной суммы;
- в) после сдачи спектакля Художественному Совету и Управлению культуры 50 % договорной суммы.

8. Театр предоставляет режиссеру для выпуска спектакля на сцене 14 календарных дней.

9. Сдача спектакля производится Режиссером руководству и Художественному Совету театра. Все исправления и предложения по спектаклю выполняются режиссером без дополнительной оплаты.

10. При несдаче режиссером спектакля в срок установленным в § 2 договора по причинам зависящим от режиссера. Театр вправе договор расторгнуть и взыскать с режиссера выданную ему согласно договора сумму. Если постановка не будет принята Театром или постановка будет осуществлена вследствие запрещения вышестоящими организациями, Театр вправе договор расторгнуть. В этом случае суммы, выплаченные Режиссеру на момент расторжения договора, возврату не подлежат.

11. Все споры по настоящему договору разрешаются в судебных инстанциях по месту нахождения Театра.

12. Юридические адреса сторон:

Театр – г. Смоленск, ул. К. Маркса, 4.

Режиссер Танюк Л.С. – Москва Б-61, Большая Черкизовская, кв-л 8-11 корпус 3, кв. 45

Паспорт ХУ1ГК № 581692 выдан Печерским отделением г. Киева 14 марта 1960 г.

Подписи

Директор театра

М.П.

Режиссер

\* \* \*

*Москва, Танюку.*

*Дорогий друже, заходив до театру, думав, що побачу, але тільки дали мені адресу.*

*Бажаю бачити й одержати автограф твоєї збірки. Я привіз її з Київa. Дуже прошу задзвонити до пост.представництва України 5-9-42-01 (Станіславського, 18. кімната 13).*

*Відіжджаю в понеділок – вівторок.*

*Володимир Барановський.*

27 Décembre

Ma chère cousine

La vie s'écoule sans histoire,  
c'est toujours le même  
travail quotidien, avec  
maintenant quelques  
jours de vacances pour  
les fêtes du nouvel an,  
ce qui me donne le temps  
de vous écrire pour vous

dire que je pense souvent  
à vous et que j'e  
vous envoie mes

Meilleurs Vœux

de bonheur, santé  
et vie tranquille  
pour l'année 1969.

Et je vous embrasse  
très affectueusement  
ainsi que votre mari  
Votre cousine Marie

Вельмишановний  
Листо!

Недавно одержав Вашу Бандеру.  
Дякую, урешто було одержати від  
Вас віталь. Спеціально дякую за  
збірку Ваших поезій.

Недавно я Вам вислав Бандеру  
з прогресивним тіворам сучас-  
ного театру. Надіюсь, що Вам  
придаються!

Другим разом постаратися  
написати про Ното Карк і театр.

З приходом нового Ролу  
переслано Вам побажання  
Веселих Свят та Щасливого  
Нового і Школьного Ролу.

Ваш Мико

\* \* \*

Неділя, 22.XII.68 р.

П'єсу Тамари Ян (зветься вона «Мать чужих детей, или женщина идет по городу») прочитав. Це – з категорії «дамської» літератури. Купи не держитись. Нема каркасу. Діалог – нічого, але все вельми поверхово.

Нема поки що каркасу і в моїй п'єсі. Сиджу, дописую. Вставляю нові сцени, діалоги, «деталі». Хочу вибудувати принаймні «детективну» лінію, щоб було за чим стежити. А вже потім – намагати-мись руйнувати і пародіювати детектив.

Цілую тебе й малу. Якесь апатія часто гостить у мене – тоді нічого не хочеться робити.

Але – приїду й усе розповім. Вітай всіх.

Скучив за Тобою, і боюсь, що тобі без мене теж самотньо. Чи ж ти знову не хворієш?

Не треба!

І хоч зрідка – виходь на повітря, бо зачакнеш!

Цілую.

Я.

Зателефонуй у ВУОАП.

Уяви собі – щодня роблю зарядку і навіть заново вчу французьку. Правда, без особливо помітних успіхів!

\* \* \*



**Листи від Н. Танюк з Луцька.  
22.XII.68.**

*Дорогие Леня, Нелля и Оксаночка!*

*Как вы там живете? Мы уже дома, приехали в четверг, четыре дня тому назад. В дороге, конечно, не обошлось без приключений. Самое трудное у них – это посадка в Мене на ленинградский поезд, который стоит всего 5 минут, а людей уйма. Да и расстояние между перроном и ступенькой вагона очень большое. Ну так когда Олег и папа подсаживали меня в вагон, так сдавили мне грудь, что я сначала вообще не могла дышать и думала,*

что раздавили грудную клетку. Но, по-видимому, ребра все-таки целы, хотя глубоко вздохнуть и особенно чихнуть очень трудно и до сих пор. Папа первое время сочувствовал. А теперь говорит, что я притворяюсь.

У Гали сейчас все благополучно. У нее сейчас есть женщина, которая и за ребенком хорошо смотрит и в хозяйстве помогает. Живет у них уже два месяца. Удалось им ее заполучить благодаря тому, что с ней плохо обращался сын — пьяница, и она просто ушла от них. Так что нет «худа без добра», хотя конечно не исключено, что она может помириться с сыном и вернется к нему. Виточка очень мила, очень похожа на Галю, когда она была в таком возрасте, хотя есть сходство с Аликом. Вовсе она не такая крупная, как писала Галя и благодаря чему у нас с Нелей сложилось неправильное представление о ее размерах. Обувь она сейчас носит № 22 и прекрасно гуляет в Оксанкиных самых первых ботинках резиновых. Платья 26 размер. Если будете им что-нибудь посылать, то вложите старые Оксанкины теплые кофточки, там есть такая голубая с красным кантиком в том чемодане лежит, куда я сложила все ненужные Оксанкины вещи. У Гали с Олегом по всем вопросам трогательное единение, Галя не противоречит Олегу, хотя не всегда с ним согласна. Дом внешне уже закончен, покрыт, остались все внутренние отделки. Работы конечно много будет всякой очень и денег тоже пойдет еще много. Строят они вплотную к старому дому, так что один ход совсем закрыт.

Вообще сейчас Олег больше бывает дома по вечерам и немного больше стал интересоваться домашними делами. Виточка, когда он приходит, уже не сходит у него с рук. Мальчики выросли, оба худые. Учатся ничего, но так как в школе вообще никто не хочет учиться, то Гале больших усилий стоит держать Сережу на высоте. Галя очень жалуется на дисциплину в старших классах, а ее ведь еще лучше слушают.

Погода у нас около нуля. Все время не было снега вообще. Там, у Гали поля немного покрыты снегом, но морозов больших не было. А вот вчера выпал большой снег, но кажется опять растает, потому что морозов нет. А как у Вас? Нелли, очевидно, уже давно приехала. А как твои дела, Леня? Как Оксанка, уже полностью на круглосточном? Не скучает? Не страдает от «запеканки»?



*Как поживают Загоруйки? Передайте им наш самый сердечный привет.*

*Пишите подробней о себе. Целую Вас крепко.*

*Мама.*

*От папы привет. Завтра поедем за Колей.*

\* \* \*



**Смоленськ.  
23.XII.68 р.**

*Ріднесенька моя!*

*Вчора ніяк не міг додзвонитися до В.З., спитати його, як ти, як мала. То уже вранці говорив з В.Г., вона сказала, що все гаразд, що всі вони вчора були у вас. Я радий дуже, що Люся приїхала. Скажи їй, що я цілую її і дуже жалкую, що ми з нею розминулися. Приїду 29-го, вона навряд чи ще буде. Хай розкаже все в подробицях – про себе, мені цікаво. Такі ж глибочезні в неї очі й такі ж сумні? А як Юра? Він уже великий чоловік, чи ні? А які вистави їй поталанило побачити?*

*А мою листівочку передай Оксані. Хай вивчить цього віршика – приїду, то зіграє мені цю сценку «в театрі».*

*І як, Нель, виходить у тебе з тим, щоб писати? Лишається час? Чи взяла ти у Рудницького копію його рецензії? Обов'язково вибери хвилину й напиши пані Орісі (якщо ще не написала), а то їй, звісно, тоскно.*

*Я? Вчора – ми з художником непогано попрацювали, і – вистава намітилась. Набула форми. А сьогодні він обіцяв уже все те намалювати. Але – нічогосінько не зробив! Біда та й годі. Він, бач, ще і художник-декоратор в цеху, отож цілий день щось там клеїв. Через те й не встиг. А для мене день минув. Понеділок – вихідний, і з акторами я нічого не робив. Лише писав інсценівку. Теж – лихо буде, якщо Ліпатов не погодиться з переробками, а їх дуже багато, а буде ще більше.*

*Бо інсценівка Ліпатова – нічого спільного з дією не має. Він типовий прозаїк; і може статися, що не сприйме моєї редакції – піде на скандал. А не робити по-своєму я не можу. Коли приїду на Новий Рік, мушу зустрітися з ним і про все домовитись.*

Сьогодні угоду ми склали, але ще не підписали. Проте 25% вони мені виплатили. Підпишемо завтра. Сума – 600 крб.

Режисер Щеглов поїхав до Москви. Повернеться десь тоді, коли я буду в Москві. Зустрінемося ми з ним лишень 2-го; цікаво, що він привезе з Москви, які новини. Адже він зустрічатиметься з Завадським, Марецькою. Буде в ЦДТ (зустрінеться з Некрасовою). Везе Марецькій п'єсу своєї дружини і пропонуватиме їй, щоб ставив я (хоч розмова у нас з ним була така, що я більше говорив про недолік п'єси). Побачимо.

Дехто тут (зав. трупною) робить спроби просватати мене на головного режисера. Сміх та й годі! Цілую свою Ласту, свою любу дівчинку.

Скоро!

Твій, тільки твій!

Спитай у Вовки, як звуть його сина.

– Кі-лі-ка!

– Як-як?

– Кі-лі ка! Кі-лі-ка!

Еммі, Вовці і В.Г. – вітання.

Л.Т.

\* \* \*



**24.XII.68 р.**  
**Смоленськ.**

Люба моя дружинонько! Пишу – і сміюся. Чо-гось, справді, мені цілий день смішно сьогодні.

Комедійний день.

Почалося з того, що на ранкову репетицію з 3-х викликаних акторів не з'явилася 2-оє. Серед тих двох – парторг. Третій викликаний сидів, кліпав очима й казав: «О тепер парторг спізниться й казатиме, що його викликали в обком». Точнісінько так і сталося. У перерві той же парторг нарешті з'явився в театр – але з новиною – неприємною. Був він, мовляв, в обкомі, і там йому порадили відмінити виставу «Деревенский детектив» – не ставити. Чому? Бо фільм з цією назвою (на тому ж матеріалі) закінчено, головну роль грає Жаров, і прем'єра фільму відбудеться в січні; і тоді ж приїде Жаров з акторами; одне слово, після фільму глядач в театр не піде, отож не

варто й починати репетиції. Звістка ця з'явилась в театрі, поширилась – і скрізь запанувало: робити нічого, треба складати зброю. А угоду зі мною досі не підписали (машиністки не було – нікому, ти ж розумієш, було надрукувати!).

Але тут на сцену виступив дипломат на прізвище Танюк. Перш за все він зробив перерву у своїй репетиції, наказав акторам повторювати ролі; хуленько знайшов «машиністку» (завліта Люду), і попрохав її надрукувати угоду. Вона це миттю зробила. Тоді Танюк взяв примірники і пішов до зама. Зам. підписав. Далі пішов до директора. Директор, не знаючи нічого про цю новину (вони з парторгом ще не зустрілись, бо парторг спізнившись на репетицію, наполегливо повторював текст ролі і випишував додатки до неї) угоду затвердив і прибив на ній печатку. Оскільки ж аванс вони мені вже сплатили вчора, то пів справи було зроблено.

Потім я поговорив з директором про те, що керівники області негосподарськи підходять до справи – краще було б просити їх відмінити демонстрацію фільму хоч би до кінця січня, чи навіть лютого. Тоді і театр мав би гроші, і кіно нічого не втратило б. А ще краще було б дочекатися виходу II серії фільму й показувати дві серії зразу.

Переговори директора з кінофікацією не дали нічого, а в обкомі обіцяли подумати...

Однак «подумати» було для мене малою гарантією, і я зробив другий крок. Дав директорові московський телефон Віля Ліпатова і попросив, подзвонивши йому, сказати: «Так, мовляв, і так. Якщо ви приїдете з фільмом, ми змушені будемо п'єси вашої не ставити. Зробіть так, щоб прем'єру фільму призначили не в Смоленську, а в Калузі». Директор дзвонив. Автора в Москві не виявилось, але його дружина обіцяла той конфлікт залагодити.

Отакі ми дипломати! Воістину, один битий сімох небитих вартий. Як воно там не є, в театрі вирішено прем'єру готувати; буде чи не буде фільм – байдуже.

А п'єсу написав – цільнішу, – наполовину сам усе довигадавав. Тепер нова історія – аби автор не підняв скандалу, що ми так багато переробили. Вистава намічається; якщо актори не підведуть, бо надто вже награвть. Неорганічні. Та й часу обмаль.

От тобі й причина сміху мого. Сьогодні я день виграв. Що буде завтра?

Цілую. Люблю. Л.

**24.XII.68**

Телефонував до Луцька – і раптом! – трубку бере Микола. Голос упевнений, хоч і почувається втома.

– Радий тебе принаймні почути. Виписали 22-го – були якись лікарі зі Львова, дали свій висновок – і я вдома. Схуд – не впізнаєш. Не хочеться нікого бачити. Запишусь в бібліотеку.

– А як Олика?

– Місце гарне, – замок, пейзаж. Але санітари – тупі як бандити, їх і лікарі бояться. Явно служба, не при телефоні буде сказано.

– Як батько?

– Маразм. Мама ще жива, розум світлий. Але обоє всього бояться. За маму тривожно – її там у Мені пом'яли, біль у грудях. А до лікарів не хоче.

Розмова недовга, та я нею задоволений. Питав навіть про Дубчека.

Запевняє – надалі все буде гаразд.

Треба вирватися туди. І мені, і Неллі.

P.S. Навіть передав вітання Володі, Еммі й Кирюші. Сміється, що батько в Дягові називав Віту то Оксаною, то Светою...

Це йому батько сам розповідав – як анекдот.

\* \* \*

**Листівка від Неллі в Луцьк:**

**25.XII.68 г.**

*Дорогие наши, поздравляем с Новым годом, желаем вам здоровья, счастья, радости!*

*У нас дела неважны, т.к. Оксана заболела, Леня в Смоленске, я одна и, конечно, не только писать, а просто выйти из дома, хоть на самое минимальное время, не представляется возможным. Это просто грипп у нее, но придется, очевидно, минимум дней 10 быть дома.*

*Мама сможет приехать, наверное, в январе, после.*

У Лени договір ще не підписан і я взагалі дуже боюсь, що все «лопнеть», а тоді надо йому буде, очевидно, їхати в Минск.

Как і що буде — не ясно ще і сьогодні. Ну, цілую Вас. Всего доброго.  
Ваша Неллі.

\* \* \*

## Лист від Л. Болобана з Харкова.

29.XII.



Вітаю Леся Степановича з Новим 1969 роком.  
Зичу Вам з Неллі здоров'я і найкращих творчих успіхів.

Вчора одержав від Вас листа й одразу пишу: щоб довідатися від Вас, де Ви будете протягом цих двох місяців. Я зрозумів, що Ви виїдете кудись для постановки.

Тим часом я маю приїхати до Москви наприкінці січня або в лютому з своєю новою п'єсою. Та й планував (і зараз жду) Вам в першу чергу цей свій твір по-ка-за-ти. Напишіть (коли можна) точніше, то я надішлю Вам текст. Хоч зараз лише дописую останню завісу й ще на машинку.

Охарактеризую в двох словах це моє дитинча.

Драматична поема — себто віршами: 5-стопний ямб. XI сторіччя — себто знову Київська Русь. Але дія відбувається в Парижі — навіть й перша (офіційна) назва п'єси «Паризька сюїта». Це про доньку князя Ярослава Анну, що була віддана заміж за фр. короля Генріха. Про Анну й кількох наших слов'ян, що приїхали з нею.

Після прочитання п'єси Ярославу Томовичу (до якого я оце їду) я передрукую й буду показувати й іншими укр. театрам. Одночасно починаю мудрувати й про Російські театри.

Днями з Київського Теле передавали



Шановний Лесь Степановичу  
в Неллі, щирої привітливої лотки  
поститим п'єси й передавали  
Молодць  
12/ХІ 71р  
Карлів

композицію «Лесь Курбас» – десь на 1/2 години. Автор композиції М. Лабінський. Режисер і виконавці – київська акторська молодь (серед них одного я знаю – молодий Л. Сердюк). Враження не дуже виразне. Але як перша ластівка – добре й це. До речі, у нас у Харкові вже є ухвала Міськради про ряд мемор. дощок: в тому числі Курбасу і Кулішу М. на театрі, а Блакитному на буд. №11 по Сумській. Телефон у мене новий: 43-73-49.

Цілую. Пишіть.

Ваш

Л. Болобан

\* \* \*

### Утро 25.

Между тем спал я скверно. Смех-смехом, а заснул только к утру. Утром разбудил меня телефон: звонил парторг Чередников (главную роль играет он же!) и говорит, что опять разговаривал с обкомом. И зам. по пропаганде сказал – подумайте, наверное, стоит сворачивать спектакль.

Вот так.

Но – до завтра! Целую!!!

С утра уже юмора у меня больше, чем к вечеру.

Л.Т.

Но ты из-за всего этого не огорчайся, лапушка. Я себя чувствую уверенно, и это – главное. Будет – не будет спектакль, – это уже лотерейные варианты; я все же думаю – уладится.

Словом, скоро приеду, и тогда посмеемся вместе.

Л.Т.

\* \* \*

Копія листа до  
Питуса Т-ка



**Лист до Тита Геврика  
Москва, 25 грудня 68 р.**

Любий Тит!

Одібрав кілька день тому ті чотири книжки, що Ви їх мені так гечно вислали. Прочитати їх не встиг, але переглянув ретельно; дуже-дуже дякую. Бо коли ще вони з'являться в перекладі. Особливо цікаві «Нові американські п'єси», «One Art», та французька збірка. Та й четверта книжка – п'ять п'єс модерного театру – теж гарна, бо двох з тих п'яти п'єс я не знав (Брехт,

Альфред де Мюссе, Островський – це все, звичайно, є). Ще раз дякую. Напишіть мені, які книжки Ви б хотіли одержати звідціля. В Москві вишло двотомне зібрання праць Мейерхольда та гарні спогади про нього: якщо це Вас цікавить, вишлю, бо в продажі вони ще є.

У мене особисто новин поки що обмаль. В театрі поки що нічого не ставлю, – можливо, зараз виїду на постанову до Ленінграду, місяців на три. Та часу не марную. Здали ми з дружиною український переклад книжки Г. Крега «Про мистецтво театру» (українською мовою досі не друкувалася). Я закінчив свою монографію про М.М. Крушельницького. Перекладаю поезію Аполінера, хочу підготувати збірку.

Черкніть кілька слів, що у Вас робиться в театрах. Так, принагідно, якщо трапиться зайва хвилина. Пишіть на Москву.

На все добре.

Вітаю – Лесь Танюк

З прізвищем Го Мо-жо в Союзі пов'язаний лише брутальний анекдот, коли діти в садку, зустрічаючи китайську делегацію, побачили Го Мо-жо й перекладачку – не розгубилися і привітали їх хором: «Здравствуйте, товарищ Го Мо-жо и Гоможопина тетя!».

Насправді це глибоко трагічна постать, – ніхто не знає,

що з ним – поетом, істориком, президентом Академії Наук Китаю (а la Бажан?), перекладачем «Фауста» й автором кількох п'єс, яких я осилити не зміг («Избранное» 1955 року).

Стало відомо лише, що обидва його сини, 42-го і 43-го року народження – пішли з життя, доведені хунвейбінами до самогубства (молодший – торік, старший – цього року).

Мабуть, така ж доля судилась і йому?



- Сюди ж:  
– Хунвейбін – це що?  
– Від хун, або хонт – червоний.  
– Від вей – культурна революція.  
– Бін?

**Ленінград: О. Дейч**

У театральній бібліотеці.

- 29854 Дейч Александр.  
Тангейзер. Драматический примитив в стиле XVI в.  
Дозвол. 1913. Маш.
- 33989 Дейч Александр.  
Вдова из Эфеса. Драм. этюд в 2-х действиях в стихах.  
Дозвол. 1911 г. Маш.
- 37159 Дейч А.И. (Конрад-Тихий) и Шумский В.Л.  
Юные трагики (Выгнали). Вес. миниатюра в 1 д. с песнями  
и танцами.  
Дозвол. 1913 г. Маш.
- 37082 Александр Дейч.  
«Диалог на закате». Пастораль по Лунсу. Дозвол. 1913.  
Маш.
- 45525 Дейч Александр.  
  
История одной любви (Виктория). Пьеса в 5 действиях и 7  
картинах по роману Кнута Гамсуна.  
Дозвол. 1915 г. Маш.
- 52560 Дейч Александр.  
Нос (Сон майора Ковалева). Гротеск в 5 превращениях с  
эпилогом по Гоголю  
Дозвол. 1915. Маш.
- 55539 Дейч Александр.  
Цыганская любовь или Смерть благородного графа.  
Трагедия в 3-х сценах Армана Кастальского буф. В 1 д.  
Дозвол. 1916 г. Литограф.



\* \* \*

26 грудня 1968

Ось Тобі звіт про другу серію лєнінградської епопеї.

Трє друга серію  
лєнінградської  
епопеї.

Повернувся до Москви у п'ятницю. Того ж дня одержав телеграму від Агамірзяна – подзвоніть мені. Ввечері розмовляв з ним. Він сказав, що виїздить у понеділок до Москви на один день і просить його зустріти. А наприкінці, пом'явшись, питає: «А при каких обстоятельствах вы ушли из Детского театра?» Я відповів – розмова не телефонна, зустрінемося у вівторок, розповім.

Сьогодні вранці побачились. Виявляється, його директор (Янковський) був увечері на виставі у БДТ, і там **хтось йому щось сказав, а потім, удень, раптом:** «Мені подзвонили з Москви і сказали, щоб я не запрошував Танюка, все одно **виставу закриють**». Агамірзян каже – це вигадка, нікуди він до Москви чи йому з Москви не дзвонив і не дзвонили, а на виставі, судячи з усього, щось йому шепнула **сестра** Товстоногова. Агамірзян схвильований і не знає, що робити. Він хотів поговорити про це з Зайцевим (заст. міністра), але того нема в міністерстві, бо відкрився з'їзд художників. Агамірзян пішов до Хачатурової, і там йому натякнули: ни к кому не ходите, не спрашивайте, это лишь усложнит дело, – вирішуйте самі, **ми не матимемо нічого проти, якщо Танюк у вас поставить, але так, щоб ми про це не знали.** Хай відповідає місцеве керівництво.

Агамірзян переляканий і не знає, на яку стати. Ясно, що Янковський його закладе, «если что...» Чоловік з досвітом, битий...

Домовились: він їде туди і до 1-3 січня пришле телеграму: приїздить чи не приїздить.

Діна – це Шах.

Дзвонив також Гончареві у Київ. Він каже – все з'ясувалося, паніка була зайва, нічого не трапилось. Щодо п'єси Розова, то після одержання нею ЛІТу він її перекладе. П'єса поки що у мене. Вдома. Може, її не варт висилати.

Тим часом одержав позавчора телеграму від Наума Орлова. Він перебудував свій план з таким розрахунком, щоб я міг починати там виставу зараз. Пропонує «Шельменка» (?). Мусив відмовитись, бо тоді ще не дзвонив Агамірзян, і я був пов'язаний Ленінградом. А тепер, якщо відповідь з Ленінграду забариться, Наум встигне знову скорегувати плани і почати іншу п'єсу, – колеса не зупиниш.

Та якби не «Шельменко»! Щось мені від тих капців тоскно. Уявляю собі, як казанські татари та євреї гратимуть волосного писаря Шельменка, ото буде сміху з бідного «хахла»!..

Ні!..

Мама може побути тут ще. Скільки треба.

Сьогодні у ВТО вечір Веріко Анджапарідзе. Веде Георгій Олександрович Товстоногов. Надворі лиха негода й мокро. Хотілося розсердитись і піти, хоч не маю запрошення. Все-таки Веріко Івланівна, було б що подивитись і послухати. Але я вже такий сердитий на сестру Товстоногова, що мимоволі проситься на язик – «знаем мы **вашего брата**...». Якщо якийсь... Шах-Азізов може налаштувати їх отак запросто проти мене, то бажання йти на його вечір у мене нема. Згадую, що він говорив мені після «Гусиного пера»! І такий поворот? Чи тут просто зіграло роль, що вони – **кунаки**?

Чи Ти вже скоро сюди? Ми за Тобою дуже скупчили. Не барися – бо коли ще будемо разом!

Як знав, що треба замість Товстоногова піти до Загоруйків. Телеграми я не одержав, і розмова з Тобою, моя люба дружинонько, була приємною несподіванкою. Завтра ж віднесу рукопис у ваш інститут.

П'єсу Рачади пришили. Треба ж знати українські кадри й куди взагалі йде моя рідна сцена, в який закут.

А що Ти сказала про якийсь вірш у «Всесвіті»? То вишли мені номер.

Пані Орісі перекажи, що її «стенанія» глибоко мене зачепили, після чого я глибоко зачепив Аполлінера й перекладаю його. І він, який спершу дуже драгував мене показною глибокодумністю, раптом почав мені подобатись. Ні, перекладач з мене слабкий, та не все, напевне, я в нього й розумію, але з якоїсь миті почав перевтілюватись у те, що він пише – і зрозумів його зсередини, серцем...

Говорив у видавництві з Неллею Д.<sup>7</sup> Вона щойно одержала статтю Кузякіної і ще не читала. А п'єси – вже в коректорській на вичитці. Книжку таки заплановано на 1969 рік. Претензій до п'єси нема.

Одержав 4 книжки з Філадельфії від Тита Геврика.

З англ. збірники п'єс (одна – переклади на англ. мову – Брехт, Островський і т.ін.), та одну французьку. Гарні п'єси. Нові.

---

<sup>7</sup> Дайреджієва

А сьогодні прийшов лист від Еміля. Дуже добрий лист. Спершу вибачається, що мовчав. Далі пише, що дістав ту монографію про Крега – замовив десь за кордоном. А самого Крега нема. Монографію висилає.

Питається, як мої успіхи з Аполлінером, і просить вислати йому переклади у двох примірниках. Каже, що 50-річчя з дня смерті Гійома відзначили погано – мало.

Найбільше турбує його доля антології, що виходить (вірніше, **не виходить**) в Києві; боїться, «щоб не зробили там ще аборт...».

Питає, що я ставлю. «Як там живе собі наша Неллі? Чи вже почала свою першу сторінку дисертації?».

А ось найцікавіше.

«Тут у Франції біда в тому, що нема чим цікавитись. Таке спокійне життя, що набридло мені і що тільки плекаю одну надію, – поїхати до вас і ожити. (Майже безжартівно) у всякому разі, це насправді так».

Отак!

Питає, чи «ви збираєтесь приїхати в гостину до нас. Якщо ви (не) маєте нічого проти, скажіть мені, і я вам надішлю необхідне запитання».

Отже, трохи згодом, як фінансово трохи оклигаємо, лаштуй вози в дорогу. Га?

От іменно, що «га», та й по всьому!

Хай п. Оріся пришле мені **остаточну** адресу Еміля.

Цілую тебе – любе моє звіря. Не нервуй, з мамою все буде гаразд.

Будь здорова й гарна.

Твій Л.Т.

P.S.

Дороженька пані Орісенко! Як ви всі там гуртом казитеся? Чи ще не «отоварилась» Римма?

І що Ви поробляєте? Чи перекладатимете Аполінера? Бо таки можна буде здати книжку до видавництва.

Вітайте Кочура, Івана, Льолю, Драча з Марічкою, Алека. Як його нове кохання? Чи живий Мерзлікін?

Що там за стаття Йосипенкова?

Цілую Вас.

«Самасшедчий Танюк»

## ОПРЕДЕЛЕНИЕ

Верховного Суда СССР о реабилитации

А. СОЛЖЕНИЦЫНА

Архів

Верховный Суд Союза СССР

Определение №4-083/57

Военная Коллегия Верховного Суда СССР

В составе: председательствующего полковника юстиции Борисоглебского

и членов – полковников юстиции Долотнаева и Конова

рассмотрела в заседании от 6 февраля 1957 г.

Протест Главного военного прокурора на постановление Особого совещания при НКВД СССР от 7 июля 1945 года, на основании которого по статьям 58-10, ч. 2, и 58-11 УК РСФСР был заключен в ИТЛ сроком на 8 лет

**Солженицын Александр Исаевич,**

Рождения 1918 года, уроженец гор. Кисловодска, с высшим образованием, до ареста являлся командиром батареи, участвовал в боях против немецко-фашистских войск и был награжден орденом Отечественной войны II степени и Красной Звезды.

Заслушав доклад тов. Конова и заключение зам. Главного военного прокурора – полковника юстиции Терехова, полагавшего протест удовлетворить,

### УСТАНОВИЛА:

**Солженицыну** вменялось ввиду то, что он с 1940 года и до дня ареста среди своих знакомых проводил антисоветскую агитацию и предпринимал меры к созданию антисоветской организации.

В протесте Главный военный прокурор ставит вопрос об отмене в отношении **Солженицына** указанного постановления Особого совещания и прекращения о нем дела за отсутствием состава преступления по следующим основаниям.

Из материалов дела видно, что **Солженицын** в своем дневнике и в письмах к своему товарищу Виткевичу Н.Д., говоря о правильности марксизма-ленинизма, о прогрессивности социалистической революции в нашей стране и неизбежной победе ее во всем мире,

высказывался против культа личности Сталина, писал о художественной и идейной слабости литературных произведений советских авторов, о нереалистичности многих из них, а также о том, что в наших художественных произведениях не объясняется объемно и многосторонне читателю буржуазного мира историческая неизбежность побед советского народа и армии, и что наши произведения художественной литературы не могут противостоять ловко сострепанной буржуазной клевете на нашу страну.

Эти высказывания **Солженицына** не содержат состава преступления.

В процессе проверки жалоб **Солженицына** были допрошены Решетовская, Симонян, Симонянц; которым **Солженицын** якобы высказывал антисоветские измышления. Указанные лица охарактеризовывали **Солженицына** как советского патриота и отрицали, что он вел антисоветские разговоры.

Из боевой характеристики на **Солженицына** и отзыва служившего с ним капитана Мельникова видно, что **Солженицын** с 1942 года до дня ареста, т.е. до февраля 1945 года находился на фронтах Великой Отечественной войны, храбро сражался за Родину, неоднократно проявлял личный героизм и увлекал за собой личный состав подразделения, которым командовал. Подразделение **Солженицына** было лучшим в части по дисциплине и боевым действиям.

Исходя из изложенного, Главный военный прокурор считает, что осуждение **Солженицына** является неправильным, и в связи с этим ставит вопрос о прекращении о нем дела на основании ст. 4 п.5 УПК РСФСР.

Рассмотрев материалы дела и дополнительной проверки, соглашаясь с доводами, изложенными в протесте, и принимая во внимание. Что в действиях **Солженицына** нет состава преступления и дело о нем подлежит прекращению за отсутствием состава а преступления, Военная Коллегия Верховного Суда СССР

#### **ОПРЕДЕЛИЛА:**

постановление Особого Совещания при НКВД СССР от 7 июля 1945 года в отношении **Солженицына** Александра Исаевича **отменить** и дело о нем на основании ст. 4 п. 5 УПК РСФСР **прекратить**.

Подлинное за надлежащими подписями.

С подлинным верно

ст. офицер Военной коллегии майор а/с Дегтярев

Архів

## ЗАСІДАННЯ СЕКРЕТАРІАТУ СП СРСР 22 ВЕРЕСНЯ 1967.

(Запис О. Солженіцина)

(переклад – мій)

Присутні 30 секретарів СП: Мелентьев з відділу культури ЦК. Голував К. Федін. Почали в 13, закінчили після 18-ти.

**Корнійчук.** У мене питання до Солженіцина. Як він ставиться до розгнужданої буржуазної пропаганди, піднятої навколо його листа? Чому він від неї не відмежується? Чому спокійно терпить? Чому його листа західне радіо почало передавати ще до з'їзду?

**Федін** пропонує С-ну відповісти.

**Солженіцин** зазначає, що він – не школяр схоплюватися на кожну репліку, у нього буде виступ, як і в інших.

**Федін** каже, що можна зібрати кілька запитань і відповісти на всі разом.

**Баруздін:** Хоч С-н заперечує проти обговорення п'єси «Бенкет переможців», але нам хоч-не-хоч доводиться говорити про цю п'єсу. Питається – яка була необхідність у Солженіцина взагалі називати цю п'єсу в листі до з'їзду, згадувати її?

**Салинський.** Я прошу, щоб С-н розповів, хто, коли і за яких обставин вилучив ці матеріали? Чи просив автор їх повернути? Кого просив?

**Федін** пропонує С-ну відповісти на це запитання.

**Солженіцин** повторює, що відповідь на все у виступі.

**Федін**, підтриманий іншими – але Секретаріат не може почати обговорення, не маючи відповіді на ці питання.

**Голос:** Солженіцин може взагалі відмовитись розмовляти з Секретаріатом, нехай про це заявить.

**Солженіцин:** Добре, я відповім на ці питання. Це неправда, що листа почали передавати по західному радіо до з'їзду: його почали передавати уже після закриття з'їзду, і то не зразу. (Далі буквально): «Тут уживають слово «закордон», і з великим значенням, з великою виразністю, як якусь важливу інстанцію, з чіскою думкою дуже раху-

ються. Може, це і зрозуміло тим, хто багато творчого часу проводить у закордонних поїздках і повнить нашу літературу шльопанками про закордон. Та мені це дивно. Я ніякого закордону не бачив, не знаю, і життєвого часу в мене нема – знайомитися з ним. Я не розумію, як можна так залежати від закордону – більше, ніж від своєї країни, від її живої громадської думки. Під моїми підошвами все моє життя, земля вітчизни, лише її біль я чую, лише про неї – пишу».

Чому п'єсу «Бенкет переможців» було згадано в листі до з'їзду? – це зрозуміло з самого листа, щоб опротестувати незаконне «видання» й поширення цієї п'єси всупереч волі автора і без його відому. Тепер щодо вилучення мого роману з архіву. Так, я, кілька разів, починаючи з 1965 року, писав у ЦК з цього приводу, протестував. (Далі буквально): «Але останнім часом винайдено нову версію про вилучення мого роману. Ніби ота людина, Теуш, у якого зберігаються мої рукописи, був пов'язаний ще з іншою людиною, якої не називають, а того другого затримали на митниці, невідомо якій, і щось знайшли (не знають що), не моє знайшли, але вирішили мене оберегти від такого знайомства. Все це – брехня. У мого знайомого Теуша два роки тому було слідство, але такого звинувачення йому навіть не пред'являли. Зберігання моє вистежила звичайна вулична наружка, підслухування телефонних розмов і підслухка в кімнаті. Та от що цікаво: щойно з'явилась нова версія – вона єдиним поштоvhом виникає в різних кінцях країни. Лектор Потьомкін щойно виклав її багатолюдному зібранню в Ризі, один із секретарів СП – московським письменником. При цьому від себе він додав і власну вигадку: що все це я ніби-то визнав на минулій зустрічі в Секретаріаті. А про це у нас і мови не було. Не маю сумніву, що незабаром почну з усіх кінців країни одержувати листи про створення цієї версії».

**Запитання:** Редакція «Нового мира» відмовилась від повісті «Раковий корпус» чи друкуватиме її?

**Абдумунов:** Який дозвіл потрібен «Новому миру» на друк повісті і від кого?

**Твардовський:** Взагалі рішення друкувати чи не друкувати ту чи іншу річ – у компетенції редакції. А в даній ситуації, яка склалась навколо імені автора, вирішувати має Секретаріат Спілки.

**Воронков:** Солженіцин жодного разу не звертався безпосередньо до Секретаріату Спілки письменників СРСР. Після листа Солжені-

цина до з'їзду у товаришів із Секретаріату було бажання зустрітися, відповіді на це питання – поговорити й допомогти. Але після того, як лист з'явився у брудній буржуазній пресі, а Солженіцин ніяк не реагує...

**Твардовський:** Ну геть як Спілка Письменників!

**Воронков:** ...це бажання відпало. А тут з'явився другий лист. Він ультимативний, образливий, не гідний нашої письменницької громадськості. Зараз Солженіцин згадав про одного «секретаря», який давав інформацію партійним зборам московських письменників. Секретар цей – я. Вам поспішили передати, але погано передали. Про вилучення ваших речей я сказав лише те на останніх зборах, що ви визнали, що вилучені речі – ваші, і що трусу у вас вдома не було. Після вашого листа до з'їзду ми, звичайно, самі запросили – почитати всі ваші твори. Але не можна так брутально поводитись з вашими товаришами по праці і по перу! А ви, Олександрє Трифоновичу, якщо вважаєте за потрібне друкувати цю повість, і якщо автор прийме ваші виправлення, – то й друкуйте самі – до чого тут Секретаріат?

**Твардовський:** А з Беком як було? І Секретаріат підтримав, і рекомендували – і все одно не надрукували.

**Воронков:** Але мене зараз понад усе цікавить громадське обличчя Солженіцина: чому він не реагує на мерзенну буржуазну пропаганду? І чому так ставиться до нас?

**Мусрепов:** І в мене запитання. Як це він пише в листі: товариші, що стоять вище, висловлюють жаль, що я не вмер у таборі? Яке право він має так писати?

**Шаріпов:** І якими каналами лист міг потрапити на Захід?

**Федін** пропонує Солженіцину відповіді на всі ці запитання.

**Солженіцин:** Та хіба ж тільки про мене говорили? Особа, яка посилає дуже високе становище і сьогодні, заявила публічно, що шкодує: він не був тоді у складі тієї трійки, котра виносила мені присуд в 1945 році – він би тоді засудив мене до розстрілу! Тут мого другого листа витлумачують як ультиматум: або друкувати повість, або її на Заході надрукують. Але цей ультиматум не я ставлю Секретаріатові – вам і мені разом з вами ультиматум цей ставить життя.



Добігає рік, добігає.

Ніч різдвяна була пречудова, я милувався нею і був щасливий, – як у дитячі літа. Це прекрасно було сказано – у Тургенєва: «Час, у який ми живемо, гірший за той, коли ми були молоді. Тоді ми стояли перед міцно забитими дверима. Тепер двері ніби трохи відчинені, але пройти крізь них набагато важче...» Справді-бо так. Ні, я не доживу до того дня, коли розповідатиму, що в наші часи й глина була краща; але тугу, але ностальгію за ілюзіями й радістю юних днів – уже почуваю... Власне, жодної ялинки мені тепер без того немає.

Це вчора. А сьогодні, на Степана, випили ще й чарку за Луцьк, за батька.

Трохи про Смоленськ, де мені **остаточно** закрили виставу. Обклали як вовка. Ленінградська епопея з Агамірзяном, а тепер колекція заборон збільшилась на Смоленськ.

Якщо коротко, то спершу звелось до того, що на -енний день проб директор і парторг пішли до обкому партії – клопотати за те, аби мене призначили там головним режисером. Так я їм, кажуть, сподобався. А ще за тиждень – той же обком і та ж дирекція – прикрили «Деревенский детектив» Віля Ліпатова. Щоб назвати цю п'єсу антирадянською чи там «хибною ідейно» – язик ні в кого не повернеться.

Довга беріївська рука Шах-Азізова дістала й сюди. Валентина Григорівна не марно попереджала: я погарячкував, назвавши Шаха Тартюфом.

Як саме закрили виставу? Запросив мене директор до кабінету й почав, збиваючись, пояснювати, що роботу над «Деревенским детективом» вирішено припинити. «Видите ли, в Москве завершаются съемки одноименного фильма, в главной роли Жаров, и на январь они назначили премьеру фильма у нас в городе, нет смысла конкурировать». А щоб я не заперечував і не запропонував іншої назви (ми вже виробили з акторами запасний варіант – «Візит старої пані» Дюрренматта, у них є чудова акторка, вона **хоче**),

Четвер, 26

грудня

1968

*Смоленськ і мої  
пригоди в ньому*

директор почав белькотати щось про малі гастролі, брак грошей та інше. Все то були бздури.

Я розсердився й вирішив дограти партію до кінця. Не відходячи, як то кажуть, від каси, тут же таки в кабінеті набрав домашній телефон Жарова. На щастя, він був дома. У двох словах під ошелешені погляди й шелест присутніх переказав йому справу. З Михайлом Івановичем ми недавно записували водевіль, знав він мене й по ВТО, і по ЦДТ. Отож коли до нього дійшла суть, він обурився й звелів «передать трубку этому придурку директору». А далі на весь кабінет гуло: «Вы там что, с ума посходили? Какой фильм, какая премьера, какой Смоленск? Да тут еще конь не валялся! Если бы и был какой-нибудь Смоленск, я бы отменил – какой же болван будет мешать Лесю Танюку делать у вас спектакль? Наоборот, спектакль не помеха, он только раззадорит публику. Когда еще фильм будет! Ничего не знаю. Обком партии? Передайте им: звонил Жаров, лютый, и просил его в эти игры не впутывать! Танюка не трогайте, мы его в обиду не дадим!»

У такому роді. Дирекція і партія були шоковані. Вони ж бо ясно бачили, що ніхто того не готував, а Танюкові – «семечки» – взяв, подзвонив – і на тобі Жарова, самого Жарова!

Потім передали трубку мені – і Михайло Іванович радісно реготав у неї: «Ты слышал, как я им выдал? (І повторив половину свого монолога). Скажи, пусть не валяют дурака, Анискин им покажет!»

І справу з відміною вистави відклали... До з'ясування.

Проте ненадовго. Далі все було зроблено чітко, вирішили за лаштунками. Виплатили мені, принаймні, ту частину гонорару, яку мали заплатити. Шах свого домігся.

Є варіант, який мені порадив І.(ван) С.(вітличний). Кумедний, але... Радить спробувати поставити щось у **Прибалтиці**, там вільніше. «А щоб твій Тартюф був спокійний, говори всім, що вирішив заховатися від нього «на широ-

ких просторах Сибіри», «где так вольно дышит человек». Поки вирахають – встигнеш щось закрутити...

Я й подумав, – Прибалтика не Прибалтика, а Білорусь у мене є.

Не збагну, чом я так розвеселився. Рік був жахливий. Рік поворотний. Рік остаточної втрати ілюзій. Не марно він – високосний.

Отже, з травня я потрапив у категорію безробітних. Без роботи й Нелля. Оксана хвора. Треба братися за неї всерйоз, аби не стало пізно.

Не перебільшу, якщо напишу тут, що це був рік, коли мій духовий оркестр постійно грав «Прощання слов'янки». Рік прощання з ідеалізмом, якого я так довго не хотів у собі позбутися. Доба телячої радості й віри – так зване шістдесятництво – лишилася позаду, відрізана танками, що пішли на Прагу. У мене й раніше був певний скептицизм щодо слова «відлига» (трохи, як на мене, **слизький** термін, не один я на ньому послизнувся?), але мені за тією відлигою все одно жаль...

За доби КТМ я щиро вірив у можливість побудови комунізму. Віра моя була щира. Ненавидів тих, хто псував і калічив ідею. Я сподівався, що таких щирих, віруючих – як я – більше. Йдеться лише про те, щоб відбити комунізм (ідеальний) у сталінських подонків, у моральних ідіотів, у zdeгенерованих попів партійної ідеології, які лише імітували **істинне**, правдиве...

Чого не встиг зробити Хрущов, те доробили анекдоти. А чого не змогли анекдоти, те докрутили, дочавили танки в Празі. Скрегіт їхніх гусениць почула вся Європа. Рептильна й ляклива Європа, котра не раз уже здавала свої ідеали, якими так пишається! Подонки, ідіоти й дегенерати – активніші, а наш брат інтелігент воліє відсиджуватись у норі.

Ми були чесні й наївні, домагалися «правди і тільки правди», будували наші вистави на суцільному підтексті.

*Мої ілюзії*

Я з усієї сили тягнув на сцену київських поетів (які не розуміли, що Слово має звучати, а не лише називатися текстом, – мовлене вголос стає іншою реальністю!), – звісно, молодих. Я протягував «безідейний» київський джаз, – перший на Україні. Ми воювали не тільки за Куліша та Курбаса, а й за Отрощенко, Заливаху, Віктора Зарецького, Фаню Бриж, Патику й Безніска. Мені думалось, нове мистецтво само сотворить **нову** людину, а нова людина захоче нового ладу і нової влади. Мої друзі романтично рвалися на цілину, Неля після університету хотіла тільки в Сибір, у найгіршу школу. Я не переварював корнійчукізму, не терпів гнато-юрівського пристосовництва, мені було важко дихати в атмосфері нищення України – як духовної субстанції і як території. Москва й театральні кола стали для мене тимчасовим притулком, де я знайшов друзів і високий клас майстерності. З'ясувалося, у Москві багато людей, які більше дбають про Україну, ніж деякі «землячки з циновими гудзиками», від яких – сама лише провокація і сморід. Але й ці, найкращі, найглибші (Завадський, Дейч) не хотіли «лезть в драку». Ні, розумію, що не можу писати про них у минулому часі, поговоримо років за п'ять...

---

Загал, оточення в цілому – їхнє сприйняття соціалізму теж відгонить узвичаєнням, «редкая птица долетит до середины Днепра»... У Москві ще рота всім паклею не заткнули, як це є у Києві чи деінде; почав з травня навіть виходити унікальний журнал... самі факти, звичайна хроніка подій... але цього не було раніше! А сьогодні є!<sup>8</sup>

Проте значно більше таких, які послідовно відганяють від себе настирливих мух сумніву, досвідом здорового глузду розуміючи, що змінити нічого не можна.

---

На сході кажуть – для того, аби щось зрозуміти, треба **вийти за його межі**. Москва дала мені змогу під іншим кутом зору зрозуміти Україну, бо я таки **вийшов за її межі**. Поглянути під іншим кутом зору не лише на Україну, а й на

---

<sup>8</sup> Йдеться про самвидавну «Хроніку...» (Л.Т.).

соціалізм-комунізм, за межі якого я вийшов уже раніше, як той бунтарик Ромен з «Вічного бунту» Куліша. Тільки він, перебісившись, повернувся «на круги своя», а у мене ще все попереду.

Сьогодні, як і Іван, я розумію, що доба наївності закінчилася. Люблю Булата Окуджаву, але «возьмемся за руки, друзя, чтоб не пропасть по одиночке» – уже не вихід. За руки треба взятися, – безумовно. Але час зрозуміти, що перед нами – цинічний і озброєний до зубів монстр. Фашизм як система, фашизм як норма, фашизм як сутність ідеології... Точніше – ідолології.

Цього року засів за книжки, за джерела, за першодокументи. Моїм відкриттям стало раптом органічне несприйняття утопістів, від яких я раніше був у захваті. З'ясувалося, що ми витворили не «зіпсовану Сталіним» ідею, а саме те, що **запланували** і Платон, і Кампанелла, і Томас Мор і десятки інших «силових мрійників», бодай би їм добра не було... І все те, що пережили на Соловках і Магаданах Курбаси й Мейерхольди, було не винятком, а – **нормою**, яку заклали у своїх «мечтаніях» ще утопісти. Колись я приведу в порядок свої виписки й доведу це.

Отже, мав рацію Іван Франко у статті «Що таке поступ?», де **науково** пророчив усе, що ми нині маємо. Ґрунтом для цього пророцтва стало розуміння ним марксизму як **теорії**. Розуміння, а не віра у цю доктрину наосліп: переконаний, що всі наші Брежневи й Хрущови того марксизму **не читали**, як ніхто з мирян не читає ніколи **Біблії** в цілому, а бере з неї тільки те, що треба **на сьогодні**.

Порівняв – і взяв мене сором: знайшов що порівнювати! Все одно що поставити «Майн камф» поряд з Євангелієм.

Отже, немає ніякого особливого сталінізму чи ленінізму, чи брежневізму. Є доктрина російського самодержавія у його найгіршому прояві, у його замаху на християнські цінності, на всесвітнє володіння. Інтелігенції у цій доктрині

ні відведено роль блазнів біля королівського трону: їм дозволено іноді говорити «щось такого», аби влада знала, хто на це «клюне» і вчасно знешкоджувала оних. Наука при цій доктрині виживатиме тільки тоді, коли вона пояснюватиме, як захопити світ – зброєю, ідеологією, аморалізмом. Робітники й селяни нормативно будуть при ній рабами, гвинтиками великої машини; привілейовані раби з їхнього числа захищатимуть систему якнайкраще.

Отже, треба щільніше влізти в шкарлупу власного «я» – і відкинути ілюзії. Маємо справу з ворогом, з печерним ворогом, і нічого переживати. Мені ніби й справді стало легше, коли я **визначився**.

З усього того роблю ще один висновок: я помилявся щодо своєї **тимчасовості** життя у Москві. Київ – раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття... Шістдесятництво розбили, насувається хмара погромів. Тут легше сказати про Курбаса щось пристойне, ніж у Києві чи Харкові, де «пристойні» народні артисти, учні Леся Курбаса, продають його на першому ж перехресті. Рабська провінція, губернія, хахли й малороси, яким «какось-то по руському льокше...» Революція – це не те, що міняє одну владу на другу. Така революція швидко захлинається, бо **контекст** лишається той же. Кант вважав **революцією** те, що робить він – революцію в свідомості.

І ми не маємо іншої справи, як готувати цю революцію в свідомості. Росія має бути Росією, Україна – Україною, Литва – Литвою, Абхазія – Абхазією. Так само не може залежати від Москви Болгарія чи Румунія, Польща чи ГДР. Це неприродньо, це нонсенс, це хвороба, від якої час видужувати.

Ось з якими грішними думками я йду у новий 1969-й. Думається мені, я не самотній на цьому шляху. Принаймні, люди нашого кола – саме так сприйняли «доленосний 1968-й». Доба ілюзій минула.

Сказано у Станіслава Єжі Леца:

«Нарешті вони порозумілися: дійшли до обопільної згоди, що є ворогами».

Ще 24-го вранці я був переконаний, що прем'єра комедії про Аніскіна відбудеться 29-30 січня. Було заплановано, що Новий Рік зустрінуть у Москві, а 2-го вже буду на репетиції.

Змінилося усе аж надто блискавично.

Один був цікавий момент. Коли ще я був у них в пошані, тобто до того, як їм повідомили, що я «заборонений», місцеве начальство дуже рахувалося з моєю думкою і показало мені виставу Олексія Бородіна «Стекланий зверинець» по Т. Уільямсу, – на предмет того, щоб я став арбітром – між ним і комсомолом, який хоче заборонити «формалістичну» виставу. У величезній залі сиділа жменька глядачів, яким – подобалося. Сподобалося й мені. Я підтримав Бородіна і його постановку. З цього хлопця вийдуть люди.

Свободу, Дубчека, Гусака, Штроугала й Черніка возили до Києва, де відбулась таємна нарада, куди не допустили Сморковського... Тепер крутиться навколо його резигнації. На цьому наполягає Москва. Гусак активно це підтримує, Ербан, Чернік і навіть Свобода – ніби проти.

Початок розколу?

Ми так довго вірили у «соціалізм з людським обличчям».

А один мудрий хлоп недавно кинув: «Хіба може бути крокодил з людським обличчям?!»

Чималенький лист від пані Орісі – Київ. 23 грудня, 1968 р.

**П'ятниця,  
27 грудня  
1968**



*«Любі дорогі мої Неллічко і  
(не знаю, чи є зараз у Москві) пан Лесь!»*

*Лист від  
п. Орісі – 23 грудня  
1968. Мій коментар  
до її листа*

Абсолютно вірно почали Ви, пане Лесю, Вашого листа. Називаючи мене «самотницею» (дуже влучний вираз!). Так воно насправді й вийшло.

Я розумію, що... «оставь дочь отца своего и мать свою...» и т.д. А тому, мабуть, я й не мала дочерей, бо коли вони «оставляють», то це дуже тяжко позначається на таких матерях, як, приміром, я. Отож, Неллін від'їзд виявив себе дуже вбивчим для мене. Я розумію, що Тобі, Лесю, самому, звичайно, непереливки, що вона Тобі край потрібна етс. — все те я дуже добре тямлю, коли починаю мислити логічно; але, оскільки лікар сказав мені вчора, що мислю я (коли працюю в своїй галузі) нормально й логічно, але дію чисто по-жіночому, реагую на багато-чого чисто по-жіночому і т.д., коротше кажучи — я 200% жінка, то й продовжую тривати і наміченому уявою плані і реагувати на все, як жінка, — ergo — мені потрібна Неллі (хоч ніхто зроду не лаяв мене так, як вона), бо зараз я почуваю себе дуже зле, майже загрозливо. Вся, так звана «банда», тобто, «так звані друзі» чи товариші зникли десь у голубій далі. Нема абсолютно нікого. Те товариство, що приходило до мене (Неллі знає, кого саме я маю на увазі), зникло також. Ні у вівторок, ні в п'ятницю — ніхто не з'являється зовсім. Книжки лежать, і та, яка давалася колись для прочитання Танюкові, теж не забирається — лежить. Мої номери ЛНВ мені ще й досі не повернули і нічого про це не говориться навіть по телефону. Як хочеш, так і розумій. Я відмовляюсь будь-що розуміти.

Дуже жалкую, що поїхала Леночка в Ленінград. Все ж було б коло мене щось миле й близьке (доброзичливе і готове на допомогу) створіння. Жаль!.. А так, я зовсім тотально сама.

**Алека** нема — ні по телефону, ні без телефону, — ніяк. Раз, правда, за весь цей час він з'явився до мене **вдвох** (!?!?) без попередження й запитання. Це через **два** тижня після Лени!! Мене, слава Богу, не було вдома. От і все, що лишилося мені від «великої щирої дружби» з Алеком.

**Колі** нема, як завше. Від вокзалу, коли ми проводили Ігнатовича, він не з'являвся і не дзвонив.

**Анжели** нема. Вона подорожує з Емілем по Італії і зрідка пише загадкові листи. Еміль не пише нічого (якщо не рахувати одного давнього листа за 1/2 року).



*Боря* зайнятий і не приходять.

*Рима*, нарешті, народила позавчора сина (я була права!), який важить 4 кіло і 56 см. завдовжки. Вона лежатиме в лікарні днів 10. Немов усе гаразд. Дома в неї — жах. Кімнату її Ти знаєш. Стосунки не змінились, коти гуляють в избылици. Так чи інакше — вважай, що її також нема.

*Ир. Дм.* Показала себе отнюдь не моїм другом, а швидше навпаки. В листі не розкажеш, але — коротко — зв'язана з Лабінським і грає даму-патронесу березілівку, яка, виявляється, все про Білу Церкву пам'ятає, а що було при Ігнатовичі?!?!?

*Сердюк* — зник (і гроші з ним разом...).

Таким чином, як бачиш, я зовсім сама і не маю навіть поради-тись із ким-небудь.

Хочу побалакати і порадились про дещо з Ніною Миронівною. Чи варто бути з нею трохи відвертою?! Напиши!!

Передачу про Курбаса робили з великими труднощами і цензурами. Тому великі купюри і немає кінця, та й режисерське рішення для мене спірне.

Перед передачею, буквально за 1/2 год. до мене подзвонив Юрій Б... далі забула, щоб я подивилася й написала на телецентр свою думку. Досить пізно писати свою думку *post factum*, коли передачу зафіксовано на плівку і змінити в ній нічого не можна!..

До цього до мене ніхто не приходив, нічого в мене не питав і т.д. Навіть фото мос брали не в мене, а десь і, по-моєму, то зовсім не я на фото.

Внаслідок такого спеціального ставлення (а сценарій і закоп'орщик Лабінський) в дуже хорошій (в потенції) передачі сила дрібних, але, по-моєму, дуже прикрих помилок, а головне — немає в ній ні Фавста Лопатинського, ні Ігнатовича, ні Титаренко, ні Тягна, ні Дубовика, ні Бабіївни і т.д. і т.ін., а головне Поліна (не Самійленко), а Нятко (!?) виступає, як учень школи Лисенка (де вона в той час і близько не була) і як ініціатор «Мол. Театру» з усіма деталями (Цар Едип, Чорна Пантера тощо), і ні одного слова про **Полю Самійленко**. А насправді все те робила Самійленко, а Поля Нятко під кінець «М. Театру» бігала десь там у масовках, будучи в студії «Мол. Театру». От і все. А по телевізору вийшло все навпаки, і було тяжко і гупо ображено Самійленко. При чому мені казано, що ви-

користували тільки друкований матеріал, а матеріал П. Няtko не тільки не друкований, а навіть не увійшов до книжки, так само, як недрук. матеріал Ир. Дм. Але все те чомусь демонструвалось, а Ігнатовича зігнорували зовсім, та й інших також. Цікаво, що з Ир. Дм. цитували саме про Білу Церкву, чого, як ти можеш згадати, вона два тижні тому, коли був у нас Гнат, не пам'ятала... Дивно! І ще дивніше, як виявилось, в неї бував автор сценарія Лабінський, консультувався з нею, брав у неї її фото і т.д. А тоді просять мене написати мою думку?!

Вона хотіла писати хвалебну рецензію і підписати її разом зі мною, і коли я зазначила на неув'язки та помилки, а головне хамство щодо Самійленко, вона почала сваритися зі мною своїм неприємним і «авторитетним» тоном, «что это все, мол, мелочь, не все ли равно, кто там назван и выступает, — подумаешь, так не Самійленко, так кто-то другой» і т.д. і т.п. «Важно, что о Курбасе сказали» і т.д. Да, и по-моему, это важно, что о Курбасе сказали, но... Няtko молола же и ересь об «ошибках» в «Газе» и что-то еще в этом роде. Фильм снят на пленку и исправить ничего нельзя. Не могу я его безоговорочно хвалить и, чувствую, что не надо мне соединяться в этом с Ир. Дм. Недаром Лаб. был у нее, недаром она вдруг так его защищает и доводит мені, що це «мелочность», «що то однаково, хто, власне, зробив той «М.Т». Я аж перейшла на російську мову!!..

Словом, оцей альянс раптом із Лаб., відсутність у передачі справжніх березільців і т.д. — це мене насторожує, і я не знаю, чи писати мені до Телецентру про ці помилки, чи взагалі нічого не писати??..

Якщо ти, Неллі, щось із мого хаосу зрозуміла, то порадь, як я маю себе тримати. В кожному разі — участь у тій передачі Ир. Дм. зі спогадами про Білу Церкву (і як там варився суп...тощо), і відсутність у ній людей, які пройшли з Курбасом довгий шлях — загадкова так само, як незрозуміла мені спілка її з Лаб. Чекаю на Твою пораду.

До речі, фото в передачі теж переплутані. До мене не звернулись, брали в музеї, а там не те надписано, що є, і це теж, як я зрозуміла, зроблено (в кожному разі) з відома Ир. Дм.

Так, — тепер далі. Була в мене Ніна Мироновна і сказала (**це між нами трьома!**), що вона таких речей ніколи не передає, але це Ти мусиш знати, і тому я Тобі про це пишу, а сама: при ній була розмова з Вал. Гак. (кебушем) про те, як добре (сказала вона), що в журналі вміщено статтю Піменова, **яка дала змогу вмістити статтю Неллі про Курбаса**. На что (сказала Ніна Мир.) Вал. Гак. безапелляционно изрек: «Свободно можно было этой статье ее не печатать, т.к. она (статья) написана неинтересно, по-дамски, только на эмоции и совершенно не соответствует действительности, и ничего не стоит!! и т.д. Что-то в этом роде. Ніна Мир. возмутилась; вообще с ним (кажется) даже не знакома и констатирует, что он все время работает втихую, и что он подонок и т.д. Пишу Тебе об этом по ее просьбе.

А Василько в то же время (приблизительно) «хвалил» Твою статью снисходительно Самийленко, но возмутился, что Ты вспомнила о такой ничтожной актрисе, как Стешенко. При чем он совершенно забыл, что я одна играла у него в «Зайцах» одну из главных ролей, и что он (и пресса) (у меня даже сейчас есть рецензии) тогда меня не только хвалил, но даже дал мне новую главную роль Юоны в «Енеїде» Котляр., которая у нас не пошла. А больше он у нас ничего не ставил. Вспомни, что говорил о нем в э то время Курбас.

Вот все это Ты должна знать. Жаль, что мы не можем рассказать Тебе логичнее и подробнее. Но, в общем, кое-что теперь совершенно ясно.

Что касается Лениных дел, то пьесу Ніна Мир. взяла. Крег в Москве на рецензии.

Его статью (Ленину) и письмо ко мне я завтра дам Гр. Порф.

Письме жєны Кисіля я бы послала в редакцию, хотя бы в «Мистецтво».

Что касается «Літ. Укр.», то это скажет Кочур. Я йому її передам завтра ж.

Про дитячі вірші відповіді ще немає.

Що до «тримайтеся», то трудно. Віз котиться уперто «к намеченной цели». На мене напала редактор Хоруженко (з «Мистецтва»), що як мовляв, можна поміщати таку жахливу безгранину

«Вашого учня» в «Вітчизні»? Я вилупила очі, а виявляється, що «Вітчизна» (якої я не виписую) протягом цього року не однократно друкує «твори» мого сусіда. От тобі й будь «здорова та весела...». І дійсно, дуже погані якісь переклади з анотаціями, і люди літературно грамотні лаються й обурюються, і навіть нападають на мене, а проте — виявляється, «Вітчизна» друкує без кінця. Це був для мене дуже «приємний» сюрприз, як Ви й самі розумієте.

І все ж таки ніхто нічого вголос про ті чудові його «твори» не скаже. Лаються (бо дійсно дуже погано і незрозуміло) і лають мене, мовляв, «це ж Ваш учень і т.д.», але ніхто про це до «Вітчизни» не напише. Я коли переглянула «Вітчизну» за 1968-й рік, то дійсно обрнула багато його «творів». По-моєму, крім «дарности чи бездарности» і незнання мови (просто набору найнезрозуміліших слів із словника) — там великою мірою грає його справжня вдача, національність і стара (ще з університету) давно мені знайома **епатація** «дурнів» (чи «неуків»). Бо він був завше певний, що він — це щось виняткове, отже й триває в наміченому його уявою плані. Одним словом, як Ти сама, Нелічко, розумієш, мене охопив відчай і безвихідь. Бо за ним ціла ціла маса всякого роду людей, а проти нього — нікого. От він і робить медвежу послугу українській літературі, а з Петрицького — соцреаліста...

Словом, образливо, тяжко і боляче. При чому тримає себе з високо піднесеним чолом і чхає на всіх з високого дерева.

І ще раз мені стало страшно і тяжко, що Вас тут нема і порятунку ждати ні від кого на сьогодні, а час летить...

Від тих гостей, що були в нас і пили колись за наше здоров'я — ніяких ознак життя. Все заспокоїлось і все в порядку.

Деякі, не дуже виразні, атаки веде на мене синьйор мистецтвознавець, щоб описати мою «колекцію» картин. Мені він не дзвонить. А Серьожа сказав, що я не збираюсь афішувати свої речі. Тоді він вилаявся, щось нащот «глупых старух, которые предпочитают прятать свои вещи, пока они у них не сгниют...». Что-то в этом роде. Мене (та й Сергія) здивувало знайоме слово «згниють», яке було мені сказане два роки тому щодо творів мого батька. Дивне совпадение!!

Сергій теж приходив дуже рідко й на дуже короткий час.

Між іншим, кого я не питала про того «мистецтвознавця» Д., всі як один кажуть про нього тільки погане. А вони ж найближчі друзі з моїм сусідом!.. Ну, бодай вони здохли обоє!

Допіру був у мене Гр. П., читав Лесеву статтю. Зараз уже її нести туди нічого. Він говорив про Льоню в театрі Кіноактора, де вже пройшла прем'єра російською мовою. Гр. П. «замолвил» не одно слово і т.д. Проте, підводні течії в цьому напрямку працюють. Я переконана, що Льоні треба було б бодай на два-три дні приїхати сюди й покрутитись самому в цій атмосфері. Обов'язково! Хоч на два-три дні. Коли немає людини — про неї забувають і трудно говорити.

Грошей я за Курбаса ще не одержала.

За Крега виходить якась мізерна сума (теж іще немає), але бодай хоч на квиток до Москви (чи Смоленську) Льоні вистачить.

Пробач за хаос. «Что кому болит, тот о том и говорит...». Вибач мені, але мені справді дуже самотньо, тяжко й погано, а головне безпорадно й не вистачає Тебе. Цілую міцно. Пробач. Твоя Ор.

В листі багато не напишеш, хоч я й так написала, хоч і сумбурно і двома мовами, а багато. Але знаючи мою Неллічку, я певна, що вона мене зрозуміє і зрозуміє мій відчай і абсолютну безпорадність і самотність. Коли б вона тут була, вона б і порадила і заспокоїла б. А так — я вже знаю, чи це остаточний мій кінець надходить, чи ще трошки лишилось животіння. Що робити? Прочитай уважно і напиши мені свої поради по всіх пунктах.

Цікаво, що на рецензію Венграновської «Вітчизна» не звернула жодної уваги. Мені кажуть, що треба написати туди ще. Переклади його дійсно такі, що можна бути тільки «в жасі»! Кажуть, що в нього там міцна «рука» в тому журналі. По-моєму, в нього, як виявилось, не тільки там, а скрізь «свої міцні руки...». І ці «руки» підтримують його навіть у злочинах, немов їх нема й не було.

Словом, він ходить гоголем (що Ти сама бачила!) і спокійненько так-таки нічого не боїться і не турбується. Отак-то — без Тебе я зовсім, як щеня, яке викинули на лід і про нього забули.

Ну, а раз так, то я остаточо гину!

Будай здорова і щаслива в Новому Році!

Бажаю Вам, щоб Новий Рік був кращий для всіх нас, ніж попередній.

Лист щодали то більш розпачливий. Вона справді там сама. На початку, коли вона перераховувала, хто до неї **не ходить**, я посміхався. Алека немає, бо він, як впливає з листа, був і не застав її, а потім вона не хотіла признаватися до його нової пасії. Рими немає, бо вона в пологовому будинку, Бориса немає, бо йому треба справді бути не біля пані Орісі, а біля Рими. Миколи Мерзлікіна немає, бо його ніколи й не було біля неї – постійно. Так, заглядав на гурт. Анжели немає – бо вона в Італії. Малий Сердюк зник, бо знову п'є, на те й гроші позичив, бідаха... Кочур до неї заходить, Нелля писала, що були Світличні; просто час для п. Орісі спресовується, коли вона **без людей**, коли нема до кого обізватися.

Звичайно, їй боляче бачити, як Лабінський робить телепередачу **без неї**; але то такий задум, Лабінський і Нятко подають **такого** Курбаса, якого хотіли б вони плюс Валерій Гаккебуш; тому немає ні Стешенко, ні Самійленко, ні Фавства Лопатинського. Нелля дає **іншого** Курбаса – тому її стаття Гаккебуша не влаштовує (хоча, слід сказати, **особисто** він співав Неллі компліменти, дуже високо оцінював – я сам тому свідок, хоч і був певен, що ті компліменти нещирі, сказавши про це Неллі відразу ж...).

Довіри до «мистецтвознавця» Диченка вона не має, але на те нема ради – вона добре відчуває, що в ньому спить Раскольников для «колекційних» старушок. Мені вона розповідала про його жорсткий раціоналізм. Як на мене, 20-30-і роки він знає (живопис). Але я його колекції не бачив, а розмови йдуть різні.

Прикро, що вони посварилися з Іриною Дмитрівною. Обоє з характером, жодна не хоче вступитися іншій. Раніше вони дуже приятелювали. Тепер у кожної з'явилося своє коло. Приводом для конфлікту став не Курбас і не різні уявлення про «Березіль» – Білу церкву; ні. То все знову ж таки вперлося у Леся Герасимчука, до якого вона ставилася тривалий час – побожно, а потім – зненавиділа, як покинута жінка.

Він був сирота, її вихованець, вона вчила його мови, виводила в люди. З її руки я познайомив його з Дзюбою,

зі Світличним – він був такий синьоокий Ромео, красивий (тобто вродливий) як чортеня.

Якось, ще в КТМ, він підійшов до мене. Нас тоді розпинали на дибі ідеологічних залякувань, намагалися розігнати. Отож він підійшов до мене. Хочу, каже, порадитись, як ви скажете, так я й зроблю. Річ у тому, що мене тут сіпають органи – і пропонують, щоб я йшов до них. Як би ви на це подивились?

Я замахав на нього руками, – бог з тобою, хлопче, біжи швидше від того, добра не буде. Він спокійно похитав головою: «Ви мене не зрозуміли. Адже вони явно проти Клубу щось затівають, – от я й пішов би до них. Щоб ми знали все, що нам треба. Розумієте?».

То був чисто юнацький романтизм, нат-пікертонівщина й шерлокхолмсщина, і мені здалося, що я його відговорив. Ви ще молодий, і то вам тільки здається, що ви їх зможете переграти. І не зчується, як загрузнете – і розумніші за вас потрапляли у ті пастки. Біжіть од того подалі, грайте вар'ята, – мовляв, не зрозуміли, чого від вас хочуть, – ідіть своїм шляхом, хлопець ви талановитий до мов і таке інше.

Більше до мене він з тими розмовами не підходив. Але все те, що потім розповідала мені пані Оріся, примушувало думати, що продовження тих проблем він мав. Як він уже там повівся – не мені знати. Звичайно, розчарування в ньому пані Орісі – іншого походження, але тепер їй здається, що його наслано на неї чорними силами. Розповідала вона, як приходив він до неї і просив заспівати «Ще не вмерла...», – а піджак відстовбурчений, то чи не тримав він там магнітофона... Отакі в неї потім виникали варіанти. Не знаю, не хочу проти нього грішити; але не можу не погодитись, що переклади його штучні, там ніби вмисно ускладнено лексику. Враження таке, що він відкриває старі словники й набирає **знаки**, не дуже вдумуючись у їхнє звучання, в органіку слова. Пані Оріся правила йому кожне речення. Тут немає нічого образливого – вона й мені кожне речення правила, їй неодмінно хотілося «по-своєму».

Але оте її бажання закрити йому шлях в літературу, поставити перед ним шляхбаум – явно не тільки фахове.

Тому – поживемо-побачимо. Принаймні, я особисто щодо нього ні в чому не певен, ні в поганому, ні в гарному. Тому з висновками хотів би не поспішати.

Але так мені її шкода – в самотності й безпорадності...

Живить її – до певної міри – ілюзія, що мене можуть пустити до Києва. Театр Кіноактора абощо. Вона повсякчас забуває, що в Києві вся верхівка куди більш перелякана, ніж у Москві. І якщо є бодай крихта надії на можливість роботи десь у Москві чи Ленінграді чи деінде в Росії (простору більше, можна й загубитись для пильного ока на деякий час), то в Києві все прораховано й висвітлено. **І вся ця ліберальна балаканина щодо змоги робити український театр у Києві – типова симуляція свободи й незалежності.** Всі розмови, які я вів з українським «культурним» начальством у Києві та й у Москві, куди вони охоче їздять, говорять про одне: ідуть важкі часи. Доба Клубу Творчої Молоді лишилась у далекому вчора. До театру я повернуся не скоро. Якщо повернусь. Хвалити Бога, підтримує мене «Новый мир», замовили щось для інших журналів, та й в Україні на письменницько-перекладацькій ниві не все втрачено... Але то не зовсім моя справа – перекладати. Я хочу бути в театрі. Хочу і буду.

І на тому крапка.

Чого це я роздухарився? Пані Орися відчуває, що я можу бути в Києві лише наїздами. Трохи я, трохи – Нелля. І їй за те боляче. Я вже думав, чи не взяти б нам її сюди, до Москви. Принаймні на кілька років; щоб її тут гарні лікарі подивились, щоб вона могла працювати незалежно від усіх тих чвар. Але відразу ж приходило розуміння, що вона тут **не виживе**. Це місто для неї чуже й вороже. У Києві – Кочур, у Києві – Антоненко-Давидович, у Києві – Льоля з Іваном, у Києві – десятки й сотні вчорашніх знайомих...

Вона справді – на 200% жінка. І доки живе завдяки пристрастям – здорова. Забрати її від того, перенести на інше тло – ризик.

Є в неї і віддушина. Тільки-но їй стає зовсім кепсько, вона бере квитка і їде до Львова. До Федорцевої. І повертається звідти як омолоджена.

---



Групу Лук'яненка видав студент ВПШ Микола Ващук. У камері Лук'яненкові підсадили «качку» – його прізвище було Нестор Цимбала.

*П'єса про Віру  
Засучиї*

Нусінов і Лунгін принесли нову п'єсу – про Віру Засучиї. Трохи плакатна й надто публіцистична. Але сьогодні це може добре прозвучати. Суд, промова адвоката, проблема особистості і влади.

Але ж і ліберальні були порядки у царській Росії! Нам би сьогодні їхні проблеми та їхні порядки... Тоді ще боялися громадської думки! Сьогодні йде обвальний страх **мати** власну думку, триматися її.

Боря Бланк вважає, що це тільки моя справа. «Надо, старик. На месяц-второй залечь на глубину, как сом. А затем мы эту пьеску сделаем» «Где?» «А хрен его знает где...».

Боря Бланк і Семен не дуже знають про мої українські проблеми. Їм здається, що все вперлось у випадкове підписання одного листа...

Але я їм обом вдячний. Хоча п'єса слабіша за «Гус. перо». Втім, і «Перо» спершу було плакатним...

\* \* \*



28.XII.68

*Лист Вігн. Описи  
Стешенко*

*Дорогая моя, милая Нелличка!*

*Спасибо Тебе и за поздравление и за большое письмо. Я знаю, как Тебе трудно писать (в смысле свободного времени, конечно).*

*Ты совершенно права в одном, положение мое сейчас совершенно невыносимо. Такого внутреннего ужаса никогда еще не было и, главное, — ничего не помогает. Была я у хорошего врача — но все это*

паллиативы... Все дело в том, что дьявол сидит внутри нас, и никак от него не избавишься — это во-первых, во-вторых — совершенно не могу работать, и это ужасно! И в-третьих — осталась абсолютно одна. **Абсолютно!**

*Начинаю писать Тебе с конца, отвечая на Твои вопросы.*

*От Рима полное молчание (это как раз вполне понятно!). Позвонил мне несколько дней тому назад Борис. Тогда все было в порядке. Рима родила сына (4 кило и 50 с лишним сантиметров длины). Об этом я уже Тебе, кажется, писала. На этом мои сведения на сегодня заканчиваются...*

*Приветы передавать некому, кроме Алека и Саши, которые за Тобой тоже очень скучают. Целую. Не забывай!!*

*Как «поживает Алек» — не имею ни малейшего понятия, т.к. он не только ни разу у меня не был, но даже ни разу не позвонил. Очевидно, он все же не таков, как мы думали, и, очевидно, Лена (его бывшая) не так уж неправда... Словом, — ни поддержки, ни помощи от него я никакой не имею. Он вообще исчез...*

*Как Ты и сама понимаешь — это во всяком случае не дружба. Тем более, что я просила его зайти, ибо имела к нему просьбу и дело. Так он много-много дней тому назад (сразу после Твоего отъезда) пришел со своей дамой, а меня, слава Богу, не было дома, а потом уже совсем исчез.*

*Серезжа бывает чрезвычайно редко, и на очень короткое время. Очевидно, тоже очень «занят»... Из его статей на темы моих предков пока еще ничего не выходит. Думаю, что это все — блеф! Во всяком случае, и его нет.*

*Как видишь — сразу никого нет — (из молодежи).*

*Коля Мерзл.(икин) не подает никаких признаков существования. Словом, с такими «друзьями» можно спокойно умереть, и они даже не узнают об этом. А о том, чтобы что-то конкретное для меня сделать или помочь — не может быть и речи!!*

*Ты желаешь мне добра — этому я абсолютно верю, но, к сожалению, Ты очень далеко от меня, и это очень грустно и даже безнадежно. Ты бесконечно нужна мне, но Ты нужна, очевидно, и Танюку... и пока мы живем в разных городах — мы Тебя разделить не можем. Приходится нам двоим страдать. Смеею думать, что мне все-таки сейчас приходится много труднее. Не знаю, выдержу ли я*

столь тяжелое бремя! На днях повесилась у нас одна чудная врачиха-хирург, работавшая в ЦЛК в Феофании. Причины — сугубо личные, и ей не двадцать, а за шестьдесят лет. Вот — бывают и такие казусы, когда очень трудно... А главное, что я не могу работать. Этот Джек Лондон вылезит мне боком!

С Крегом пока ничего. Ждут рецензии из Москвы. «Мне» деньги за рецензию еще не заплатили, и там получается какая-то мизерная сума, во всяком случае — Тебе на билет до Киева (а мне — до Львова) хватит. Правда, только на билет. Меня Соня очень просит приехать к ней на несколько дней «на кутю». Еще не знаю. Очень хочу, погибаю от тоски, но боюсь мороза и гриппа.

Кстати, я была права, когда не пускала Тебя больную. Вот и последствия. Ты еще до сих пор больна, а о помощи Лени приходится не думать (вернее на него нельзя рассчитывать), если он в Смоленске, а потом поедет в Минск, то в Москве Ты будешь одна, а тут была бы со мной. Думаю, что и девочке было бы лучше в Чапаевке, на чудном воздухе в лесу и т.д. Папа мне звонит, мама, слава Богу, лучше, но, как я понимаю, таскать ее в Москву сейчас совершенно явно — нельзя. Подумай обо всем этом серьезно.

Со стороны Гл. Тома никаких известий. «Тов.» чувствует себя отлично. Дал большую суму денег соседке, чтобы та строила себе где-то кооперативную квартиру, а сам собирается утверждаться здесь, рядом со мной, заняв еще и ее комнату. Его, оказывается, без конца печатает «Вітчизна». Я Тебе об этом уже писала. При чем на меня набросились работники «Мистецтва», как это я (!) «протезирую такому (не знающему языка и т.д. и т.п.) своему ученику» (!?!).

Это было для меня новостью, что его печатает «Вітчизна», презрев даже рецензию Венграновской.

Далее: вчера я узнала, что написана невероятной величины и всеобъемного «значения» «статья» (которая в общественном смысле называется иначе) и послана во всевозможные (в Московские и Киевские) наивысшие инстанции о всяческом вреде целой группы литераторов и переводчиков, среди которых имеются такие имена, как Лукаш, Кочур и т.д. и т.д. и Ваша покорная слуга тоже (!). И, кстати, удивительное совпадение, автор этого «произведения» упрекает меня в плохом переводе «Гаклберри Финна» (мол, он длиннее

оригинала?! и т.д.), что очень странно напомнило мне о том, что в прошлом году мой сосед написал такую же ругательную статью обо мне, и именно об этой же работе, в газетке «Друг читача», но только тогда ее не напечатали. Фамилия автора этого большого общего опуса — Мещеряк. Но я лично уверена, что он работал не один.

Далее: «тов.» Диченко все же интересовался моей «коллекцией», и когда ему сказали (мне лично он не звонил), что я не интересуюсь популяризацией моих личных вещей, он возмущенно бросил такую фразочку (приблизительно): «Какие дуры, мол, эти старухи, предпочитают, чтобы все у них **погнило**». Тоже странное совпадение. Эту же самую фразу я услышала из уст моего «соседа», когда он отказался возвращать мне работы моего отца. Удивительное совпадение!

Словом, с той стороны — все прекрасно. Все живы, здоровы и благоденствуют, и кстати тот эпизод с лекарством — чисто национальная черта — много шуму из ничего! Врач сказал, что поспала бы, да и дело с концом.

Вчера мы были (я, Кочур и Поповичи) у Стеф. Андр. Таранушенка. Он показывал нам чудесную коллекцию великолепных работ худ. Олени Кульчицької. Возвращаясь домой, Гр.П. сказал мне, между прочим, что «сосед» пожаловался (якобы случайно встретив где-то) Андрею Алекс. Белецкому, что я, мол, и такая и сякая, и не даю ему, бедному, работать и т.д. Не понимаю совершенно, кто и что ему не дает?! Работал и работает, даже о Петрицком напечатали его галиматью, никто меня ни о чем не спрашивает и я никому ничего не говорю, — по-моему, и так все больше, чем ясно, и вдруг «жалоба», да еще Белецкому!.. Не я жалуюсь, а **он разворачивает «бешенную деятельность»** во всех направлениях, и абсолютно свободно и совершенно безнаказанно.

Вобщем — «тов.» цветет и процветает... В соответствии с этим я увядаю и чувствую себя в Преисподней. И даже некому поплакать в жилетку, не то что получить реальную помощь или поспособствовать тому, чтобы восторжествовала хотя бы малейшая справедливость!

Сердюка и след простыл... Ни реально, ни по телефону — его нет. Нет, к сожалению, и долга, который мне очень нужен не только для поездки во Львов (на несколько дней), но и для самой обыкновенной

жизни. И я его об этом предупреждала (по-моему, месяца два тому назад). Вот такие-то у меня дела. От этого не повеселеешь!..

Иван (и др.) появились опять. Причем у него непонятная манера. Он приходит с целой «свитой» разных, совершенно незнакомых мне, людей и никогда не знакомит. Так я и не знаю, кто был и чего был. Книги свои он забрал все. Но Надийка ЛНВ еще не вернула. Удивительно!

Приезжали из Львова Максимчук и Богдан Козак. Тут была конференция чтецов. Интересно было. Потом собрались люди у Поповича (разные), была и Лина Костенко. Я с ней, наконец, познакомилась. Очаровательная девушка! А вообще тоже был Иван и привел совершенно незнакомых людей к ним, — и много, и неожиданно.

Максимчук читал Тувима (в переводе Лукаша), читал хорошо, и перевод чудесный.

Я рада за Тебя, моя крошечка, что хоть Ты (в известном направлении) спокойна. Это уже легче. Лишь бы Ты была здорова. Смею высказать еще одну свою мысль (вернее, убеждение): раз Леня в Смоленске, а потом, даст Бог, будет в Минске, а цель все-таки — Киев (хоть бы я дождала до этого момента), то надо бы ребенка привезти в Чапаевку. Тут ей будет покойно и полезно, и я близко, и Ты имеешь у меня свой дом. А Москва — поскольку-постольку. По-моему, при данной ситуации — это лучший выход.

Была передача про Курбаса. Что была — хорошо, но сама передача режиссерски плохая и полна ошибок. Вал. Гак. разразился рецензией в «Культурі й життя». Не читала, но не понимаю, что он может написать о том, чего не знает.

Тем не менее, ни Лабинский, ни он — ни разу ничего не спросили меня (они все время «спилкуются» с Ир. Дм.?!?!), а Валя «возмущен, что Ир. Ив. так неправильно сделала сцену из Джимми Хиггинза...». Три ха-ха!! Я понятия об этой передаче не имела, даже фото просили не у меня, а взяли в Музее (Музей возле Лавры, — видишь ли, ближе к Телецентру?!), и, кстати, взяли не мое фото (опять ошибка), и я, оказывается (так утверждает, даже не проверив) Вал. Гаккебуш — во всем виновата?!

Вот это совсем уже пикантно!

Я хочу написать коротенькую «Реплику» в «Літ. Україну», хотя priori знаю, что моего там ничего не напечатают, а копию отправлю в Телецентр.

Опять жаль (и еще много-много раз), что Тебя с нами нет.

Интересно, что в «национализме» ни Тебя, ни меня упрекнуть нельзя, но меня все же в той большой статье упрекают... А вот некоторые «гении», играющие упорных и закоренелых именно националистов, «украинцев», такового упрека не имеют, хоть, казалось бы, должны были б, даже не существовать (в данной ситуации) в межах нашего города.

А они именно процветают. Извини, дорогая моя подруженька, что я все повторяюсь. Но обидно очень, возмутительно и несправедливо. И опять мне напомнили о памятнике на могиле отца (неизвестно из каких средств!), и никто не спросил, а как же Вы-то сами живете?!..

Большуший привет Тебе и Лене от Юзика. Желает Вам здоровья и «доброй работы» во всех Ваших делах.

Анжела поехала на Рожд. каникулы в Италию (!!). Письма ее изменчивы и совершенно непонятны. Крепко целую Тебя и очень жду, и надолго. Пиши. Твоя Оряся.

У Липочки и Юзика все больны. И, как я понимаю, больны безнадежно. Но они все же не забывают меня и прислали мне елочку. Одна стоит передо мной на столе. А другую маленькую блестящую можно носить вместо брошки.

У бедного Бориса (Римминого) сейчас, очевидно, масса хлопот. Он даже не звонит. Но я его понимаю. Хоть мне очень жаль, что оба они ушли от действительности.

Вчера в Союзе ко мне подошел бородатый Кисин и сказал, что должен много со мной поговорить. О чем — не знаю, но я сказала — пожалуйста.

Ты, конечно, забыла у меня свои остроносые туфли и драгоценности: (коричневые бусы, браслет и запонки), а также три помадки. Это хороший знак. Я надеюсь, что Ты скоро за ними приедешь.

Ир. Дм. достаточно «прохладна» и все время выдает себя за спеца, хотя даже «Белой Церкви» не помнит. А Валя просил ее написать что-либо о его матери актрисе Гаккебуш, о которой она никакого понятия не имеет и не имела (и с которой я работала в течение трех лет и гримировалась в одной гримуборной). Чем это объяснить — не знаю, но очень рада, т.к. о Гаккебуш ничего особенно

хорошого сказати не могу (як і Ігнатович), а як о чоловіку — і подавно.

Крюба не пише взагалі, Анжела — ізрідка і дуже сумбурно і непонятно. Передає привіт Тебе і Лені.

Целую Тебя ще раз. Извини за повторы і злишком багато о себе!  
А взагалі всі вони свині!!

(За виключенням Римми і Бориса).

Скорее приезжай!!

Чернетки до  
монографії про театр

### З чернеток:

#### ПЛАН:

1. Вступ і тематична заявка. «Обставини склалися так, що я всупереч власному бажанню змушений працювати за межами України. І не я один. Цілий ряд режисерів та акторів останнім часом мусили кинути український театр й виїхати в Москву, Ленінград, Таллін, Ригу, Мінськ, Казань. І се не результат відсутності в них патріотизму, не індиферентність до питань розвитку української культури.

Може, в українському театрі справи настільки гарні, що він, маючи надлишок кадрів, може поповнювати всі театри Союзу без шкоди для власного поступу? Келих повен і вино шумує, ллючись через вінця? Ні, українському театрові не до бенкетування. Він ледь-ледь зводить кінці з кінцями. І тому неможливість за існуючого статусу кво працювати на Україні я розглядаю не лише як довгу низку особистих драм кожного з нас, а й як одну загальну драму українського театру. І ця драма одна з найтрагічніших, бо кінець її непередбачений (два акти якої вже відбулися, антракт минув, третій дзвінок відлунав, завіса пішла, а дія на сцені ніяк не може розпочатися: в залі нема глядача).

У чому ж об'єктивна неможливість нашої роботи на Україні?

2. Український театр як форма суспільно-громадської боротьби.
3. Структура театру. Його теорія та практика. Розважальництво.
4. Короткий історичний нарис.

5. Репертуар. Сучасна українська радянська п'єса. Українська класична п'єса. Західно-європейський репертуар. Російська класика. Російська сучасна п'єса. П'єси народів СРСР. Експериментальні п'єси. Переклади. Способи їх утверджень. «В день весілля»



В. Розова в перекладі П. Тернюка (фікція) та ін. Порівняння з театрами інших республік.

6. Українська театральна освіта.

7. Проблеми режисури. Режисер-реставратор, режисер-ілюстратор та режисер-інтерпретатор. Режисерські школи та напрямки. Режисура театру ім. І. Франка. Березильці. Молода генерація режисерів.

8. Актори. Режисер і театральний процес.

На грані акторських поколінь. Виникнення й занепад акторських шкіл. Побут актора. Неможливість зіграти Яго, Дон-Жуана, Плюшкіна, Дон Кіхота, Гамлета, Ліра, Чацького, Жанну д'Арк і т.ін.

Актор-ідеолог, актор-трибун.

9. Українські театральні художники.

10. Українська театральна адміністрація.

11. Деякі цифри. Щоб збагнути якусь річ, треба вийти за її межі.

12. Неможливість висловитись – як основна причина відпливу театральної молоді.

13. Українське театрознавство. Фальсифікаційні процеси. А судді хто?

**14. Лесь Курбас.**

15. Сам себе не похвалиш – як основний принцип нашої закордонної афіші. «Жовтень» і стаття Мельничук-Лучко.

16. Перспективи розвитку українського театального процесу. Труднощі театральної реформи. Її історична необхідність.

17. Сто років тому директор Дюссельдорфського театру Іммерман заявив: «Відродження німецького театру, якщо воно станеться, залежить не від того, що буде знову відкрито істину, а від рішень морального порядку. Засоби надзвичайно прості, постановники й актори постійно мають їх у своєму розпорядженні. Важким є лише виконання, бо воно суперечить легковажності, порожньому гонорові, егоїзмові та природній інертності людей. І тому воно не здійснюється».

Обставини склалися так, що я змушений працювати за межами України. Вважаючи це для себе явищем тимчасовим і водночас розуміючи, що ця тимчасовість поки що не наближує дату мого повернення на батьківщину, я хочу в цих своїх нотатках викласти деякі



з тих причин, які змусили мене сьогодні працювати в московських театрах. Тим паче, що в даному разі я – явище не поодиноке; молоді українські актори та режисери, театральні художники та композитори після довгих поневірянь часто змушені виїздити за межі України. Випускники українських театральних вузів чудово працюють в Москві й Ленінграді, Ризі й Ташкенті, Талліні та Казані, не кажучи вже про десятки театрів РСФСР. І багато з них виїхали з України відтак не через брак патріотизму, не з причин нерозуміння потреб розвитку й поступу українського драматичного театру.

Відплив молоді української театральної молоді за межі республіки міг би вважатись явищем прогресивним лише в тому випадку, коли б у ній не відчували потребу театри самої республіки, коли б стан сучасного українського театру був кульмінаційно високий – тоді б можна було сказати, що келих повен і вино шумує й летить через край. Але ж українському сьогоднішньому театрові відтак не до бенкетування. Він рік від року втрачає глядача, високі критерії, успіх, перетворюючись з високої мистецької трибуни у напівсамодіяльну заробітчанську устанovu по виробництву планових та позапланових прибутків.

Театральний митець – чи не єдиний з усіх інших митців – не може існувати в мистецтві без сьогоднішнього визнання. Художник може намалювати полотно, яке сучасна йому критика визнає анти мистецьким, формалістичним абощо; минуть роки – і його роботу визначать як новаторство. Так трапилось з Рембрантом, Гогеном, Ван-Гогом. Письменник може зачинитися в кабінеті й написати п'єсу, яку сучасники затаврують образливими словами, але мине час – і інші люди й інші потреби возведуть його в сан класика. Так трапилось з Шіллером, про якого відомий письменник Филип Моріц, професор німецької мови, автор роману «Антон Рейзер», писав: «Ось уже воістину продукт, котрий чорнить наш час. Скільки зухвальства треба мати, щоб написати таку погань! І що він може мати в голові й серці, коли він може розглядати такого роду твори свого духу з задоволенням!».

А це ж сказано про «Підступність та любов» – і коли! – за п'ять років до Французької революції!

Лише актор та режисер не має перспектив бути визнаним по смерті, якщо сучасники його не визнали. Його мистецтво існує

лише в конкретному часі, в конкретній миттєвій зустрічі з глядачем. І театральну виставу не можна законсервувати для нащадків, як це можна зробити з кінострічкою, кіноплівкою, збіркою поезій та малярською роботою.

Тому для театрального митця неможливість реалізації свої творчої програми в кожному конкретному мить особливо трагічно.

Не показаний глядачам спектакль не стає мистецтвом.

*Листівка від  
Тіані Талцки.  
Вітання від Серг.  
Білокозя, від н. Ольги  
Калитовської*

\* \* \*

**Лист Тетяни Галушко.  
27.XII**

*Лесь и Лесику! Желаю вам к Новому году удач и успехов, счастья и здоровья!!*

*Лесь, спасибо за стихи. Они мне очень по душе. Ты в них — весь, сам, даже откровеннее, чем в чем бы то ни было. И знаешь, впервые я, тупица, услышала, как хороша укр. речь. Лесь, никак твой спектакль — уже готов? Я сама виновата, не ответила на твое письмо: снова на 3 недели уезжала в Армению. И лишь 16 вернулась. В январе буду в Москве. Очень хочу вас видеть. Привет всем. Целую чадо.*

*Таня Галушка.*

*Лесик, строишь ли ты светлое будущее, как звери огороде? Я — нет. И не только — нет, но, более того — едва не померла наемни. А теперь доченька в больнице. Худо у меня все. А ты про меня плохого не думай. Я очень тебя люблю. И Киев никогда не забуду. Ты внутренне для меня сейчас, может быть, ближе и дороже всех. Впрочем, это всегда было. Я тебе на днях изложу «все подробности биографии».*

*Я так бы хотела увидеть тебя и Неллу — увы! Это надолго утопия! Знаю, что ты думаешь: Галушка — баракло и трепло. Не думай, Лесик. Просто катаклизмы судьбы. Хи-хи.*

*Желаю вам (Н+Л) успехов. Повея на меня свежим ветром своего внимания. Как поживает перевод, тиранивший тебя в Киеве. Целую вас+Ксюшу. Таня.*

\* \* \*



**Лист від Білоконя.  
Москва Б-61, Большая  
Черкизовская, кв. 8-11,  
корпус 3, кв. 45  
Нелли Корниенко**

*Дорогая Нелли!*

*Поздравляю Тебя с Новым годом!*

*Желаю доброго здоровья и доброй работы! Газету с этим кретином послал. Почему бы Танюку не спросить разрешения у Киселихи да не опубликовать ее письмо со своими замечаниями? Когда-то Аристотель говорил, что постыдно молчать, давая возможность говорить — Исократу. И вообще, «спрячь в карман свои паршивые обиды»! Пришли мне, пожалуйста, его адрес, — мне надо выслать ему Голобородька.*

Аби не сказали мені, що я передрукуюю листи однієї тільки пані Орисеньки, хочу «запечатлеть» і не менш мудрі поради Василя Андрійовича Загоруйка, якого дуже шаную. Це, власне, лист не до мене, а до Володі, він дав мені його прочитати – з повчальною, очевидно, метою.

**30 грудня  
1968 року**

*«Дорогой Володя!*

*Твое сообщение о неудаче Лени в Ленинграде меня очень взволновало. Случилось так, что накануне я читал воспоминания о моем любимом писателе Паустовском (Лит. Газ. №42). Мне глубоко запало в душу одно признание писателя, написанное им в 1945 году и опубликованное только после смерти писателя («Последняя глава»).*

*Там он пишет такое, что имеет большую актуальность для нынешнего поколения, особенно для тех его представителей, которые относят себя к разряду критически мыслящих.*

*«Жизнь представляется теперь, когда удалось кое как вспомнить ее, цепью грубых и утомительных ошибок. Я растратил свой талант на бесплодные выдумки... На примере моей жизни можно проверить тот простой закон, что выходит из реального опасно и нелепо.*

Если бы можно было, я бы назвал свою книгу «Предостережение». Предостережение для всех, кто живет в своем вымышленном мире и не считается с суровой действительностью».

Да, Паустовский — это большой талант. Как художник он тоньше и талантливее Островского, Серафимовича, Шолохова и других. Но ничего серьезного, что называется «навек», он не создал потому, что «растратил свой талант на бесплодность выдумок...».

Тем, кто хочет сделать в жизни что-то очень серьезное и большое, необходимо всерьез принять предостережение Паустовского.

Нелепо искать какую-то демократию в отличие от буржуазной и социалистической. Третья — это только переход от одной к другой. Такова суровая действительность. Такова реальность.

И Курбас и Кулиш сделали много для украинского и не только украинского народа и вошли в его историю как Бучма, Крушельницкий и другие потому, что они не выходили из мира реального. Их поиски шли в области искусства, которое отражала реальную действительность. Другое дело, что жили они в очень суровое время, выдвинувшее очень суровых руководителей. Трагедия заключается в том, что и Курбас и Кулиш попали в жернова культа, из которых им не удалось выйти живыми. Но если бы они уцелели, то я уверен, что они не превратились бы в Солженицыных или иных мстителей своему строю.

Они так же, как и Рокосовский, Горбатов и тысячи других уцелевших понесли бы свое знамя дальше. Я очень люблю и ценю таких деятелей международного революционного движения как В. Гомулка и Я. Кадар, на которых в свое время обрушились удары культа и которых по случайности не успели уничтожить. Тем не менее они не изменили своей идее и продолжили тот единственно правильный курс, которым до этого шли.

Я думаю, что так поступили бы и Курбас и Кулиш, если бы остались в живых.

Я не знаю, долго ли мне придется жить. Думаю, что не так уж долго. Я не пишу мемуаров — нет у меня на то таланта, как у Паустовского. Но у меня за плечами большая жизнь. И я считаю себя обязанным сделать такое же предупреждение тебе и может быть не столько тебе как Лене и Нелле, какое оставил Паустовский.

*Доведи до их сведения мое, может быть мало художественное, но достаточно искреннее предостережение. Нельзя быть связанным одной пуповиной с Гинзбургами, Солженицыными, Аллилуевой (идейно) и в то же время с реальной действительностью. Нужно от чего-то отказаться, ибо талант будет растрачен по пустякам. Не к тому вас звал Крушельницкий и не к тому зовут заветы Курбаса и Кулиша. Вот и весь мой сказ.*

*Целую своих КЭВ! Привет Танюкам. Поклон Анне Ивановне. Целуем Маринку.*

*Отец.*

*P.S. Кстати, я не мог ответить Нелле о том, по какой цене мы продаем чехословакам нефть. На этот вопрос ответил Гесс Холл (его высказывание опубликовано в «Неделе», кажется, №30), там он пишет, что советская нефть продается чехам по 40 долларов за тонну. А американская нефть (ФРГ не имеет своей нефти) продается по 60 долларов за тонну. Так что информация у Нелли была неточная.*

Я передрукував цього листа не тому, що хочу посперечатись з Василем Андрійовичем. Ні, сперечатись не буду; для мене це просто поштовх до роздумів про всю їхню генерацію. Я, незважаючи на глибинну незгоду з тим, що він пише, все одно з повагою ставлюсь і до старого Загоруйка, і до його порад. Бо дає він їх від щирого серця, бажаючи мені добра. А передрукував тому, що однією із складових підсумку 1968-го є й така точка зору, дуже поширена, дуже...

А ще – тому що я Паустовського теж люблю, і смерть його сприйняв боляче. Він помер цього літа, за тиждень після мого дня народження, і цю його «пересторогу» я так само читав.

Маю тверде переконання, що саме так, як пише В. Загоруйко-старший мислить весь **народ**, принаймні 85-90% його...це нормативне мислення. І тому ми так живемо. І тому так у Чехословаччині. І тому нема в живих ні Курбаса ні Куліша.

У критичну хвилину в людині спрацьовує самозахисний механізм. Без цього людина збожеволіла б. Але захищає вона **себе**, не світ...

Перечитую, порівнюю, – і почуваю себе Яном Гусом на багатті, який сказав старенькій, що підкинула йому хмизу у вогонь:

– О санкта сімпліціта!..

Главное для людей этой выпечки – самовнушение и установка. Неважно, что он об этом Гинзбурге только в газетах читал. И что этим газетам он сам верил разве что на треть. Есть установка – извольте верить. А если уверуете – далее все пойдет как по маслу, аргументы сами в руки побегут...

Й тоді і сам починаєш вірити: «Если бы Курбас и Кулиш остались в живых, они поступили бы так же...»

Абсурд, наперед заданий абсурдизм такої реляції – не вражає.

Суть в оцінці, у сприйнятті культу. Загоруйкові хочеться світла в кінці тунелю, і він переконаний, що незважаючи на Сталіна й на Берію (ряд можна продовжити), все одно треба «нести знамя дальше».

Солженіцин же вважає, що саме знамено – криваве, антилюдяне, страхітне. **Практика** показує, що це саме так.

Тобто, що не існує іншої практики, крім тієї, яка була...

Та й з Паустовським далеко не все так лінійно, як видається Василеві Андрійовичу. Він його тільки читав, а я бачив близько, слухав, чув два його виступи. Це ж Паустовський – з Ахматовою, Шостаковичем, Маршаком, Чуковським стали тоді на захист Йосифа Бродського, коли з'явилась кошмарна публікація Лернера «Окололитературный трутень». Це ж вони тоді – плюс Копелев та Лідія Чуковська, по суті, визволили Бродського з тюрми: такого ще не бувало, щоб після суду «туняедець» через **півроку** міг повернутись у Ленінград. Паустовському, я думаю, допікав в останні роки життя його романтизм, його спроба відійти убік. Після тридцяти років він уже не пише великої форми творів, самі лише новели, а потім – мемуари. Міняється час – міняються й спогади... Звичайно, його

*Та й чи так  
воно з  
Паустовським?*

повинно було мучити перед смертю, що найспокійніші його оповідання («Летние дни») писалися в розпалі 1937-го року, крові якого він волів не бачити... Це приблизно те ж саме, що пише про себе – **зараз** Василь Андрійович: за вікном чеські погроми й арешти, **кров**, – а він про неможливість вибору між «капіталізмом і соціалізмом»... Так і Наталя Павлівна завжди: «Лишь бы не было войны...». Вони на все згодні, ці люди, які пережили жах війни. Але вони не пов'язують того жаху саме зі Сталіним, з системою, **яка до цього веде**.

Паустовський дуже був тривожний. Пригадую, в ЦДЛ випадкову розмову, хтось допитував його, чом він не виступив на могилі Пастернака, в Переделкіно, коли ховали – «не разрешили? нельзя было»? Він якось ображено скривився й взявся рукою за горло – «Зачем же так? Вы же прекрасно знаете, у меня гортань...». Я – повірив, бо це було сказано дуже боляче... Татьяна Олексіївна його ледве заспокоїла.

А я ось поліз у свій архів і розшукав вирізку з «Известий» за 27.X.1962 р., субота:

*«Остались еще люди, старающиеся придать тому, что творилось во времена «культы», невинную окраску и чуть ли не черты благополучия. Каждая попытка оправдать «культ» — перед лицом погибших, перед лицом самой элементарной человеческой совести — сама по себе чудовищна...».*

Це – полеміка з двома рецензентами, які звинуватили Ю. Бондарева за роман «Тишина», що його друкував «Новый мир» за березень-травень. Він припилив їх тоді голкою до паперу, як міль.

Ось вам і романтичний Паустовський, яким старий Загоруйко хоче побити Солженіцина. А при мені він з таким же хвилюванням, як зараз пише цього листа, читав «Один день Івана Денисовича».

Міняються не люди – людей змінює ситуація вибору. Тобто ситуація невідворотного, екстремального вибору. І людство, поставлене на межі такого вибору, як правило, діє **неадекватно**.

Тому не треба ставити людину і людство у таку ситуацію. Це не заклик до життя в тихому болоті, ні. Але не можна, щоб людина була у постійній напрузі. Можуть перегоріти пробки.

**31 грудня  
1968**

До вчорашнього:

Не «строй» ці люди захищали, вийшовши з таборів та лісоповалів – свої ідеали юності, свою віру! Антоненко-Давидович, Кочур – який там «строй»? Вони ніколи не ходили «строєм», хіба що **там**.

Вони (Загоруйки) самі себе переконують, що інакше не можна, «сила ломит и соломушку...».

Великий і триваючий обманище.

Але рік минає, нема чого сердитись. День сьогоднішній, і я припиняю своє паперопсування. Є серйозніші речі, ніж щоденник.

## ДО ПАРТІЙНОГО КОМІТЕТУ АН УРСР

### **ЗАЯВА**

Прошу піддати найгрунтовнішому аналізу становище, яке сталося у відділі театрознавства (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського АН УРСР). Стан цього відділу був завжди дуже важким. В останній же час ситуація у відділі склалася настільки нестерпна, що це примушує звернутися із проханням створити авторитетну комісію і дати їй можливість докладно ознайомитися з діяльністю відділу театрознавства.

Винуватцем цього нестерпного становища слід посправедливості насамперед вважати керівника відділу доктора театрознавства М.К. Йосипенко.

Науково-організаційна робота відділу в стані цілковитого занепаду, елементи її (плани, звіти та ін.) виконуються цілком формально. Керівництво відділом здійснюється в спосіб штурмових наскоків. М.К. Йосипенко є вкрай неорганізованою людиною, для якої поняття «плановості» і «ритмічності» в роботі просто не існують. Він навіть хизується цим, неодноразово повторюючи на



засіданні відділу: «Ви ж знаєте, що з мене ніякий організатор». Справді, робота відділу на протязі багатьох років підтверджує цю істину і якщо працівники відділу все-таки виконують планові роботи (краще чи гірше), то не завдяки допомозі М.К. Йосипенка, а всупереч його хаотичним, науково не продуманим втручанням. У відділі М.К. Йосипенко буває, як правило, один-два рази на місяць. Засідання відділу найчастіше збираються раптово, коли вже дуже «піджимають» строки виконання тематичного плану. За останні 5 років на відділі не було прочитано жодної наукової доповіді з проблем історії чи теорії театру.

Проблеми розвитку сучасного театру чи театрознавства за останні роки не обговорювались на жодному з засідань. Керівник відділу, який часто їздить по театрах України і буває у Москві, за останні 2-3 роки жодного разу не збирав засідання відділу, щоб поінформувати співробітників відділу про ті чи інші нові явища мистецького життя. До деякої міри такі розмови виникають тільки на засіданнях методологічного семінару (керівник Ю. Бобошко), що відбуваються раз на місяць разом із відділом кінознавства, і в яких М.К. Йосипенко, як особа вищого рангу, взагалі ніколи участі не бере.

Багато років підряд план наукових робіт ні відділом в цілому, ні співробітниками зокрема систематично не виконуються.

До речі, робота відділу театрознавства перевірялася комісією держпартконтролю на чолі з доктором філософських наук В.О. Кудіним. Але про її висновки у відділі ніхто нічого не знає офіційно, хоч відомо, що ці висновки, були дуже серйозними і такими, що вимагали вжиття відповідних заходів.

У своїй власній науковій діяльності М.К. Йосипенко керується принципом штурмівщини, чекаючи, аж поки події і час притиснуть його до краю, тоді він сідає і береться писати. Цей принцип він неодноразово декларував на відділі як нормальний з його точки зору: я знаю, мовляв, що от не пишеться і не пишеться, а потім як «нажмуть» — сядеш і напишеш». Цей стиль він переносить і на керівництво відділом.

Відповідно до цього основного принципу своєї «наукової» діяльності М.К. Йосипенко систематично порушує усі графіки подання і доопрацювання своїх власних розділів. А оскільки до цього часу переважна частина працівників відділу була зв'язана із

ним як співавтори колективних робіт, його власна неорганізованість систематично зривала роботу відділу.

Досить сказати, що саме через неорганізованість М.К. Йосипенка та його невміння (а часом небажання) організувати ритмічну роботу відділу, на кілька років запізнився вихід у світ тому «Український дожовтневий театр» (хоч писався він ще з перших післявоєнних років).

Розділи М.К. Йосипенка до наукових праць на протязі вже багатьох років пишуться, як правило, не тільки із порушенням усяких термінів і графіків, а й на досить низькому фаховому рівні. Про це зокрема свідчать неодноразові листовні й усні протести інституту історії мистецтв (Москва), в якому М.К. Йосипенко вів розділ українського театру в колективній роботі «История советского театра». Два із трьох розділів до цієї «Истории» були подані М.К. Йосипенком до Москви без обговорення відділу і Вченої Ради взагалі. Третій було повернуто з Москви як такий, що не відповідає елементарним науковим вимогам. (Матеріали цих обговорень розділів М.К. Йосипенка зберігаються в Інституті історії мистецтв у Москві, а відповідні листи — в дирекції ІМФЕ ім. М.Т. Рильського АН УРСР).

Історія з підготовкою і написанням книги «50 років українського радянського театру» особливо наочно демонструє наукову нездатність М.К. Йосипенка до керівництва і цілковите нехтування ним своїми обов'язками. Розмови про підготовку відділу до ювілею радянської влади було почато М.К. Йосипенком ще в кінці 1963 р. Тоді ж в плані на 1964 р. частині працівників відділу як ювілейний збірник було записано тему «50 років українського радянського театру». Роботу було задумано як збірник теоретично-історичних статей, що мав узагальнювати істотні особливості театру за 50 років. Відділ почав роботу над цією темою і працював над нею біля року. Влітку 1964 р. М.К. Йосипенко представив Вченій раді, без будь-якого погодження з відділом, цілком нову тему — історію українського радянського театру за 50 років. Восени 1964 р. цю тему було затверджено відділові на 1965 р., а роботи 1964 р., таким чином, були покинуті.

На початку 1966 р. більшість співробітників подала відповідні розділи, М.К. Йосипенко же подав один свій розділ тільки у квітні 1966 р., а другий (той навіть окремо не обговорювався) у листопаді 1966 р. Таким чином, тільки своєю власною науковою

неорганізованістю Йосипенко (який мав би подати розділи першим, бо вони починають книгу і мусять бути «заспівом», реальним втіленням задумів) зірвав підготовку важливого ювілейного видання. Від імені відділу на загально-інститутських партійних зборах він брав обов'язок подати книгу до видавництва у 2 кварталі 66 р., а сам не написав до того часу навіть своїх власних розділів. Зміст і форми цих розділів викликали серйозні зауваження відділу та сторонніх рецензій. Це відбито у протоколах засідань відділу і Вченої ради.

Ясна річ, що таке ставлення до власних обов'язків керівника відділу негативно впливає на роботу інших членів відділу.

Таким чином, кількарічну роботу відділу зірвано виключно через крайню неорганізованість його керівника.

Як науковець, М.К. Йосипенко неспроможний подати нові ідеї, запалити працівників відділу цікавими науковими концепціями, темами, та й на обговореннях праць на засіданнях відділу він обмежується лише тим, що підсумовує висловлення інших.

Захистивши кандидатську й докторську дисертації по темі «М.Л. Кропивницький», М.К. Йосипенко не написав жодної наукової праці, яка б могла бути зразком для молодших працівників у галузі театрознавства.

Колегіальність у роботі М.К. Йосипенко розуміє тільки як схиляння співробітників до свого способу мислення. Жодного слова критики в свою адресу М.К. Йосипенко не сприймає. Реакцією на критичні зауваження співробітників є причепливість його як завідуючого відділом у повсякденній роботі та дошкульні висловлювання під час обговорення наукових праць тих, хто дозволив собі інакше мислити. М.К. Йосипенко не від того, щоб проявити свавілля. Так в редактуванні і тому «Український радянський театр» брала участь, як член затвердженої Вченою Радою Інституту редакційної колегії, Н.Б. Кузякіна. Між тим перед самим випуском книги у світ, волею М.К. Йосипенка Н.Б. Кузякіна з списку редакційної колегії була вилучена.

Небажання бачити поруч себе науково мислячих самостійних працівників яскраво виявляються в стосунках М.К. Йосипенка з аспірантами. За час перебування М.К. Йосипенка науковим керівником аспірантів, їх було чимало: Н. Овод, О. Ніколенко, В. Єрик, А. Гришилова, А. Журба, Є. Хлібцевич, Р. Єсипенко, М. Панфілова, Л. Барабан та ін. Жодний із цих колишніх аспі-

рантів не подав у термін готової дисертації і не захистив роботи. Звичайно, щоразу це якісь «цілком конкретні» причини, до того ж часом свідомо створені М.К. Йосипенко. Так само він відноситься і до молоді відділу. Та факт залишається фактом. Єдиний доктор театрознавства на Україні за десятиліття не виховав жодного кандидата мистецтвознавства в галузі театру, крім своєї власної дружини. Ті ж нечисленні товариші, які протягом багатьох років здобули наукові ступені, зробили це, по суті, всупереч бажанню М.К. Йосипенка.

Переконливішого прикладу наукового банкрутства важко і знайти.

М. Йосипенко активно протидіє зростанню талановитої молоді і поза межами інституту. Так, саме завдяки його особистому систематичному переслідуванню був змушений виїхати з України до Москви молодий режисер Лесь Танюк, який зараз працює у Центральному Дитячому театрі, а міг би працювати в українському, що так потребує режисерів.

Переслідування усіх, що дозволили собі мати наукові погляди, відмінні од поглядів Йосипенка, здійснюються ним послідовно, з використанням ним усіх засобів до демагогії, шантажу, брехні і підробки протоколів включно.

М. Йосипенко становить тип цілком аморальної людини, перебування якої в партії є образою для партії і звання комуніста.

Ще 1947 р. він був засуджений на 5 років ув'язнення за численні брудні махінації на посту директора театального інституту. Кару цю потім було змінено на 2 роки умовно позбавлення волі з розрахунку, що Йосипенко виправиться. Та надії ці не справилились. Звичайно, він не мав в академії належного простору для матеріальних комбінацій, проте і тут висмоктував для себе усе, що міг (привласнення матеріалів інституту, привласнення частини книжок з бібліотек, закуплених для інституту). Партійна організація інституту неодноразово розглядала справи про його махінації із сплатою членських внесків та моральний розклад.

У відділі під керівництвом М.К. Йосипенко багато років працює Р.П. Бернацька (з 1958 офіційно його дружина).

Вона знаходиться на особливому становищі.

За 13 років перебування Р.П. Бернацької науковим співробітником відділу (з листопада 1954 — молодшим, а з 1960 - старшим) нею самостійно виконано лише одну планову роботу — компілятивний розділ «Шкільний театр» (1 друк. арк.) до тому «Україн-

ський дожовтневий театр». Крім того, у співавторстві з М.К. Йосипенком написано розділ по «Історії Києва» (4 арк.). Між тим, Р.П. Бернацька написала кілька позапланових робіт: популярні брошури «Н. Ужвій» (2,5 арк.), «М. Романов» (2,5 арк.) та (разом із С. Зайончківською) довідник «Майстри сцени Радянської України». Найбільш активно вона працює на ниві «Театральної Енциклопедії», де вона представляє наукову думку України. Треба думати, що «діяльність» Бернацької на цьому посту ще дістане відповідну громадську оцінку наукових кіл України.

Таким чином, Р.П. Бернацька не дала жодної самостійної історичної чи теоретичної роботи, хоча б в межах річної норми старшого (а то й молодшого) наукового співробітника (5-6 арк.). Позапланові роботи, які вона виконувала, переважно також носять популяризаторський характер і не несуть в собі жодної наукової думки.

Основною роботою старшого наукового співробітника Бернацької з 1960 р. є складання (у співавторстві з С. Бурмистренко) «Літопису українського радянського театру». В збиранні матеріалів для «Літопису» брали участь також тимчасово взяті на роботу за угодою К. Луганська, Т. Самійленко, Л. Кисельова, В. Минко, В. Міліца, а також, під виглядом проходження практики, цілий курс студентів-заочників театрального інституту ім. Карпенка-Карого. Залучались до цієї роботи також науковці відділу Р. Єсипенко, Р. Пилипчук, Л. Барабан та бібліограф Л. Товстоніс. Отже, частка Р.П. Бернацької в збиранні матеріалів незначна, а участь її в роботі як старшого наукового співробітника зводиться до вказівок «перевірити» відомості, які чомусь у неї викликають сумнів і до науково необгрунтованого одбору матеріалів.

До останнього часу Р.П. Бернацька не виконувала на протязі років ніяких наукових чи громадських доручень, і тільки цього літа, щоби створити враження наукової та громадської активності Бернацької, їй було дано тему доповіді на ювілейну сесію та введено у члени редколегії інститутської газети.

Наукова неспроможність і брак інтересу до української культури Бернацька компенсує поширенням пліток, завдяки чому їй часом щастить посварити працівників відділу між собою.

Незважаючи на неодноразові записи ревізора АН УРСР про неприпустимість праці Бернацької у відділі під керівництвом її чоловіка, нічого не змінюється.

Своє становище керівника відділу М.К. Йосипенко систематично використовує з особистою метою.

Два роки 1959-1960 молодший науковий співробітник Бурмістренко, бібліограф Л.М. Товстоліс та К.М. Луганська, що працювала за згодою (працювали вдома у Йосипенка, розбирали і приводили до ладу його особистий архів, використавши для його поповнення 400 папок, які були видані інституту для користування співробітниками відділу. Під час цього впорядкування виявилось, що велика кількість матеріалів, які належать інституту (фоторото-копії), а також рукописні виписки, зроблені співробітниками відділу за 20 післявоєнних років, перебувають в одноосібному користуванні М.К. Йосипенка і неприступні іншим членам відділу.

Усі матеріали, переписані в свій час для «Літопису» (тисячі дослівно переписаних статей з газет, журналів, архівів, хоч переписування те взагалі не було потрібне для «Літопису») зберігаються вдома у М. Йосипенка і Р. Бернацької і протягом років неприступні для інших працівників і навіть для співавтора Р.П. Бернацької Бурмістренко.

Так само розглядають як особистий здобуток Йосипенко та Бернацька усі матеріали, які надсилають театри та приватні особи на адресу відділу (листи з порадами, пропозиції, фото тощо) – вони просто забирають їх додому. Так, надіслані в свій час зауваження нар. арт. СРСР В.С. Василька до розділу Ю. Луцького про творчість Г. Квітки-Основ'яненка («Український драматичний театр» т. I) не були зачитані на відділі й ніхто взагалі про них не знав.

Надісланий до «Літопису» репертуарний список Чернівецького театру так само мовчки було взято Бернацькою додому, і співавтор її Бурмістренко змушена була вдруге звертатися до театру.

Збиранням матеріалів для розділу (2 арк.) М.К. Йосипенко до книги «Братерство народів – братерство культур» займався весь відділ (І. Гайдай два місяці розшукував матеріали у республіках Східної Азії, Є. Хлібцевич та Л.М. Товстоліс – місяць у Москві, О. Казимиров, Р. Єсипенко, С. Бурмістренко, Л. Товстоліс – у Києві). Більшість матеріалів, використаних і невикористаних у розділі, осіла в особистому архіві М.К. Йосипенка, хоч безперечно вона є власністю інституту, бо зрештою, всі відрядження і заробітну плату оплачував інститут. Зрозуміло, яку складність становить це для праці співробітників відділу у тій чи іншій галузі театрознавства.

Користуючись своїм монопольним становищем єдиного доктора театрознавства на Україні (і роблячи все од нього залежне, щоб другого за його життя не з'явилося), М.К. Йосипенко до останнього часу тримає в своїх руках основні посади — платні й безкоштовні (хоч ніколи не використані), які дають йому можливість «повертати» театрознавство так, як він захоче, не рахуючись ні з об'єктивними потребами часу, ні з розвитком науки.

До 1957 року Йосипенко мав півставки в Київському театральному інституті на кафедрі історії театру, і не зважаючи на неодноразові скарги студентів на те, що Йосипенко або зовсім не з'являється на лекції або читає їх на низькому рівні, тримався там багато років.

Діяльність М.К. Йосипенка на ниві театральної освіти в театральному інституті була одною з вагомих причин того важкого стану, в якому опинився за попередні роки інститут в справі підготовки теоретичних кадрів. Багато років М.К. Йосипенко рахується серед членів ред. колегії видавництва «Мистецтво». Він сам майже нічого не пише і постійно закриває хід іншим роботам. Так, не зважаючи на те, що у 60-і роки Україна і весь світ відзначали ювілей Т.Г. Шевченка двічі і було видано багато книжок про Шевченка, книгу «Шевченко і театр» не було видано, бо М. Йосипенко подав ще заздалегідь заявку на таку монографію. Звичайно, вона написана не була, ніхто ж інший вже не брався за цю тему, бо видавництво було зв'язане з М.К. Йосипенком.

В Українському Театральному товаристві (УТТ) М.К. Йосипенко вважається керівником театрально-критичної секції. Зібравши для форми цю секцію один-два рази на рік, він не цікавиться по-справжньому станом театральної критики.

Видавнича діяльність УТТ (а вона могла б бути дуже великою і корисною, досить тільки подивиться, скільки літератури видає ВТО) майже дорівнює нулеві, не зважаючи на те, що організація має чималі кошти і могла б допомагати розвитку театрознавства. В тому, що УТТ не виконує частини своїх прямих обов'язків, безпосередня провина М.К. Йосипенка, як керівника театрально-критичної секції.

М. Йосипенко числиться також членом Репертуарної Колегії Міністерства Культури УРСР (за що одержує певну суму грошей), керівником наукової секції у ВОКСІ та ін.

Якщо додати до цього, що Р.П. Бернацька, його дружина, є відповідальною в «Театральной Энциклопедии» (Москва) за усі українські матеріали, які проходять тільки через її рук і що право писання статей до цієї енциклопедії вона роздавала кому хотіла (лев'ячу частку залишивши собі і писавши про всіх і вся), а Йосипенко є головним редактором щорічника «Театральна культура» (Київ), то стає зрозумілим, що це подружжя захопило до своїх рук усі громадські інституції та державні видання і видавництва, пов'язані з театрознавством. Будь-який науковець України, який не поділяє наукових позицій Йосипенка (а вони часто спекулятивній і елементарно ненаукові), позбавлений можливості висловити свої думки прилюдно, публічно, бо він не може розраховувати ні на трибуну, ні на друкований орган. Ось чому і діяльність Йосипенка як керівника Координаційної Ради при АН УРСР, при збереженні її формальних елементів (зібралися, послушали) є цілковитою фікцією, бо через свою наукову неспроможність і нечесність він нездатний до ролі активного об'єднувача театрознавчих сил України, тим більше до керівника й спрямовувача.

Досить сказати, що коли у березні 1966 р. у Харкові відбувався симпозіум з проблем історії українського радянського театру 20-х років, М.К. Йосипенко не дозволив жодному співробітнику відділу, що працювали з цієї теми, поїхати до Харкова, мотивуючи це тим, що відділ має обговорювати роботу І.Р. Піскуна. Але відділ нічого не обговорював, бо сам І.Р. Піскун поїхав до Харкова.

Становище, що склалося у нашому відділі (а він, як відомо, мусив би бути центром театрознавчої наукової думки на Україні) хвилює всіх співробітників відділу без винятку і всю театральну громадськість. Хвилює воно й мене як молодшого науковця. Адже я уже 9 років одержую зарплатню від держави, а працюю, власне кажучи, на М. Йосипенка і його дружину.

Про всі ці неподобства у відділі знають усі, але ніхто не наважиться сказати в повний голос, що зрештою «король голий». Правда, в кулуарах про це говорять всі і дуже відверто.

М. Йосипенко має здібність викручуватись з будь-якого найскрутнішого становища. Отже, довести його вину буде дуже нелегко. Але все ж пишу Вам і вірю в правду, справедливість.

С. БУРМИСТРЕНКО



Л.З.К.<sup>9</sup> – розмова про війну, про Жукова, про «За Родину, за Сталіна!»



Лев Копелев, август 1941

– О, це була тонка матерія! Кожен в окопах ненавидів Сталіна, в ньому був корень всіх бід. І війни теж – вони ж пам'ятали їхню дружбу – Сталіна з Гітлером, Молотова з Рібентропом. Розумів це і Сталін. Звідси й ця жахлива пропаганда – єдність «Родины» і Сталіна. У мене в передачах був спецбланк, – останньою фразою було це. Нею наказано було кінчати кожную статтю, кожную листівку. Навіть коли видавали перед наступом горілку(?!), її належало випити «За Родину, за Сталіна!». Чекісти за цим дуже стежили.

– Але ж були ті, хто вірив у Сталіна?

– Одиниці. Або люди афекту – або прохіндеї. Справжніх «сталінців» я в окопах не зустрічав. Та й про якого Сталіна можна було подумати в цій крові і болоті, коли страшно було відірвати голову від землі? Тут батька-матір забували, свого імені не згадаєш – не те що Сталіна! І він знав, що його в окопах ненавидять. Самі подумайте, якби любили, хіба вигадали б «загранотряди», які стріляли нам у спину? Піхоту гнали тисячами, людей не жаліли – «бабы новых нарожают!» – заспокоював Жу-



**ХУЯРЬ СВОИХ**  
за Родину! за Сталіна!

<sup>9</sup> Копелев Лев Зінов'євич

ков. Кстати, українцев он посылал на убой первыми, сознательно — это в нем было...

— А вся литература после войны, кинофильмы — «За Родину, за Сталина!» Как это объяснить?

— Да никак, Лесь. Подумайте сами, кто погиб, а кто выжил. Погибло 20 миллионов. Но те, кто расстреливал наших мужиков в заграничных, кто прятался по штабам и тылам — выжили! И пошли в гору! Вот они и пишут о войне и фильмы снимают — со своей колокольни. В скрытом виде — это сталинизм и доньине, родина для них прилагательное, Сталин — существительное. Два-три поколения — и от этого останется одна пыль...

\* \* \*

**Москва, Большая Черкизовская, квартал 8–11  
корпус №3 кварт. 45  
Л. Танюку**

*Дорогий друже, заходив до театру, думав, що побачу, але тільки дали мені адресу. Бажаю бачити і одержати автограф твоєї збірки. Я привіз її із Києва. Дуже прошу задзвонити до пост. представництва України 69-42-01 (Станіславського, 18), кімната 13. Від їжджаю у понеділок — вівторок.*

Володимир Балановський

## ЛИСТИ Й. ГРНЯКА ДО І. СТЕШЕНКО

5 вересня 1968 р.

Дорога, незабутня, єдина моя радосте, не допита до дна,  
риженька Орісю!!!

Отримали сьогодні Твого листа з 28-го серпня, і так нас совість заїла, що нікуди діватись. Після свого останнього письма я вже два рази брався за машинку і все рвав і кидав у «гарбіч», бо слова не міг до купи сплести. Голова моя вже капуста, і більш нічого. А Ти там — бідна моя голубонько — вже Бог зна, що думаєш?.. А, що найгірше, так це те, що Ти ще віриш у мої сільонки. Напрасны ваши совершенства, их вовсе не достоин я!..

Річник «Наука і культура» за 1967 рік сюди не доходить, тому, якщо можеш, то пришли, бо вже дуже хочеться кинути оком на ті чотири інтерв'ю. 8-ме число «Вітчизни» вже отримав, і стаття Неллі «перша кляса», як каже Соня. «Так загинув Гуска» варта того, що вона присвятила йому стільки уваги. Велика шкода, що свого часу ні один театр не поставив її. Правда, інші проблеми були більш актуальними, та все ж – прем'єра варта була того, щоби вже й тоді про неї заговорили на весь голос. Коли б хтось із нового покоління постарався її прочитати свіжими і тверезими очима, то я певен, що сьогодні вона відкрила б нову сторінку в драматургії Миколи Гуровича і театр теж мав змогу сказати свіже слово (хоч тема може комусь здатися анахронічною). Словом: – Неллі честь і слава! «Прапор» з статтею Смолича ще не прийшов. Але фото портрета і екслібліса вже отримали, і після виготовлення копій вишлемо й Тобі їх.

Мої «размышления» про спогади про Леся, яких Ти чекаєш від мене, і про що я писав у попередньому листі – рахуй неіснуючими. Навпаки, починаю відповідати на питання так, як знаю, пам'ятаю і розумію, а Ти вже переварював їх у своєму організмі і дорисовувати картину своїми серцем і головою.

Одинокий свідок дитинства і родинних відносин в домі батьків Леся є оцей самий, Богу духа винний, учитель гімназії в Тарнополі, шкільний товариш його – Водяний. Цей безпретензійний «літератор» може, при відповідних обставинах, розказати чимало деталей, які можуть кинути світло на «темні плями» з життя до театрального часу Леся. Звичайно його міркування можуть служити комусь тільки, як сирий матеріал, але при відповідному відтворенні це є щось варте уваги.

Троє дітей Ванди Адольфовни і Степана Яновича (театральне псевдо) були дуже вразливі і хворобливі натури. Брат Тарас і сестра Надя, як знаєш, рано повмирили на туберкульозу. Батько Леся, дуже талановитий актор та інтелігентний режисер, теж рано помер від тієї ж хвороби, прискореної «білою гарячкою». Вдову і сироти догодував і виховував дід. Батько Степана, старенький священник, вдовець, який жив в глухому селі над Збручем, на границі Росії і Австрії. Гімназію як знаєш, Лесь кінчив у тому ж Тарнополі. Коли його вже не стало, я з дозволу Валі і Ванди А. переглядав його документи і там надібав гімназійні атестати, з яких було видно, що учнем Лесь був

не дуже пильним. Його мало що цікавило з обов'язкових предметів, крім літератури та філософії (що було програмовим у середній школі), а решту дисциплін він пускав, як кажуть — кантом. Бували у нього навіть «переегзаміновки»... Але європейську драму і поезію любив, студіював, до мов мав винятковий хист, грецьку та латинську класику читав в оригіналах, і навіть в 1933 р. в Межигір'ї весь час носився з книжкою творів Сенеки.

Ще з гімназійних часів був дуже активним в громадському та політичному життї. Кілька років тому, переглядаючи спогади В. Винниченка, я натрапив на епізод з його життя передвоєнних часів. Автор згадує, два молоді студенти, брати Курбаси переховували його в клуні свого діда, священника над Збручем і перепакувували його з Галичини до Києва. Вони тайком годували його і підшукали якогось контрабандиста, який мав його перевезти через кордон до Кам'яця Подільського. Цей дядько, будьго би, за відомом Леся і брата Тараса — перевіз в той спосіб, що Винниченко попав прямо в руки царських жандармів. Трудно мені повірити, що молоді ентузіасти грядущої революції могли бути такими рафінованими провокаторами, якими їх представив у своїх споминах цей достойний муж, хоч правда, в його писаннях чимало подібних підозрінь на адресу багатьох відомих і заслужених людей. Це вже така доба, яка не жаліла людству чорних фарб для змальовування портретів ближніх, що сяли кругом себе добро, а їм відплачувано сторицею зла!

Лесь, як Ти добре пам'ятаєш, дуже ніжно і сердечно поведився з мамою — мені ще в Галичині говорили, що біля хворої сестри він припадав мов мати біля дитини, і вона, як казали, вмерла на його руках. Коли не стало діда, Лесь забрав маму і сестру до мандрівного театру і возив їх, як циган своє кодро. На Україну він виїхав разом із Вандою А., не зважаючи ні на війну, ні на ті невидлядні обставини, серед яких довелось йому пробиватися серед нових людей. Сестру поховав перед самим виїздом з Галичини, брат за кілька років до війни помер. Як бачиш, він був дуже прив'язаний до родини, і почувався до обов'язку піклуватися нею.

Жінками захоплювався тільки такими, які вражали його небуденністю... Це були або актриси (з великої букви), або молоді студентки (оригінальні натури), «революціонерки», якими в його часи кишіли університети. Як в те коло попала молода, зелена (під всіма оглядами) — Валя, не можу сказати, бо мене тоді в Києві не було... Але, як

видно, щось він там знайшов... можливо, чарівну молодість?.. У всіх тих захопленнях найменше було «сексуальних» мотивів. В тому відношенні Лесь не дуже вимогливий, як ми з Тобою, грішні!!! Гадаю, що й це було причиною відносин з Валькою, про які всі ми знали і бачили. Його понижена «мужескість» по моему, була наслідком батькового алкоголізму. Валя тих справ не скривала, і навіть оправдувала свою поведінку.

Все ж таки захоплення Лесеви були бурні й не опановані. До смерти він носив під серцем револьверну кулю, яку запустив собі ще вперших роках свого акторства в театрі «Бесіди» в Галичині. В серце він не попав, куля застряла біля хребта, а тоді ще не вміли їх такі об'єкти витягати з організма, і він її так доносив аж до сирої землі. Причиною цього пострілу була Катерина Рубчакова (мати жінки Юри), актриса феноменального діапазону, стихійного таланту і фантастичної інтуїції. Все в неї було від Бога. Людина, яка закінчила тільки народну школу. В 14 років поступила в театр хористкою, а за кілька років вже грала ролі Заньковецької, співала всі оперові партії ліричного сопрано, виконувала головні ролі в п'єсах: Ібсена, Зудермана, Чехова, Пшибишевського і т.д. і т.п. Жіночий чар, який заливав зі сцени глядачів всіх контингентів і всякого віку, не оминув й молодого Леся, котрому доводилось кожного вечора разом з нею переживати «запропоновані» страсті-мордасті, на очах розхвильованих глядачів. Нараз глядачі, викликаючи бурними аплодисментами пару сценічних любовників, що завмерли «під завісу», завмерли в нерозривних обіймах, дивувались — чому ця пара так і закам'яніла в обіймах, мов у живому образі, не дивлячись, що завіса вже кілька разів то опускалась то піднімалась. Так сценічна любов перепліталась з життєвою пристрастю під одностаїне одобрення в'ячких глядачів. Часто доводилось (не помрежові а ревнивому чоловікові) нагадувати із-за куліс, що дія вже закінчена і пора звільнити сцену для зміни декорацій. Молодий «герой-любовник» і старша віком та сценічною практикою героїня, з болем серця і заспокоєною пристрастю звільнялись від палких обіймів, на вимогу ревнивого Аргуса та індеферентного помрежа. Жагуча театральна примадонна, як видно, заспокоювала свої щоденно-сценічні збудження більш реально, і з іншим суб'єктом, за те непорочний ідеаліст прийшов, врешті-решт, до висновку, що всю ту складну і для нього туманну проблему, можна розв'язати тільки пострілом у своє шляхетне серце. На щастя, стрілець з нього був неважний, куля дрібненького калібру,

воєнні події першої світової війни роз'єднали театральних партнерів, і український театр зберіг для себе одного з найбільших жерців.

Дозволь поки-що перервати на цьому цей спогад про Леся як людину, і я зроблю маленький регрес в іншу тему. Мої писання про те, що нас всіх хвилює і турбує — звуться: «На шляхах Леся Курбаса». В них я, крок за кроком, стараюсь згадати свою ходу по тих шляхах і все, що знаю і пам'ятаю, від раннього дитинства, про нашу спільну працю з незабутнім учителем. Так ось, на тих шляхах я теж попав у галицький театр «Бесіди», і там теж попав у полон тієї надзвичайної актриси. Вона була старша за мене на 15 років. Моїм життєвим лихом було те, що я завжди закохувався у «ведущих» актрис. Першим моїм гріхопадінням була та, через яку Лесь стрілявся. Я, як знаєш, не був матеріалом для «героїв-любовників», хоч довелось мені з самих початків свого театального буття, кілька ролів т.з. ампула «простаків» відограти і бути її партнером. Наше зближення почалось не на сцені, але моє захоплення великим майстром, вона повернула на інші тори, з яких розгорівся скандал на всю Галичину, і закінчився трагічно для тієї виняткової актриси. Розголос цієї історії був дуже широкий, і я не сумніваюсь в тому, що він дійшов й до Леся, однак він ніколи за все наше спільне буття і словом не заікнүвся про цю нашу спільну катавасію. Я згадав про цей трагічний епізод для того, щоби й собі самому ще і ще раз проаналізувати складну натуру незабутньої постаті нашої історії.

В Молодому театрі часто перебувала молода галичанка — студентка, яку чомусь, актори вважали нареченою Леся (про цю особу напевно може щось згадати Поля). Лесь теж дуже прихильно до неї ставився, бо вона, як згадує й Ліпа, була милою і культурненькою особою. Молодотеатровці були надзвичайно зконцентровані, коли помітили, що Лесь віддав «серце і руку» Валі, а мила студентка, землячка його зникла з їхнього горизонту. Кажуть, що Ванда А. теж тяжко пережила цю Лесеву переорієнтацію... Яке було їхнє співжиття, Ти знаєш не гірше від мене, але я мушу підтвердити, що Лесь залишався лицарем до кінця, хоч часто я був свідком того, як він переживав свою безпомічність і слабосильність, і як він боляче скреготав своїми щелепами.

Продовження в наступному листі.

Поки що цілую Тебе, моя Ти рідна і незрадлива «Рижетко»!

Твій запутаний.

Й.Г.

\* \* \*

15 вересня 1968 р.

Дорога моя, заблукавшася на житьових перехрестях – Любов!

Для доповнення того, що Ти й так знаєш, продовжую свої ремінісценції про Леся. Вони, як бачиш, будуть непослідовні, хаотичні, то Ти вже сама собі їх систематизуй і складай у творчий ящик, і роби, як знаєш. Те, про що я пишу, є тільки для уявлення образу, який по суті був дуже складним і скомплікованим.

Одного разу, вже в Харкові, першого нашого сезону, я сидів у клубі Блакитного в товаристві Фавста і рецензента із «Харківського пролетарія» – Іволгіна. Йшла розмова про т.з. «провал» «Золотого черева» і взагалі про новшества «Березоля». Іволгін – сиромудрий єврейчик, вихований на провінційному російському театрі, і безапеляційний поклонник всього, що пахло «сталічним», доволі цинічно покпивав з Леся і його роботи. Фавст підсміхався і не дуже то переконливо заперечував тому нахабству. В запалі дискусії Іволгін, як нібито найпереконливіший аргумент своїх тверджень про Лесеву «бездарність», заговорив про його імпотенцію (словом, що можна чекати від такого митця). На мою реакцію про спосіб такої дискусії цей містечковий журналіст покликався на інформацію тут же присутнього Фавста. Така дискусія і таке товариство мене вивело з рівноваги і наговоривши Фавстові те, що належалося, покинув цю теплу компанію.

Згадав я цей епізод для того, щоби відновити в нашій пам'яті – ту обстановку, серед якої доводилось «Березолеві» промощувати дорогу до мети, яку визначував Лесь, і на які кадри він міг розраховувати. Що говорити про інших, коли навіть такий давній співробітник, як Фавст, поведився серед випадкових і то ворожих елементів – так недостойно. Він дозволив собі познушатись з найболючіших струн трагедії, з найінтимніших моментів життя Леся. Покиньмо людей, які так відплачували Лесеві, Фавст був не один. Але в тій історії можемо розпутати дуже важливий і скомплікований вузол, який допоможе проаналізувати його творчий шлях і ті стимули які наснажували його хист та енергію.

Репліка Іволгіна, мов затроєна струна з лука, була єхидною і міткою, а для такого примітива, як він і навіть Фавст, – могла здаватись разючою... але такого покрою люди спускали дуже важливий момент, а саме: вони не знали і не розуміли природи і творчої психіки Леся.



Його аскетизм і рання полова індеферентність були якраз стимулом творчого, мистецького бачення. В цьому, хто зна, чи не була заложена кардинальна прикмета характеру його творчості. Майже весь період «Березоля» Лесь був сконцентрований на своїй режисерській роботі і організації цілого вахляру підприємств, що мали служити театрові. Маму він безмежно любив (хоч часами, із-за своєї зосередженості на праці, був до неї неухважний), Валю ставив на п'єдесталь, але його любов до неї не «мужескою», і тому він з великим виrozumінням ставився до її «вискоків», які фактично спричинювала його холодність. Тут слід віддати справедливість, він її на сцені не дуже форсував, і треба теж признати, що вона не афішувала свого «супружеского» положення за кулісами і стінами театру. Не так повівся згодом Мар'янцю зі своєю Женею бодрик. Валю Лесь вважав найкращою актрисою, вдома вона показувала йому свої ріжки та фохи, але він це приймав, як батько, як старший брат, а не як пристрасний і необ'єктивний любовник. Пригадай собі, що витворяв Мейерхольд зі своєю Зінаїдою Райх, які тільки для неї п'єси він не ставив?.. Весь театр перед нею бігав, як по шнурочку. Лесь був аскет, і певного аскетичного ставлення до своєї професії він вимагав і від актора. Я був свідком розмови Валі з Зіною Пігулович, в час першої поїздки «Березоля» до Харкова з І-ю майстернею (Газ, Жовтень, Рур). Валя в тому часі була у зв'язку з Кудрицьким, і цей роман був встелений тяжкими і навіть драматичними колодами. Закінчився він, як знаєш, трагічно і на очах Валі. Словом, в час тієї розмови вона розказувала про свої перипетії з Вандою Адольфівною, причиною яких було відношення Леся до супружеских обов'язків. Як видно, Валя старалась перед товаришами оправдатись і вияснити причини своїх скоків у гречку. Це було після першої спроби саможубства Кудрицького. Він стрілявся наганом, який йому доставила Оленка Магат, постріл був невдалий, і товариші доглядали «аманта» на Левашівській вулиці, де в тому часі містився наш скромний інтернат. Це була доволі секретна історія, але Валя не могла справитись із своїм роздвоєнням, і тому шукала виrozumіння серед товаришів. Не можна не признати складного її положення, і того, що все ж таки до самого кінця життя Леся, – Валя старалась цей внутрішній конфлікт (на зовні) злагоджувати і навіть, коли хочеш, вшляхетнювати.

Лесь був людиною надзвичайно сильної волі, особливо в київському періоді. Свою особисту трагедію він зумів осідлати і скерувати на творчу зосередженість, на наукову організацію праці, (НОТ), так



називалася одна із станцій МОБа, і на спрямування свого хисту по одному руслі, а саме: творчих шукань і постійного руху вперед, без відхилень у чисто людські пристрасті і слабості, без данини еротичним податкам. Тут він дуже стикався з природою і світом Станіславського. Ось ще один момент, який характеризує нашого принципа: – в час відновлювання «Мазайла», на останній пробі не з'явилася Ужвій. На здивований запит Леся, – Саша шепнув йому на вухо, що справа була в ненормальній вагітності її. Обурений Лесь зумів тільки zareагувати на таку подію в'їдливою реплікою: – «самка»!!! І тут же викликано спасати театр із прикрої ситуації – Бронека, який вчора, ще гірше опозорив театр своїм дебютом в ролі Тьоті Моті. Курбас хотів пригрозити всім «самкам», що він їх замінить на сцені муштинами (по Бучмі, навіть Л. Сердюк, як постійний дубльор Бронека, попрабував його замінити в тій ролі, коли цей з горя після провалу - запив), адже ж міг Варламов в Александрівці грати російських купчих, чому не можна цього попрабувати Бронекові чи Сердюкові... Треба признати, що експеримент не вдався. З Бучми Тьотя Мотя не вийшла, він змахував не на дебелу імперіялістку, а на стару, беззубу проститутку з Катеринославської вулиці, а з Сердюка й того не вийшло. Та це – «між іншим»... Коли критикам Курбаса говорили про його провали, то треба б їм такі моменти підхоплювати, а не шукати їх там, де була його сила і успіхи. Правда, в помсті «самкам», Лесь успіху не осягнув, але в шуканнях найсвіжішого, нового, навіть в такому ризикованому і авантюристичному експерименті, як передачі ролі Тьоті Моті – Бучмі і Сердюкові, був весь аромат Лесевого характеру, як людини і режисера... Він належав до того типу творчих людей, які не могли ділитись між різними домами, – між родиною і мистецтвом. Для нього театр був цілим світом, для нього він жив, в ньому творив, і поза ним все особисте, сімейне відходило на другий план. Чи це було його трагедією, а чи повноцінним життям – то не берусь твердити. В кожному разі, мені здається, що він умів з біди, з халепи – виходити сухим.

### **Продовження в наступному письмі.**

В час писання цього письма прийшли 6 і 7 числа «Прапора». Читаючи ювілейне привітання і побажання Драча, я просльозився. Молодчина Іван, що так тепло згадав про Тебе, про Твою працю, і про ті пенати, в яких живеш, про ті Тіні, які Тебе ogrівають і бережуть від на-

пастей. При зустрічі передай йому сердечний привіт і щиру подяку за таке відзначення Твого 70-ліття. А ми з Ліпою й прозивали це свято!.. Прийми ж, хоч тепер, голубонько моя, і від нас обох – найсердечніші слова, які тільки можна висказати всім серцем. Хай Господь береже Тебе, наша рідна сестричко, від всього злого й пакосного. Бажаємо Тобі спокою, рівноваги, успішної праці і всього того, що тільки само собі можеш побажати, а над усе – ДОБРОЇ РОБОТИ!!!

Мені здається, що про писання Полі я вже Тобі згадував, а коли ні, то скажу тепер, що я, правду сказати, не сподівався від неї такого чіткого і «стройного» мислення. Мабуть, в тому Видавництві добрі є редактори, бо трудно повірити, щоби ця «безтямна» Поля, якою вона була колись, тепер віродила собі пам'ять і пригадає цілі монологи з Лесем під час проб і «вообще»... Цікаво, яка вийшла вся книга.

Я сподівався і знав, що Смолич – один із тих, які можуть і уміють сказати пуття про Леся Курбаса і «Березиль». Я свого часу навіть звертався до нього (через Вірського), щоби він та інші сучасники не забували про Леся сказати своє вагоме слово. Відносно Смолича, як видно, я не помилився. Його стаття гідна всякої похвали. Достойнство її, в першу чергу, в тому, що написана вправним письменником, добрим майстром слова. (Як я йому заздрю). Тому не треба придиратись до деяких літературних прикрас чи вольностей, які відбігають фактичних – фактів. Проте це дрібниці, і їх не оминати, пишучи про давні часи. Такий письменник, як автор тих мемуарів, – має право на «вольности». Зрештою – їх небагато. Навіть в оцінці стовбових праць Курбаса, коли він, оглядаючись на задні колеса, закидає Курбасові політичну незрілість, то це ще можна простити, але є речі серйозніші, на які не має права театрознавець, а таким я того автора вважаю, так легко рубати з плеча. Як можна закидати ту ж «політичну незрілість», коли ці проблеми по сьогоднішній день стоять облогом? Як можна «Диктатуру» вважати абсолютним провалом, коли ця постава відкривала нові і нові обрії в мистецтві режисури і в такому важкому жанрі, як опера?! Тут здорово перегуляно! Але за одно я клоню перед тим автором голову. Досі ще ніхто не зважився Юру і театр ім. Франка так поставити на своє місце, як це зробив він. Ці всі проблеми, відносини між-групіровочні і між-театральні він добре знає, і не постіснявся громогласно назвати факти – своїми іменами. Це для майбутніх істориків театру і його працівників – дуже цінний матеріал. Жаль, що Смолич звалює труд написання монографії-романа на плечі практи-

ків театру чи співробітників Леся. Він це краще зробив би за них, бо він все ж таки може теоризувати і гладко писати. А це щось варто. А поки що, подякуй йому й за це.

До слідуючого разу – цілую Тебе моя Ти золота Ювілейнице!!!  
Твій.

\* \* \*

**Неділя, 6 жовтня 1968 р.**

Дорога моя, люба та рідна Орисенько!!!

Біля нас знову біда, Павло знов у лікарні, лікарі ламають свої мудрі голови над його станом і його хворобою, і ніхто толком не може сказати, де причина такої халепи, яка на його молоду голову звалилась. Словом – нещасна Іва із своїм чадом... Ти колись питала про її чоловіка. Не знаю, чи Ліпа згадувала про цю справу в своїх листах, та на всяк випадок скажу, що це подружжя не дуже щасливе... він втратив батьків десь у Казахстані, сам, після тяжких пертурбацій, які супроводили нашу молодь в час воєнних і післявоєнних часів, втратив можливості закінчення студій, а тепер тяжко працює на утримання родини, але огірчений до всіх і вся – не може панувати над собою, і не може дати ради проблемам дому і сім'ї. Тому то нам доводиться на старість літ займатися вихованням тієї родини, т.е. Іви, її чоловіка і Павла. З цього, звичайно, мала користь, бо з нас такі виховники, як з ключця батіг, але клопоту на нашу голову паде таки чимало.

Вчора отримали Твого листа з 27 та 28 вересня. Велике спасибі! А то теж вже нас брала хандра, бо щось довгенько не було вісточки від Тебе, хіба та, що нам принесла мила Христина. Правда, вона після приїзду прямо подалась до своїх батьків, і тільки через тиждень, після праці заскочила до нас, щоби поділитись своїми вражіннями... вона прямо «замотеличена» тією поїздкою. Христина «рихтельно» і добросовісно розповіла нам, що чула та бачила. Спасибі їй та всім за добре слово і щирю пораду. От тільки жаль, що не поталанило більше зелених пігулок послати, чомусь здавалось, що Михась у більшій потребі, а кур'єри мали чимало адресатів і тому крайно обмежувались. При найближчій нагоді буду більш уважним до Тебе, моя Ти «нервова» Джульєтенько. Христина теж розбивається за «Крадіж» Дж. Лондона, каже, що ще звернеться до Лондона, бо тут нема надії навіть у букіністів натрапити на слід тієї п'єси. Вообщє Дж. Лондон

тут вийшов із моди... і тому не перевидають того колишнього нашого любимчика, пам'ятаєш, як ми зачитувались ним к Києві...

Віра В. у репортажі із своєї другої подорожі, журнал «Сучасність» написала таке: «... І ще одна жінка зачарувала мене: Ірина Стешенко, помешкання якої — садиба культури, де кожна подробиця нагадує Черняхівських, Старицьких, Коцюбинських, Леся Курбаса...». Та й тільки!.. Її той спогад може й попав комусь в руки, але в Академії Наук напевно лежить на складі нечитабельної літератури?..

Анджела щось нам не відповідає. Ми написали їй на подану нею адресу, батька чоловіка, але досі ні гу — ні му.. Якщо вона до Тебе дозветься, то спитай її, чи отримала нашого листа, і вообще... Може там справи такі, що їй не до писання листів, та ще й на відповіді там всяких каверзних питань?..

Поки я пишу цього листа і рівночасно пощастило мені піймати по телефону Христину, і передати їй Твої привіти та подяки за картку і пам'ять. Вона ж повідомила мене, що вже звідси послала писульку і чекає відповідь, після якої обіцяє підтримувати постійний контакт. Вона здається — дівчина хороша; молода та ще й не зіпсована життям... дарма, що замужня! А Ти сама знаєш, як ця інституція (тобто подружество) розкладає людину.. Це треба бути таки твердолобим, як я, щоби витримати, ось вже скоро 50 років — сімейної каторги. Після такого історичного періоду, людина вже в невиллах й в гречку скочити, хіба якщо б попав на Пушкінську, 20, то може б... та это только старческие мечты!

Кінчаю цю писульку, щоби скоріше відправити, і т.с. не робити довгої перерви у листуванні, але завтра сідаю знову за машинку і буду строчити про Леся, «як людину»... Про нашу поїздку до Грузії, як Ти пропонуєш, напишу згодом, тепер хочу закінчити при питанні, які Ти згадувала у першому письмі.

Ага! Ще одно важливе... Чи можна мені згадати про Твої «трагічні» 70 років — тут на нашому ґрунті?.. Мені дуже рука свербить, щоби відмітити цей ювілей на цьогобічній Україні. Чекаю відповіді!!!

Вітай колишній золотоверхий, всіх коришків, черпни водички із Славути, та доторкнись стін колишнього нашого безсмертного «Березоля»! Цілую Тебе моя Ти зіронько мерехтлива, Орисенько люба.

Твій вірний до смерти (бо зрадити вже нема коли).

Юзко

\* \* \*

29 жовтня 1968 р.

Дорога моя Орисенько, друже Ти мій єдиний!

А що справжній Ти друг, то це ми побачили в оце тільки-що отриманій книзі творів Миколи Гуровича. Доземний поклін і велике спасибі!!! Спасибі за книжку і за «вообщє»... Упорядникові теж низенько кланяємось і щиро дякуємо.

Знову позичаю очей у сірка, і прошу вибачення за такий довгий перерив у листуванні, але, оце більше місяця, кожного дня після насущних обов'язків, бігав я до лікарні розважати нашого Павлика грою у шахмати. Тепер він вже вдома, і ми з ним контракуємо телефоном. Ліпа опише Тобі його біду, і наші з ним зв'язані клопоти.

Хоч як я утікаю від дійсности, як не відганяю від себе думок про свій стан, але, в останні часи, я став вже попадати в паніку від того, що роботи лежить непочатий край, а я з кожним днем, все більше і більше став занепадати на сільонках. Моя «поліцитимія» стала чимраз більше надокучати, хоч й кожних кілька місяців точать з мене кров, як з недорізаного підсвинка, та все одно: вчасились гострі атаки болів у верхній частині мого хирлявого тіла, а то й ноги, час до часу, стали сигналізувати, що, мабуть, скоро перестануть носити мене грішного.

Другою причиною моєї мовчанки були несподівані гастрольні поїздки по землі Вашингтона. Довелось вшановувати покійних вже соратників-письменників і читати уривки з їхніх творів. А оце в наступаючому місяці, з великим трепетом буду читати «Камінний хрест» Стефаника, якого боготворю та молюсь до нього... Доведеться знову злітати до Чікаго та й там побалагурити з приводу ювілею тутешньої газети. Все це теж забирає чимало часу і відриває від основної роботи, яка дивиться на мене і лається останніми словами, бо сама бачить, що вже часу обмаль — для всяких розгонів та міркувань. А тут ще й збив мене з пантелику Ю.С. Я Тобі писав про своє вражіння від його писань у «Прапорі», тепер я мав нагоду простудіювати його спомини, які друкувались в «Дружбе народов», ч. 2,3,4,5 за 1968 р. Отут-то я вдаривсь головою об камінний мур. Одно мені стало ясно, а саме, що трудно писати так, щоби й вовк був ситий і коза ціла. Це не вдається навіть талановитим людям, а таким безумовно Ю.С. є.

Прозаїк він, як сказала б Соня, «несогріший», а ось, як мемуарист — не втримався на рівні «об’єктивності» і фактажі. Написати про давні події сьгоднішнім розумом, та ще й берегти свою вивітрилу цілому-дреність — це не резон... Не можна з сьгоднішніх позицій приписувати людям того, чого не було. Ніколи Гурович не розбивав горщика з Григоровичем. Гурович поклав свою голову за рясні, кроваві сльози, які пролив біля труни Григоровича. Такі ж сльози лились по обличчях Леся і Павла, що разом з Гуровичем стояли в почесній варті. Які ж можуть бути розриви?.. А вже зовсім до Тебе моє «мислете» про Леся та його гірку «жизнь»... Сподіваюсь, що цього разу я зможу перебороти всі необорні перешкоди і знову влізти у матеріал, як сказав би Кузьма Прутков. А ця писулька шлеться тільки для неприривності контакту і «да цо»...

Цілую Тебе, моя Рижеточко і клянусь святими словами — знову сісти за машинку і виливати свої гіркі сльози.

Па — Твій полінімійний — Ромео.

\* \* \*

**31 листопада 1968 р.**

Дорога моя Рижеточко!

Всі мої благородні наміри розвіялись, як з вітром дим...я ж обіцяв Тобі в попередніх листах писати без довшої проволочки, але, як сама бачиш — з того вийшов пшик з бульбочкою. Крім моїх виступів та повітряних мандрів по західній півкулі, а ще й став остаточно спадати з форми, як Тахтаулівський дяк з голосу. Ледве дотянув я ту загрузку до кінця, добрався до хати і тут же прийшов до переконання, що вже нема чого і кому трепетатися. Кожної хвилини, мов з рукава, сипляться несподівані об’яви, які сигналізують, що вже не можна розраховувати на свої сили, як це досі бувало. Ось вчора, в — свято, коли вся країна торжественно, за гойними столами, об’їдається індичим м’ясивом, я в гостях, за трапезою мало-мало не дав дуба... Цьогорічне свято скінчилося тим, що господар мусів Ліпу і мене відвезти до хати, щоби я вже на своєму власному леговиську викидав такі колінця.

Орисенько! Ти здивовано питаєш, що це за така нечувана та негадана хвороба? Воно правда, що це рідка (та ще й до того панська) хвороба. Зветься латинською мовою: «поліцитімія рубра вера».

Словом: – мій хребет виробляє багато заліза, від того кров стає густою, і може вона наробити Бог зна яких клопотів. Але то півбіді, бо врешті-решт колись кінець мусить бути житейській забаві. Але біда в тому, що я несподівано дістав атаки болю, то тут – то там, і вони хоч короткотривалі, але дуже прикрі. Наслідки: апатія і дуже понижена працездатність... Ось який з мене сьогодні любовник! Побудника тої хвороби ніхто не знає, і тому боротися з нею трудно. Одинокий засіб боротьби – це спускання тої поганої крові, що я й роблю систематично, кожних два три місяці. Добрий з мене «донор», але вся ця кров тут же летить у «гарбіч».

Останній Твій лист з 18-го листопада і монографія Петрицького прийшли скоро (26-го) і благополучно, за що дуже дякуємо. Вообщє – всі книжкові «бандеролі» доходять справно. Жаль, що я не можу Тобі так віддячуватись подібними посилками... Хоч Дімину книжку, кажеш – отримала?! Ліпа монтує посилки до Києва і Черкас, а тому бігає своєю забинтованою ногою по Нью-Йорку, який зараз виглядає, як ярмаркове панно Петрицького (в монографії). Дуже це нарядна книга... Велика подяка авторові. Який це Врона?.. Сучасник двадцятих років, чи може нащодок славнозвісного тогочасного мистецтвознавця???

Недавно попала мені в руки книжка споминів і статей І. Микитенка. Я, здається вже згадував Тобі про цей архітвір. Рукою того драматурга дуже вимовно обрисована ситуація, в якій доводилось Лесеві і нам грішним барахтатися і будувати театр нової «ери». Коли б це хтось інший, а не сам «Іван Шекспір», як його величав Микола Гурович, описав ту добу, то йому напевно закинули б сотні гріхів і несусвітних вигадок. Думаю, що дослідникам ця книжка облегшує працю... Дорога Неля не потребує собі завдавати багато трудів, щоби розпрозорити ту ситуацію, яка оточувала Леся і Березіль. Ніхто того об'єктивніше не зробить, як це зробив сам ініціатор всіх пакостей і свинств, що затроювали життя і працю Курбаса. Він, на спілку з Грудиною, можуть посісти почесне місце на пантеоні сучасних Геростратів. Пікантність нашого часу в тому, що всі ті люди пишуться на одній верхотурі разом з тими, проти яких вони воювали, і яким вони обгаджували шляхи та працю. В тій книзі, нічого сумняшеся – автор, власною ручкою описує всі плани і ходи його та одномудців, які були спрямовані на знищення Березоля. Словом, надзвичайно щира і відкрита книга.



\* \* \*

1 грудня 1968 р.

В останньому «слабораті» про Леся і його родинні відносини я намагався дати його силуетку — людини та «супруга», але ця остання функція тісно перепліталась з його відносинами з товаришами по праці і сучасниками — творцями культурного процесу. Він в хатній обстановці не мав духового затишку. Мати була йому всеціло відданою мамою, Валя — скидалась розпеченою донею, але ніяк не на рівнорядну подругу життя. В театрі М.К. Садовського він був чужаком. Серед старшого покоління київського громадянства, співчуття Лесь не найшов. Занадто воно трималось традиції Корифеїв, та й була велика різниця у літах, і тим самим у світоглядах та мистецьких смаках. Молодотеатровці відставали від нього по всіх лініях; освітою, інтелектом, талантом... Лесь дуже до них горнувся, возився з ними, як з писаною торбою. Однак — нікому він не міг прощати: егоцентризму, кар'єризму, лукавства та фальші. На жаль, вони йому тим відплачували. Тоді він став шукати співчуття у молоді. Трагедія Курбаса в тому часі була в розриві між його творчою потенцією, його культурою, ерудицією і тою спадщиною, які він отримав від своїх попередників. Він мусів починати все з азів, він оглядався за однопідумцями, за помічниками, він їх шукав не тільки серед товаришів-акторів, серед учнівської театральної молоді, серед adeptів молодої літератури, але й зі свічкою шукав їх серед тогочасного мистецького світу. Коли попадалось хоч щось трохи талановите і пригоже, Лесь ладен був пластом простелитись перед ним, але коли у того стали пробиватися чортячі ріжки, розчаровувався і болюче перемагав свою невдачу і свою непрозорливість. Цю тугу Леся за талановитим використовували свого часу не один молодотеатровець (Маркуша, Фавст, Васька і т.д.), а коли наступали пригожі моменти, то без всяких сенсментів, підставляли ніжки над самою пропастю.

В «Березолі» Лесь (22-24 роки) Бронекові своє ліжко відступив. Ванда А. як біля дитини насакаувала (пам'ятаєш колишній готель на Фундуклеївській вул., де квартирували Курбаси?), а чим цей відплачував у найкритичніші часи? Початки «Березоля» були позначені тісною дружбою Леся з М. Семенком, а через нього і з цілою групою «аспарфунтівців». Це ж був початок неспокойних борсань, впертих



шукань, одчайдушних експериментів, словом «небо горіло»... Лесеві здавалось, що Михайль може стати вірним напарником. Він Семенкові і цілій його групі відкривав не тільки ворота у світові мистецькі обрії, але всю свою душу кинув їм на стіл. І це тягнулось до того часу, коли врешті-решт Семенко виклав свої козирі і накраплені карти на бочку...і тоді Лесь знову випив гірку цикутину настойку і побачив, що трудно, ой як трудно знайти однодумця і соратника для спільного діла і шляху. Семенко у міжгруповій боротьбі воював тою ж зброєю, що й Микитенко, Грудина та їм подібні. Для тієї категорії людей не було нічого святого. Талат не грав ніякої ролі, все одно, аби тільки повалити Гуровича, Григоровича, Степановича і всіх їм подібним, і щоби тільки собі промостити дороги не до мистецьких висот, а тільки до вульгарного, але ситого корита. На Михайльові Лесь жорстоко попівся, як, зрештою, й не на одному, співробітникові по театру. Для такої кристально-чистої людини, як Лесь, — це було дуже болючим досвідом. Коли ж доля подарувала йому Гуровича, він той скарб доніс до вічно-мерзлотної могили, і, здається, що й там вони залишились собі взаємно вірними. Це були вірні напарники!

\* \* \*

1968

Числа й місяця не ставлю — так воно краще, надто вже «матеріальчик» нетрадиційний.

Цей Петро Сагайдачний — не той, що «попе-попереду», «що проміняв жінку на тютюн та люльку, — необачний», — себто не Конашевич, але теж Петро, і теж з Галичини, і так само відчайдушний стосовно української проблеми. 1898 року народження.

Близький йому і військовий чин, — як Сагайдачному-Конашевичу, — той таки перетворив козацьку вольницю на регулярне військо. Щось такого робив і Петлюра, про якого склав свій есей Петро Сагайдачний-2. Книжечка потрапила до мене з деякими напутніми словами про те, що Вам варто в цьому розібратися, корисно знати й не офіційну точку зору..

Видання раритетне, обкладинка роботи Бутовича, трохи забагато риторики й недостатньо фактів, я волів би меншої кількості поетизмів й суто українського пафосу, ріже вухо «жиди», але так тоді велося на Україні — на європейській, а не на російській лад.

Петлюра, як і Мазепа – постать нерозшифрована. Саме як Мазепа – бо всіх нас дражнено «мазепинцями» й «петлюрівцями», витвір чисто імперський, антиукраїнська легенда цілевого настановлення. Страх українського самостійництва – норма Росії всіх часів, нашого – так само. Наша доба додала ще й лайливе «бандерівці»; хто він такий, знає в Росії хіба один з тисячі (та й пишуть – «Бендера, бендеровцы» – плутаючи з містом). Так ляялись колись словом «гайдамаки», зневажливо іменуючи українського інтелігента українофілом...одне слово, все, що не «за веру, царя и Отечество» – від лукавого.

Петлюру подають монстром і погромником. Насправді все не так. Погромниками були великороси, денікінці, почасти – Махно й особливо отаман Григорієв, який воював у спілці з більшовиками, але потім, ображений за зраду, почав розстрілювати «комісарів»; а позаяк більшість «комісарів» були євреями – пішло на погроми. «Коммунисты умели прятаться, поэтому коммунистов выловить было нелегко. Евреи же отращивали пейсы и бороды, носили длиннополье сюртуки и не знали более скрытых мест, чем чердаки, погреба и подвалы. Евреев можно было в любом числе выволакивать на расправу. Представители политических и общественных объединений в негодовании, с протестами и мольбами обращались к генералам, вождам и атаманам, желая прекратить или предотвратить погромы. Деникин отвечал, что Добровольческая армия – сброд, с которым он сам не может справиться».

Це – зі спогадів Юрія Анненкова, емігранта-художника, спогади видано 1934 року в Берліні.

Жахіття денікінських погромів – макабричне, дияволіада. Ось про яку оспівану в романах офіцерську шляхетність білої гвардії пише Анненков – тут уже є щось від соціального божевілля, виклик Богові, суцільний сатанізм:

«Офицеры, врываясь в еврейские дома, садились ужинать, пили вино, играли на рояле, пели цыганские романсы, болтали по-французски, ухаживали за женщинами и девушками, тут же насиловали их под цыганское пеньё товарищей, приносили извинения и благодарности и снова вели светские беседы, балагурили, произнося французские любезности. Закапывали людей живыми в землю. Вешали на деревьях в городских скверах и на бульварах, расстегивая мужчинам штаны, чтобы могли видеть, что повешенные обрезаны.

Привязывали стариков за бороды к лошадиным хвостам или впрягали в повозки и так ездили с музыкой по городу. Убивали медленной смертью детей на глазах у родителей, приказывая матерям готовить обеды и ставить угощенья. Запирали многими сотнями в одном доме, оставляя без воздуха и пищи по два-три дня, потом входили вагатагой и зарубали до последнего шашками и топорами, кололи и резали, топчя ногами окровавленную массу, как виноделы – виноград. Отрезали живым людям носы, уши, половые органы, выкалывали глаза, вспарывали животы, перепиливали спинные хребты. Рыли ямы, бросали туда евреев живьем и засыпали негашеной известью, которая постепенно сжигала их. Выстраивали евреев в очередь и по одному рубили головы на глазах у других. Обливали евреев кипятком. Устраивали на людных местах живые костры, поливая людей керосином. Заставляли есть мозги из разрубленных черепов, запивая серной кислотой. Насиловали женщин, старух и малолетних девочек, укладывали в ряд на полу – здоровых, раненых, испускающих дух и уже мертвых. Насилуя, тут же душили или разрывали за ноги на части. Во время похорон замученных и убитых – заставляли евреев петь и плясать на могилах под гармошку. Белые вырезают евреев и заподозренных в коммунизме, красные убивают белых и буржуазию вообще; атаманы режут евреев, буржуазию, белых и красных. Гражданские власти встречают хлебом-солью запорожцев и гайдамаков, немцев, греков, белых и красных, французов и румын, конных и пеших оборванцев, входящих в города с барабанным боем, погромами, грабежами, пулеметами и песнями, не зная, куда податься, кому молиться, в кого уверовать, как спастись».

Про макабричні денікінські погроми є література, статистика, тисячі свідчень! Жоден Шварцбард не здійснив атентату на Денікіна...

Симон Петлюра не був жодним монстром. Мав добру освіту, налаштований на мистецтво, залишив по собі книжку про Івана Франка, відомі його театрознавчі статті про корифеїв українського театру. Перейшов він і через Москву, де видавав журнал «Украинская жизнь», заробляючи на життя бухгалтерством. Журнал, що він його редагував, був мистецький, національно-просвітницький, список його авторів розмаїтий, від Грушевського до Горького, від Сергія Єфремова до Луначарського й Жаботинського; мені запам'яталась стаття Ольгерда Бочковського – «Масарик об украинском вопросе»...

Мав він досить міцні й тривалі зв'язки з єврейською громадою України (звичайно ж, некомуністичною). Ісаак Мазепа був у Головного Отамана Петлюри за голову Рад народних міністрів, було в уряді кілька євреїв-міністрів. Стосовно ж погромів, то саме Петлюра давав накази розстрілювати погромників – він вважав це зумисними провокаціями проти української армії, яку плекав у справедливості й толерантності. Петлюра товаришував, зокрема, з Жаботинським (вони познайомились ще в часи «Української жизни» – Петлюра надав йому шпальти свого журналу), Марголіним, які виступили на процесі Шварцбарда в обороні Петлюри.

Іншими словами, Петлюра був у єврейському питанні добрий учень Костомарова, який писав свого часу:

«Українці з давніх давен звикли чути в себе чужу мову й не цуратися людей з іншими обличчями й з іншими нахилами. Цей дух терпимості, відсутність національної зарозумілості перейшов згодом до характеру козацтва й лишився в народі по сьогодні. До козацького товариства міг пристати будь-хто, і його не питали, хто він і якої нації». Відомі випадки, коли декого з українських євреїв звинувачували в тому, що вони «петлюрівці» – Сосюра розповідав, що серед гайдамаків були й неукраїнці – греки, кримські татари, євреї, поляки й навіть херсонські німці.

Наведу фрагмент Звернення Головного Отамана до українського війська, саме стосовно взаємин гайдамаків з євреями, – від 12 жовтня 1919 року:

«Наша армія мусить нести рівність, братерство й визволення українському й єврейському громадянству, бо останнє підтримує Правительство У.Н.Р. Вороги нашої державности більшовики розстрілювали й розстрілюють не тільки українське населення, а й єврейське, часто в останнього забирають останні засоби життя. З донесення командуючих нашими дивізіями та корпусами я знаю, що єврейське населення допомагало нашим хворим і раненим, і діти євреїв обмивали кров у наших козаків у шпиталях, наскоро влаштованих за три-п'ять верств од бойової лінії. Мене зворушили сльози подяки на очах наших козаків до євреїв за їх сердешне піклування й допомогу ближньому, і я з приємністю спостерігав, як козаки нашої армії ставили варту біля єврейських крамниць та склепів, охороняючи їх майно від грабунків...».

Лев Адольфович Озеров:

— Был у меня не один задушевный разговор с Сосюрой — на эти темы. Он ведь

І пішов я тоді до Петлюри,  
Бо у мене штанів не було.

Кстати, мало кто знает, что начинал Сосюра — с русских стихов, и Багрицкий его «направил», — русские стихи с украинским содержанием и даже украинизмами как таковыми. Так вот, я спросил его о проскуровском погроме — факт бесспорный, петлюровцы резали евреев. Спросил, зная, что он был там в это время — очевидец. Владимир Николаевич подтвердил, что большего ужаса он в жизни не видел; но дело оказалось непростым. Т.е. не еврейский погром в обыденном смысле слова... Дело в том, что в городках, где жило много евреев, евреи организовывали отряды самообороны. Так вот, в Проскурове был такой отряд, довольно численный, — но заправляли в нем **красногвардейцы**, комиссары в тех же кожанках — евреи. Этот отряд самообороны решил восстать и обезоружить проскуровскую **украинскую** власть; они напали на ряд зданий, устроили кровавый дебош, взяли вокзал, почту и ряд городских учреждений. А тут вышло так, что на вокзал прибыла подмога — Третий гайдамацкий полк. Они выбили еврейских красногвардейцев из здания вокзала, повстанцы разбежались и спрятались в еврейской околице. После чего гайдамаки устроили за ними погоню, и, настигая повстанцев, убивали всех, кто их прятал. Грабежи и издевательства — это уже присочиненное задним числом.

Іншими словами, а ля гер, ком а ля герр?.. Жаж!..

Вбивство Симона Петлюри — акція не менш голосна для Росії Сталіна, ніж убивство Троцького в Мексичі. Готувалось воно з такою ж ретельністю. Додаймо сюди вбивство Коновальця, згодом — Бандери.

Старенький Гамсахурдіа сидів з чоловіком, причетним до цієї історії. Був той з грузинських есерів, потім в ЧК — зрештою не дожив до реабілітації, швидше за все, розстріляли. З його оповіді і з деяких інших джерел — виглядає ця історія так.

Самуїл Шварцбард — 1886 року народження, починав як есер під час імперіалістичної війни — служив у французькому легіоні, а коли більшовики їхали в 1917 році в Росію — подався з ними туди. Родом з Ізмаїла, проте в чекістському формулярі після 1926 року значився як

народжений в Смоленську, – завербований ще у Франції, залишив по собі криваві сліди в Одесі, стративши замість юнкерів понад сотню ні до чого не причетних гімназистів. Пов'язаний був з грабіжниками, але – кадровий чекіст. У справі вбивства Бендери його вів спочатку Блюмкін, потім – Агранов. Після Одеси йому наказано було виїхати до Франції, де належало глибоко законспіруватися й чекати вказівок.

Шварцбард відкрив у центрі Парижа, неподалік від місця, де була редакція «Юманіте», невеличку крамничку-годинникарню, де сам же й ремонтував годинники. Одержавши з Москви наказ подати себе як прихильника анархізму, створює невеличку групу анархістів. З якогось часу до нього починає заходити вродливий юнак з французьких лівих, вони заприятелювали. Юнака звали Жак Дюкло, він за сумісництвом був також агент ГПУ..

Спочатку в Москві планували стріляти в Петлюру отруйними кулями. Але місяців через три прийшло роз'яснення: кулі мають бути звичайні, інакше це викличе підозру, що замах не є справою анархіста-одинака. Першим строком був 1925 рік, але Петлюра раптом виїхав на якесь засідання. Строк – 1926 було призначено з розрахунку того, що це був розпал так званої «українізації», в Радянській Україні відчувалась певна національна ейфорія, це підкреслювало б недотичність українського більшовицького уряду до атентату.

Умовою замаху було – відразу після нього здатися французькій поліції і пояснити, що це помста за петлюрівські погроми.

Так і сталося. У вродливого юнака 23 травня зупинився годинник, він пішов до крамнички Шварцбарда його лагодити, і 26 травня 1926 року Самуїл Шварцбард застрелив Симона Петлюру – сім пострілів, п'ять з яких влучили в ціль, останній, п'ятий, майже в серце.

До суду готувалися ще до вбивства, вишукували адвокатів для Шварцбарда. Найагресивнішим обвинувачем України був адвокат А. Торез, свідками оборони виступили Жозеф Кессель, Л. Блюм, Шльосберг (Шліосберг?), І. Черіковер, А. Ревуцький. Проти обвинувачення Петлюри виступили адвокати А. Вілльм, В. Кампінчі, Познанський, а також свідки – В. Прокопович, О. Шульгин, Я. Токаржевич-Карашевич, Микола Шаповал, О. Удовиченко, М. Шумицький, О. Доценко. Свідки боронили тезу, що Шварцбард був знаряддям большевиків і виконав замах при допомозі більшовицьких агентів. Прихильні Петлюрі свідчення подали С. Голь-

дельман, А. Марголін, Жаботинський. Головний прокурор Рейно об'єктивно представив події на Україні за доби революції.

Але це був суд присяжних. Їх було підібрано тенденційно, на них вплинула штучно витворена дезінформація в пресі, і на питання судді присяжні відповіли, що «Шварцбард не винен у тому, що стріляв в С. Петлюру й поранив його». Шварцбарда було відразу ж звільнено.

Якийсь час Шварцбард пожинав лаври національного героя, месника за кривди, вчинені євреям на Україні, потім в друк почали потрапляти й інші погляди на цю криваву аферу. Москва не могла пережити того, що цей процес став поштовхом до заснування у Франції Міжнародної Ліги проти расизму й антисемітизму, на який вона не мала впливу. Акції Шварцбарда почали підупадати.

Коли почався сталінський терор, і ЧК-ГПУ почало звільнятися від небажаних свідків найголосніших радянських афер, коли було розстріляно Блюмкіна й Агранова (Якова-Янкеля Шевельова-Шмаєва), Шварцбард опинився десь у Південній Африці. Але й там його знайшла «рука Москви» – він помер на 52 році життя – за нез'ясованих, як висловлювався дехто, обставин. Прихильники Петлюри пробували приписати цю смерть собі як акт помсти за вбивство Головного отамана, але 1938-1939 р.р. були роками тотального вичищення євреїв з карних органів СРСР. Дещо прояснює мені й розповідь того однокамерника Гамсахурдії, який ніби й їздив до Південної Африки й мав зробити все так, щоб виглядало на природню смерть. Мабуть, вважав Гамсахурдіа, його й розстріляли тому, що зробив не все так, як від нього вимагали. Або просто «надто багато знав».

Кілька слів про людей, які виступили в обороні Симона Петлюри.

**Микола Шаповал** (1886-1948) – брат Микити Шаповала, військовий, громадський і політичний діяч, генерал-хорунжий родом зі Сріблянки Бахмутського повіту, закінчив військову школу в Чугуєві. Під час першої світової війни поранений у Східній Пруссії і попав у німецький полон. У таборі Раштат заснував культурно-освітнє товариство «Запорізька Січ», а в м. Біла на Підляшші організував Українську Громаду. Співробітник СВУ в Відні, один з організаторів Першої Дивізії Синьожупанників (командир Першого Запорізького полку імені Тараса Шевченка). 1919 року – командир Сьомої піхотної дивізії і Подільської групи Армії УНР, згодом 16-го загону, переіменованого на Тре-



тю Залізну дивізію, начальник юнацької школи у Кам'янці. В таборах інтернованих у Польщі – начальник Спільної Юнацької Школи. Згодом у Чехо-Словаччині (з 1924) і Франції («Громада Шаповала»), з 1929 – Голова Громади. За німецької окупації був заарештований (1940-41). Належав до УПСР у Франції. Автор книги «Проблеми демократії у Масарика»; переклав з франц. мови Ромен Роллана «Гра кохання і смерті»; ред. «Вісника Української Громади у Франції» та «Української Волі» в Парижі. Похований у Сошо (Франція).

**Шульгин Олександр** (30.7.1889-4.3.1960) – політичний, громадський і культурно-науковий діяч, родом з с. Сохвіне на Полтавщині, історик-соціолог, д. член НТШ; співторець української держави (1917-1919). Походив з козацького старшинського роду, спорідненого з Полуботками, Скоропадськими, Самойловичами, Апостолами; син Якова Шульгина. Студіював історію й філософію у Петербурзькому університеті (1908-1915), згодом асистент у ньому (1915-17). Там почав свою громадсько-політичну діяльність, активний у Петербурзькій Громаді ТУП, пізніше у демократично-радикальній партії, яку 1917 року перейменовано на Українську Партію Соціалістів-Федералістів, член її центрального комітету у Петрограді з ініціативи Української Центральної Ради, згодом і Малої Ради, з липня 1917 до 30.1.1918 генеральним секретарем міжнародних (пізніше міжнародних) справ, був співавтором Статуту Вищого Управління України, співорганізатором З'їзду народів Росії у Києві (вересень 1917). За його керівництва закордонною політикою Франція й Англія визнали *de facto* УНР, й Україна почала мирові переговори з союзом Центральних Держав у Бересті. За гетьманату Шульгин був співробітником міністерства закордонних справ Української Держави, з липня 1918 – амбасадором України у Москві (до кінця 1918). У 1919 призначений Директорією УНР членом української конференції на першій асамблеї Ліги Націй у Женеві; а з 1921 очолював Надзвичайну дипломатичну місію у Парижі. На цих постах Шульгин боронив українські інтереси перед різними міжнародними організаціями, особливо з ініціативи Міжнародної Унії для Ліги Націй, головою якої він був. 1933-38 виступав проти большевицького терору в УССР,



примусової праці, голоду на Україні; Шульгин домагався від установи біженців при Лізі Націй визнання української національності.

У 1923-27 жив у Празі, де був професором УВУ й Українського Високого Педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, у яких викладав загальну історію й філософію історії. Тут разом з однодумцями відновив радикально-демократичну партію, ставши головою її празького комітету. 1926 був призначений міністром закордонних справ УНР в екзилі й керував її зовнішньою політикою 1926-36, 1939-46 (тоді ж очолював екзильний уряд УНР) і 1945-46. У Парижі Шульгин з 1927 брав активну участь у житті української еміграції: 1929-39 голова Головної Еміграційної Ради, співредактор тижневика «Тризуб» (у 1940-41). Після 1945 віддався науковій праці: засновник і довголітній голова Українського Академічного Товариства в Парижі (1946-1960), ініціатор і віцепрезидент Міжнародної Вільної Академії в Парижі (1952-60), що об'єднувала екзильних вчених. Одночасно Шульгин був представником українців у Міжнародній організації біженців (ІРО –1948-52) і співробітником французької організації для охорони біженців і бездержавних при Міністерстві закордонних справ (1952-60).

Автор розвідок з історії української державности 1917-18 і діяльності уряду УНР в екзилі: «Політика» (1918), *L'Ukraine, la Russie et les puissances de l'Entente* (1918), *Les problems de l'Ukraine* (1919), *L'Ukraine et le cauchemar rouge* (1927), «Державність чи Гайдамаччина» (1931), «Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині» (1934), *L'Ukraine contre Moscou* (1917? 1935); соціологічні та історичні праці: «Нариси з нової історії Європи» (1925), *Les origins de l'esprit national modern et J.-J. Rousseau* (1938) *L'historique et la vie-Le lois, le hazard, la volonte humaine* (1957). Статті в «УЗЕ» і «ЕУ» (доба Центральної Ради, доба Гетьманщини), у наукових збірниках, журналах, особливо у паризькому «Тризубі», «Promethee» (1926-38), *La Revue de Promethee* (1938-40), «Українській Літературній газеті» (1956-60) та ін. Помер у Парижі, похований у Сарселі.

Література: Збірник на пошану О. Шульгина (ред. В. Янів). ЗНТШ, т. 186, Париж-Мюнхен 1969. *Alexandre Choulguine 1889-1960*. Editeur O.Perrin. Париж. 1961.

Л.Т. З «ЕУ», А. Жуковський

**Шумицький Микола** (1889-1982), громадський, політичний діяч, архітект родом з Глухова. Закінчив КПІ. Член Української Центральної Ради (від залізничників), Військового Генерального Комітету, член делегації УНР на Міровій конференції (вересень 1919). У Парижі співпрацював з Петлюрою (1924-26) та ін.

Л.Т. Чому Олесь скористався **його прізвищем** в «Землі обітованній»? В історії знищення родини Крушельницьких...

---

### **Защитительная речь**

**Ларисы Богораз**

**10-X-68 г.**

В своей защитительной речи я постараюсь не повторять доводов, приведенных адвокатами, тем более, что юристы могут лучше обосновать юридическую сторону дела.

Обвинения предъявлены каждому из нас в отдельности. Но предъявленные мне обвинения в большей части схожи с тем, что предъявлено другим подсудимым. Поэтому защищая свои интересы, я буду вынуждена затронуть вопросы, касающиеся всех подсудимых.

Прежде всего обращаю внимание суда на ту часть обвинительного заключения, в которой предъявленное мне обвинение отличается от других. Там говорится: «...будучи несогласна с политикой партии и правительства, направила два заявления в профком и дирекцию ВНИЦСД». Адвокат Каминская в период окончания следствия ходатайствовала о том, чтобы исключить это упоминание из обвинительного заключения, так как подача заявления по месту работы не может рассматриваться как криминальное действие. Ей ответили, что эти заявления не ставятся мне в вину, а включены для характеристики личности и для подтверждения моего несогласия с политикой партии и правительства. Однако в обвинительном заключении эти заявления ставятся мне в вину. Прошу изменить формулировку обвинительного заключения в этой части.

Прокурор в своей речи ссылается на характеристику с места работы, где говорится о моем недобросовестном отношении к своим обязанностям: это выражалось в опозданиях и неявке на работу 21 августа 1968 г. Действительно, у меня были случаи опоздания, но не чаще, чем у других сотрудников. А 21 августа я не явилась на работу, так как была свидетелем на судебном процессе моего друга Анатолия Марченко, причем о неявке я предупредила свое начальство. Прокурор также сообщил, что я уволена 23 августа. На самом деле 22 августа я предупредила дирекцию института о том, что объявляю забастовку в знак протеста против ввода войск в Чехословакию, а 23 августа я передала в профком и дирекцию письменные заявления об этом. Об увольнении при этом не было и речи. О том, что я уволена, я узнала уже из материалов следствия.

Перехожу к существу предъявленного обвинения. Прежде всего к тем действиям, которые инкриминируются мне по статье 190-3. Статья гласит: «Организация, а равно активное участие в групповых действиях, грубо нарушающих общественный порядок или сопряженных с явным неповиновением законным требованиям представителей власти, или повлекших нарушение работы транспорта, государственных, общественных учреждений или предприятий, — наказывается лишением свободы на срок до трех лет, или исправительными работами на срок до одного года, или штрафом до ста рублей».

Я не стану повторять аргументов адвокатов. Заявляя в ходе суда ходатайства о приобщении к делу дополнительных материалов по этому вопросу и о вызове новых свидетелей, я имела в виду доказать несостоятельность именно этой части обвинения и добиться снятия обвинения по этой статье. Я понимала так — может быть, я неправильно понимала — что если суд отклонил эти ходатайства, то у суда не возникает сомнения в моей невиновности по данному пункту. Иначе отклонение этих ходатайств явилось бы нарушением моего права на защиту.

Но даже из имеющихся показаний — прежде всего из показаний двух работников суда — ясно, что, сидя на тротуаре, мы не нарушали и не могли нарушить нормальную работу транспорта.

Таким образом, нас могут обвинить только в том, что мы своими действиями могли спровоцировать скопление людей, что

могло бы вызвать нарушение нормальной работы транспорта. Однако в вину ставятся те нарушения, которые произошли, а не те, которые могли бы произойти.

Если же принять, что произошли нарушения работы транспорта, то для обвинения нас по статье 190-3 необходимо доказать, что эти нарушения вызваны нашими действиями.

По показаниям свидетелей, у Лобного места собралась толпа.

Насчет того, сколько людей было в толпе, показания свидетелей расходятся. По-видимому, это была большая толпа. Но рассмотрим, как она образовалась.

Я не случайно задавала каждому свидетелю вопрос: «Почему вы побежали к Лобному месту?» Большинство из них формулировали свои показания примерно так: «Я увидел, что другие бегут, — тоже побежал», «Я увидел, что другие идут, — тоже подошел». Вполне понятное человеческое любопытство — это мы часто наблюдаем на улицах Москвы. Бегут, кричат, — я тоже побегу и посмотрю, в чем дело.

Определенную группу свидетелей составляют те, кто первыми бросились к Лобному месту. Это несколько человек — пятеро из них служат в воинской части 1164. Все пятеро показывают, что очутились одновременно на Красной площади случайно, без предварительной договоренности. Именно они отнимали плакаты — по крайней мере три плаката; кто отнимал остальные лозунги и флажки, следствием не установлено. Именно они оскорбляли нас. Остальные же свидетели показывают, что побежали, увидев, как бегут эти несколько человек. Таким образом, именно эта группа людей кричавших, бежавших, отнимавших у нас лозунги, именно они спровоцировали скопление и возмущение толпы. А наши действия вызвали активную реакцию только у этих нескольких человек. Мы не нарушили нормальную работу транспорта и мы не спровоцировали образование большой толпы, которая могла бы эту работу нарушить.

В обвинительном заключении допущено существенное формальное нарушение: предъявленное обвинение выражено общей формулировкой без конкретизации определенных действий по статье 109-3. В этой статье не существует комментариев. Что значит «грубое нарушение общественного порядка»? У различных людей понимание может быть различным.

Использую метод аналогий, который применял в своей речи прокурор, сравнивая чехословацкие события с событиями в Венгрии в 1956 г. Полагаю, что если этим методом воспользовался юрист, то я могу взять его за образец.

Как пример я приведу событие, которому сама была свидетелем. Я видела на площади Восстания массовую демонстрацию протеста против очередной агрессии США. Огромная толпа с самодельными лозунгами загромодила Садовое кольцо, заполнила мостовую, тротуары, движение транспорта было задержано. Демонстранты кричали, бросали в здание посольства США пузырьки с чернилами. Власти ограничились тем, что направили транспорт в объезд. Нарушение нормальной работы транспорта было куда шире, чем то, которое могло быть вызвано нашей небольшой демонстрацией. Крайне грубыми были и действия участников той демонстрации. А мы спокойно сидели на парапете, подняв лозунги.

Я считаю, что демонстрация у американского посольства была гораздо более грубым нарушением общественного порядка. Тем не менее никто из ее участников не был привлечен к уголовной ответственности.

Вернемся к нашим действиям. Насчет того, произносилось ли что-нибудь кем-нибудь из нас или нет, показания свидетелей противоречивы. Я не ставлю под сомнения никакие свидетельские показания. Речь идет не о достоверности их, а о достаточности. Суд не имеет достаточных оснований утверждать, что мы выкрикивали лозунги аналогичного с плакатами содержания.

О моих собственных действиях. Из показания следует, что я была на Красной площади и подняла плакат, — показания подтверждают то, о чем я и сама говорю. Я не отрицаю: да, я была на Красной площади, да, я подняла плакат. Свидетельских показаний о том, что я что-либо говорила, нет. Есть мои показания о том, что я говорила. На чей-то вопрос, что здесь происходит, я ответила: «Мы проводим мирную демонстрацию, но у нас отняли плакаты!» Показания свидетелей ничего к этому не добавляют.

Показания об остальных моих действиях неясны. Давидович говорит, что я не держала плакат, но я-то знаю, что держала. Свидетель Ястреба говорит: «Я не помню точно, держала что-то или нет». Кроме того свидетель Давидович говорит, что мы, в том

числе и я, произносили речи. Но за такой короткий промежуток времени я не могла бы произнести речь.

О том, как меня задерживали, вообще нет никаких показаний: никто не видел. Имеются показания одного свидетеля о том, что когда меня сажали в машину, я крикнула «Свободу Дубчеку» или же «Свободу Чехословакии». Но, во-первых, он говорит, что это крикнула женщина, когда ее сажали в машину, а я не была единственная женщина там, а, во-вторых, этот свидетель описывает мою внешность, мою одежду не так, как я была на самом деле одета, и не так, как это описывают другие свидетели. Так что, может, то была и не я.

Но возможно, это действительно была я, возможно, я действительно выкрикнула или сказала громко эти слова, или что-то кричала, возмущаясь грубыми действиями. Однако это произошло, когда меня запихивали в машину, и не имеет никакого отношения к демонстрации. Демонстрация — это те несколько минут, когда мы стояли у Лобного места, и пока нас не задержали. То, что я говорила в машине или в 50 отделении милиции или впоследствии в тюрьме, не имеет отношения к настоящему разбирательству.

Во всяком случае если что-то и говорилось мною или моими товарищами, то было не грубее, чем в аналогичном событии, свидетелем которого я была на площади Восстания.

Итак. Полагаю, что касающееся меня обвинение по ст.190-3 этим, собственно, и исчерпывается. Считаю, что по имеющимся данным нет оснований обвинять меня по ст.190-3 и прошу снять с меня это обвинение.

Перехожу к обвинению по ст. 190-1. Эта статья говорит об ответственности за «систематическое распространение в устной форме заведомо ложных измышлений, порочащих советский государственный и общественный строй, равно изготовление или распространение в письменной или печатной форме произведений такого же содержания» и предусматривает те же меры наказания, что и ст.190-3.

Я не буду повторять доводы адвокатов о том, что наши лозунги нельзя считать произведениями, коснусь лишь сути их текстов. Являлись ли тексты наших лозунгов заведомо ложными измышлениями?

Подчеркиваю, что я не снимаю с себя ответственности ни за один из лозунгов, которые были на демонстрации. Действия наши по характеру были действительно групповые, и я принимала в них участие. А был ли сговор или нет — это не доказано и не имеет значения.

Можно ли считать тексты наших лозунгов заведомо ложными?

Можно предположить ложность только одного текста: «Свободу Дубчеку!», так как остальные выражали всего лишь эмоции по поводу ввода войск в Чехословакию, т.е. по отношению к факту общеизвестному и не вызывающему сомнений в его истинности.

Лозунг: «Свободу Дубчеку!» — выражение эмоций по поводу того факта, что Дубчек не на свободе.

С 21 по 25 августа в советской прессе имя первого секретаря КПЧ Александра Дубчека упоминалось лишь в следующем контексте: я зачитаю заметку из «Правды» от 23 августа.

СУДЬЯ: Суд не разрешает вам зачитывать это. Не надо говорить о своих суждениях. Здесь вы можете говорить лишь о действиях, в которых вас обвиняют.

БОГОРАЗ: Хорошо, я перескажу эти заметки. Имя Дубчека упоминается там в связи с его пассивностью, которая привела к усилению контрреволюции; или же его называют руководителем правого меньшинства в ЦК КПЧ.

СУДЬЯ: Суд не разрешает вам пересказывать заметок.

БОГОРАЗ: Почему?

СУДЬЯ: Суд не дает объяснения своему запрещению.

БОГОРАЗ: Но я должна опровергнуть утверждение о заведомой ложности этого лозунга.

СУДЬЯ: Вы можете сказать, что были в этом убеждены — и достаточно.

БОГОРАЗ: Но прокурор посвятил этому вопросу половину речи. Можно ли говорить о том, что говорил прокурор?

СУДЬЯ: Да, можно.

БОГОРАЗ: Я считала...

СУДЬЯ: Нас не интересует, что вы считали. Говорите только о действиях, в которых вас обвиняют.

БОГОРАЗ: В таком случае я скажу просто. Тогда, 25 августа, я была уверена, что Дубчек не на свободе. Я и сейчас не уверен-

на, что тогда он был на свободе. Следовательно, заведомой лжи не было, в этом я убеждена. Считаю, что обвинение в заведомой ложности лозунга «Свободу Дубчеку!» снимается.

О плакате, который держала я: «Руки прочь от ЧССР». Прокурор в своей речи задал ряд вопросов — думаю, не риторических. В частности: «Что означает лозунг «Руки прочь от ЧССР»? Чьи руки? Может быть, руки германских реваншистов?» Разъясняя, это значит, что я протестую против ввода советских войск в ЧССР и требую их оттуда вывести. Я считала тогда и считаю сейчас ввод войск в Чехословакию ошибкой нашего правительства, а форму этого протеста я избрала традиционную для демонстраций такого рода.

О лозунге: «За вашу и нашу свободу». Прокурор спрашивает: «О какой свободе вы говорите?» Не знаю, известно ли прокурору, а также и остальным, что это широко известный лозунг. Я знакома с историей этого лозунга и вкладываю в него исторический и традиционный смысл. Это лозунг совместного польско-русского демократического движения XIX в. Мне дорога идея преемственности совместных демократических традиций.

О лозунге: «Долой оккупантов!». Прокурор в своей речи говорил, что оккупация — это Бабий Яр, Лидице, Освенцим и Майданек. Да, все мы знаем, что такое фашистская оккупация. Но слово «оккупация» имеет еще и прямой смысл: занятие войсками одного государства территории другого государства. А такой факт имел место.

СУДЬЯ: Был ввод войск. Но не было оккупации. Не говорите о своих убеждениях, а лишь о действиях, в которых вас обвиняют.

БОГОРАЗ: Я говорю о том, как я понимаю слово «оккупация»...

СУДЬЯ (в раздражении): Вас судят не за убеждения, они нам и так ясны.

БОГОРАЗ: Ну, если вам и так все ясно, то можно уже сейчас выносить оправдательный приговор. Но мне предъявлено обвинение в том, что я подняла лозунги. О текстах этих лозунгов я и говорю.

Тот же смысл в текст лозунгов вкладывали, думаю, и другие подсудимые. Повторяю: лозунг «Долой оккупантов!» ничего лож-



ного, ни заведомо ложного не содержит, и ничего тут нет оскорбительного. Если не оскорбителен сам акт ввода войск, тем более не оскорбителен и лозунг.

Ст.190-1 предусматривает обвинение в измышлениях, порочащих советский общественный государственный строй. Однако, тексты лозунга касались конкретной акции правительства и КПСС и не имели никакого отношения к нашему строю. Не думаю, что критическое отношение к отдельной акции правительства и КПСС означало бы опорочивание советского общественного государственного строя. Данные тексты – критика одной конкретной акции...

**ПРОКУРОР:** Богораз злоупотребляет предоставленным ей правом защиты для пропаганды своих убеждений. Требую сделать ей замечание, а в следующий раз лишит защитительного слова.

**БОГОРАЗ:** Я не понимаю. Конкретизируйте, что я могу и чего не могу говорить.

**СУДЬЯ:** Здесь не надо пропагандировать свои взгляды.

**БОГОРАЗ:** Здесь я не стала бы пропагандировать свои взгляды. Напоминаю текст ст.190-1 (Зачитывает полностью). Я опровергаю обвинения, предъявленные по этой статье. Не имею права?

**СУДЬЯ:** Имеете, но в пределах, допустимых юридическими рамками. Не излагайте своих убеждений.

**БОГОРАЗ:** Мои убеждения гораздо шире, чем то, что я излагаю. Сейчас я говорю только то, что относится к обвинению по данной статье.

Итак, наши лозунги не содержали заведомо ложных измышлений, порочащих советский общественный и государственный строй. Этого не было в наших лозунгах, содержащих только критику отдельной ошибки правительства, никакой строй не застрахован от ошибок...

(Из зала удивленно: «Ревизионистка!»...)

Прокурор усомнился в наших доводах о выборе места демонстрации. Нет оснований для сомнений. Все подсудимые подтверждают одно и то же. Повторяю: совокупность мотивов: 1. Обращение к правительству традиционно принято выражать на Красной площади; 2. На Красной площади нет, насколько мне известно, движения общественного транспорта.

Дремлюга дополнительно излагал мотив гласности. Да, я тоже, безусловно, хотела предать свой протест гласности — других целей я не преследовала. Прокурор предлагал для примера Александровский сквер. Не думаю, что в этом случае последствия для нас были бы иные. В каком бы месте это ни произошло, результат был бы аналогичным.

Была ли у нас договоренность о встрече на Красной площади. Я обращаюсь к этому вопросу, хотя такая договоренность и не может вменяться мне в вину по данной статье.

Прокурор считает, что показания свидетелей подтверждают преступный сговор. На этот счет не имеется свидетельских показаний. Из нас же никто не подтверждает сговора и не отрицает — мы просто отказываемся давать показания. Лгать мы не пытались, а говорить об этом для каждого означало бы говорить о других людях, чего никто из нас не желает.

Отвечая на вопрос, был ли это сговор или случайное совпадение, Литвинов привел еще один вероятный вариант. Я повторяю его, хотя не утверждаю, что это было именно так. Допустим, что от каких-то третьих лиц могла исходить информация о предстоящем выражении протеста в таком-то месте и в такое-то время. Кроме того, как я уже говорила, я не делала секрета из своих намерений пойти на Красную площадь. Но я не утверждаю, что говорила об этом именно людям, сидящим на этой скамье.

Еще раз утверждаю, что я выразила бы свой протест и в том случае, если бы была одна.

Считаю, что я ответила на все пункты обвинения по ст.190-1 и 190-3.

О ссылке на ст.125 Конституции СССР. Я тоже знаю Конституцию. Приводя отдельные статьи Конституции, прокурор упрекал нас в невыполнении ст.12. Мне известны статьи не только о наших правах. Но и об обязанностях. Свои трудовые обязанности я старалась выполнять добросовестно.

Прокурор напомнил Литвинову о второй части ст.125, утверждая, что свобода демонстрации гарантируется только тогда, когда демонстрация направлена на укрепление социалистического строя. Я эту статью понимала так: свободы гарантируются в целях укрепления социалистического строя и в интересах трудящихся СССР.

Последнее: сроки наказания, предложенные прокурором.

Безусловно, ссылка — более мягкий вид наказания, чем лагерь. Однако, обращаю внимание суда на то, что ст.190-1 и 190-3 предусматривают лишение свободы максимум на три года. Ссылка, правда, не лишение, а ограничение свободы, но предложенные сроки начинаются с трех лет. Четыре года больше, чем три, тем более пять лет больше трех. Эта мера оказывается более жесткой, в то время как сама статья предусматривает более мягкие виды наказания.

Тем более, что наказание этим не исчерпывается, поскольку впоследствии это означает весьма ограниченную свободу передвижения, невозможность свободного выбора места жительства, невозможность заниматься определенными видами работ и т.д.

Для себя я не прошу ни о чем. Прошу обратить внимание суда на вопрос о мере наказания для Делоне.

Судья: У каждого подсудимого есть адвокат, говорите о себе.

БОГОРАЗ: Хорошо. Последнее к обсуждению вопроса о мере наказания: я по-прежнему считаю, что для какого бы то ни было уголовного преследования по ст.190-1 и 190-3 моя вина не доказана и поэтому прошу оправдательного приговора.

### **Последнее слово**

**Ларисы Богораз**

**11 октября 1968 г.**

Сначала я вынуждена заявить нечто, к моему последнему слову не относящееся: в зал суда не допущены мои друзья и родственники — мои и других подсудимых. Тем самым нарушена ст.18 уголовно-процессуального кодекса, гарантирующая гласность судебного разбирательства.

В последнем слове я не имею возможности и не намерена здесь и сейчас обосновывать свою точку зрения по чехословацкому вопросу. Буду говорить только о мотивах своих действий. Почему я, «будучи несогласна с решением КПСС и Советского правительства о вводе войск в ЧССР», не только подала заявление об этом в своем Институте, но и вышла на демонстрацию на Красную площадь?

СУДЬЯ: Не говорите о своих убеждениях. Не выходите за рамки судебного разбирательства.

БОГОРАЗ: Я не выхожу за рамки судебного разбирательства. Был такой вопрос у прокурора. В ходе судебного разбирательства был поставлен вопрос о мотивах, и я имею право остановиться на этом. Мой поступок не был импульсивным. Я действовала обдуманно, полностью отдавая себе отчет в последствиях моего поступка.

Я люблю жизнь и ценю свободу, и я понимаю, что рискую своей свободой, и не хотела ее потерять.

Я не считаю себя общественным деятелем. Общественная жизнь для меня далеко не самая важная и интересная сторона жизни. Тем более политическая жизнь. Чтобы мне решиться на демонстрацию, мне пришлось преодолеть свою инертность, мою неприязнь к публичности.

Я предпочла бы поступить не так. Я предпочла бы поддержать моих единомышленников – известных людей. Известных в своей профессии или по своему положению в обществе. Я предпочла бы присоединить свой безымянный голос к протесту этих людей. Таких людей в нашей стране не нашлось. Но ведь мои убеждения от этого не изменились.

Я оказалась перед выбором: протестовать или промолчать. Для меня промолчать – значило присоединиться к одобрению тех действий, которых я не одобряю; промолчать – значило для меня солгать. Я не считаю свой образ действий единственно правильным, но для меня это было единственно возможным решением.

Для меня мало было знать, что нет моего голоса «за», – для меня было важно, что не будет моего голоса «против».

Именно митинги, радио, сообщения в прессе о всеобщей поддержке побудили меня сказать: я против, я не согласна. Если бы я этого не сделала, я считала бы себя ответственной за эти действия правительства, так же, как на всех взрослых гражданах нашей страны лежит ответственность за все действия нашего правительства, точно так же, как и на весь наш народ ложится ответственность за сталинско-бериевские лагеря, за смертные приговоры, за...

**ПРОКУРОР:** Подсудимая выходит за рамки обвинительного заключения. Она не вправе говорить о действиях советского правительства, советского народа. Если это повторится, я прошу лишить подсудимую Богораз последнего слова. Суд имеет на это право по закону.

**АДВОКАТ КАМИНСКАЯ:** Происходит некоторое недопонимание того, что говорит Богораз. Она говорит о мотивах своих действий. Когда в совещательной комнате суд будет принимать свое решение, он должен будет учитывать эти мотивы, и поэтому вы должны их выслушать.

**АДВОКАТ КАЛИСТРАТОВА:** Я присоединяюсь к Каминской. От себя хочу добавить: прокурор не прав, когда говорит о возможности лишить подсудимого права на последнее слово. Такого нет в кодексе. В законе сказано лишь, что председательствующий имеет право исключить из речи подсудимого элементы, не имеющие отношения к делу...

**СУДЬЯ:** Заявление прокурора считаю основательным. (К Богораз): Вы все время пытаетесь говорить о своих убеждениях. Вас судят не за убеждения, а за действия. Рассказывайте о конкретных действиях. Суд делает вам замечание.

**БОГОРАЗ:** Хорошо. Я учту замечание. Мне тем более легко его учесть, что пока я даже не коснулась моих убеждений и ни слова не говорила о своем отношении к чехословацкому вопросу. Я говорила исключительно о том, что побудило меня к действиям, в которых я обвиняюсь.

У меня было еще одно соображение против того, чтобы пойти на демонстрацию (я настаиваю на том, что события на Красной площади должны называться именно этим словом, как бы их ни именовал прокурор). Это – соображение о практической бесполезности демонстрации, о том, что она не изменит ход событий. Но я решила, в конце концов, что для меня это не вопрос пользы, а вопрос о моей личной ответственности.

На вопрос о том, признаю ли я себя виновной, я ответила: «Нет, не признаю». Сожалею ли я о случившемся? Полностью или частично?

Да, частично сожалею. Я крайне сожалею, что рядом со мной на скамье подсудимых оказался Вадим Делоне, характер и судьба

которого еще не определились и могут быть искалечены лагерем. Остальные подсудимые вполне взрослые люди, способные сделать самостоятельный выбор. Но я сожалею, что талантливый и честный ученый Константин Бабицкий будет надолго оторван от семьи и от своей работы.

(Из зала: «Вы о себе говорите!»)

СУДЬЯ: Требую немедленно прекратить выкрики! В случае повторения буду вынуждена удалить из зала. (К Богораз) Суд делает вам третье замечание. Говорите только о том, что касается лично вас...

БОГРАЗ: (резко) Может, вам представить конспект моего последнего слова? Не понимаю, почему я не могу говорить о других подсудимых.

Прокурор закончил свою речь предположением, что предложенный приговор будет одобрен общественным мнением.

Суд не зависит от общественного мнения, а должен руководствоваться законом.

Но я согласна с прокурором. Я не сомневаюсь, что общественное мнение одобрит этот приговор, как одобряло оно аналогичные приговоры и раньше, как одобрило бы всякий другой приговор. Общественное мнение одобрит три года лагерей молодому поэту, три года ссылки талантливому ученому. Общественное мнение одобрит обвинительный приговор, во-первых, потому, что мы будем представлены ему как тунеядцы, отщепенцы и проводники враждебной идеологии. А во-вторых, если найдутся люди, мнение которых будет отличаться от «общественного» и которые найдут смелость его высказать, вскоре они окажутся здесь (Указывает на скамью подсудимых). Общественное мнение одобрит расправу над мирной демонстрацией, состоявшей из нескольких человек.

Вчера в своей защитительной речи, защищая свои интересы, я просила суд об оправдательном приговоре. Я и теперь не сомневаюсь, что единственно правильным и единственно законным был бы оправдательный приговор. Но я знаю также и судебную практику. И сегодня, в своем последнем слове, я ничего не прошу у суда.

**Последнее слово****Павла Литвинова****11 октября 1968 г.**

Я не буду занимать ваше время анализом материалов судебного следствия. Я себя виновным не признаю. Наша невиновность в действиях, в которых нас обвиняют, очевидна.

Тем не менее мне так же очевиден ожидающий меня обвинительный приговор. Этот приговор я знал заранее — еще когда шел на Красную площадь.

Я совершенно убежден в том, что в отношении нас была совершена провокация сотрудников органов Госбезопасности. Я видел слежку со собой.

Свой приговор я прочитал в глазах человека, который ехал за мной в метро. Я видел этого человека в толпе на площади. Того, который задерживал и бил меня, я тоже видел раньше. Почти год я подвергался систематической слежке.

Дальнейшие события подтвердили, что я был прав.

Тем не менее я вышел на площадь. Для меня не было вопроса выйти или не выйти. Как советский гражданин, я считал, что должен выразить свое несогласие с грубейшей ошибкой нашего правительства, которое глубоко взволновало и возмутило меня, — с нарушением норм международного права и суверенитета другой страны.

Я знал свой приговор, когда подписывал протокол в пятидесятом отд. милиции, — уже в этом протоколе было сказано, что я совершил преступление по ст.190-3. «Дурак! — сказал мне тогда милиционер. — Сидел бы тихо, жил бы спокойно». Может, он и прав. Он уже не сомневался в том, что я человек, потерявший свободу.

То, в чем нас обвиняют, не является тяжким преступлением. Не было никаких оснований заключать нас под стражу на период предварительного следствия. Надеюсь, никто из присутствующих в зале суда не сомневается, что мы не стали бы скрываться от суда и следствия.

Следствие тоже предвосхитило решение суда. Следователь собирал только то, что могло послужить материалом для обвинения. Вопрос о том, верю я или нет в то, за что выступал, — никого

не интересовал, он передо мной даже не ставился. Но ведь если я верил, то ст.190-1 о заведомо ложных измышлениях — автоматически отпадает. А я не только верил — я убежден!

Не удивила меня и абстрактность обвинительного заключения: в формуле обвинения не разъяснено, что именно в наших лозунгах порочило наш общественный и государственный строй. Даже первоначальное обвинение, предъявленное нам в тюрьме на предварительном следствии, конкретнее. В речи прокурора тоже говорится, что мы выступили против политики партии и правительства, а не против общественного и государственного строя. Может быть, некоторые люди считают, что вся наша политика, в том числе и ошибки правительства, определяются нашим общественным и государственным строем. Я так не думаю. Этого, вероятно, не скажет и прокурор, иначе ему пришлось бы признать, что все преступления сталинских времен определяются нашим общественным и государственным строем.

Что происходит здесь? Нарушения законности продолжаются.

Основное из них — нарушение гласности судопроизводства. наших друзей вообще не пускают в зал, мою жену пропускают с трудом. В зале сидят посторонние люди, которые явно имеют меньшее право присутствовать здесь, чем наши родные и друзья.

И мы, и наши защитники обратились к суду с целым рядом ходатайств — все они были отклонены.

Не был вызван ряд свидетелей, на допросе которых мы настаивали, а их показания способствовали бы выяснению обстоятельств дела.

Я не буду говорить о других нарушениях — достаточно и этого.

Я считаю чрезвычайно важным, чтобы граждане нашей страны были по-настоящему свободны. Это важно еще потому, что наша страна является самым большим социалистическим государством и — плохо это или хорошо, но все, что в ней происходит, отражается в других социалистических странах. Чем больше свободы будет у нас, тем больше будет ее там, а значит, и во всем мире.

Вчера, приводя 125 ст. Конституции, прокурор допустил некоторую перестановку в ее тексте — возможно, и умышленную. В Конституции сказано, что в интересах трудящихся и в целях



укрепления социалистического строя гражданам СССР гарантируется законом: свобода слова; свобода печати; свобода собраний, митингов и демонстраций. А у прокурора получилось, что эти свободы гарантируются постольку поскольку служат укреплению социалистического строя.

**СУДЬЯ:** Подсудимый Литвинов, не ведите дискуссий, говорите только о деле.

**ЛИТВИНОВ:** Я и говорю о деле. Лариса Богораз частично ответила на это, и я согласен с ее толкованием этой статьи. Правда, обычно ее толкуют так же, как прокурор. Но если бы даже принять такое толкование, то кто определяет, что — в интересах социалистического строя, а что — нет? Может быть, гражданин прокурор?

Прокурор называет наши действия сборищем — мы называем их мирной демонстрацией. Прокурор с одобрением, чуть ли не с нежностью, говорит о действиях людей, которые задерживали нас, оскорбляли и избивали. Прокурор спокойно говорит о том, что если бы они нас не задержали, нас могли бы растерзать. А ведь он юрист! Это-то и страшно.

Очевидно, именно эти люди определяют, что такое социализм и что такое контрреволюция.

Вот что меня пугает. Вот против чего я боролся и буду бороться всеми известными мне законными средствами.

### **Последнее слово**

**Вадима Делоне**

**11 октября 1968 г.**

Я не стану повторять все, что сказал мой защитник. Я с самого начала заявил, что считаю предъявленное мне обвинение несостоятельным.

Мое мнение не изменилось и после того, как я выслушал показания свидетелей и речь прокурора.

Мне совершенно ясно, что текст лозунгов не содержал никаких ложных измышлений, порочащих наш общественный и государственный строй. Лозунги в очень резкой форме критиковали действия правительства. Я убежден, что критика отдельных

действий правительства не только допустима и законна, но и необходима. Все мы знаем, к чему привело отсутствие критики правительства в период сталинизма.

Я вообще не критиковал общественный и государственный строй, не говоря уже о том, что я не распространял никаких клеветнических сведений и что действия мои не были систематическими.

Я не буду долго объяснять, почему тексты лозунгов не являлись ни заведомо ложными, ни порочащими. Текст лозунга, который я держал в руках, «За вашу и нашу свободу» — выражает мое глубокое и личное убеждение. Я не буду останавливать внимание суда на своих убеждениях и на том, как я пришел к своей позиции, тем более, что другим подсудимым этого не разрешалось.

Прокурор в своей речи говорил об источниках наших убеждений. Я хотел бы сказать, что я не пользовался и вообще весьма редко пользуюсь передачами зарубежного радио. Мое мнение сложилось при изучении статей и выступлений ряда чехословацких деятелей и в результате бесед с гражданами Чехословакии, приезжавшими сюда в послеянварский период.

Здесь, в зале суда, прокурор обратился ко мне и к Литвинову с вопросом? «Какой свободы вы требуете? Свободы клеветать? Свободы устраивать сборища?» Мне не нужна «свобода клеветать». Я понимаю этот лозунг так: от нашей свободы зависит сейчас не только демократия в нашей стране и предотвращение реставрации сталинизма в нашей стране, но и свобода развития другого государства и свобода граждан другого государства.

Характеризуя меня, прокурор ссылался на то, что я плакал «крокодиловыми слезами» на предыдущем процессе. Он говорит, что я был уже осужден по статье 190-3 и знал, что мои действия подсудны. Мне непонятно, почему прокурор ссылается на мой предыдущий процесс, который здесь не обсуждается. Но поскольку он это сделал, мне придется говорить и об этом.

Действительно, более года назад, в зале Мосгорсуда я осуждал свои действия, связанные с демонстрацией на Пушкинской площади в защиту своих арестованных товарищей. Однако я осуждал свои действия не с юридической точки зрения. Юридически я свою вину не признавал. В приговоре сказано, что я признаю свою вину. Я не опротестовал тогда этого: это понят-

но — я оказался на свободе. К тому же я не был уверен в законности требования, с которым вышел на демонстрацию: освободить моих арестованных друзей — они не были еще осуждены. Трудно было защищать такую позицию. Кроме того, я был психологически подавлен тем, что один из моих друзей, Алексей Добровольский, за свободу которого я выступил, клеветал на меня в ходе следствия.

То, что меня осудили, и то, что приговор по делу Хаустова, Буковского и др. вступил в силу, никак не предусматривает, что такие действия всегда являются преступными. Ранее я принимал участие в двух других демонстрациях, в том числе в митинге молчания 5-го декабря 1966 г. против частичной реабилитации Сталина, и за этими демонстрациями не последовало репрессий.

Я понимал, что мое положение особое и что обвинение, безусловно, воспользуется этим, если против меня будет возбуждено дело. В отличие от других подсудимых я знал, что такое тюрьма — я провел в ней более семи месяцев. Однако я все-таки вышел на демонстрацию.

Принимая решение по дороге на Красную площадь, я знал, что не совершаю незаконных действий, но понимал, был почти уверен, что против меня будет возбуждено уголовное дело. Но то, что я был ранее осужден, не могло побудить меня отказаться от протеста.

Я думаю, что суду понятно, что принять такое решение мне было не легко: в случае возбуждения дела наказание должно быть суровым. Это лишь доказывает, что я действовал с глубокой убежденностью в своей правоте.

Я вышел на площадь и внутренне решил сделать все необходимое, чтобы никак не нарушить общественный порядок. Я не отреагировал даже тогда, когда по мне наносили удары. Повторяю, я был глубоко убежден в своей точке зрения и уверен, что не нарушил закона.

Я предполагал, что меня лишат свободы на длительные сроки за то, что я выразил свой протест. Я понимал, что за пять минут свободы на Красной площади я могу расплатиться годами лишения свободы.

**СУДЬЯ:** Не говорите об убеждениях. Вам не предъявлено обвинение по поводу убеждений.

ДЕЛОНЕ: Я не имею права не доверять составу суда: в начале судебного процесса, когда меня спросили, доверяю ли я составу суда, я ответил положительно. Исходя из выступлений адвокатов и из моего выступления, я прошу суд об оправдательном приговоре.

Я человек, которому глубоко противен всякий тоталитаризм.

Прокурор протестует против недопустимых выражений.

Судья делает замечание.

ДЕЛОНЕ: Я имею в виду навязывание чужой точки зрения. Я допускаю существование различных точек зрения. Я не считаю себя виновным. Но я не могу утверждать, что моя точка зрения — единственно верная. В случае, если вы все-таки признаете нас виновными, я хочу обратиться к суду со следующим. Я прошу у суда не снисхождение, а сдержанности. Как вы сами сказали, нас судят не за убеждения. Нас судят за публичное выражение наших убеждений и за форму нашего протеста. Я просил бы суд помнить, что независимо от того, допущено ли нарушение закона в нашей форме выражения, мы выражали свои убеждения открыто, откровенно, бескорыстно, с большой верой в их правоту.

Я кончил.

### ***Последнее слово***

***Владимира Дремлюги***

***11 октября 1968 г.***

Не знаю, принято ли брать к последнему слову эпитаф, но если принято, то я взял бы эпитафом слова Анатоля Франса из «Суждений господина Жерома Куаньяра»: «Неужели вы думаете прельстить меня обманчивой химерой этого правительства, состоящего из честных людей, которые возводят такие укрепления вокруг свободы, что вряд ли ею можно будет пользоваться».

С семнадцати лет я активно участвовал в протестах против политики партии и правительства, в том числе против некоего Никиты Сергеевича, — если я был несогласен с нею. Я знаю, что меня будут обрывать, поэтому я должен подбирать выражения.

СУДЬЯ: Не обрывать, а делать замечания.

ДРЕМЛЮГА: Всю свою сознательную жизнь я хотел быть гражданином, т.е. человеком, который спокойно и гордо выражает свои мысли. Десять минут я был гражданином. Я знаю, что

мой голос прозвучал диссонансом среди общего молчания, имя которому — всенародная поддержка политики партии и правительства. Я рад, что нашлись люди, которые вместе со мной выразили протест. Если бы их не было, я вышел бы на Красную площадь один. Если бы были другие методы, я бы их использовал.

Я убежден, что в Чехословакии после январского пленума ЦК...

**ПРОКУРОР:** Подсудимому Дремлюге не предъявлено обвинений по поводу событий в Чехословакии.

**СУДЬЯ:** Суд просит не останавливаться на своих убеждениях. Учтите это замечание.

**ДРЕМЛЮГА:** Прокурор посвятил две трети своей речи тому, что читал передовицы «Правды». Во вводной части своей речи он касался и Кошице, и Лидице, и венгерских событий...

**СУДЬЯ:** Вы не можете критиковать речь прокурора, тем более вводную ее часть.

**ДРЕМЛЮГА:** На этой части я и хотел остановиться. Именно вводной частью он доказывает, что мы заслужили наказание. Прокурор сказал, что некоторые люди не понимают, что оккупация Чехословакии была акцией братской помощи.

Прокурор хочет прервать.

**ДРЕМЛЮГА:** Не перебивайте меня! (оживление в зале). Я хочу спросить, как отнесся бы гражданин прокурор...

**ПРОКУРОР:** Я протестую, подсудимый не имеет право задавать вопросы. Разъясните ему это.

**СУДЬЯ:** Учтите это замечание. Еще раз предупреждаю вас: не останавливаться на своих убеждениях.

**ДРЕМЛЮГА:** К сожалению, именно мои убеждения привели меня сюда, и поэтому я не могу их не касаться. Я считаю, что и данный процесс, и другие процессы, и сталинизм...

**ПРОКУРОР:** Обвиняемому Дремлюге предъявлены конкретные обвинения, он должен касаться именно их. В процессе не рассматриваются другие более ранние события.

**СУДЬЯ:** Суд еще раз делает вам замечание.

**ДРЕМЛЮГА:** Я не закончил свою фразу, хочу ее закончить.

Судья опять делает замечание.

**ДРЕМЛЮГА:** Я считаю, что все вышеперечисленные явления вызваны отсутствием права критиковать правительство. Ради

того, чтобы впоследствии это право было законным, я и вышел на Красную площадь и вышел бы куда угодно. И в дальнейшем я буду выражать свой протест любыми средствами. После антикультовского съезда...

**ПРОКУРОР:** Прошу суд предупредить подсудимого Дремлюгу, что на основании ст.297 подсудимый может быть лишен последнего слова, если он будет допускать недопустимые выражения.

**СУДЬЯ:** Если вы не исполните последнего требования, мы вынуждены будем принять определенные меры.

**ДРЕМЛЮГА:** Я...

**ПРОКУРОР:** Прошу объявить перерыв на пять минут, чтобы адвокат мог разъяснить подсудимому его права и обязанности при произнесении последнего слова.

Судья объявляет перерыв на десять минут.

После перерыва.

**ДРЕМЛЮГА:** В знак протеста против данного судебного процесса и многих других, я отказываюсь от предоставленного мне законом последнего слова.

### ***Последнее слово***

***Константина Бабицкого***

***11 октября 1968 г.***

Граждане судьи!

Вам предстоит принять трудное и ответственное решение. Правовые основы такого решения были с достаточной полнотой разобраны здесь. В результате судебного следствия моя убежденность в том, что я не нарушил закона, не поколеблена.

Я хочу привлечь ваше внимание к той стороне дела, которая имеет большое значение для меня самого. Я имею в виду мотивы нашего поступка и значение нашего приговора. Я понимаю, что необычные условия, сопровождавшие наше появление на Красной площади, в какой-то мере могут вызвать в душе некоторых людей неприязнь к нам. Примером тому служит поведение отдельных граждан, которые, увидев в нас врагов всего того, что им так дорого, не задумываясь, бросились на нас. Полагаю, что они были в заблуждении.

Кого же в действительности вы видите перед собой, граждане судьи?

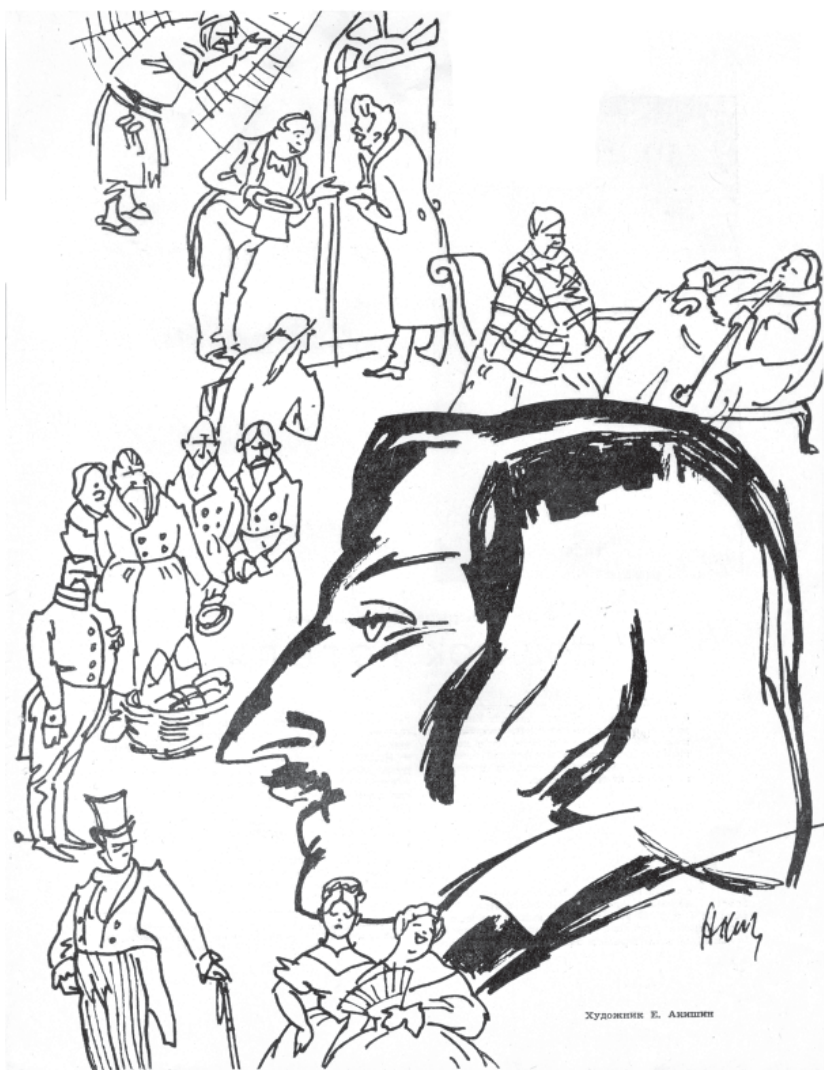
Я вынужден говорить о себе. Матерью, советской школой, великой русской литературой, лучшими произведениями советской и зарубежной литературы я воспитан в горячей любви и уважении ко всем трудящимся, в уважении к закону, в любви к прогрессу, к нашей родине, к нашему народу и народам всего земного шара. Думаю, что в той или иной степени это может сказать о себе каждый из нас.

Я полагаю, это — достаточное основание, чтобы люди, уважающие те же ценности, могли с уважением отнестись к различиям во взглядах.

Я прошу вас, граждане судьи, видеть во мне и в моих товарищах не врагов советской власти и социализма, а людей, взгляды которых в чем-то отличаются от общепринятых, но которые не меньше любого другого любят свою родину и свой народ и потому имеют право на уважение и терпимость.

Мне приходится считаться с тем, что я, возможно, понесу наказание. Не скрою, эта перспектива меня не радует, но я прошу верить, гораздо больше меня волнуют другие, более глубокие последствия того или иного вашего решения. Я уважаю закон и верю в воспитательное влияние судебного решения. Поэтому я призываю вас подумать, какую воспитательную роль сыграет обвинительный приговор и какую воспитательную роль сыграет оправдательный приговор. Какие нравы хотите вы воспитать в массах: уважение и терпимость к другим взглядам, при условии их законного выражения, или же ненависть, стремление подавить, уничтожить всякого человека, который мыслит иначе? Я призываю учесть, что, как справедливо сказал здесь мой друг Литвинов, — все, что исходит из социалистического лагеря, все хорошее и плохое, что происходит в нашей стране, имеет решающее значение для развития событий во всем мире. Я полагаю, что вы здесь не только решаете судьбу нескольких человек, на ближайшие несколько лет, но так или иначе, пускай отдаленно — влияете на судьбу всего человечества. Прошу вас выполнить ваш долг с мудростью.

Полагаю, что вы будете исходить только из закона, и в этой уверенности спокойно жду решения своей участи.



Художник Е. Альшин



« – Значит, вам надоел театр?

– Вы же знаете, что сегодняшний театр меня не радует.

– Почему? – спросил я с самым невинным видом.

– Почему? Почему?.. Потому, что он недостоин своего прошлого, перестал выполнять свою миссию, т.е. оказывать благотворное влияние на общество, открывать ему истины, вселять надежды, укреплять веру, в которой оно нуждается...».

*Диалог этот не был услышан мной в фойе театра и не сочинен мной за письменным столом. Это всего лишь разговор Жемье с его оппонентом из книги Фирмена Жемье «Театр», выпущенной недавно издательством искусство.*

Ф. Светов «Брегет<sup>11</sup> или кибернетика?»

ж. «Театр» № 5, 1960, ст. 38

## 1960-1962

Все почалося з однієї фрази Радовської:

– Я хочу вас примирить с Россией. Мой вам совет – возьмитесь основательно за Гоголя. Он сердцем тут, умом – в Петербурге. И, кажется, так и не определился окончательно.

І ця перша її репліка – про Росію – змусила задуматись. Примирити? А в мене з нею що – війна? З іншого боку, як можна примиритись з тією Росією, яка нас, українців, нівелює і нищить? Як нема однієї України, так нема й однієї Росії. Ординське, азіатське, держимординське – який тут мир чи принаймні замирення? А з Росією світлою й талановитою – хіба я воюю?

Але ж Ізабелла Соломонівна **сказала** таку фразу, між іншим, сказала як «проговорку» – отже, це в мені вона **спостерегла**?

Гоголь? Його роздвоєність і стала причиною кризи самосвідомості, пошуками Бога, унеможливленням приходу до сковородинського спокою і мудрості...

І тут я ловлю себе на тому, що – спрощую, позаяк маю на увазі роздвоєність на «малороса» й «великороса», відкидаючи іншу збентеженість самою формою життя, сенсом людського існування. Бо в самій постановці питання – Гоголь російський чи

<sup>11</sup> Брегет - популярна марка швейцарського годинника

український – є пошлість. Вдачі вкрай сентиментальної, хвороба, страх смерті (його було не відволікти від могили молодшого брата Івана – намагався **перевтілитись** у нього, прожити його смерть!), страх жінки, палка любов і таке ж палке розчарування в друзях, **раптова** закоханість в літературу – до сліз, до непритомності, такий же раптовий спалах інтересу до історії, бажання «службы государству» і постійні зуботичини від цього «государства» (1829 – «Безуспешно хлопочем о службе»). Погром «Ганса Кюхельгартена» – втікає за кордон. А повернувшись – що? Пробоє піти на сцену – актором!!! Не взяли. І лише після цього сідає за повісті з українського народного життя (кінець 1829 року). «Вечори на хуторі...» виходять друком у вересні 1831 року (22 роки!). Починає «Історію України» – але відкладає («Я вывез из дому всю роскошь лени и ничего решительно не делаю. Ум в странном бездействии, мысли так растеряны, что никак не могут собраться в одно целое...») (1833, 8.02 – лист до Данилевського). Рветься на Україну, мріє про професуру в Києві – в посаді йому відмовлено.

1834 рік – чи не найбільш для нього український – друкує повість про Івана Івановича та Івана Никифоровича (Пушкін: «Вчера Гоголь читал мне сказку: Как? «Очень оригинально и очень смешно»), статтю «Взгляд на составление Малороссии», «О малороссийских песнях», починає «Тараса Бульбу» – після чого й дають себе знати «російські впливи». Його затверджують ад'юнкт-професором на кафедрі загальної історії Петербурзького університету. Її імператорська величність «в награду отличных трудов» жалує Гоголеві брильянтовий перстень, а Пушкін записує в щоденнику за 7 квітня: «Гоголь по моему совету начал Историю русской критики».

1835 – Гоголь береться за 8-9 томів «Истории средних веков» (не здійснив) – «Нос», «Женитьба», початок «Мертвих душ» і «Ревизора», в якому ще сяк-так є українські типи...

Далі – майже три роки закордонного життя, потім ще майже рік. А в червні 1842 р. Гоголь знову їде за кордон; 1845 – хвороба, спалює написані розділи II тому «Мертвих душ», після чого Україні вже у Гоголя нема. 1852 – нове загострення хвороби, страх смерті, 7 лютого сповідається і причащається, а в ніч з 11 на 12 лютого спалює рукопис другого тому «Мертвих душ», **підготовлений до друку**.

А коли все згоріло, Гоголь довго сидів непорушно й нарешті мовив: «Негарно ми зробили, негарно, недобре діло». Сказав хлопчикові – камердинерові, саме так, українською. І о 8-й ранку 21 лютого відійшов в інший світ. Одним з останніх слів було: «Как сладко умирать!».

Молодий Гоголь – у пориваннях і планах: *«Я весь погружен теперь в историю малороссийскую и всемирную... Мне попрекают, что слог в ней слишком уж горит, не исторически жгуч и жив, но что за история, если она скучна!»*. А потім?..

Петро Дорошенко, «непримиримый враг русского владычества» (Пушкін) – потім перейшов під руку Москви й одержав у винагороду Ярополець. Син Петра Олександр взяв за дружину Прасков'ю Пушкіну – через Загряжських – родова гілка іде на Наталю Гончарову..

\* \* \*

Т. Шевченко – з передмови до другого свого «Кобзаря»:

– Велика туга обсіла мою душу. Чую, а іноді читаю. Чого це ви так, братія моя? Може, злякались нашествія іноплемянних журналістів? Не бійтеся, собака лає, а вітер несе. Вони кричать, чом ми по московській не пишемо? А чом москалі самі нічого не пишуть по-своєму, а тільки переводять, та й то чортзна по якому? Натовкмачать якихось індивідуалізмів тощо, так що аж язик отерпне, поки вимовиш. Кричать о единой славянской літературі, а не хочять заглянуть, що робиться у слов'ян!

Наша книжка як попадеться у їх руки, то вони аж репетують та хвалять те, що найпоганіше. А наші патріоти-хуторяни – й собі за ними. Преочаровательно в чарах тих ось що: жиди, шинки, свині й п'яні баби. Воно те й правда, що ми й самі тут трохи винні. Бо ми не бачили нашого народу – так, як його Бог сотворив. У шинку і наш і москаль і навіть на свиню, німець – всі схожі, а на панщині – то ще поганіше.

Прочитали по складах «Енеїду» та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли ми вже розпізнали своїх мужиків. Е ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину, і як вони пла-

чуть, наче справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать...

Отак-то братія возлюбленная! Щоб знати людей, то треба пожити з ними. А щоб їх списувати, то треба самому стати чоловіком..., а на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди. Вони здаються на Гоголя, що він пише не по-своєму, а по-московському. Гоголь виріс в Ніжині, а не в Малоросії, свого язика він не знає, а Гулак-Артемівський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся... Горе нам! Безуміє нас обуряло отим мерзенним і богопротивним панством. Нехай би вже ті Кирпи-Гнучкошиєнки сутяги – їх Бог, за тяжкіє гріхи наші, ще до зачатія в утробі материній осудив киснуть і гнити в чорнилах, а то мужи мудрі, учені. Проміняли свою добру рідну матір на п'яницю непотребищу, а в придаток ще й ерь додали... Горе нам! Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а моліться Богу і працюйте розумно, во ім'я матері нашої України безталанної... Амінь...

\* \* \*

Гоголь:

*«Все мои последние сочинения – история моей собственной души... Никто из читателей моих не знал того, что, смеясь над моими героями, он смеялся надо мною. Во мне не было какого-нибудь одного сильного порока, который бы высунулся виднее всех моих прочих пороков, но зато вместо того во мне заключилось собрание всех возможных гадостей, каждой понемногу, и притом в таком множестве, в каком я еще не встречал доселе ни в одном человеке. Я не любил никогда моих дурных качеств... Я стал наделять своих героев, сверх их собственных гадостей, моею собственной дрянью».*

Л.Т. Гоголь силує себе стати «істинно русским» – не виходить. Не та Росія, – він її вигадав (як Бога)! А справжня виявилась іншою...

\* \* \*

Л.Т. Читаючи Ільченка, постійно ловив себе на тому, що далеко куцо́му до зайця. В його малоросіянстві, – а він зводиться

перед «сучасністю» навшпиньки – нічого від «малоросіяинства» Гоголя. Ільченко – підкреслю, випинає Україну – Гоголь її утаємничує, воно в нього «просочується» крізь усі заборони й загати... Педалання Ільченка – штучне, Світличний має рацію.

А Гоголь?

Може, він і є нова ява Козака Мамаю, Бога-Диявола, перевертня й пророка – через Преображення, через перевтілення, через входження в іншу личину?

З листа А.О. Смирнової до Гоголя:

*«У Ростопчиной при Вяземском, Самарине и Толстом разговаривали о духе, в котором написаны ваши «Мертвые души», и Толстой сделал замечание, что вы всех русских представили в отвратительном духе, тогда как всем малороссиянам дали вы что-то вселяющее участие, несмотря на смешные стороны их; что даже и смешные стороны имеют что-то наивно-приятное; что у вас нет ни одного хохла такого подлого, как Ноздрев; что Коробочка не гадка именно потому, что хохлячка. Он, Толстой, видит даже невольно вырвавшееся небратство в том, что когда разговаривают два мужика и вы говорите: «два русских мужика»; Толстой и после него Тютчев, весьма умный ч-к, тоже заметил, что москвич уже никак бы не сказал «два русских мужика». Оба говорили, что ваша вся душа хохлацкая вылилась в «Тарасе Бульбе», где с такой любовью вы выставили Тараса, Андрея и Остапа... Из этих замечаний надо было заключить бы, что вы питаете то глубоко скрытое чувство, которое обладает Малороссией. Я, впрочем, заметила им, что хохлы вас тоже не любят и в том же упрекают, как и русские. Плетнев это мне еще подтвердил...».*

\* \* \*

Додаток з Майкова (ст. 8-10): **Малороссія.**

Знакомясь непосредственно с природой Малороссии, даже и не очень проницательный наблюдатель легко заметит, что в ней есть много затаенной грусти, чего-то недоконченного, недоговоренного.

В ней нет строгости и сурового, энергичного величия холодного севера, с другой стороны, – нет в ней и жгучей, одурманивающей красоты страстного, всезабывающего юга Испании или

Италии. Широкая, однообразная степь, покрытая бесконечным количеством цветных искр от цветущих трав, сливается вдали в какой-то неопределенный колорит, который непрестанно меняется от дуновения ветра и солнечного света в зависимости от времени дня. Глазу наблюдателя не на чем остановиться, но он чувствует вокруг себя присутствие какой-то скрытой жизни. Степь движется, колыхается, она наполнена самыми разнообразными звуками и голосами, но наблюдатель не видит этой жизни, т.к. вся она скрыта в густой, непроницаемой для глаза человеческого, степной траве.

Там живут миллионы птиц, зверьков и насекомых, но человек не видит их, а лишь догадывается о их присутствии по миллионам же разнообразных звуков, в которых невольно теряется и которые сливаются для его слуха, наконец, в какой-то неопределенный неустанный шум. Поднимет наблюдатель свой взор вверх, и там ему представляется бесконечный голубой свод неба, который не имеет определенной линии горизонта, так как окружающая высокая трава, колыхаясь, постоянно меняет ее. Нет определенности и законченности в том, что окружает наблюдателя, линия горизонта для него положительно неуловима. Вверху над его головой расстилается полупрозрачный зеленовато-голубой свод неба, но не такого определенного колорита, как небо счастливой Италии. В нем наблюдателю чудятся какие-то мелькающие темные точки и тени: то степные орлы высоко парят в небе и своим зычным криком оглушают степь, но опять ничего определенного наблюдатель уловить глазом и ухом не может. И тут кроется какая-то неопределенность, незаконченность, но в то же самое время чувствуется присутствие могучей жизни, необъятный простор и ширь, в котором взгляд человека расплывается, теряется, будучи не в состоянии остановиться и сосредоточиться на чем-нибудь, и мысль человека от этого становится тоже расплывчатой, не может сосредоточиться на чем-нибудь определенном и прийти к точным выводам. Природа Малороссии и ее красоты по преимуществу дают пищу чувству; они имеют характер мечтательный, словно какая-то мечта без определенных очертаний, без кипучей видимой жизни и сильного, резкого движения. Естественно разумеется, что и народ, живущий издавна среди этой природы, одарен соответствующими ей чертами характера, а именно: идилли-

ческим настроением души, переходящим иногда в большую слабость и какую-то неопределенную апатию ко всему окружающему; с другой, — природа содействовала развитию в малорусской нации грустной мечтательности и пронизательности, скрытыми, впрочем, под спудом. Иногда грустное идиллическое настроение души сменяется у малоросса бешеным веселием, а апатия вследствие каких-нибудь сильных внешних причин — кипучею неудержимою деятельностью.

Природа же повлияла на малороссов и в том отношении, что выработала у них живую, но не буйную фантазию. К этому следует добавить, что историческим путем у малороссов выработался еще особый дар — юмор, который чрезвычайно характерен для всех, даже самых скромных, представителей малорусской народности. Дар этот выражается у малороссов довольно разнообразно: иногда он является как способность подметить и оттенить в лице, предмете или каком-нибудь явлении его темную сторону с целью позабавиться добродушной шуткой; иногда, как своеобразный взгляд на вещи, ищущий в добродушной насмешке противовеса грусти и ограждающий себя умышленным смехом от слишком печальных выводов и размышлений по поводу всего существующего на свете; иногда дар этот, так сказать, переходит свои границы и превращается в адскую, жгучую насмешку, направленную против врага, осмелившегося чем-нибудь задеть личность малоросса; направляется эта нестерпимо жгучая насмешка малороссом с целью возвысить свою собственную личность путем обнаружения слабых сторон противника и унижения его личности. Эта последняя черта выработалась в малорусском народе историческим путем и составляет его неотъемлемую особенность. Если отнять у малоросса этот юмор, эти медленные, ленивые движения, мечтательность и мягкий наблюдательный ум, соединенный с живой фантазией, — то получится представитель какой-нибудь другой национальности, все, что угодно, но только не малоросс.

\* \* \*

Стилево Майков намагається писати «від Гоголя»: «От матери Гоголь унаследовал горячую веру, сильное религиозное чувство, разросшееся у него впоследствии в целый душевный пожар».

Опис Малоросії і малоросса – доброзичливий, навіть з елементом захвату, але – **поблажливий**. Про рівність націй навіть і не йдеться, хоч слово «нація» є поруч з наступним «народність». А це ж уже 1909 рік, коли можна було б відчувати й щось глибше.

Фантазмагорія, що її так мистецьки вплив Гоголь у тканину своїх українських повістей – як наслідок старого українського барокко. Цей фантастикум – норма чи не всіх націй – німці, італійці, французи, азіати, латиноамериканці. Рано чи пізно Росія теж прийде до нього. Неодмінно.

У Майкова цікаво – про відьом. А от у «Страхітній помсті» старий чарівник (Колдун) має, на його думку, «иностранный элемент». Може, він про російський елемент – від Кошея і К<sup>о</sup>?

А чорт – вбраний як німець («Ніч перед Різдвом») – спереду; а ззаду – «он был настоящий губернский стряпчий в мундире», тобто – спереду німець, ззаду – руський...

Показово для людини, яка буде потім доводити, що обожнює Росію і росіян.

## Н.В. ГОГОЛЬ

### ВЗГЛЯД НА СОСТАВЛЕНИЕ МАЛОРОССИИ

1. Какое ужасно-ничтожное время представляет для России XIII век! Сотни мелких государств, единоверных, одноплеменных, одноязычных, означенных одним общим характером и которых, казалось, против воли соединяло родство, – эти мелкие государства так были между собою разъединены, как редко случается с разнохарактерными народами. Они были разъединены не ненавистью – сильные страсти не достигали сюда, – не постоянною политикою – следствием непреклонного ума и познания жизни: это был хаос браней за временное, за минутное – браней разрушительных, потому что они мало-помалу извели народный характер, едва начинавший принимать отличительную физиогномию при сильных норманнских князьях. Религия, которая более всего связует и образует народы, мало на них действовала. Религия не срослась



тогда тесно с законами, с жизнью. Монахи, настоятели, даже митрополиты были схимники, удалившиеся в свои кельи и закрывшие свои глаза для мира; молившиеся за всех, но не знавшие, как схватить с помощью своего сильного оружия, веры, власть над народом и возжечь этой верой пламень и ревность до энтузиазма, который один властен соединить младенствующие народы и настроить их к великому. Здесь была совершенная противоположность Западу, где самодержавный папа, как будто невидимую паутину, опутал всю Европу своею религиозною властью, где его могущественное слово прекращало брань или возжигало ее, где угроза страшного проклятия обуздывала страсти и полудикие народы. Здесь монастыри были убежищем тех людей, которые кротостью и незлобием составляли исключение из общего характера и века. Изредка пастыри, из пещер и монастырей, увещали удельных князей, но их увещания были напрасны: князья умели только поститься и строить церкви, думая, что исполняют все обязанности христианской религии, а не умели считать ее законом и покоряться ее велениям. Самые ничтожные причины рождали между ними бесконечные войны. Это были не споры королей с вассалами или вассалов с вассалами — нет! Это были брани между родственниками, между родными братьями, между отцом и детьми. Не ненависть, не сильная страсть воздымали их, — нет! Брат брата резал за клочок земли или просто чтобы показать удалство. Пример ужасный для народа! Родство рушилось, потому что жители двух соседних уделов, родственники между собою, готовы были каждую минуту встать друг против друга с яростью волков. Их не подвигла на это наследственная вражда, потому что кто был сегодня друг, тот завтра делался неприятелем. Народ приобрел хладнокровное зверство, потому что он резал, сам не зная, за что. Его не разжигало ни одно сильное чувство — ни фанатизм, ни суеверие, ни даже предрассудок. Оттого, казалось, умерли в нем почти все человеческие сильные благородные страсти, и если бы явился какой-нибудь гений, который бы захотел тогда с этим народом совершить великое, он бы не нашел в нем ни одной струны, за которую бы мог ухватиться и потрясти бесчувственный состав его, выключая разве физической железной силы. Тогда исто-

рия, казалось, застыла и превратилась в географию: однообразная жизнь, шевелившаяся в частях и неподвижная в целом, могла почесться географической принадлежностью страны.

2. Тогда случилось дивное происшествие. Из Азии, из середины ее, из степей, выбросивших столько народов в Европу, подняло самый страшный, самый многочисленный, совершивший столько завоеваний, сколько до него не производил никто. Ужасные монголы, с многочисленными, никогда дотоле не виданными Европою табунами, кочевыми кибитками, хлынули на Россию, освятивши путь свой пламенем и пожарами – прямо азиатским буйным наслаждением. Это нашествие наложило на Россию двухвековое рабство и скрыло ее от Европы. Было ли оно спасением для нее, сберегши ее для независимости, потому что удельные князья не сохранили бы ее от литовских завоевателей, или оно было наказанием за те непрерывные брани, – как бы то ни было, но это странное событие произвело великие следствия: оно наложило иго на северные и средние русские княжества, но дало между тем происхождение новому славянскому поколению в южной России, которого вся жизнь была борьба и которого историю я взялся представить.
  
3. Южная Россия более всего пострадала от татар. Выжженные города и степи, обгорелые леса, древний разрушенный Киев, безлюдье и пустыня – вот что представляла эта несчастная страна. Испуганные жители разбежались или в Польшу, или в Литву; множество бояр и князей выехало в северную Россию. Еще прежде народонаселение начало заметно уменьшаться в этой стороне: Киев давно уже не был столицею; значительные владения были гораздо севернее. Народ, как бы понимая сам свою ничтожность, оставлял те места, где разнородная природа начинает становиться изобретательницею; где она раскинула степи прекрасные, вольные, с бесчисленным множеством трав почти гигантского роста, часто неожиданно среди них опрокинула косогор, убранный дикими вишнями, черешнями, или обрушила рытвину, всю в цветах, и по всем выющимся лентам рек разбросала очаровательные виды, протянула во всю длину Днепр с пенящимися порогами, с величественными гористы-

ми берегами и неизмеримыми лугами — и все это согрела умеренным дыханием юга. Он оставлял эти места и столплялся в той части России, где местоположение, однообразно гладкое и ровное, везде почти болотистое, натканное печальными елями и соснами, показывало не жизнь живую, исполненную движения, но какое-то прозябание, поражающее душу мыслящего. Как будто бы этим подтвердилось правило, что только народ сильный жизнью и характером ищет мощных местоположений или что только смелые и поразительные местоположения образуют смелый, страстный, характерный народ.

4. Когда первый страх прошел, тогда мало-помалу выходцы из Польши, Литвы, России начали селиться в этой земле, настоящей отчизне славян, земле древних полян, северян, чистых славянских племен, которые в Великой России начинали уже смешиваться с народами финскими, но здесь сохранялись в прежней цельности, со всеми языческими поверьями, детскими предрассудками, песнями, сказками, славянской мифологией, так простодушно у них смешавшейся с христианством. Возвращавшиеся на свои места прежние жители привели по следам своим выходцев из других земель, с которыми от долговременного пребывания составили связи. Это население производилось боязненно и робко, потому что ужасный кочевой народ был не за горами: их разделяли или, лучше сказать, соединяли одни степи. Несмотря на пестроту населения, здесь не было тех браней междоусобных, которые не переставали в глубине России: опасность со всех сторон не давала возможности заняться ими. Киев — древняя мать городов русских, сильно разрушенный страшными обладателями табунов, долго оставался беден и едва ли мог сравниться со многими, даже не слишком значительными, городами северной России. Все оставили его, даже монахи-летописцы, для которых он всегда был священ. Известия о нем разом прервались, и, несмотря на то, что там оставалась еще отрасль князей русских, ничто не спасло его от полувекового забвения. Изредка только, как будто сквозь сон, говорят летописцы, что он был страшно разорен, что в нем были ханские баскаки, — и потом он от них задернулся как бы непроницаемой завесой.

5. Между тем как Россия была повергнута татарами в бездействие и оцепенение, великий язычник Гедимин вывел на сцену тогдашней истории новый народ – народ бедный и жизнью, и средствами для жизни, населявший дикие сосновые леса нынешней Белоруссии, еще носивший звериную кожу вместо одежды, еще боготворивший Перуна и поклонявшийся древнему огню в нетроганных топором рощах, плативший прежде дань русским князьям, известный под именем литовцев, и этот народ при своем князе Гедимине сделался самым видным на огромном северо-востоке Европы! Тогда города, княжества и народы на западе России были какие-то отрывки, обрезки, оставшиеся за гранью татарского порабощения. Они не составляли ничего целого, и потому литовский завоеватель почти одним движением языческих войск своих, совершенно созданных им, подверг своей власти весь промежуток между Польшей и татарской Россией. Потом двинул он войска свои на юг; во владения волынских князей. Весьма естественно, что успех сопровождал его везде. В Луцке, однако же, князь Лев сильно сопротивлялся, но не в силах был отстоять земель своих. Гедимин, назначив старост и начальников, шел далее на юг; к самому сердцу южной России, к Киеву. Убедивший луцкий князь Лев успел кое-как уговорить киевского князя Станислава выйти со своими немногочисленными дружинами навстречу грозному победителю; дружины были усилены союзниками-татарами; но все бежало перед мощным литовцем. Гедимин, сильно поразив их при реке Ирпени, вступил с торжеством в Киев, носивший на себе свежую печать татарского поселения, и постановил в нем правителем Миндова Ольшанского, принявшего греческую веру. Итак, литовский завоеватель у самых татар вырвал почти перед глазами их находившуюся землю! Это должно бы, казалось, возбудить борьбу между двумя народами, но Гедимин был человек ума крепкого, был политик. Несмотря на видимую свою дикость и свое невежественное время, он умел сохранить дружбу с татарами, владея отнятыми у них землями и не платя им никакой дани. Этот дикий политик, не знавший письма и поклонявшийся языческому богу, ни у одного из покоренных им народов не изменил обычаев и древнего правления: все оставил по-прежнему, подтвердил

все привилегии и старшинам строго приказал уважать народные права, нигде даже не означил пути своего опустошением. Совершенная ничтожность окружавших его народов и прямо исторических лиц придают ему какой-то исполинский размер. Он умер в 1340 году; мертвый был посажен на коня со своим оруженосцем, и охотничьими собаками, соколом и сожжен по языческому обычаю литовцев. Вслед за ним также два сильные характера, Ольгерд и Ягайло, вознесли Литву, употребляя ту же самую политику с присоединенными народами.

6. И вот южная Россия, под могущественным покровительством литовских князей, совершенно отделилась от северной. Всякая связь между ними разорвалась; составились два государства, называвшиеся одинаковым именем — Русью, одно под татарским игом, другое под одним скипетром с литовцами. Но уже сношений между ними не было. Другие законы, другие обычаи, другая цель, другие связи, другие подвиги составили на время два совершенно различные характера. Каким образом это произошло — составляет цель нашей истории. Но прежде всего нужно бросить взгляд на географическое положение этой страны, что непременно должно предшествовать всему, ибо от вида земли зависит образ жизни и даже характер народа. Многое в истории разрешает география.

Эта земля, получившая после название Украины, простиравшаяся на север не далее 50<sup>0</sup> широты, более ровная, нежели гористая. Небольшие возвышенности встречаются очень часто, но ни одной гористой цепи. Северная ее часть перемежается лесами, содержащими прежде в себе целые шайки медведей и диких кабанов; южная вся открыта, вся из степей, кипевших плодородием, но только изредка засевавшихся хлебом. Девственная и могучая почва их своевольно произращала бесчисленное множество трав. Эти степи кипели стадами сайг, оленей и диких лошадей, бродивших табунами. С севера на юг проходит великий Днепр, опутанный ветвями впадающих в него рек. Правый берег его горист и представляет пленительные и вместе дерзкие местоположения; — весь из лугов, покрытых рощами, потоплявшимися водою. Двенадцать порогов — выросших из dna реки скал — недалеко от впадения его в море

преграждают течение и делают плавание по нем чрезвычайно опасным. Около порогов водился род диких коз — сугаки, с белыми лоснящимися рогами, с мягкой, атласною шерстью. Прежде воды в Днепре были выше, разливался он шире и далее потоплял луга свои. Когда воды начинают опадать, тогда вид поразителен: все возвышенности выходят и кажутся бесчисленными зелеными островами среди необозримого океана воды. В Днепр впадает только одна судоходная река, Десна, проходящая в северной Украине, с лесистыми берегами, почти с обеих сторон потопляемыми водою; но и эта река только в некоторых местах судоходна. Кроме того, на севере Остер и часть Сейма, на юге Сула, Псел с цепью видов, Хорол и другие; но ни одна из них не судоходна. Сообщения никакого нет, произведения не могли взаимно размениваться — потому здесь не мог и возникнуть торговый народ. Все реки разветвляются посредине, но ни одна из них не протекала на рубеже и не служила естественною гранью с соседними народами. К северу ли с Россией, к востоку ли с кипчакскими татарами, к югу ли с крымскими, к западу ли с Польшей — везде она граничила полем, везде равнина, со всех сторон открытое место. Будь хотя с одной стороны естественная граница из гор или моря — и народ, поселившийся здесь, удержал бы политическое бытие свое, составил бы отдельное государство. Но беззащитная, открытая земля эта была землей опустошений и набегов, местом, где сшибались три враждующие нации, унавожена костями, утучнена кровью. Один татарский наезд разрушал весь труд земледельца: луга и нивы были вытаптываемы конями и выжигаемы, легкие жилища сносимы до основания, обитатели разгоняемы или угоняемы в плен вместе со скотом. Это была земля страха, и потому в нем мог образоваться только народ воинственный, сильный своим соединением, народ отчаянный, которого вся жизнь была бы повита и взлелеяна войною. И вот выходцы вольные и невольные, бездомные, те, которым нечего было терять, которым жизнь — копейка, которых буйная воля не могла терпеть законов и власти, которым везде грозила виселица, расположились и выбрали самое опасное место в виду азиатских завоевателей — татар и турков. Эта толпа, разросшись и увеличившись, составила целый народ, набросивший свой характер и, можно сказать, колорит на

всю Украину, сделавши чудо – превративший мирные славянские поколения в воинственный, известный под именем козаков, народ, составляющий одно из замечательных явлений европейской истории, которое, может быть, одно сдержало это опустошительное разлитие двух магометанских народов, грозивших поглотить Европу.

7. Если не к концу XIII, то к началу XVI века можно отнести появление козачества, к тем векам, когда святая, сильная ревность к религии еще не остыла в Европе, когда почти вдруг во всех концах беспрестанно образовывались братства и ордена рыцарские, составлявшие странную противоположность с тогдашним разъединением, с изумительным самоотвержением разрушившие и отвергнувшие условия обыкновенной жизни, безбрачные, суровые, неотразимые соглядатаи дел мира, железные поборники веры Христовой. Чем слабее была связь тогдашних государств, тем сильнее росла ужасная сила этих обществ. Разлитие магометанства и магометанских новых сильных народов, уже врывавшихся в Европу, увеличивало их еще более. Дух этих братств распространился везде и не между рыцарями и не для подобных предназначений. В это время явился близ порогов городок, или острог, Черкассы, построенный удалыми выходцами, имя которого звучит обитателями Кавказа, которого даже построение многие приписывают им, и где было главное сборище и местопребывание козаков. Вначале частые нападения татар на северную часть Украины заставляли жителей спасаться бегством, приставать к казакам и увеличивать их общество. Это было пестрое сборище самых отчаянных людей пограничных наций. Дикий горец, ограбленный россиянин, убежавший от деспотизма панов польский холоп, даже беглец исламизма татарин, может быть, положили первое начало этому странному обществу по ту сторону Днепра, впоследствии постановившему целью, подобно орденским рыцарям, вечную войну с неверными. Это скопище людей не имело никаких укреплений, ни одного замка. Землянки, пещеры и тайники в днепровских утесах, часто под водою, на днепровских островах, в гуще степной травы, служили им укрытием для себя и для награбленных богатств. Гнездо этих хищников было невидимо: они налетали внезапно и, схвативши добычу,

возвращались назад. Они поворотили против татар их же образ войны — те же азиатские набеги. Как жизнь их определена была на вечный страх, так точно, с своей стороны, они решились быть страхом для соседей. Татары и турки должны были всякий час ожидать этих неумолимых обитателей порогов. Магометанский сосед не знал, как назвать этот невидимый народ. Если кто хотел к кому выразить величайшее презрение, то называл его казаком.

8. Большая часть этого общества состояла, однако ж, из первобытных, коренных обитателей южной России. Доказательство — в языке, который, несмотря на принятие множества татарских и польских слов, имел всегда чисто славянскую южную физиономию, приближавшую его к тогдашнему русскому и в вере, которая была греческая. Всякий имел полную волю приставать к этому обществу, но он должен был непременно принять греческую религию. Это общество сохраняло все черты, которыми рисуют шайку разбойников; но, бросивши взгляд глубже, можно было увидеть в нем зародыш политического тела, основание характерного народа, уже вначале имевшего одну главную цель — воевать с неверными и сохранять чистоту религии своей. Это, однако ж, не были строгие рыцари католические: они не налагали на себя никаких обетов, никаких постов; не обуздывали себя воздержанием и умерщвлением плоти; были неукротимы, как их днепровские пороги, и, в своих неистовых пиршествах и бражничестве позабывали весь мир. То же тесное братство, которое сохраняется в разбойничьих шайках, связывало их между собою. Все было у них общее — вино, цешины, жилища. Вечный страх, вечная опасность внушали им какое-то презрение к жизни. Казак больше заботился о доброй мере вина, нежели о своей участи. Но в нападениях видна была вся гибкость, вся сметливость ума, все умение пользоваться обстоятельствами. Нужно было видеть этого обитателя порогов в полутатарском, полупольском костюме, на котором так резко отпечаталась пограничность земли, азиатски мчавшего на коне, пропадавшего в густой траве, бросавшегося с быстротою тигра из неприметных тайников своих или вылезавшего внезапно из реки или болота, обвешанного тиною и грязью, казавшегося страшилищем бегущему татарин-



ну. Этот же самый казак после побега, когда гулял и бражничал с своими товарищами, сорил и разбрасывал награбленные сокровища, был бессмысленно пьян и беспечен до нового набега, если только не предупреждали их татары, не разгоняли их пьяных и беспечных и не разрывали до основания городка их, который, как будто чудом, строился вновь, и опустошительный, ужасный набег был отмщением. После чего снова та же беспечность, та же разгульная жизнь.

9. Казалось, существование этого народа было вечно. Он никогда не уменьшался: выбывшие, убитые, потонувшие заменялись новыми. Такая разгульная жизнь приманивала всякого. Тогда было то поэтическое время, когда все добывалось саблею, когда каждый, в свою очередь, стремился быть действующим лицом, а не зрителем. Это скопление мало-помалу получило совершенно один общий характер и национальность и, чем ближе к концу XV века, тем более увеличивалось приходящими вновь. Наконец целые деревни и села начали поселяться с домами и семьями около этого грозного оплота, чтобы пользоваться его защитой, с условием за то некоторых повинностей. И таким образом места около Киева начали пустеть, а между тем по ту сторону Днепра люднели. Семейные и женатые мало-помалу от обращения и сношения с ними получали тот же воинственный характер. Сабля и плуг сдружились между собою и были у всякого селянина. Между тем разгульные холостяки вместе с червонцами, цехинами и лошадьми стали похищать татарских жен и дочерей и жениться на них. От этого смещения черты лица их, вначале разнохарактерные, получили одну общую физиогномию, боле азиатскую. И вот составилась народ, по вере и месту жительства, принадлежавший Европе, но между тем по образу жизни, обычаям, костюму совершенно азиатский, — народ, в котором так странно столкнулись две противоположные части света, две разнохарактерные стихии: европейская осторожность и азиатская беспечность, простодушие и хитрость, сильная деятельность и величайшая лень и нега, стремление к развитию и усовершенствованию — и между тем желание казаться пренебрегающим всякое совершенствование.

\* \* \*

Л.Т. Про лексику Карамзіна – ярмонка, феатр, вельблюд...

Уже в трактаті «О древней и новой России» він визнає, що нормани (!!!), тобто Європа, «дала нашemu Отечеству первых государей». Скандинавія – officina gentium, vagina nationum (лат. «гніздо племен, колиска націй»).

– «Идите, – сказали им чужь и славяне, наскучив им своими внутренними междоусобицами, идите княжить и властвовать над нами. Земля наша обильна и велика, но порядок в ней не виден». Сие случилось в 862 году, – пише Карамзін, – а в конце X века европейская Россия была уже не менее нынешней, т.е. во сто лет она достигла от колыбели до величия редкого...».

Але ж не було ще тоді – Росії! Була Русь, і були Рюрик, Олег, Святослав, Володимир, і писати, що «В XI веке государство Российское могло, как бодрый, пылкий юноша, обещать себе долготлетие» – міф. Не було «государства Российского», – була удільна система, був розділ земель, коли «Греция, Венгрия, Польша отдохнули: зрелище нашего внутреннего бедствия служило им поручительством в их безопасности». 200 років це тривало! Після чого «варвары покорили наше Отечество», і воно могло «иметь только славу великодушной гибели». «В искусстве воинском предки наши не уступали никакому народу, ибо четыре века гремели вне и внутри Отечества... удовольствовались вешанием мучеников...».

А далі? Південні землі відійшли до Литви – по Калугу й річку Угру. Володимир, Суздаль, Тверь називались улусами ханськими, Київ, Чернігів, Мценськ, Смоленськ – містами литовськими.

Де ж тут «Российское отечество»?

Але – Москва...

«Сделалось чудо. Городок, едва известный до XIV века, от презрения к его маловажности долго именуемый селом Кучковым, возвысил главу и спас Отечество. Да будет честь и слава Москве».

Отож лише з Івана Калити може починатися «Российское Отечество»; потім були наступні Івани, аж до IV – і Росія стала як держава (уже плюс Сибір), як самодержавна... Від кривавого злочинства шизофренічного Івана Грозного – по суті. Але

далі знову розруха. Лжедмитрій. Карамзін пише про те, що «Недолго многоглавая гидра аристократии владычествовала в России» – аналогічно до майбутньої Руїни в Україні (зрадницька роль української старшини, бич «удільності»). Власне, Росія в реальному вигляді – Росія Романових, саме звідти йде її зближення з Європою.

#### ЗАУВАГИ:

**Л.Т.§1.** Стосовно самої **назви** – язык йому не повертається сказати правду. Малою Росією (або Малою Руссю, що правильніше) – називали в XVI столітті **Волинь і Галичину**, володіння Андрія і Лева, а потім Георгія, праправнука Данила. Це є навіть у Карамзіна, т. IV, глава IX, (наприкінці).

Для молодого Григорія Данилевського Гоголь 1851 року – здоровий, не аскет, схожий на українського лелеку. (т. XIV, 1901, ст. 96).

\* \* \*

– А Шевченко? – спросил Бодянский.

Гоголь на этот вопрос с секунду промолчал и нахохлился. На нас из-за конторки снова посмотрел осторожный аист.

– Как вы его находите? – повторил Бодянский.

– Хорошо, что и говорить, – ответил Гоголь: – Только не обидьтесь, друг мой... вы – его поклонник, а его личная судьба достойна всякого соучастия и сожаления...

– Но зачем вы примешиваете сюда свою личную судьбу? – с неудовольствием возразил Бодянский, – это постороннее... Скажите о таланте, о его поэзии.

– Дегтю много, – негромко, но прямо проговорил Гоголь, – и даже прибавлю, дегтю больше, чем самой поэзии. Нам то с вами, как малороссам, это, пожалуй, и приятно, но не у всех носы, как наши. Да и язык...

Бодянский не выдержал, стал возражать и разгорячился. Гоголь отвечал ему спокойно.

– Нам, Осип Максимович, надо писать по-русски, – сказал он: – надо стремиться к поддержке и упрочнению одного, вла-

дычного языка всех родных нам племен. Доминантой для русских, чехов, украинцев и сербов должен быть единая святыня — язык Пушкина, какую является евангелие для всех христиан, католиков, лютеран и гернгуттеров. А вы хотите провансальского поэта Жасм на поставить в уровень с Мольером и Шатобрианом?

— Да какой же это Жасмен? — крикнул Бодянский, — разве их можно равнять? Что вы? Вы же сами — малоросс.

— Нам, малороссам и русским, нужна одна поэзия, спокойная и сильная, — продолжал Гоголь, останавливаясь у конторки и опираясь о нее спиной — истинная поэзия правды, добра и красоты. Она не водевильная, сегодня только понятная побрякушка и не раздражающий личными намеками и счетами, рыночный памфлет. Поэзия — голос пророка... Ее стих должен врачевать наши сомнения, возвышать нас, поучая вечным истинам любви к ближним и прощения врагам. Это — труба пречистого архангела... Я знаю и люблю Шевченка, как земляка и даровитого художника, мне удалось и самому кое-чем помочь в первом устройстве его судьбы. Но его погубили наши умники, натолкнув его на произведения, чуждые истинному таланту. Они все еще дописывают еврейские, давно выкинутые жваки. Русский и малоросс — это души близнецов, пополняющие одна другую, родные и одинаково сильные. Отдавать предпочтение одной, в ущерб другой, невозможно. Нет, Осип Максимович, не то нам нужно, не то. Всякий, пишущий теперь, должен думать не о розни, он должен прежде всего, поставить себя перед лицом Того, Кто дал нам вечное человеческое слово. (...)

(...) Мы раскланялись и ушли.

— Странный человек, — произнес Бодянский, когда мы снова очутились на бульваре, — на него как найдет! Отрицать значение Шевченка! Вот уж, видно, не с той ноги сегодня встал!

\* \* \*

Л.Т. Стосовно російської «одномовності»:

«Юный монах, сын одного устюжского церковника, имени Стефан, воспламенился ревностью быть апостолом сих идолопоклонников (Л.Т. про перетворення пермян у християнську віру); выучился **языку пермскому**, изобрел для него новые особенные

буквы, числом 24, и перевел на оный главные церковные книги с славянского».

(Карамзін, т. V, гл. I)

Це — доба заснування Соловещького монастиря, Савватій (1429) та ін. «Завоевание Твери», «Покорение Казани». Погром Новгорода. Етапи?

«Приєднання» Рязані... (т. 7, гл. III)

Кінець громадянських вольностей Пскова (т. VII, гл. I), — республіки.

\* \* \*

«На другой день Константин (Л.Т. Острожский) торжествовал победу над своими единоверными братьями, русским языком славил Бога за истребление россиян» (т. 7, гл. 2) (1510-1521).

Царі ласували смаженими лебедями! Образ яскравий.

Л.Т. В Європі «замечали, что россияне не злы, не сварливы, терпеливы, но склонны (особенно москвитяне) к обманам в торговле» (т. 7, гл. VI).

Фраза про «беззащитное состояние Малороссии» у нього з'являється лиш у 8 т., розділі I, в часи Івана Грозного, 1535.

\* \* \*

Козаки — для Карамзіна — конкістадори Єрмака («Кучум к шатрам, как тать презренный...»).

До характеристики Іоанна: «...велел изрубить присланного в Москву из Персии слона, не хотевшего стать перед ним на колени» (т. IX, гл. VII).

Гришка Отреп'єв — бідний син боярський, галичанин. Юрій Отреп'єв, (під іменем Богдана-Якова, сотник, служив у домі Романова і кн. Бориса). Прийняв латинську віру, приховував це, але на церкві проговорився...

І слово «Україна» з'являється в нього (Карамзіна) лише в добу Лжедмитрія.

\* \* \*

Л.Т.

До §4. Про «полувековое забвение Киева, матери городов русских» – до такої міри, що середнього розміру містечко на Півночі було вагомішим, – викликає сумнів. Особливо далі, коли йдеться про неможливість «торговлі міст», – мовляв, – «ріки несудоходні», обмін торговий – ускладнений.

Уже Святослав мав намір переселитися з Києва у Переяслав, де, мовляв, більше третини торгових шляхів. Але його похід на Болгарію не увінчався тривалим успіхом, і він повернувся до Києва. Де торгові шляхи, за якими так жалкує Гоголь, не стали менш важливішими. І географія Києва не змінилась.

Мабуть, зменшення ролі Києва йому потрібне було для збільшення ролі Московського князівства? Але це вже було далеко потім, за Калити.

\* \* \*

А ось момент специфічний – з Карамзіна. Після загибелі Лжедмитрія II – проти ляхів: «Мы по глупости выбрали ляха в цари (Л.Т. - Владислав), однако ж не с тем, чтобы идти в неволю к ляхам; время разделаться с ними!». В грубих насмешках давали им прозвание **хохлов**, а купцы требовали у них за все вдвое (Карамзін, т. XII, гл. IV).

А не пише ніде, що «гетман Жолкевський» – поляк...

Л.Т. І лише в оглядовому трактаті «О древней новой России» знаходимо: «Государство наше состоит **из разных народов**, имевших свои собственные гражданские уставы, как Ливония, Финляндия, Польша, Малороссия».

\* \* \*

#### ПРО «ТАРАСА БУЛЬБУ»

Якщо порівняти першу редакцію «Тараса Бульби» (надрукована в 1835 р.) з другою, яку він підготував між 1839 і 1842 рр., не можна не помітити соціонаціональної деградації Гоголя.

Перша правка – вставив сцену зміни кошового. У першій редакції старий кошовий заспокоює невдоволених на чолі з Та-

расом Бульбою, в обох редакціях ідуть у похід після скарг втікачів з України на поляків. Нова сцена – доволі брутальна; якщо запорожці так легко міняли своїх провідників, повірити в їхню військову потугу важко. Це вже погляд великороса.

Друге доповнення – сцена Андрія й польки. Впершій редакції – це романтичний сплеск, умовність, Гоголь не вмів писати про кохання. В другій він доповнює Дубне одвертими описами Італійські храми і розширює епізод – від чого той стає ще не природнішим.

Але:

У першій редакції Андрій каже лише: *«Что бы тогда за любовь моя была, когда бы я бросил для тебя только то, что легко бросить. Нет, моя панна, нет, моя прекрасная! Я не так люблю: отца, брата, мать, отчизну, все, что ни есть на земле, – все отдаю за тебя, все прощай! Я теперь ваш! Я твой! Чего еще хочешь?»*.

У другій редакції Гоголь іде далі, змушуючи Андрія навіть до такого:

*– Хто сказав, що моя вітчизна Україна? Хто дав мені її у батьківщину? Батьківщина є те, чого шукає душа наша, що наймиліше для неї. Вітчизна моя – ти! Ось моя вітчизна! І понесу я вітчизну, що в серці моєму, понесу її, доки стане мого віку, і подивлюсь, хай хто-небудь з козаків вирве її звідти! І все, що маю, продам, віддам, страчу за таку вітчизну!*

Квасному руському духові така редакція мала бути приємна.

Змінено й опис убивства Андрія Тарасом. У першій – разюча простота і ясність. Янкель між іншим каже Тарасові, що бачив у Дубні Андрія, який перейшов до поляків.

*«Ярость, ярость железная, могучая, ярость тигра вспыхнула на его лице»*. Починається бій, серед одного загону Тарас побачив Андрія і *«как бешеный бросился на этот отряд. Андрий узнал его издали, и видно было издали, как он весь затрепетал. Он как подлый трус спрятался за ряды своих солдат... Спасите, кричал он отчаянно, простирал руки... Андрий сделал усилие бежать, но поздно; ужасный отец был перед ним»*.

Тут – явна симпатія до Тараса й презирство до Андрія.

В другій редакції – інакше. Янкель передав Тарасові слова Андрія (і це вже програма зрадника! – а не афект закоханого!).

– Янкель, скажи отцу, скажи брату, скажи казакам, скажи запорожцям, скажи всем, что отец – теперь не отец мне, брат – не брат, товарищ – не товарищ, и что я с ними буду битися со всеми, со всеми буду битися!

Андрій не був рафінований мерзотник і тому не міг через мерзотного для нього Янкеля ображати батька й козаків; не міг дати такого доручення Янкелеві, для того щоб заслужити віру поляків...

Дізнавшись про Андрієву зраду, Тарас довго таїв у собі гнів. Андрія він побачив, лише коли залишився на чолі війська, що обложило Дубне.

В чому різниця?

Тарас, який уже звикся з думкою про зраду Андрія, Тарас, який холоднокровно заманює його в засаду, уже не був тим «преисполненным яростным мстителем», яким був у I редакції. Там він, емоційно помстившись – як козак! – зрадникові – ховає – як батько! – труп сина. У другій – він **обдуманно** вбиває сина, а на пропозицію Остапа поховати брата, відповідає: «Погребут его и без нас! Будут у него плакальщики и утешительницы». У першій редакції Тарас каже Андрієві слова, які цілком виправдовують батька: «Ти думав, що я комусь віддам своє? Ні!». (Як тут не порівняти з Гонтою, який вбиває своїх дітей – як вождь! – і ховає їх потай – як батько!). У другій редакції про щойно вбитого сина – «Пропав! Пропав безславно, як підлий собака!». Іншими словами, людського в другій редакції менше, ніж у першій. Ідея бере гору.

Отож в другій редакції уже Андрій – хоробрий і палкий воїн, Тарас – батько, який раціонально, осмислено готує вбивство, спокійно вбиває сина й навіть чинить наругу над його трупом. Є різниця?

Доки Тарас – залишивши військо (порушивши обов'язок!), вершити свою родинну помсту, козаків оточують поляки й беруть у полон Остапа. Добрий вождь!.. У першій редакції полон Остапа був умотивований природно, тут – важко пояснити, чому в переможній для козаків ситуації їх розбили на голову. (Примха автора?).

«Патріотичні» правки найкрасномовніші. Одноманітно нав'язливі.



Вмираючи, Мусій Шило каже: «Прощайте, пань, братья, товарищи! Пусть же стоит на вечные времена православная Русская земля и будет ей вечная честь!».

Степан Гуска, вмираючи, проголошує:

«Пусть же пропадут все враги и ликует вечные века Русская земля!».

Останні слова конаючого Балабана:

«Пусть же цветет вечно Русская земля!».

Навіть молодий герой Кукубенко, вмирає з красивою фразою на вустах:

«Пусть же после нас живут лучше, чем мы, и красуется вечно любимая Христом Русская земля!».

Про це й останні слова Тараса, – в языках полум'я:

– *Постойте же, придет время, будет время, узнаете вы, что такое православная русская вера! Уже и теперь чувят дальние и близкие народы: подыметя из Русской земли свой царь, и не будет в мире силы, которая бы не покорилась ему!*

Ця профанація героїв «національним» пишномовством – не лише у Гоголя гандж (хворобливий) – гандж «месіянства», яке переросло потім в «Россию – мать слонов», «Дайош імперію», – і вилилось у «За Родину! За Сталіна!..».

Не думаю, що це тільки патріотизм.

\* \* \*

P.S. «Гайдамаки» у Шевченка – через кілька років після «Т. Бульби».

\* \* \*

«Свой патриотизм, теперь именуемый квасным, Гоголь заявляет во II редакции следующими словами: «Да разве найдутся на свете такие огни и муки и сила такая, которые бы пересилили русскую силу!». В 1835 г., когда Гоголя не упрекали в недостатке патриотизма «он не поместил такой громкой и совершенно ненужной в «Тарасе Бульбе» фразы». (В.Ф. Чиж. «Болезни Н.В. Гоголя». «Вопросы по философии и психологии» 1903. № 66-70. 1904. № 71)

\* \* \*

Фахова й шляхетна аналітика; після його викладів, переказу Гоголевого життєпису руки Шенрока, після сили цитувань листів і спогадів — картина хвороби прояснюється.

Мій висновок (у Чижа цього, звісно, нема) — хвороба Гоголя залежала й від пересадки його діткливого організму — з України в Росію великоруську. Авжеж, тут він реалізуватись не міг і не зміг би ніколи; але тільки «Вечори на хуторі» було твором ясного здоров'я й моральної сили. Це можна простежити й за розвідкою Чижа.

Ще один висновок: трагічна схожість Гоголя з його бажанням великого поприща — з Поприщиним. У «Записках божевільного» стільки перегуків з одкровенням самого Гоголя, що дивуєшся, як цього ніхто не зауважив. Навіть та Іспанія, в якій він, вірогідніше за все, не був, і яку містифікував у листах.

Але — ось виписки з «Хвороби Гоголя».

Белінський: «Или вы больны и вам надо спешить лечиться, или — не смею доказать моей мысли...». Тут я зроблю поправку на те, що «відхиленням» Белінський вважав і «малоросійство» Гоголя — він був запеклий антиукраїнець, як багато хто з російських демократів. Але тут він не про це.

С.Т. Аксаков у листі І.С. Аксакову: «Если б я не имел утешение думать, что он на некоторых предметах помешался, то жестоким бы словом я назвал его» (С.Т. Аксаков. «История моего знакомства с Гоголем. Русский архив». 1890. №8, с. 162).

\* \* \*

В.И. Шенрок. «Материалы для биографии Гоголя». «Письма Гоголя» (під редакцією В. Шенрока).

Тургенев «Литературные воспоминания». Изд. Маркса, III, XII, ст. 61.

«...что-то тронулось в голове... вся Москва была о нем такого мнения».

Андре де Мюссе — і «патологические проявления», що їх «проявляє його організм» (як паралель). Прочитати про А. Мюссе (!). Нервово чуттєвий — але через кохання (Жорж Санд).

Л.Т. Смерть (1857) від сифілісу.

## КІЛЬКА ЗАУВАГ ДО ПРОБЛЕМИ ГОГОЛЯ. (Л.Т.)

Історія його життя — як зразок поступової (неухильної) **втрати гумору**. Гумор носить комунікативний характер, налаштовує спілкування, перезаряджає наші духовні акумулятори. Гумор блискуче виокремлює найсуттєвіше, підриваючи престиж банального, загальнозрозумілого. Авторитет філістерства боїться гумору як чорт ладану. Але гумор — не сатира Гоголь, дізнавшись, що він сатирик (як Оргон, який дізнався, що говорив прозою) — запанікував. Налаштований на добро, він раптом усвідомлює, що, виявляється, увійшов до лав «викривачів», яких — не любив. У творчому процесі це виявилось у заміні реалізму символів на реалізм фактів... Напрошується паралель з Мольєром, який написав **комедію** «Мізантроп» як відбиток автобіографії: вклавши в Альцеста своє, особисте... Мізантропія й долає Гоголя в другій половині життя — звідси відчайдушне поривання до Бога, намагання вибудувати себе за новою схемою — коли на цю нову схему вже не стало матеріалу.

Як істинний анальфабет, він історії не знав. Ближче до істини було б сказати, що він намагався її **творити**. Саме як анальфабет. Але якщо в першій половині життя, коли в ньому домінував юнацький шал і певне хлестаковство, він ставився до історії як музикант до партитури, — тобто він її **виконував** (на свій лад!), то по мірі заглиблення в життя історія охоплювала його все міцніше. Він почав її боятись...

Один із сучасників назвав «Мертві душі» епосом, порівнявши їх з «Іліадою».

Так. Але це був епос **випадковості**. Потрапили сюди саме такі типи. Могли бути й інші. Бо ім'я їм — легіон. І Гоголь пробує заперечити себе, дати інше, — з протилежного легіону. І в нього нічого не виходить. Загальновідомо, що зло **виразніше** за добро, пекло має тисячі картинок, рай — ніякий, позаяк позбавлений головного — **драми**.

З іншого:

Розподіл на Богів і Героїв в древній Еладі – чи не початок класового суспільства?

Ще раз про епос:

Гоголь казав, що поява другого тому «Мертвих душ», можливо, підготує російського читача до читання «Одісеї». Він мав на увазі розмах поеми Гомера, її епічну глибину, до якої сам прагнув у своєму творі.

Але головний трагізм був у спробі явити **зразкову для всього світу Росію**, позитив, – отже, своєрідну вавілонську башту, – і переконався в утопічності свого супергеніального задуму, усвідомивши, що башти цієї не збудує – **бо це гріх перед Богом**, і башта розвалиться.

Усвідомлення гріховності **задуму** спричинило кризу й виснаження. Тому смерть стала бажаною – і єдино можливим виходом.

Але все одно: «Искусство есть примирение с жизнью!!!».

### БЕЛІНСЬКИЙ – ГОГОЛЬ. УКРАЇНА.

«...сверх того, он здесь расширил свою сцену действия и, не оставляя своей любимой, своей прекрасной, своей ненаглядной Малороссии, пошел искать поэзии в нравах среднего сословия в России!.. И, Боже мой, какую глубокую и могучую поэзию нашел он тут!.. Мы, москали, и не подозревали ее!..»

«Беспристрастие его идол. Доказательством этого может служить «Тарас Бульба», эта давняя эпопея, написанная кистью смелою и широкою, этот резкий очерк героической жизни и младенчествующего народа, эта огромная картина в тесных рамках, достойная Гомера».

«Но зато картины малороссийских нравов, описание бурсь..., портреты бурсаков и особенно этого философа Хома, философа не по одному классу семинарии, но философа по духу, по характеру, по взгляду на жизнь. О, несравненный Dominus<sup>12</sup> Хома! Как ты велик в своем стоическом равнодушии ко всему земному, кро-

---

<sup>12</sup> Dominus (лат.) - пан.

ме горелки! Ты натерпелся горя и страху, ты чуть не попал в гости к чертям, но ты все забываешь за широкою и глубокою ендовою, на дне которой схоронена твоя храбрость и твоя философия; ты на вопрос о виденных тобой страстях машешь рукою и говоришь: «Много на свете всякой дряни водится!». У тебя половина головы поседела в одну ночь, а ты оттоптываешь трепака, да так, что добрые люди, смотря на тебя, плюют и восклицают: «Вот это как долго танцует человек!». Пусть судит всякий, как хочет, а по мне, так философ Хома стоит философа Сковороды!» («О русской повести и повестях Гоголя»).

«Я еще мало говорил о «Тарасе Бульбе» и не буду слишком распространяться о нем, ибо в таком случае у меня вышла бы еще статья, не менее самой повести...».

«Тарас Бульба» есть отрывок, эпизод из великой эпопеи жизни целого народа. Если в наше время возможна гомерическая эпопея, то вот вам ее величайший образец, идеал и прототип!.. Если говорят, что в «Иллиаде» отражается вся жизнь греческая в ее героический период, то разве одни пиитики и риторики прошлого века запретят сказать то же самое и о «Тарасе Бульбе» в отношении Малороссии XVI века?.. И в самом деле, разве здесь не все казачество, с его странною цивилизациею, его удалою, разгульною жизнью, его беспечною и ленью, неутомимостью и деятельностью, его бурными оргиями и кровавыми набегамми?.. Скажите мне, чего нет в этой картине? Чего недостает к ее полноте? Не выхвачено ли все это со дна жизни, не бьется ли здесь огромный пульс всей этой жизни? Этот богатырь Бульба со своими могучими сыновьями; эта толпа запорожцев, дружно отдирающая на площади трепака, этот козак, лежащий в луже для показания своего презрения к дорогому платью, которое на нем надето, и как бы вызывающий на драку всякого дерзкого, кто бы осмелился дотронуться до него хоть пальцем; этот кошевой, поневоле говорящий красноречиво витиеватую речь о необходимости войны с бусурманами, потому что «многие запорожцы позадолжались в шинке жидам и своим братьям столько, что ни один черт теперь им веры нейдет»; эта мать, которая является как бы мимоходом, чтобы заживо опекать детей своих, как всегда являлась в тот век женщина и мать в козацкой жизни... А жида и ляхи,

а любовь Андрея и кровавая месть Бульбы! А жизнь Остапа, его воззвание к отцу и «Слышу!» Бульбы и, наконец, героическая гибель старого фанатика... И это не эпопея?.. Да что же такое эпопея?.. И какая кисть, широкая, размашистая, резкая, быстрая! Какие краски!»

## ГЕРЦЕН ПРО УКРАЇНСЬКЕ У ГОГОЛЯ

Гоголь совершенно независим от иностранного влияния: он не знал никакой литературы, когда имел уже имя. Он больше сочувствовал народной жизни, чем придворной, что естественно со стороны украинца...

Рассказы, которыми дебютировал Гоголь, составляют ряд картин украинских нравов и видов истинной красоты, полных веселости, грации, движения и любви. Такие повести невозможны в Великороссии за неимением сюжета, оригинала. У нас народные сцены тотчас же принимают мрачный и трагический вид, что угнетает читателя... Это — трагические судьбы, перед которым человек падает без борьбы. В этих случаях скорбь превращается в бешеную злобу и отчаяние, а смех — в горькую и злобную иронию ...

По мере того как Гоголь выходил из Малороссии и близился к средней России, исчезают наивные и прелестные образы. Нет более полудикого героя вроде «Тараса Бульбы»; нет более добродушного, патриархального старика, какого Гоголь так хорошо изобразил в «Старосветских помещиках». С московским небом все становится в нем мрачно, пасмурно, враждебно. (*3 книги «О развитии революционных идей в России», 1851.*)

\* \* \*

«Иностранцу трудно понять огромное впечатление, произведенное у нас на сцене «Ревизором», который потерпел в Париже полное фиаско. У нас же публика своим смехом и рукоплесканиями протестовала против нелепой и тягостной администрации, против воровской полиции, против общего «дурного правления». Большая поэма в прозе «Мертвые души» произвела в России та-

кое же впечатление, какое во Франции вызвала «Свадьба Фигаро». Можно было с ума сойти при виде этого зверинца из дворян и чиновников, которые слоняются в глубочайшем мраке, покупают и продают «мертвые души» крестьян.

Но и у Гоголя можно иногда уловить звук другой струны: в его душе точно два потока «Когда он, наоборот, имеет дело с ямщиками из Малороссии, когда он переносится в мир украинских казаков или шумно танцующих в трактире парубков, когда рисует перед ними бедного старого писаря, умирающего от огорчения, потому что у него украли шинель, тогда Гоголь — совсем иной человек. С тем же талантом, как прежде, он нежен, человечен, полон любви; его ирония больше не ранит и не отравляет; это — трогательная, поэтическая, льющаяся через край душа, и таким остается он до тех пор, пока случайно не встретит на своем пути городничего, судью, их жены или дочери, — тогда все меняется; он срывает с них человеческую личину и с диким и горьким смехом обрекает их на пытку общественного позора». (*3 статті «О романе из народной жизни в России», 1857*).

\* \* \*

**Суттєво:** український Гоголь — сюди ж Герцен відносить і «Шинель», і «Записки божевільного» — «людина серця». А Гоголь російський — лікування Росії «пыткой общественного позора». «Скорботний сміх Гоголя»...

У Белінського дуже точно і гарно — про «Старосвітських поміщиків» (!).



«Ти смієшся — а я плачу,  
великий мій друже!»

Т. Шевченко

Н. ГОГОЛЬ

АВТОРСКАЯ ИСПОВЕДЬ  
(фрагменты)

Все согласны в том, что еще ни одна книга не произвела столько разнообразных толков, как «Выбранные места из переписки с друзьями». И — что всего замечательней, чего не случилось, может быть, доселе еще ни в какой литературе — предмет толков и критик стала не книга, но автор. Подозрительно и недоверчиво разобрано было всякое слово, и всяк наперерыв спешил объявить источник, из которого оно произошло. Над живым телом еще живущего человека производилась та страшная анатомия, от которой бросает в холодный пот даже и того, кто одарен крепким сложеньем. Как, однако же, ни были потрясающи и обидны для человека благородного и честного многие заключения и выводы, но, крепясь, сколько достало небольших сил моих, я решился стерпеть всё и воспользоваться этим случаем как указанием свыше — рассмотреть поостроже самого себя. Никогда и прежде я не пренебрегал советами, мнениями, осуждениями и упреками, уверяясь, чем далее, более, что если только истребишь ее себе те щекотливые струны, которые способны раздражаться и гневаться, и приведешь себя в состояние все выслушивать спокойно, тогда услышишь тот средний голос, который получается в итоге тогда, когда сложишь все голоса и сообразишь крайности обеих сторон, — словом, тот всеми искомый средний голос, который недаром называют «гласом народа и гласом Божиим».

Но на этот раз, несмотря на те, что многие упреки были истинно полезны душе моей, я не услышал этого среднего голоса



и не могу сказать, чем решилось дело и чем определено считать мою книгу. В итоге мне послышались три разные мнения: первое, что книга есть произведение неслыханной гордости человека, возомнившего, что он стал выше всех своих читателей, имеет право на внимание всей России и может преобразовывать целое общество; второе, что книга эта есть творение доброго, но впавшего в прелесть и в оболешение человека, у которого закружилась голова от похвал, от самоуслаждения своими достоинствами, который вследствие этого сбился и спутался; третье, что книга есть произведение христианина, глядящего с верной точки на вещи и ставящего всякую вещь на ее законное место. На стороне каждого из этих мнений находятся равно просвещенные и умные люди, а также и равно верующие христиане. Стало быть, ни одно из этих мнений, будучи справедливо отчасти, никак не может быть справедливо вполне. Справедливее всего следовало бы назвать эту книгу верным зеркалом человека. В ней находится то же, что во всяком человеке: прежде всего желанье добра, создавшее самую книгу, которое живет у всякого человека, если только он почувствовал, что такое добро; сознание искреннее своих недостатков — и рядом с ним высокое мнение о своих достоинствах; желанье искреннее учиться самому — и рядом с ним уверенность, что можешь научить многому и других; смиренность — и рядом с ним гордость, — и, может быть, гордость в самом смирении; упреки другим в том самом, на чем поскользнулся сам и за что достоин еще больших упреков. Словом, то же, что в каждом человеке, с той только разницей, что здесь слетели все условия и приличия и всё, что таит внутри человек, выступило наружу; с той еще разницей, что завопило это крикливей и громче, как в писателе, у которого все, что ни есть в душе, просится на свет; ударило ярче всем в глаза, как в человеке, получившем на долю больше способностей сравнительно с другим человеком. Словом, книга может послужить только доказательством великой истины слов апостола Павла, сказавшего, что весь человек есть ложь.

Но к этому заключению (...), никто не пришел, потому что торжественный тон самой книги и необыкновенный слог ее сбил более или менее всех (...). Издавая ее под влиянием страха смерти своей, который преследовал меня во все время болезненного моего состояния, даже и тогда, когда я уже был вне опасности,

я нечувствительно перешел в тон, мне несвойственный и уж вовсе неприличный еще живущему человеку. Из боязни, что мне не удастся окончить того сочинения моего, которым занята была постоянно мысль моя в течение десяти лет, я имел неосторожность заговорить вперед кое о чем из того, что должно было мне доказать в лице выведенных героев повествовательного сочинения. Это обратилось в неуместную проповедь, странную в устах автора, в какие-то мистические непонятные места, не вяжущиеся с остальными письмами. (...) Наконец моя собственная темнота и неумение выражаться — принадлежности не вполне организовавшегося писателя - все это споспешествовало тому, чтобы сбить не одного читателя и произвести бесчисленное множество выводов и заключений невпопад. Гордость отыскали в тех словах, которые подвигнуты были, может быть, совершенно противоположную причину; где же была действительно гордость, там ее не заметили. Назвали уничиженьем то, что было вовсе не уничижением. (...) в суждениях своих о моей книге всякий выражал более самого себя, чем меня или мою книгу. Разумеется, всему виною — я. А потому во всех нападениях на мои личные нравственные качества, как ни оскорбительны они для человека, в ком еще не умерло благородство, я не имею права обвинять никого.

(...) Сколько я себя ни помню, я всегда стоял за просвещение народное, но мне казалось, что если прежде, чем просвещение самого народа, полезней просвещение тех, которые имеют ближайшее столкновение с народом, от которых часто терпит народ (...).

(...) Не менее странно, — также из того, что я выставил ярко на вид наши русские элементы, делать вывод, будто я отвергаю потребность просвещения европейского и считаю ненужным для русского знать весь трудный путь совершенствования человеческого. И прежде, и теперь мне казалось, что русский гражданин должен знать дела Европы. Но я был убежден всегда, что если при этой похвальной жадности знать чужеземное упустишь из виду свои русские начала, то знания эти не принесут добра, сбьют, спутают и разбросают мысли, наместо того чтобы сосредоточить и собрать их. И прежде, и теперь я был уверен в том, что нужно очень хорошо и очень глубоко узнать свою русскую природу и что только с помощью этого знания можно почувствовать, что имен-

но следует нам брать и заимствовать из Европы, которая сама этого не говорит. Мне казалось всегда, что прежде, чем вводить что-либо новое, нужно не как-нибудь, но в корне узнать старое; иначе применение самого благодетельнейшего в науке открытия не будет успешно. С этой целью я и заговорил преимущественно о старом.

о предубеждении:

(...) Почти в глаза автору стали говорить, что он сошел с ума, и прописывали ему рецепты от умственного расстройства. Не могу скрыть, что меня еще более опечалило, когда люди, также умные, и притом не раздраженные, провозгласили печатно, что в моей книге ничего нет нового, что же и ново в ней - то ложь, а не истина. Это показалось мне жестоко. Как бы то ни было, но в ней есть моя собственная исповедь; в ней есть излияние и души, и сердца моего. Я еще не признан публично бесчестным человеком, которому бы никакого доверия нельзя было оказывать. Я могу ошибаться, могу попасть в заблуждение, как и всякий человек, могу сказать ложь в том смысле, как и весь человек есть ложь; но назвать все, что излилось из души и сердца моего, ложью — это жестоко. Это несправедливо так же, как несправедливо и то, что в книге моей ничего нет нового. Исповедь человека, который провел несколько лет внутри себя, который воспитывал себя, как ученик, желая вознаградить, хотя поздно, за время, потерянное в юности, и который притом не во всем похож на других и имеет некоторые свойства, ему одному принадлежащие, — исповедь такого человека не может не представить чего-нибудь нового. Как бы то ни было, но в таком деле, где замешалось дело души, нельзя так решительно возвещать приговор. Тут наиглубокомысленнейший душеведец призадумается. В душевном деле трудно и над человеком обыкновенным произнести суд свой. Есть такие вещи, которые не подвластны холодному рассуждению, как бы умни был рассуждающий, которые постигаются только в минуты тех душевных настроений, когда собственная душа наша расположена к исповеди, к обращению на себя, к осуждению себя, а не других. Словом, в этой решительности, с какою был произнесен этот приговор, мне показалась большая собственная самоуверенность судившего — в уме своем и в верховности своей точки зрения.

(...) Нет, я считаю обязанностью отвечать только на тот запрос, который сделан мне почти единоустно от лица читателей всех моих прежних сочинений, – запрос: зачем я оставил тот род и то поприще, которое за собою уже утвердил, где был почти господин, и принялся за другое, мне чуждое?

(...) Я не могу сказать утвердительно, точно ли поприще писателя есть мое поприще. Знаю только то, что в те годы, когда я стал задумываться о моем будущем (...), мысль о писателе мне никогда не всходила на ум, хотя мне всегда казалось, что я сделаюсь человеком известным, что меня ожидает просторный круг действий и что я сделаю даже что-то для общего добра. Я думал просто, что я выслужусь и все это доставит служба государственная. (...) Говорили, что я умею не то что передразнить, но угадать человека, то есть угадать, что он должен в таких и таких случаях сказать, с удержаньем самого склада и образа его мыслей и речей. Но все это не переносилось на бумагу (...).

(...) Причина той веселости, которую заметили в первых сочинениях моих, показавшихся в печати, заключалась в некоторой душевной потребности. На меня находили припадки тоски, мне самому необъяснимой, которая происходила, может быть, от моего болезненного состояния. Чтобы развлекать себя самого, я придумывал себе все смешное, что только мог выдумать. Выдумывал целиком смешные лица и характеры, поставлял их мысленно в самые смешные положения, вовсе не заботясь о том, зачем это, для чего и кому от этого выйдет какая польза. Молодость, во время которой не приходят на ум никакие вопросы, подталкивала. Вот происхождение тех первых моих произведений, которые одних заставили смеяться так же беззаботно и безотчетно, как меня самого, а других приводили в недоумение решить, как могли человеку умному приходиться в голову такие глупости. Может быть, с летами и с потребностью развлекать себя веселость эта исчезнула бы, а с нею вместе и мое писательство. Но Пушкин заставил меня взглянуть на дело серьезно. Он уже давно склонял меня приняться за большое сочинение и, наконец, один раз, после того как я ему прочел одно небольшое изображение небольшой сцены, но которое, однако ж, поразило его больше всего мной прежде читанного, он мне сказал:

«Как с этой способностью угадывать человека и несколькими чертами выставлять его вдруг всего, как живого, с этой способностью не приняться за большое сочинение! Это просто грех!». Вслед за этим начал он представлять мне слабое мое сложение, мои недуги, которые могут прекратить мою жизнь рано; привел мне в пример Сервантеса, который хотя и написал несколько очень замечательных и хороших повестей, но, если бы не принял за «Донкишота», никогда бы не занял того места, которое занимает теперь между писателями, и в заключение всего отдал мне свой собственный сюжет, из которого он хотел сделать сам что-то вроде поэмы и которого, по словам его, он бы не отдал другому никому. Это был сюжет «Мертвых душ». (Мысль «Ревизора» принадлежит также ему.) (...) В «Ревизоре» я решился собрать в одну кучу все дурное в России, какое я тогда знал, все несправедливости, какие делаются в тех местах и в тех случаях, где больше всего требуется от человека справедливости, и за одним разом посмеяться над всем. Но это, как известно, произвело потрясающее действие. Сквозь смех, который никогда еще во мне не появлялся в такой силе, читатель услышал грусть. Я сам почувствовал, что уже смех мой не тот, какой был прежде, что уже не могу быть в сочинениях моих тем, чем был дотоле, и что самая потребность развлекать себя невинными, беззаботными сценами окончилась вместе с молодыми моими летами.

*Почав «Мертві душі» навмання, без плану, але:*

(...) Я увидел ясно, что больше не могу писать без плана, вполне определительного и ясного, что следует хорошо объяснить прежде самому себе цель сочинения своего, его существенную полезность и необходимость, вследствие чего сам автор возгорелся бы любовью истинной и сильной к труду своему, которая животворит все и без которой нейдет работа, — словом, чтобы почувствовал и убедился сам автор, что, творя творение свое, он исполняет именно тот долг, для которого он призван на землю, для которого именно даны ему способности и силы, и что, исполняя его, он служит в то же самое время так же государству своему, как бы он действительно находился в государственной службе. Мысль о службе у меня никогда не пропадала. (...) Но как только я почувствовал, что на поприще писателя могу сослужить также

службу государственную, я бросил все: и прежние свои должности, и Петербург, и общества близких душе моей людей, и самую Россию (Л.Т. — !!!), затем чтобы вдали и в уединении от всех обсудить, как это сделать, как произвести таким образом свое творенье, чтобы доказать, что я был также гражданин земли своей и хотел служить ей... (...) Чем более я обдумывал мое сочинение, тем более видел, что не случайно следует мне взять характеры, какие попадутся, но избрать одни те, на которых заметней и глубже отпечатлелись истинно русские, коренные свойства наши. Мне хотелось в сочинении моем выставить преимущественно те высшие свойства русской природы, которые еще не всеми ценятся справедливо, и преимущественно те низкие, которые еще недостаточно всеми осмеяны и поражены. Мне хотелось сюда собрать одни яркие психологические явления, поместить те наблюдения, которые я делал издавна сокровенно над человеком, которых не доверял дотолу перу, чувствуя сам незрелость его, которые, быв изображены верно, послужили бы разгадкой многого в нашей жизни, — словом, чтобы по прочтении моего сочинения предстал как бы невольно весь русский человек, со всем разнообразием богатств и даров, доставшихся на его долю преимущественно перед другими народами, и со всем множеством тех недостатков, которые находятся в нем, — также преимущественно перед всеми другими народами. Я думал, что лирическая сила, которой у меня был запас, поможет мне изобразить так эти достоинства, что к ним возгорится любовью русский человек, а сила смеха, которого у меня также был запас, поможет мне так ярко изобразить недостатки, что их возненавидит читатель, если бы даже нашел их в себе самом. Но я почувствовал в то же время, что все это возможно будет сделать мне только в таком случае, когда узнаешь очень хорошо сам, что действительно в нашей природе есть достоинства и что в ней действительно есть недостатки. Нужно очень хорошо взвесить и оценить то и другое и объяснить себе самому ясно, чтобы не возвести в достоинство того, что есть грех наш, и не поразить смехом вместе с недостатками нашими и того, что есть в нас достоинство. Мне не хотелось даром тратить силу. С тех пор как мне начали говорить, что я смеюсь не только над недостатком, но даже целиком и над самим человеком, в котором заключен недостаток, и не только над всем человеком, но и

над местом, над самою должностью, которую он занимает (чего я никогда даже не имел и в мыслях), я увидал, что нужно со смехом быть очень осторожным, — тем более что он заразителен, и стоит только тому, кто поостроумней, посмеяться над одной стороной дела, как уже вослед за ним тот, кто потупее и поглупей, будет смеяться над всеми сторонами дела. Словом, я видел ясно, как дважды два четыре, что прежде, покамест не определю себе самому определительное, ясно высокое и низкое русской природы нашей, достоинства и недостатки наши, мне нельзя приступить; а чтобы определить себе русскую природу, следует узнать лучше природу человека вообще и душу человека вообще: без этого не станешь на ту точку воззрения, с которой видятся ясно недостатки и достоинства всякого народа.

С этих пор человек и душа человека сделались, больше чем когда-либо, предметом наблюдений. Я оставил на время все современное; я обратил внимание на знание тех вечных законов, которыми движется человек и человечество вообще. Книги законодателей, душеведцев и наблюдателей за природой человека стали моим чтением. Всё, где только выражалось познание людей и души человека, от исповеди светского человека до исповеди анахорета и пустычника, меня занимало, и на этой дороге, нечувствительно, почти сам не ведая как, я пришел ко Христу, увидевши, что в нем ключ к душе человека и что еще никто из душезнателей не всходил на ту высоту познания душевного, на которой стоял он. Поверкой разума поверил я то, что другие понимают ясной верой и чему я верил дотоле как-то темно и неясно. К этому привел меня и анализ над моею собственной душой: я увидел тоже математически ясно, что говорить и писать о высших чувствах и движениях человека нельзя по воображению: нужно заключить в себе самом хотя небольшую крупицу этого, — словом, нужно сделаться лучшим. (...) В ответ же тем, которые попрекают мне, зачем я выставил свою внутреннюю клеть, могу сказать то, что все-таки я еще не монах, а писатель. Я поступил в этом случае так, как все те писатели, которые говорили, что было на душе. Если бы и с Карамзиным случилась эта внутренняя история во время его писательства, он бы ее также выразил. Но Карамзин воспитался в юношестве. Он образовался уже как человек и гражданин, прежде чем выступил на поприще писателя. Со мной слу-

чилось иначе. Я не считал ни для кого соблазнительным открыть публично, что я стараюсь быть лучшим, чем я есмь. Я не нахожу соблазнительным томиться и сгорать явно, в виду всех, желанием совершенства, если сходил затем сам сын божий, чтобы сказать нам всем: «Будьте совершенны так, как совершенен отец ваш небесный». Что же касается до обвинений, будто я из желания похвастаться смирением в книге моей показал уничижение паче гордости, то на это скажу, что ни смирения, ни уничижения здесь нет.

(...) Но возвращаюсь к истории. Итак, на некоторое время занятием моим стал не русский человек и Россия, но человек и душа человека вообще. Все меня приводило в это время к исследованию общих законов души нашей: мои собственные душевные обстоятельства, наконец обстоятельства внешние, над которыми мы не властны и которые всякий раз обращали меня противовольно вновь к тому же предмету, как только я от него отдалялся. Несколько раз, упрекаемый в недеятельности, я принимался за перо, хотел насильно заставить себя написать хоть что-нибудь вроде небольшой повести или какого-нибудь литературного сочинения — и не мог произвести ничего. Усилия мои оканчивались почти всегда болезнью, страданиями и, наконец, такими припадками, вследствие которых нужно было надолго отложить всякое занятие. Что мне было делать? Виноват я разве был в том, что не в силах был повторять то же, что говорил или писал в мои юношеские годы? Как будто две весны бывают в возрасте человеческом! И если всяк человек подвержен этим необходимым переменам при переходе из возраста в возраст, почему же один писатель должен быть исключением? Разве писатель также не человек? Я не совращался с своего пути. Я шел тою же дорогою. Предмет у меня был всегда один и тот же: предмет у меня был — жизнь, а не что другое. Жизнь я преследовал в ее действительности, а не в мечтах воображения, и пришел к тому, кто есть источник жизни. От малых лет была во мне страсть замечать за человеком, ловить душу его в малейших чертах и движениях его, которые пропускаются без внимания людьми, — и я пришел к тому, который один полный ведатель души и от кого одного я мог только узнать полнее душу. Я не успокоился до тех пор, пока не разрешились мне некоторые собственные мои вопросы



относительно меня самого, и только тогда, когда нашел удовлетворение в некоторых главных вопросах, мог приступить вновь к моему сочинению, первая часть которого составляет еще поныне загадку, потому что заключает в себе некоторую часть переходного состояния моей собственной души, тогда как еще не вполне отделилось во мне то, чему следовало отдделиться.

Как только кончилось во мне это состояние, и жажда знать человека вообще удовлетворилась, во мне родилось желание сильное знать Россию. Я стал знакомиться с людьми, от которых мог чему-нибудь поучиться и разузнать, что делается на Руси; старался наиболее знакомиться с такими опытными, практическими людьми всех сословий, которые обращены были лицом ко всяким проделкам внутри России. Мне хотелось сойтись с людьми всех сословий и от каждого что-нибудь узнать. Всякий должностной и чем-нибудь занятый человек стал в глазах моих интересен. Прежде всего я хотел определить себе всякую должность, всякое сословие, всякое место и всякое звание в государстве. Мне казалось это необходимым для писателя, который берет людей на разных поприщах. Не содержа в собственной голове своей весь долг и всю обязанность того человека, которого описываешь, не выставишь его как следует, верно, и притом так, чтобы он действительно был в урок и в поучение живущему. Из-за этого я старался завести переписку с такими людьми, которые могли мне что-нибудь сообщать. Прочих я просил набрасывать легкие портреты и характеры - первые, какие им попадутся. Все это было мне нужно не затем, чтобы в голове моей не было ни характеров, ни героев: их было у меня уже много; они выработались из познания природы человеческой гораздо полнейшего, чем какое было во мне прежде; но сведения эти мне просто нужны были, как нужны этюды с натуры художнику, который пишет большую картину своего собственного сочинения. Он не переводит этих рисунков к себе на картину, но развешивает их вокруг по стенам, затем, чтобы держать перед собою неотлучно, чтобы не погрешить ни в чем против действительности, против времени или эпохи, какая им взята. Я никогда ничего не создавал в воображении и не имел этого свойства. У меня только то и выходило хорошо, что взято было мной из действительности, из данных, мне известных. Угадывать человека я мог только тогда, когда

мне представлялись самые мельчайшие подробности его внешности. Я никогда не писал портрета, в смысле простой копии. Я создавал портрет, но создавал его вследствие соображения, а не воображения. Чем более вещей принимал я в соображение, тем у меня верней выходило создание. Мне нужно было знать гораздо больше сравнительно со всяким другим писателем, потому что стоило мне несколько подробностей пропустить, не принять в соображение - и ложь у меня выступала ярче, нежели у кого другого. Этого я никак не мог объяснить никому, а потому и никогда почти не получал таких писем, каких я желал. Все только удивлялись тому, как мог я требовать таких мелочей и пустяков, тогда как имею такое воображение, которое может само творить и производить. Но воображение мое до сих пор не подарило меня ни одним замечательным характером и не создало ни одной такой вещи, которую где-нибудь не подметил мой взгляд в натуре.

(...) Зная, что у всех нас есть какая-то лень на подъем, на работу, вследствие которых почти всякому из нас трудно что-нибудь доставать из своей памяти, я думал, что чтение «Мертвых душ» может расшевелить, особенно если и карандаш и бумага будут при этом под рукой. Я выставил свой адрес и просил прислать мне в письме только тех, которые не захотели бы печатать, но вообще я считал гораздо полезнее сделать их всеобщей известностью. Мне казалось даже необходимым и в нынешнее время это распространение известий о России посредством живых фактов, потому что в это время, которое недаром называют переходным, почти у всякого человека, на всех поприщах, заметно стремление преобразовывать, поправлять, исправлять и вообще торопиться средствами против всякого зла. Я думал, что теперь, более чем когда-либо, нужно нам обнаружить наружу все, что ни есть внутри Руси, чтобы мы почувствовали, из какого множества разнородных начал состоит наша почва, на которой мы все стремимся сеять, и лучше бы осмотрелись прежде, чем произносить что-либо так решительно, как ныне все произносят. Я питал втайне надежду, что чтение «Мертвых душ» наведет некоторых на мысль писать свои собственные записки, что многие почувствуют даже некоторое обращение на самих себя, потому что и в самом авторе, в то время когда писаны были «Мертвые души», произошло некоторое обращение на самого себя. Я думал, что тот, кто уже находится

на склоне дней своих и тревожим мыслью, что жизнь его протекла без пользы и он сделал мало для общего добра земли своей, почувствует сильнее, что он верным и живым изображением людей, характеров и случаев своего времени может познакомить с Русью людей молодых и начинающих действовать и таким образом больше чем вознаградит прекрасно за свою недеятельность. Молодой же, тот, кто вступает еще на поприще, кто еще ни к чему не охладел и потому имеет живость взгляда, кого любопытно занимает все, может изобразить эпоху современную, как она представляется молодым глазам юноши. Словом, я думал, как дитя; я обманулся некоторыми: я думал, что в некоторой части читателей есть какая-то любовь. Я не знал еще тогда, что мое имя в ходу только затем, чтобы попрекнуть друг друга и посмеяться друг над другом. Я думал, что многие сквозь самый смех слышат мою добрую натуру, которая смеялась вовсе не из злобного желанья. Но на мое приглашение я не получил записок; в журналах мне отвечали насмешками. Привожу все это затем, чтобы показать, как я употреблял все силы держаться на своем поприще и придумывал все средства, которые могли двинуть мою работу, не имея и в мыслях оставлять звание писателя. Не могу не заметить при этом случае, что многие изъявили изумление тому, что я так желаю известий о России и в то же время сам остаюсь вне России, не соображая того, что, кроме болезненного состояния моего здоровья, потребовавшего теплого климата, мне нужно было это удаление от России затем, чтобы пребывать живее мыслью в России. Для тех, которые не могут этого почувствовать, объяснюсь, хотя мне несколько трудно объясняться во всем том, что составляет свойства, собственно мне принадлежащие. Почти у всех писателей, которые не лишены творчества, есть способность, — которую я не назову воображением, — способность представлять предметы отсутствующие так живо, как бы они были пред нашими глазами. Способность эта действует в нас только тогда, когда мы отделимся от предметов, которые описываем. Вот почему поэты большею частью избирали эпоху, от нас отделившуюся, и погружались в прошедшее. Прошедшее, отрывая нас от всего, что ни есть вокруг нас, приводит душу в то тихое, спокойное настроение, которое необходимо для труда. У меня не было влечения к прошедшему. Предмет мой была современность и жизнь в ее нынешнем быту,

может быть, оттого, что ум мой был всегда наклонен к ответственности и к пользе, более осязательной. Чем далее, тем более усиливалось во мне желание быть писателем современным. Но я видел в то же время, что, изображая современность, нельзя находиться в том высоко настроенном и спокойном состоянии, какое необходимо для произведения большого и стройного труда. Настоящее слишком живо, слишком шевелит, слишком раздражает; перо писателя нечувствительно и незаметно переходит в сатиру. Притом, находясь сам в ряду других и более или менее действуя с ними, видишь перед собою только тех людей, которые стоят близко от тебя: всей толпы и массы не видишь, оглянуть всего не можешь. Я стал думать о том, как бы выбраться из ряда других и стать на такое место, откуда бы я мог увидеть всю массу, а не людей: только, возле меня стоящих, — как бы, отдалившись от настоящего, обратить его некоторым образом для себя в прошедшее. Мое расстроившееся здоровье и вместе с ним маленькие неприятности, которые я бы теперь перенес легко, но которых тогда не умел еще переносить, заставили меня подняться в чужие края. Я никогда не имел влечения и страсти к чужим краям. Я не имел также того безотчетного любопытства, которым бывает снедаем юноша, жадный впечатлений. Но, странное дело! даже в детстве, даже во время школьного учения, даже в то время, когда я помышлял только об одной службе, а не о писательстве, мне всегда казалось, что в жизни моей мне предстоит какое-то большое самопожертвование и что именно для службы моей отчизне я должен буду воспитаться где-то вдали от нее. Я не знал, ни как это будет, ни почему это нужно; я даже не задумывался об этом, но видел самого себя так живо в какой-то чужой земле, тоскующим по своей отчизне; картина эта так часто меня преследовала, что я чувствовал от нее грусть. Может быть, это было просто то непонятное поэтическое влечение, которое тревожило иногда и Пушкина, — ехать в чужие края единственно затем, чтобы, по выражению его,

Под небом Африки моей  
Вздыхать о сумрачной России.

Как бы то ни было, но это противувольное мне самому влечение было так сильно, что не прошло пяти месяцев по прибытии

моем в Петербург, как я сел уже на корабль, не будучи в силах противиться чувству, мне самому непонятному. Проект и цель моего путешествия были очень неясны. Я знал только то, что еду вовсе не затем, чтобы наслаждаться чужими краями, но скорей, чтобы натерпеться, — точно как бы предчувствовал, что узнаю цену России только вне России и добуду любовь к ней вдали от нее. Едва только я очутился в море, на чужом корабле, среди чужих людей (пароход был английский, и на нем ни души русской), мне стало грустно; мне сделалось так жалко друзей и товарищей моего детства, которых я оставил и которых я всегда любил, что, прежде чем вступить на твердую землю, я уже подумал о возврате. Три дня только я пробыл в чужих краях, и, несмотря на то, что новость предметов начала меня завлекать, я поспешил на том же самом пароходе возвратиться, боясь, что иначе мне не удастся возвратиться. С тех пор я дал себе слово не питать и мысли о чужих краях, — и точно, во все время пребывания моего в Петербурге, в продолжение целых семи лет, не приходили мне никогда на мысли чужие края, покамест обстоятельства моего здоровья, некоторые огорченья и, наконец, потребность большего уединения не заставили меня оставить Россию.

Два раза я возвращался потом в Россию, один раз даже с тем, чтобы в ней остаться навсегда. Я думал, что теперь особенно, получивши такую страсть узнавать все, я в силах буду узнать многое. Но, странное дело, среди России я почти не увидел России. Все люди, с которыми я встречался, большею частию любили поговорить о том, что делается в Европе, а не в России. Я узнавал только то, что делается в английском клубе, да кое-что из того, что я и сам уже знал. (...)

(...) Все, с которыми мне случилось познакомиться, наделяли меня уже готовыми выводами, заключениями, а не просто фактами, которых я искал. Я заметил вообще некоторую перемену в мыслях и умах. Всяк глядел на вещи взглядом более философическим, чем когда-либо прежде, во всякой вещи хотел увидеть ее глубокий смысл и сильнейшее значение: движенье, вообще показывающее большой шаг общества вперед. Но, с другой стороны, от этого произошла торопливость делать выводы и заключения из двух-трех фактов о всем целом и беспрестанная позабывчивость того, что не все вещи и не все стороны соображены и взвешены.

Я заметил, что почти у всякого образовывалась в голове своя собственная Россия, и оттого бесконечные споры. Мне нужно было не того: мне нужно было просто таких бесед, как бывали в старину, когда всяк рассказывал только то, что видел, слышал на своем веку, и разговор казался собранием анекдотов, а не рассуждением. Это мне нужно было уже и потому, что я и сам начинал невольно заражаться этой торопливостью заключать и выводить, всеобщим поветрием нынешнего времени.

Провинции наши меня еще более изумили. Там даже имя Россия не раздаётся на устах. Раздавалось, как мне показалось, на устах только то, что было прочитано в новейших романах, переведенных с французского. Словом — во все пребыванье мое в России Россия у меня в голове рассеивалась и разлеталась. Я не мог никак ее собрать в одно целое; дух мой упал, и самое желанье знать ее ослабевало. Но как только я выезжал из нее, она совокуплялась вновь в моих мыслях целой, желанье знать ее пробуждалось во мне вновь, и охота знакомиться со всяким свежим человеком, недавно выехавшим из России, становилась вновь сильна. Во мне рождалось даже умение выпрашивать, и часто в один час разговора я узнавал то, чего не мог, живя в России, узнать в продолжение недели. (...)

(...) Я очень долго думал о том, каким бы образом узнать многое, делающееся в России, живя в России. Разъездами по государству не много возьмешь: останутся в голове только станции да трактиры. Знакомства в городах и деревнях тоже довольно трудны для разъезжающего не по казенной надобности: могут принять за какого-нибудь шпиона, и приобретешь разве только сюжет для комедии, которой имя бестолковщина. Если ж узнают, что разъезжающий есть и писатель вместе, тогда положение еще смешнее: половина читающей России уверена серьезно, что я живу единственно для осмеянья всего, что ни есть в человеке, от головы до ног. А между тем никогда еще до сих пор не чувствовал я так сильно потребности знать современное состояние нынешнего русского человека — тем более что теперь так разошлись все в образах мыслей, так вихорь недоразумений обуял всех, что никто не в силах судить верно друг друга, и нужно как бы щупать собственною рукою всякую вещь, не доверяя никому. Я не мог быть без этих сведений. Ныне избранные характеры и лица моего со-

чинения крупнейшей прежних. Чем выше достоинство взятого лица, тем ощутительней, тем осязательней нужно выставить его перед читателем. Для этого нужны все те бесчисленные мелочи и подробности, которые говорят, что взятое лицо действительно жило на свете; иначе оно станет идеальным, будет бледно и, сколько ни навяжи ему добродетелей, будет всё ничтожно. Нужно, чтобы русский читатель действительно почувствовал, что выведенное лицо взято именно из того самого тела, из которого создан и он сам, что это живое и его собственное тело. Тогда только сливается он сам с своим героем и нечувствительно принимает от него те внушения, которых никаким рассуждением и никакою проповедью не внушишь. Это полное воплощение в плоть, это полное округление характера совершалось у меня только тогда, когда я беру в уме своем весь этот прозаический существенный дряг жизни, когда, держа в голове все крупные черты характера, собираю в то же время вокруг его все тряпье до малейшей булавки, которое кружится ежедневно вокруг человека, — словом, когда соображаю все от мала до велика, ничего не пропустивши. У меня в этом отношении ум тот самый, какой бывает у большей части русских людей, то есть способный больше выводить, чем выдумывать. (...)

(...) Итак, всего того, что мне нужно, я не мог достать. А не доставши его, мудрено ли, что я не мог работать? Как воевать с собою, если сделался требователен к самому себе? Как полететь воображением, — если б оно и было, — если рассудок на всяком шагу задает вопрос: «зачем?». Зачем случились многие такие обстоятельства, которых я не призывал? Зачем мне определено было не иначе приобрести познание души человека, как произведя строгий анализ над собственной душою? Зачем желаньем изобразить русского человека я возгорелся не прежде, как узнавши получше общие законы действий человеческих, а узнал их не прежде, как пришедши к тому, кто один ведатель и действий человеческих, и всех малейших наших душевных тайн?.. Зачем жажда знать душу человека так томила меня? Зачем, наконец, были такие обстоятельства, о которых я не могу даже сказать, но которые заставляли меня, против воли моей собственной, входить глубже в душу человека? (...) Определите мне прежде, зачем все это произошло, и тогда спрашивайте: зачем я не могу писать того, что писал?

Я старался действовать наперекор обстоятельствам и этому порядку, не от меня начертанному. Я пробовал несколько раз писать по-прежнему, как писалось в молодости, — то есть как попало, куда ни поведет перо мое; но ничто не лилось на бумагу. Обрадовавшись тому, что расписался кое-как в письмах к моим знакомым и друзьям, я захотел тотчас же из этого сделать употребление, и едва только оправился от тяжелой болезни моей, как составил из них книгу, постаравшись дать ей кое-какой порядок и последовательность, чтобы она походила на дельную книгу, не размысливши того, что многое, обращенное к некоторым, общество примет на свой счет, особенно после завещанья, обращенного к лицу всех соотечественников. Я боялся сам рассматривать ее недостатки, а почти закрыл глаза на нее, зная, что если рассмотрю я построже мою книгу, может она будет так же уничтожена, как я уничтожал «Мертвые души» и как уничтожал все, что ни писал в последнее время. Я думал, что этой книгой я хоть сколько-нибудь заплачу за долгое мое молчание, введу и объясню мое труднее положение, почему я не мог писать в это время, обращу внимание на практическое и на дело жизни. Я думал вслед ее заговорить о том, что раскроет предо мною побольше Русь, освежит, оживит меня и заставит меня взяться за перо. Не тут-то было: все обрушилось на меня упреками. Я услышал только толки о том, что не решается толками. Руки мои опустились. Порыв, который, мне показалось, начал было во мне пробуждаться, погас, и я нечувствительно сам собой пришел теперь к тому вопросу, который я до сих пор и не думал еще задавать в себе: должен ли я в самом деле писать? должен ли я оставаться на этом поприще, от которого в последнее время так явно меня все отвлекало? (...) Бросим взгляд на нынешнее состояние общества: благоприятно ли нынешнее время для писателя вообще, и вслед за тем — для такого писателя, как я?

Все более или менее согласились называть нынешнее время переходным. Все, более чем когда-либо прежде, ныне чувствуют, что мир в дороге, а не у пристани, даже и не на ночлеге, не на временной станции или отдыхе. Всё чего-то ищет, ищет уже не вне, а внутри себя. Вопросы нравственные взяли перевес и над политическими, и над учеными, и над всякими другими вопросами. И меч, и гром пушек не в силах занимать мир. Везде обна-



руживается более или менее мысль о внутреннем строении: всё ждет какого-то более стройнейшего порядка. Мысль о строении как себя, так и других делается общею. Со всеми замечательными, стоящими впереди других людьми случились какие-нибудь душевные внутренние перевороты, с иными даже в такие годы, в какие никогда невозможны были доселе перемены в человеке и улучшения. Всяк более или менее чувствует, что он не находится в том именно состоянии своем, в каком должен быть, хотя и не знает, в чем именно должно состоять это желанное состояние. Но это желанное состояние ищется всеми; уши всех чутко обращены в ту сторону, где думают услышать хоть что-нибудь о вопросах, всех занимающих. Никто не хочет читать другой книги, кроме той, где может содержаться хотя намек на эти вопросы. Надобны ли в это время сочинения такого писателя, который одарен способностью творить, создавать живые образы людей и представлять ярко жизнь в том виде, как она представляется ему самому, мучимому жаждой знать ее? Определим себе прежде, что такое тот писатель, которого главный талант состоит в творчестве.

Все более или менее согласны в том, что писатель-творец творит творенье свое в поученье людей. Требования от него слишком велики — и справедливо: для того чтобы передавать одну верную копию с того, что видишь перед глазами, есть также другие писатели, одаренные иногда в высшей степени способностью живописать, но лишённые способности творить. Но кто создает, кто трудится над этим долго, кому приходится дорого его создание, тот должен уже потрудиться не даром. Нужно, чтобы в созданный его жизнь сделала какой-нибудь шаг вперед и чтобы он, постигнувши современность, ставши в уровень с веком, умел обратно воздать ему за наученье себя наученьем его. Так по крайней мере определяют поэтов и вообще писателей, наделенных творчеством, эстетики как нынешнего времени, так и прежних времен. Возвратить людей в том же виде, в каком и взял, для писателя-творца даже невозможно: это дело сделает лучше его тот, кто, владея беглою кистью, может рисовать всякую минуту все, что проходит пред его глазами, не мучимый и не тревожимый внутри ничем.

Стало быть, в нынешнее время, когда все так заняты вопросами жизни, такой писатель может, более чем кто-либо другой,

быть разрешителем современных вопросов; но когда и в каком случае? В таком случае и тогда, когда уж он все разрешил себе, что ни тревожит его самого. Если он, при всех великих дарах, при картинной живописи в слове, при орлиной силе взгляда, при возносящей силе лиризма и поражающей силе сарказма, и приобретет полное познание земли своей и своего народа в корне и в ветвях, воспитается как гражданин своей земли и как гражданин всего человечества и как кремень станет во всем том, в чем повелено быть крепкой скалой человеку, тогда он выступай на поприще. Владея такими средствами, орудиями, станет подавать он обществу людей, потребных ему в нынешнее время, в современную эпоху, и оденет их портретною живописью, которая делает то, что изображенный образ преследует нас повсюду так, что нельзя и оторваться. (...) Тогда, разумеется, кто может подействовать ныне сильнее такого писателя и кто может быть более его нужным нынешнему времени и нынешней эпохе? Но если он, имея действительно некоторые из тех орудий, сам еще не воспитался так, как гражданин земли своей и гражданин всемирный, если он, покорный общему нынешнему влечению всех, сам еще строится и создается, тогда ему даже опасно выходить на поприще: его влияние может быть скорее вредно, чем полезно. Это строение себя самого непременно обнаружится во всем, что ни будет выходить из-под пера его. Чем он сам менее похож на других людей, чем он необыкновеннее, чем отличное от других, чем своеобразнее, тем больше может произвести всеобщих заблуждений и недоразумений. (...)

Я сам писатель, не лишенный творчества; я владею также некоторыми из тех даров, которые способны увлекать. Покорный общему стремлению, которое не от нас, но совершается по воле того..., я помышляю о своем собственном строении, как помышляют и другие, и чувствую, что и теперь нахожусь далеко от того, к чему стремлюсь, а потому не должен выступать. Самая вышедшая книга «Переписка с друзьями» служит тому доказательством. Если и эта книга, которая не более как рассуждение, говорят, неопределительностью своею производит заблуждения, распространяет даже ложные мысли, (...), что же бы было, если бы я выступил с живыми образами повествовательного сочинения наместо этих писем? Я сам слышу, что я тут гораздо сильнее,

чем в рассуждениях. Теперь еще может меня оспаривать критика, а тогда вряд ли бы в силах был меня кто опровергнуть. Образы мои были соблазнительны и так застряли бы крепко в головы, что критикам бы их оттуда не вытащить. Не нужно упускать того из виду, что все выставленные лица и характеры должны были доказать истину моих собственных убеждений, а мои убеждения... Как сравню эту книгу с уничтоженными мною «Мертвыми душами», не могу не возблагодарить за насланное мне внушение их уничтожить. В книге моих писем я все-таки стою на высшей точке, нежели в уничтоженных «Мертвых душах». Темнота выражения во многих местах сбивает только читателя, но если бы пояснее выразил ту же самую мысль, со мною бы многие перестали спорить. В уничтоженных «Мертвых душах» гораздо больше выразилось моего переходного состояния, гораздо меньшая определенность в главных основаниях и мысль двигательной, а уже много увлекательности в частях, и герои были соблазнительны. Словом — как честный человек, я должен бы оставить перо, даже и тогда, если бы действительно почувствовал позыв к нему. На это дело следует взглянуть благоразумно. Все те, которые легкомысленно требуют от меня продолжения писать и в то же время бранят мою нынешнюю книгу, должны по крайней мере рассмотреть поближе все это дело и не пропустить всех тех обстоятельств, которых не пропускает никакой судья, если только произносит над кем-либо суд свой. Мне кажется, что теперь не только тот, кто пишет, но всякий ум вообще, если только наклонен к тому, чтобы делать выводы и заключения, а сам в то же время еще..., должен удержаться от деятельности. Из людей умных должны выступать на поприще только те, которые кончили свое воспитание и создались как граждане земли своей, а из писателей только такие, которые, любя Россию так же пламенно, как тот, который дал себе название Луганского, казака, умеют по следам его живописать природу, как она есть, не скрывая ни дурного, ни хорошего в русском и руководствуясь единственно желаньем ввести всех в действительное положение русского человека.

Мне, верно, потяжелей, чем кому-либо другому, отказаться от писательства (...)

Не знаю, достало ли бы у меня честности это сделать, если бы не отнялась у меня способность писать; потому что, — скажу

откровенно, — жизнь потеряла бы для меня тогда вдруг всю цену, и не писать для меня совершенно значило бы то же, что не жить. Но нет лишений, вослед которым нам не посылается замена, в свидетельство того, что ни на малое время не оставляет человека создатель. Сердце ни на минуту не остается пусто и не может быть без какого-нибудь желания, Как земля, на время освобожденная от пашни, износит другие травы, покуда вновь не обратится под пашню, оплодотворенная и удобренная ими, так и во мне, — как только способность писать меня оставила, мысли как бы сами вновь возвратились к тому, о чем я помышлял в самом детстве. Мне захотелось служить — в какой бы ни было, хотя на самой мелкой и незаметной должности, но служить земле своей, так служить, как я хотел некогда, и даже гораздо лучше, нежели я некогда хотел. Мысль о службе меня никогда не оставляла. Я примирился и с писательством своим только тогда, когда почувствовал, что на этом поприще могу также служить земле своей. Но и тогда, однако же, я помышлял, как только кончу большое сочинение, вступить, по примеру других, в службу и взять место. Планы мои и виды были только горды и заносчивы. Мне казалось, что если только доказать, что я точно знаю русского человека в корне и в существенных его началах, как в тех, которые обнаружены всем, так равно и в тех, которые в нем покуда скрыты и видны не для всех, что знаю душу человека не по книгам и рассказам, но по опыту, влекомый от младенчества желанием знать человека, — то мне дадут такое место, где я буду в соприкосновении с людьми разных сословий, с многими людьми в соприкосновении личном, а не посредством бумаг и канцелярий; где я могу употребить с действительною пользой мое знание человека и где могу быть полезным многим людям, а для себя самого приобрести еще большее познание человека. Мне казалось, что больше всего страдает всё на Руси от взаимных недоразумений и что больше нам нужен всякий такой человек, который бы, при некотором познании души и сердца и при некотором знании вообще, проникнут был желанием истинным мирить. Я видел и уже испытал, как личным переговором и объяснением прекращать можно было много таких дел, которые никогда не оканчиваются на бумаге. Я думал, что хоть теперь и нет таких мест, но что я получу после того, как выйдет вполне мое сочинение, и при-

готовлял уже в мыслях и самый проект, в котором намеревался изъяснить, как вследствие тех способностей, какие у меня есть, я могу быть нужен и полезен России. Замыслы мои были горды, но так как они были основаны только на успехе моего сочинения, то и упали вместе с тем, как оставила меня способность производить создания поэтические. Теперь в глазах моих все должности равны, все места равно значительны, от малого до великого, если только на них взглянешь значительно; и мне кажется, что если только хотя сколько-нибудь умеешь ценить человека и понимать его достоинство, которое в нем бывает даже и среди множества недостатков, и если только при этом хоть сколько-нибудь имеешь истинно-христианской любви к человеку и, в заключение, проникнут точно любовью к России, — то, мне кажется, на всяком месте можно сделать много добра. Сила влияния нравственного выше всяких сил. Место и должность сделались для меня, как для плывущего по морю пристань и твердая земля.

Я убежден, что теперь всякому, кто пламенеет желанием добра, кто русский и кому дорога честь земли Русской, должно также брать многие места и должности в государстве, с такой же ревностью, как становился некогда из нас всяк в ряды против неприятелей спасать родную землю, потому что неправда велика и много опозорила... С другой стороны, я убежден, что место и должность нужны для самого себя, для...

Как ни бурно нынешнее время, как ни мнутся и ни волнуются вокруг умы, как ни возмущает тебя собственный ум твой, но можно остаться среди всего этого в тишине, если с тем именно возьмешь свое место, чтобы на нем исполнить долг таким образом, чтобы не стыдно было дать и за который дашь ответ небу. Как бы то ни было, но жизнь для нас уже не загадка. Она была тогда загадка, когда умнейшие из людей, от мыслителей до поэтов, над ней задумывались и приходили только к сознанию, что не знают, что такое жизнь. Но когда один, всех наиумнейший, сказал твердо, не колеблясь никаким сомнением, что он знает, что такое жизнь (...), тогда следует поверить ему на слово, даже и в таком случае, если бы он был просто человек. Стало быть, вопрос решен: что такое жизнь?

(...) Христианину сказано ясно, как ему быть с теми, которые его пониже, так что, если хотя отчасти он это исполнит,

все низшие ему предадутся всею душой своей. Всю эту всемирность человеколюбивого закона христового, все это отношение человека к человечеству может из нас перенести всяк на свое небольшое поприще. (...) Стоит только не смотреть на то, как другие с тобою поступают, а смотреть на то, как сам поступаешь с другими... (...)

(...) Весь мир не полюбишь, если не начнешь прежде любить тех, которые стоят поближе к тебе и имеют случай огорчить тебя: он ближе всех к холодной черствости душевной.

Итак, после долгих лет и трудов, и опытов, и размышлений, идя видимо вперед, я пришел к тому, о чем уже помышлял во время моего детства: что назначение человека — служить, и вся жизнь наша есть служба. Не забывать только нужно того, что взято место в земном государстве затем, чтобы служить на нем государю небесному, и потому иметь в виду его закон. Только так служа, можно угодить всем: государю, и народу, и земле своей.(...)

Как случилось, что я должен обо всем входить в объяснения с читателем, этого я сам не могу понять. Знаю только то, что никогда, даже с наискреннейшими приятелями, я не хотел изъясняться насчет сокровеннейших моих помышлений. Я решился твердо не открывать ничего из душевной своей истории, выносить всякие заключения о себе, какие бы ни раздавались, в уверенности, что, когда выйдет второй и третий том «Мертвых душ», все будет объяснено ими и никто не будет делать запроса: что такое сам автор? — хотя автор и должен был весь спрятаться за своих героев. Но, начавши некоторые объяснения по поводу моих сочинений, я должен был неминуемо заговорить о себе самом, потому что сочинения связаны тесно с делом моей души. Бог вещь, может быть и в этом была также воля того, без воли которого ничто не делается на свете; может быть, произошло это именно затем, чтобы дать мне возможность взглянуть на себя самого. (...)

Известно, что достаточно приобрести в обращениях с людьми некоторую ровность характера и снисходительность, чтобы заставить их уже не замечать в нас наших недостатков. Но когда выставишься перед лицом незнакомых людей, перед лицом всего света, и разберут по нитке всякое твое действие, всякий поступок, и люди всех возможных убеждений, предубеждений, обра-

зов мыслей взглянут на тебя каждый по-своему, и посыплются со всех сторон упреки впапад и невпапад, ударят и с умыслом и невзначай по всем чувствительным струнам твоим — тут поневоле взглянешь на себя с таких сторон, с каких бы никогда на себя не взглянул, станешь в себе отыскивать тех недостатков, которых никогда бы не вздумал прежде отыскивать. Это та страшная школа, от которой или точно свихнешь с ума, или поумнееешь больше чем когда-либо. Не без стыда и краски в лице я перечитываю сам многое в моей книге, но при всем том благодарю бога, давшего мне силы издать ее в свет. Мне нужно было иметь зеркало, в которое бы я мог глядеться и видеть получше себя, а без этой книги вряд ли бы я имел это зеркало. Итак, замышленная от искреннего желания принести пользу другим, книга моя принесла прежде всего пользу мне самому. (...) Но да позволено мне будет сказать здесь несколько слов относительно полезности ее другим (...)

Начать с того, что я всегда имел право сказать о том, о чем говорил в моей книге, если бы только выразился попроще и попримечнее. Учить общество в том смысле, какой некоторые мне приписали, я вовсе не думал. Учить я принимал в том простом значении, в каком повелевает нам церковь учить друг друга и беспрестанно, умея с такой же охотой принимать и от других советы, с какой подавать их самому. А я был готов в то время принимать и от других советы. Я не представлял себе общества школой, наполненной моими учениками, а себя его учителем. Я не всходил с моей книгой на кафедру, требуя, чтобы все по ней учились. Я пришел к своим собратям, соученикам как равный им соученик; принес несколько тетрадей, которые успел записать со слов того же учителя, у которого мы все учимся; принес на выбор, чтобы всякий взял, что кому придется. Тут были письма, писанные к людям разных характеров, разных склонностей, и притом находившихся на разных степенях своего собственного душевного состояния, которые никак не могли прийти равно всем. Я думал, что каждый схватит только, что нужно ему, а на другое не обратит внимания. Я не думал, что иной, схвативши то, что нужно для другого, будет кричать: «Это мне не нужно!» — и сердиться за то. Я никакой новой науки не брался проповедать. Как ученик, кое в чем успевший больше другого,

я хотел только открыть другим, как полегче выучивать уроки, которые даются нам наилучшим учителем. Я думал, что по прочтении книги будет мне сказано: «Благодарю тебя, брат», — а не: «Благодарю тебя, учитель». Если бы не завещание, которое я поместил довольно неосторожно, в котором намекал о поучении, которое обязан дать всякий автор поэтическими созданиями своими, никто бы и не вздумал мне приписывать этого апостольства, несмотря даже на решительный слог и некоторую лирическую торжественность речи. Но в книге моей отыщет много себе полезного всяк, кто уже глядит в собственную душу свою.

Что же касается до мнения, будто книга моя должна произвести вред, с этим не могу согласиться ни в каком случае. В книге, несмотря на все ее недостатки, слишком явно выступило желанье добра. Несмотря на многие неопределительные и темные места, главное видно в ней ясно, и после чтения ее приходишь к тому же заключению, что верховная инстанция всего есть церковь и разрешение вопросов жизни — в ней. Стало быть, во всяком случае после книги моей читатель обратится к церкви, а в церкви встретит и учителей церкви, которые укажут, что следует ему взять из моей книги для себя, а может быть, дадут ему наместо моей книги другие — позначительнее, полезнее и для которых он оставит мою книгу, как ученик бросает склады, когда выучится читать по верхам.

В заключение всего я должен заметить: суждения большею частью были слишком уж решительны, слишком резки, и всяк, укорявший меня в недостатке смиренья истинного, не показал смиренья относительно меня самого. Положим, я в гордости своей, основавшись на многих достоинствах, мне приписанных всеми, мог подумать, что я стою выше всех и имею право произносить суд над другим. Но, на чем основываясь, мог судить меня решительно тот, кто не почувствовал, что он стоит выше меня? Как бы то ни было, но чтобы произнести полный суд над чем бы то ни было, нужно быть выше того, которого судишь. Можно делать замечания по частям на то и на другое, можно давать и мнения, и советы; но выводить, основываясь на этих мнениях, обо всем человеке, объявлять его решительно помешавшимся, сошедшим с ума, называть лжецом и обманщиком, надевшим



личину набожности, приписывать подлые и низкие цели — это такого рода обвинения, которых я бы не в силах был взвести даже на отъявленного мерзавца, который заклеямен клеймом всеобщего презрения. Мне кажется, что, прежде чем произносить такие обвинения, следовало бы хоть сколько-нибудь содрогнуться душою и подумать о том, каково было бы нам самим, если бы такие обвинения обрушились на нас публично, в виду всего света. Не мешало бы подумать, прежде чем произносить такое обвинение: «Не ошибаюсь ли я сам? Ведь я тоже человек. Дело здесь душевное. Душа человека — кладязь, не для всех доступный, и на видимом сходстве некоторых признаков нельзя основываться. Часто и наиискуснейшие врачи принимали одну болезнь за другую и узнавали ошибку свою только тогда, когда разрезывали уже мертвый труп». Нет, в книге «Переписка с друзьями» как ни много недостатков во всех отношениях, но есть также в ней много того, что не скоро может быть доступно всем. Нечего утверждаться на том, что прочел два или три раза книгу: иной и десять раз прочтет, и ничего из этого не выйдет. Для того чтобы сколько-нибудь почувствовать эту книгу, нужно иметь или очень простую и добрую душу, или быть слишком многосторонним человеком, который при уме, обнимающем со всех сторон, заключал бы высокий поэтический талант и душу, умеющую любить полною и глубокою любовью.

Не могу не признаться, что вся эта путаница и недоразумение были для меня очень тяжелы, тем более что я думал, что в книге моей скорей зерно примиренья, а не раздора. Душа моя изнемогла бы от множества упреков: из них многие были так страшны, что не дай и бог никому получать! Не могу не изъявить также и благодарности тем, которые могли бы также осыпать меня за многое упреками, но которые, почувствовав, что их уже слишком много для немощной природы человека, рукой скорбящего брата приподымали меня, повелевая ободриться. Бог да вознаградит их! Я не знаю выше подвига, как подать руку изнемогшему духом.

**Коментар.**

Нема в «Сповіді» відповіді на те, чому кохання не грає ролі в його творах. Як на мене, він на глибині любив тільки самого себе, поступово переконуючи себе й інших, що він – месія і пророк. І абстрактна любов до Близнього, до якої він закликає, це одне. А кохання й Жінки – інше. Мав і приклад перед очима – Ісус Христос.

Дідро: *«Твоя справа – питати природу, а ти змушуєш її брехати чи боїшся її власних пояснень».*

**З розвідки В. Чижа:**

Батько – сухоти, помер на 44 році життя. У сухотних діти ослаблені. «Н.В. Гоголь – физически слабый человек с узкими плечами, впалой грудью; он всегда был худощав и никогда не имел вполне здорового, свежего цвета лица».



Марія Іванівна Гоголь.

Марія Іванівна, матір – народила його 15-річною, діти від надто юних матерів найчастіше ослаблені. Вдачі нервової, тонка реакція, непрактична... Народила 12 (+!) дітей, вижило 5... Овдовіла 32 років... (отже, щороку – дитина? Цього й справді «не видержить і кінь»)... Чула до чужих проблем...

Батько нічим не вирізнявся, середнього таланту, п'єски – такі собі. Сестри – «люди толпы» (Гоголь).

«Еще раз видим, что гений родился в самой обыкновенной, почтенной семье; между предками и сестрами Н.В.Г. не было ни одного

лица, обладавшего выдающимися способностями».

«Поневоле нам приходится гениальность Н.В. Гоголя объяснить болезнью, т.к. только болезнь может нам объяснить такое резкое уклонение, такое существенное отличие»... «болезнь обусловила гармоническое развитие всего головного мозга».

«Гоголь не мог хорошо учиться, потому что объективное знание, знание как таковое, для него не имело значения, не могло его интриговать. Арнольди: «Если вы рассказывали ему что-нибудь для него новое, бросающее новый свет на особенности человека или даже на целое сословие, он никогда не старался вникнуть внимательно в ваш рассказ, заметить, насколько он был справедлив, усвоить его себе или взять из него что-нибудь, как бы следовало писателю с таким громадным талантом, задумавшему описать всю Россию в одной поэме — нет. Он просто переставал все слушать, делался рассеянным и ясно показывал вам, что рассказ не занимает его. **Учиться у другого он не любил**».

«Мы, психиатры, прекрасно знаем тот странный склад ума, который вполне проявился у Гоголя уже в его отрочестве: полное равнодушие к знанию при хороших способностях, отсутствие интереса ко всем предметам преподавания, безразличие рядом с деятельным, пытливым умом именно бывает у лиц с патологической организацией нервной системы. Эти лица не могут любить знания, не любят учиться у других, и нет возможности приохотить их к науке, приучить к систематической умственной работе. Их живо интересуется только то, что имеет непосредственный интерес к их личности, и поэтому они могут иметь хорошие познания в некоторых областях при полном невежестве в других. Несмотря на всю свою интеллигентность, они равнодушны к истине, не любят учиться».

«... общепризнанно, что здоровье автора «Мертвых душ» пострадало именно от мастурбации. Еще на школьной скамье, я помню, наши почтенные наставники убеждали нас о вреде онанизма, ссылаясь на пример Гоголя.

... Легенда о мастурбации Гоголя создавалась потому, что он не имел любовных увлечений, даже самых грубых...».

Ломброзо вважає мастурбацію Гоголя доведеною (Lombroso. Der genial Mensch. s. 116).

«Важно, и даже очень важно, что Гоголь не имел любовных увлечений, ни грубых, ни идеальных. Это особенно важно, потому что этот симптом его патологической организации оказал громадное влияние на его творчество. Гоголь не умел изображать

любви, и любовь не играет роли в его произведениях. Если не считать романтической любви Андрия в «Тарасе Бульбе». В изображении этого эпизода Г. проявил свое непонимание любви: он ее описал совсем не так, как описывал явления, ему известные и понятные. Непонятная, неизвестная Гоголю любовь могла ему казаться какою-то таинственной, чудной силой, способной погнать казака Андрия изменить казачеству и религии только для того, чтобы увидеть панянку, которую он раз, несколько лет тому назад, видел в Киеве. Не только в то время, но и в наше такие простакі невозможны, и во всех произведениях Гоголя нет такого невозможного эпизода, как любовь Андрия. Гоголь, не интересовавшийся женщинами вследствие своей врожденной ненормальности, знал их плохо и изображал гораздо слабее, чем мужчин».

Тут не сказано, що й цей випадок любові, епізод палкого кохання – несе в собі елемент негачії любові, страху перед нею. Кохання не підносить Андрия до боголюдини – навпаки, диявольськи провокує його на зраду, рокує на смерть. І на смерть не героїчну – навпаки! Любов як щось патологічне, ущербне, що знищує високі почуття – честь, обов'язок, відповідальність – перед тими, хто дав тобі життя.

Для мене в цьому епізоді завжди звучала **пересторога** від любові, «любов як зло». Та ще й панночка – не живий образ, схема, шкіп, умовність рицарських романів...

Ще один симптом патології організації нервової системи Гоголя – миттєва, безпідставна зміна його поглядів на людей. Виключенням є лише особи, яких він любить, особливо близькі. Хоч з деякими з них він теж безпідставно розриває відносини.

Люди, яких він поважав і які мали право на його повагу, без будь-якої причини, раптом – без жодної підстави викликають з його боку лише лайливу пиху й презирство, стають пошляками, нікчемними й нездарями (Трошинський, Орлай).



Гоголь-гимназист.

Годі й казати, що ставлення до звичайних смертних було ще пихатішим, це – «дурні», «существователи», Гоголеві нестерпно жити серед таких нікчем. «Ты знаешь всех наших существователей. Всех, населявших Нежин. Они задавили корою своей земности, ничтожности, самодоволия высокое назначение человека. И между этими существователями я должен пресмыкаться...» (лист до Г.І. Висоцького 26.VI.1827).

Суть не в тому, що «существователи» «существуют» – вороже ставлення до них через те, що вони не виявляють до нього належної, як йому здається, поваги. Тому такий тип людини вважає себе безпричинно ображеним і навіть переслідуваним – він, звичайно, з часом знищить усіх своїх переслідувачів, позаяк він незримо вищий од них...

*З листа до матері від 1.03.1828 р.*

«Но вряд ли кто вынес столько неблагодарностей, несправедливостей глупых, смешных притязаний, холодного презрения и проч. Все выносил я без упреков, без роптания, никто не слышал моих жалоб, я даже всегда хвалил виновников моего горя. Правда, я почитаюсь загадкою для всех, никто не разгадал меня совершенно...».

Для такого типу людей друзями можуть бути виключно їхні шанувальники... Вся біографія Гоголя це підтверджує.

Ідея величі, неодмінний елемент параноїдної вдачі, виявилась у Гоголя дуже рано, це видно хоч би з того ж листа до матері.

*З листа до Косяровського від 3.X.1827:*

«Если с самых времен прошлых, с самых лет почти непонимания, я пламенел почти неугасимую ревностью сделать жизнь свою нужною для блага государства, я кипел принести хотя малейшую пользу. Тревожные мысли, что я не буду мочь, что мне преградят дорогу, что не дадут возможности принести ему малейшую пользу, бросали меня в глубокое уныние. Холодный пот проскакивал на лице моем при мысли, что, может быть, мне доведется погибнуть в пыли, не означив своего имени ни одним прекрасным делом – быть в мире и не означить своего существования – это было для меня ужасно».

*З листа до матері від 1.03.1828:*

«У вас почитають мене своенравним, каким-то неспособним педантом, думающим, что он умнее всех, что он создан на другой лад от людей... Как угодно почитайте меня, но только с настоящего моего поприща вы узнаете настоящий мой характер».

1828 року переконаність у своїй перевазі, й отже, у своєму високому покликанні в душі Гоголя зміцніла до такої міри, що він вирішив залишити Україну, де його не оцінили, і де він не міг себе виявити, і їхати у Петербург і навіть у чужі краї: «Я еду в Петербург непременно в начале зимы, а оттуда Бог знает, куда меня занесет, весьма может быть, что попаду в чужие края, что обо мне не будет ни слуху, ни духу никакого лет...».

Тобто емігрує. Їде на чужину. Бо рідна земля «не оцінила». А це ж йому пішов лише 20-й!..

Коялович навіть припускав, що на підліткову душу Гоголя мав великий вплив чуті ним перекази козацької старовини, в яких певну роль відвели його найближчим предкам. Шенрок це заперечує.

Версія Шенрока – сумнівна. Що гоголеве «українство» – проблема **вигідна**. Мовляв, Гоголь з властивою йому діловитістю помітив, що в Петербурзі «интересуются Малороссией» і хотів скористатися цим настроєм, що заробить грошей (?).

*«Вечера» – произведение Гоголя, написанное им, когда он пользовался наилучшим здоровьем, и потому наименее интересное для психиатра... Можно лишь отметить, что автор этих рассказов не знает любовных наслаждений и потому окружает героинь романтическим ореолом. Все в этих рассказах, кроме любви – сама жизнь; как только автор заговаривает о любви, о девушке или молодой женщине, его восторженный романтизм очаровывает даже пресыщенного жизнью человека. Выдающееся достоинство этого произведения Гоголя оценены вполне; в качестве простого читателя могу заметить, что только человек совершенно тупой не может понимать прелести «Вечеров».*

Як на мене, причина тріумфального успіху ще й у тому, що це — з **кореневої** системи краю, де він народився, генетична пам'ять і реальність саме України. Ще один момент — тут він не задавався метою **критики**, писав для задоволення і сам одержував задоволення від «типів» і сюжетів. І третій момент — творив **не від** власного імені, **вигадав автора**, а той вигаданий автор не був хворий, як він, і не був нічим грандіозним не обтяжений. Звідси й чарівна легкість, природність — нагадайте Дідро про вчення у природи.

В Україні він не реалізувався і через те Малоросії не любив, але була інша Україна, серцю мила й мальовнича, яку він і явив пересиченому Петербургові.

І тому зрозуміло, через що сам Гоголь не цінував свого першого твору, не цінував він і наступних, розуміючи їх не так, як їх розуміємо ми, тобто він їх **не розумів**. З українськими же його речами — до них взагалі не ставились серйозно, російські авторитети. Пушкін записує: «Гоголь читал сказку о старосветских помещиках. **Очень смешно**». Та й усе.

Але успіх (нежданий-негаданий) «Вечорів» дуже підніс Гоголя у власних очах — «даже по отношению к своим ближайшим друзьям он стал держать себя так высокомерно, что Данилевский...».

Повірив, що він — історик, що годен бути (у 22 роки) геніальним педагогом!

*«Глубокое, органическое убеждение в универсальном превосходстве так действовало на умных и авторитетных друзей Гоголя, что те очень скоро убедились, что автор «Вечеров» может писать об истории, и об этнографии, и об архитектуре, одним словом, может **всему учить**».*

І він пише про все підряд. Про дидактику («План преподавания всеобщей истории»), етнографію («О малороссийских песнях»), архітектуру, скульптуру, живопис і музику, про історію України, про історію середніх віків, про істориків.

Дістати: Баженов «Болезни и смерть Гоголя».

1834 — меланхолія — перехід до екзальтації. Заклик до генія кінчається майже пророчим: *«Я совершу!.. Я совершу! Жизнь ки-*

пит во мне. Труды мои будут вдохновенны. Над ними будет веять недоступное земле Божество. Я совершу.. О, поцелуй и благослови меня!».

Шенрок пов'язує це піднесення з мрією посісти кафедру в Києві.

«Мне надоел Петербург, или, лучше не он, но проклятый климат его; он меня допекает. Да, это славно будет, если мы займем с тобой киевские кафедры!.. Много можно будет наделать добра. А новая жизнь среди такого хорошего края! Там можно обновиться всеми силами. Разве это мало? (лист до Максимовича, грудень 1833)».

Іншими словами – 24 роки, здобув славу й успіх, і на білому коні в'їде в Київ, утерши носа всім «своїм», які в нього не вірили. Та й не сам хоче їхати, привезти з собою «побольше славян» (?) («Нужно будет стараться кого-нибудь из известных людей туда впихнуть!») – ціла програма!

В цей час:

У листі до Максимовича:

«Историю Малороссии я пишу всю от начала до конца. Она будет или в шести малых, или в четырех больших томах».

Очевидно, сам вірить у те, що пише. Але при цьому в архіві не лізе, книжок з історії України не шукає, за матеріалами не полює – аматорський рівень. Шість томів суди, потім стільки ж – історія середніх віків – ein, zwei, drei...

Але він несеться на перекладних – вперед, вперед! Ще нічого не зроблено, а вже 30 січня 1834 р. оголошує про майбутнє видання «Історії малоросійських козаків», де пише:

«Около пяти лет собирал я с большим старанием материалы, относящиеся к истории этого края. **Половина моей истории почти готова, но я медлю выпускать ее...**».

(Неправда. Є тільки начерк на десяток сторінок, тільки план – проте Гоголь **вірить**, фантазуючи. Як тут не згадати Хлестакова!).

І далі просить усіх надсилати йому матеріали з історії України, літописи, пісні...– «если не в оригиналах, то, по крайней мере, в копиях».

В. Чиж ось як коментує цей приклад – фахово, як лікар-психолог:



«Я наблюдал, по поручению суда, сапера, изобретающего летательную машину. Этот больной разработал свое изобретение столько же, сколько и Гоголь историю казаков: но, находясь в экзальтационном состоянии, занимал деньги под будущие доходы, и даже у высокопоставленных лиц, и наконец, пригласил самых важных сановников присутствовать при пробном полете. Ему поверили, но вместо летательной машины умудренные жизнью сановники, поверившие на слово психопату, нашли «какие-то бутылки». Я не сомневаюсь, если бы Гоголь был предан суду за это объявление, суд согласился бы с моим заключением о его невменяемости, как он согласился с моей экспертизой об этом сапере».

*Про його професуру в Києві.*

«Никитенко, имевший возможность знать это дело, так говорит об этих баснословных требованиях: «Но Гоголь, вообразив себе, что его гений дает ему право на высшие притязания, потребовал себе звание ординарного профессора и шесть тысяч рублей одновременно. Однако министр отказал Гоголю». Уваров и не мог дать Гоголю 6000 руб., т.к. такими суммами не располагал».

«Почему-то составилось прочное и непоколебимое убеждение, что Гоголь любил Малороссию; единственным основанием для такой удивительной легенды послужило лишь то, что он бранил Петербург и хвалил Малороссию, когда захотел получить кафедру в Киеве, но ведь Гоголь вообще был недоволен всегда тем городом, в котором жил долго, а Малороссией интересовался так мало, что даже дома бывал неохотно...».

Я більше довіряю Шенроку, посилаючись на лист Гоголя до Максимовича від 9 листопада, пише, що «забота юности любовь — любовь не к женщине, а к боготворимой Гоголем родной Украине, и этим же страстным нетерпением и объясняется его лень, его упорное нежелание заняться пока чем бы то ни было».

Чиж вважає, що раз він відмовився від кафедри російської історії в Києві (Л.Т. Уваров запропонував йому посаду ад'юнкта в Києві), то — «Не знаю, какое еще нужно доказательство полного безучастия Гоголя к Малороссии!».

Оце вже зовсім — «ішов дощ і два студенти, один в пальто, інший — в університет». Про яку Україну Гоголеві могло б іти на кафедри російської літератури?..

Чиж як Чиж, для нього проблеми України нема... Очевидно, підкреслює він, — «*что в это время история Малороссии была Гоголю не только безразлична, но прямо противна, и притом настолько, что он отказался от кафедры в Киеве, столице «боготворимой родины».*

1836 р. — вирішує **надовго** залишити Росію — так само, як 7 років тому Ніжин: «Россия, Петербург, снега, подлещы, департамент, кафедра, театр — все это мне снилось» (лист до Жуковського від 30.X.37 р.).

У всьому є своя логіка. Я про вихід за межі, який лише й дає змогу пізнати те, в чому ти був раніше **всередині**. Вийшовши за межі України, він пізнає Україну. Вийшовши за межі Росії, познає Росію — ті ж «Мертві душі».

«Петербург навсегда остался ненавистным для Гоголя; он тяготился даже кратковременным, вынужденным в нем пребыванием, с ненавистью вспоминал о нем».

\* \* \*

(«все испробовано и все оказалось не по силам»).

\* \* \*

А ось — Поприщин:

«Возможно, что Гоголь и не был в Испании, а страдал и обдумывал свои идеи бреда в каком-либо городке или деревне, скрывая свое там пребывание...».

Я гадаю, жахливим усвідомленням для нього стало те, що його сприймають як сатирика, позаяк на глибині душі він був лірик, лірик і ще раз лірик. Але кожен з його героїв — Поприщин, Хлестаков, Подкольосін, Башмачкін, навіть Манілов і Чічиков — він сам; через те й така пронизлива **правда**, співтворчість, перетілення. І писати кинув лише через те, що сподівався на Божий варіант героїв, а рука повела — на Диявола. Сподівався уславити Русь (вона для нього і Христос, і надія світу), а вийшло — розвінчав. Через те й розщелини у свідомості, страх заподіяти зло.

Т. Шевченко:

«Я всегда читал Гоголя с наслаждением. Перед Гоголем должно благоговеть, как перед человеком, одаренным глубочайшим умом и самой нежной любовью к людям. Наш Гоголь — настоящий ведатель души человеческой. Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалось познакомиться с Гоголем».

*(з листа до Варвари Репніної від 7.03.1850 р.).*

Між іншим, Гоголь за молодих літ мріяв і про нову шинель, бо комір старої геть виліз. Отож і Башмачкін — його «власного кореня».

Гоголь — матері: «Я буду писать на иностранном языке» (лист 1830 р.). (Тобто російською мовою). Ось тобі й близнюки, споріднені душі...

«Бросьте, действительно, кацапию и едьте в гетманщину. Я сам думаю то же самое сделать и в следующем году махнуть отсюда».

*(з листа до Максимовича М. — липень 1833).*

А в грудні — Максимовичу, про Київ:

«Представь, я тоже думал — туда! Туда! В Киев! В старинный, прекрасный Киев! Он наш, он не их! Там, или вокруг него, творились дела старины нашей!».

У листі з Франкфурта: «Сам не знаю, какая у меня душа, хохлацкая или русская...».

П. Куліш: «На Шевченка взирало браття, як на якийсь небесний світильник».

Бердяев: «Было бы ошибкой видеть в Гоголе сатирика».

Володимир Чиж (1855-1922) психіатр, професор. Цікаво — дістати — про Ніжин.

*З листа до М.П. Погодіна від 20.02.1833 р.:*

Я не писав тобі, я одурів на комедії. Вона, коли я був у Москві, в дорозі, і коли приїхав сюди, не виходила мені з голови, але досі я нічого не написав. Вже було й сюжет цими днями став

складатися, вже й оглав написався на білому товстому зошиті: «Володимир 3-го ступеня». І скільки злості! Сміху! Люті! Але раптом спинився, побачивши, що перо так і ткнеться у такі місця, яких цензура нізачо не пропустить. А що з того, коли п'еса не гратиметься? Драма живе тільки на сцені. Без неї вона як душа без тіла. Який же майстер понесе напоказ народові незакінчений твір? — Мені не лишається більше нічого, як вигадати сюжет найневинніший, яким навіть квартальний не міг би образитись. Та що комедія без кривди і злості! Отже, за комедію не можу взятись. Візьмусь за історію — переді мною рухається сцена, шумлять аплодисменти; пики висовуються з лож, з рядка, з крісел і вищирюють зуби, і — історію к чорту! І ось чому я сиджу, при лінощах думок... (*Теорія драми в історичному розвитку. Мистецтво. К., 1950. ст.311*).

Публікуючи ці рядки, наші доморошені популяризатори не розуміють, що Гоголь постає тут не з кращого боку. Написав би п'есу, готова подумки — але боїться цензури, а ще як образиш квартального!..

Він би й «Ревізора» не написав, якби знав, що вийде — така сатира! І на що? На рідну Росію, в усіх її проявах!

З м'якого гумориста Гоголь стає сатириком — під впливом чого? Швидко, 3-4 роки — і по всьому. Сатира — не для молодості. Свіфт — «Гулівер» — йому було за 50. Щедрінові — за 40.

Єдиний сатирик, котрий на 25-му році життя зажив слави — Буало. Але за Чижем, «Буало був кастрат, бо в дитинстві його ніжну частину тіла пошкодив індійський півень». Проте Гоголь рано тяжіє до сатири. Перші 6 розділів «Мертвих душ» — сатира найпохмуріша! Всі наступні — слабші...

Чиж:

*«Только вследствие болезни Гоголь не понимал и не ценил своих собственных произведений, никогда не мог понять границы ему доступного...».*

Гоголь начал писать для того, чтобы заработать деньги, за всю свою жизнь не оценил прелести «Вечеров», считал их сла-

бым своим произведением; на темы, данные Пушкиным, написал «Ревизора» и «Мертвые души», мало интересовался «Ревизором». Толковал его по-своему и, наконец, считал первую часть «Мертвых душ» только наскоро построенным крыльцом к великолепному дворцу. Очевидно, что созданное гением Гоголю было совершенно чуждо и даже непонятно Гоголю большому человеку.

Художественное творчество было настолько чуждо, постороннее всей остальной духовной жизни великого поэта, что Гоголь как человек совершенно не симпатизировал тем великим идеям, которые выражены в его художественных произведениях. Он никогда не понимал, что все великие произведения ведут человечество вперед; как гениальный человек. Он с изумительной прозорливостью постиг главные отрицательные явления своей эпохи и вместе с тем решительно не понимал необходимости улучшений; как человек, он не возмущался ни крепостным правом, ни дореформенным судом, ничуть не сожалел об ужасном положении народа.

(...) Гоголь не ценил, не любил и не понимал своих великих произведений, потому что не любил и не ценил великих идей, выраженных в этих чудных созданиях его гения. Вследствие патологической организации нервной системы он ни в школе, ни в жизни не любил учиться и потому никогда не был истинно образованным человеком; ему не было доступно изумление перед истиной, негодование перед несправедливостью по той же причине он не мог любить людей, не мог любить униженных и оскорбленных, хотя, как гениальный человек, сумел возбудить в нас любовь к Акакиям Акакиевичам и к Попришиным. Эта чисто патологическая неспособность любить кого-либо, кроме самого себя, чего, конечно, не следует смешивать с эгоизмом, лишила большого поэта возможности сочувствовать страданиям миллионов крепостных, сочувствовать тем, которых секут...

(...) Стоны крепостных в России, так же как и вопли жертв панского деспотизма, не существовали для измученного своими страданиями поэта; он всецело был поглощен желанием избавиться от собственных мучений и ничуть не интересовался стремлениями и наших лучших умов, и всех благоразумных римлян улучшить общественный строй.

Меня в начале моей психиатрической деятельности очень удивляло, что душевнобольные совершенно безучастны к страданиям своих соседей. (...) маньяки танцуют и поют около умирающего... Смерть больного решительно никого не интересует.

Я не берусь решать, почему Гоголь считал для себя оскорбительным самое название «либерал», почему он предпочитал казенную благонамеренность. Я не думаю, что только потому, что **«гимн властям предрежащим хорошо устраивает земное положение набожного автора»**. Может быть, казенная благонамеренность Гоголя объясняется тем, что вообще душевнобольные всегда с особым увлечением придерживаются модных, господствующих идей.

\* \* \*

Гоголь остаточно перекоується: щоб когось повчати, не конче вчитися самому, не потрібні враження, не треба перетравлювати сприйняте так, як усі звичайні смертні. Для нього є зайвим спостерігати, підмічати, обдумувати, сумніватися; до того ж знання, набуті звичайним шляхом звичайними смертними, такі недосконалі! Гоголь тепер уже цілком переконаний, що він обдарований здатністю надзвичайною, що він пізнає істину у найпростіший спосіб, що це йому його даровано за невідомі нам «подвиги». По-перше, він володіє «внутрішнім чуттям, котрим може «бачити» з Дюссельдорфа у Москву, що «від тебе (Язикова!) на такий далекий час писання й роботи». В цьому ж листі від 4.XI.1843 р. Гоголь повідомляє, як він пізнає істину; спосіб навдивовижу простий. Треба молитися, – і «окажуться в душе вопросы... И за вопросами в ту же минуту последуют ответы, которые будут прямо от Бога. Красота этих ответов будет такова, что весь состав уже сам собою превратится в восторг; и к концу какой-нибудь другой недели увидишь, что уже составилось, что нужно. И предмет, и значение его, и сила, и глубокий внутренний смысл, словом – все, стоит только взять в руки перо да и писать...».

Цікаво, що геніальний Гоголь вже не помічав, що цей спосіб йому не допомагає, не помічав протиріччя, що впадало в око; сам він лікувався у багатьох лікарів, і в Остенді, в Карлсбаді, а Язикова повчав, що «хворобу перемагати треба самому, без лікарів».

Релігійність Гоголя – теж на межі легенди.

В.Ф. ЧИЖ:

«Я не могу считать религиозным человека, который решает писать про свои наставления: «Не пренебрегайте никак этими правилами, они все истекли из душевного опыта, подтверждены святыми примерами и потому примите их как поведения самого Бога» (письмо к Вельегорской от 26.III.1844). Свои наставления сравнивать с повелениями Бога не будет истинно религиозный человек, так же как и не будет называть тех, кто готов его наставления принимать за повеление Бога, «благоуханнейшей», «благодатной» (письма к А.М. Вельегорской от 2 и 16.X.1844), а старого приятеля за неисполнение ничтожной просьбы – человек-г... (письмо к Аксакову 16.V.1844).

«Поэтому я еще раз настаиваю, что Гоголь не был истинно религиозным человеком, и только тяжкие физические страдания сделали его набожным».

(Іншими словами, належав до тих, про кого в народі кажуть, що вони не вдаються до молитви, доки грім не прогрімить).

З 1848 р. – період занепаду духовного життя Гоголя. Рання старість. Сватання до своєї адепки Вельегорської Ганни Михайлівни (1850). «Хворобливий спалах фатального вогню» (Шенрок).

В. БЕЛИНСКИЙ:

«Болезненной боязнью смерти, черта и ада веет от Вашей книги».

...упорно уклонялся от знакомства с Герценом... А к Бакунину – враждебность, даже не зная его лично...

«Кто не мог быть полезен Гоголю, не разделял его взглядов, не подчинялся ему, тот не мог быть ему другом... Он выбирал себе друзей, которые оказывали ему услуги, которые смотрели на него, как на оракула».

Міф про аскетизм Гоголя.

Його міркування про байдужість до Пушкіна, Лермонтова – тричі сумнівні.

Взяти хоч би таке з Івана Аксакова:

«В одном из напечатанных своих писем (Л.Т. идетъся про «Вибрані місця») Гоголь говорит: «Три первых поэта, Пушкин, Грибоедов и Лермонтов, один за другим, в виду всех, были похищены насильственной смертью в течении одного десятилетия, в пору самого цветущего мужества, в полном развитии сил своих, и **никого это не поразило**. Даже не содргнулось ветреное племя...».

Тріада: Гомер, Шекспір і Гоголь.

Він же – про «Мертві душі» – як **епос!**

Там же, в статті про «Мертві душі» – один пассаж, від якого вже й не знаєш, сміятися, чи плакати. Починає добре: «Еще одно важное обстоятельство сопряжено с явлением Гоголя: он из Малороссии...».

Далі:

«Разумеется, только пишучи по-русски (т.е. по-великорусски) может явиться поэт из Малороссии; только русским может и должен явиться он, будучи таким же гражданином общей всей нам России, с собою принося ей свой собственный элемент и новую жизнь вливаясь в ее члены». Теперь, с Гоголем, обозначился художественный характер Малороссии...». (Москва, 16 июня 1842, «Несколько слов о поэте Гоголе: Похождения Чичикова или Мертвые души»).

Отож Шевченка нема й не може бути, бо він – з України, а не з Малоросії. І ніяк не «русский». Так мене Ізабелла Соломонівна й не примирила з Росією, – підштовхуючи до Гоголя. Гоголь, звісно, геній. Але не геній України – в сенсі її майбутнього...

Крім усього іншого, трапилась мені в букіністиці книжечка Б.А. Майкова, за «баснословну» для мене ціну – взяв: «Николай Васильевич Гоголь. Подробный разбор его главнейших произведений для учащихся и биографический очерк». С-Петербург, 1909», без першої сторінки – мабуть, дарована комусь із репресованих, якого згадувати в 30-і не можна було... Майже підручник, з чудовою аналітикою... В останньому розділі («Особенность юмора Гоголя») ранній гумор Гоголя він порівнює з Сервантесовим («Юмористический смех скрывает за собой грусть и слезы; но не слезы безнадёжного отчаяния по поводу полного падения челове-



ка, а слезы добродушные, умиротворяющие; в юмористическом смехе слышится вера в человеческое достоинство, в присутствие искры Божией в душе человека» (с. 185).

«... но чем ближе знакомился он с русской действительностью и чем глубже вникал в нее, тем более открывалось пред его глазами темных сторон, и эта темнота, наконец, окутала поэта каким-то мрачным покрывалом... Читателю, однако, продолжалось казаться, что поэт по-прежнему смеется веселым беззаботным смехом, но на самом деле это уже тяжелый смех, за ним уже скрываются слезы, и автор в момент этого смеха, как струей холодной воды, обливает читателя, неожиданно восклицая: «Скучно на этом свете, господа!» (ст. 186).

«Действительно, картина человеческого невежества, пошлости, беспросветного духовного мрака, царившего тогда на Руси, — нарисована Гоголем в «Ревизоре» так ярко, что ошеломила всех и самого автора. Это был уже не юмор, а что-то в высшей степени тяжелое, пригнетающее к земле и читателя, и зрителя. Гоголь испугался этого страшного действия комедии и задался целью представить художественные образы положительных типов; это предполагал сделать он во второй и третьей части «Мертвых душ», но вместо того появилась всего лишь первая часть, где именно имеют место отрицательные типы. Любовь ко всему русскому, вера в могущество и торжество всего русского, в неиссякаемые, но скрытые сокровища русской жизни глубоко жила в душе Гоголя и, очевидно, стояло в прямом противоречии с тем что выходило из-под его пера. Эти противоречия мучили Гоголя, жгли его душу, развивали в нем сознание своей виновности пред родиной, словом, отравили последнее десятилетие его жизни. И вот во второй части «Мертвых душ» мы видим бесплодную попытку автора загладить свою вину, представив положительные типы. Но откуда было взять их писателю, коль скоро сама русская жизнь не заключала их в себе? Начинаются безрезультатные поиски, метания из стороны в сторону. Автор сам чувствует свое бессилие, но приписывает это влиянию злого духа и другим посторонним причинам. Он ищет все новых и новых источников вдохновения, жалуется, что все и всё мешают работать и никак не хочет сознаться сам себе, что положительных сторон русской жизни и русских типов изобразить нельзя, **потому что нет их в жизни.** Гоголь попал

в какой-то заколдованный круг, из которого думал, что выйдет, выпустив в свет «Выборные места из переписки с друзьями», но это не оправдалось. Лучшие люди России от него отвернулись, а Белинский назвал поборником кнута и мрака. Тяжелым камнем упали эти упреки на (188) душу Гоголя, но сделать он ничего не мог. Прошло сто лет со дня рождения великого писателя, и теперь никто не заклеит его имя таким позорным эпитетом, какое дал ему Белинский.

Любовь к родине и ко всему светлому остались навсегда запечатленными в лирических отступлениях «Мертвых душ». Они лучше всего свидетельствуют о чувствах и мыслях автора и о тех великих душевных страданиях, какие ему приходилось переживать в момент создания таких типов, как Чичиков, Манилов, Плюшкин и т.п.» (ст. 186-188).

Белінський шпетить його як «поборника батога й темряви» — Василій Розанов, який залишив чи не найглибші сторінки про таємницю Гоголя і його боротьбу за високий дух, наприкінці життя різко змінює позицію і теж жбурляє в нього каміння. Для Розанова творчість Гоголя, — гріх, нехай прекрасний, але гріх; російський народ для нього — «совокупность разнообразных мертвецов». Ще раніше він не сприймав його як російського письменника: «Ваш Гоголь, весь — кроме «Тараса» и вообще малороссийских вещей есть пошлость... Никогда более странного человека, подобия человеческого, не приходило на нашу землю...».

Круто?

«Гоголь — все. От него пошло то отвратительное и страшное в душе русского человека, с чем нет sprawy. И еще вопрос, исцелиться ли вообще когда-нибудь Россия, если не явится ум...».

«Умы» — «являлись», та Росії вони так і не змінили. Бо не Гоголь прищепив Росії «то отвратительное и страшное», «с чем нет sprawy» — він лише подав його на блюдечку, висвітлив, назвав. І «на зеркало неча пенять, коли рожа крива...».

Підмітити це «отвратительное и страшное» допоміг йому погляд збоку, з-за меж «російства» — він подивився на Росію як я або ви дивитесь на Китай чи Англію, як подивився на Росію де Кюстін, як потім оцінювали Росію Андре Жід... Ів Монтан. Втім, тут уже погляд політичний.

В. РОЗАНОВ:

«Страшны не мертвые души, а страшен Гоголь, решивший написать о мертвых, когда душа всегда жива и умереть не может. Гоголь написал самую антихристианскую, антибожественную книгу... Он написал, что Христу не только не было за кого умирать, но что Ему не нужно было совсем и приходиться на землю и что вообще «христианская история» и «жития мучеников» есть один комизм».

Розанов був переконаний, що саме російська література висміяла все — і «русскому человеку не осталось ничего любить, кроме прибауток, песенок и сказочек. Этот самозабавляющийся прощельга и произвел революцию». Яка й виправдала Гоголя, показавши, що Гоголь явив справжню Росію, а не власні фантазії про неї.

Якщо винести за дужки сакральні страхи Розанова, виявиться, що він мав рацію, оцінюючи Гоголя згубно для Росії. Авжеж, для цілком певної Росії, тієї, яку Гоголь бачив і знав. Смерть його — до певної міри самопожертва генія, який підсвідомо — задля великої мети — пішов на саморозп'яття.

Отже, Гоголь і не русофоб і не співак російського месіанізму. Об'єктивно він — предтеча тих сил, які будували і будують після нього нову Росію, без держиморд і багата з темряви.

Оце в Росії й не виходить. І самого Гоголя переіродили, записавши його у великомученики руської ідеї. А це — міф...

\* \* \*

P.S. ОКРЕМІ РЕПЛІКИ.

Сент-Бев віддавав перевагу «Тарасові Бульбі» перед усіма іншими творами Гоголя за «історичну **достовірність**».

Для Меріме Гоголь лише сатирик, який зрадив «пушкінську традицію».

Для Ж-П Вебера персонажі «Ревізора» — 22 втілення «Носа», причому за «носом» за Вебером, стоїть архетип церковної бані (Weber J-P. Les transpositions de Nez dans l'oeuvre de Gogol — «Nouvelle rev. franc.», P., 1958, an 7, №7es, p. 108-120).

Завдання Гоголя в прозі про Малоросію — не дати явищам виокремитися у своїй старизні, застигнути у виокремленості.

Рухливий авторський погляд щоразу під новим кутом знову порушує всі кордони й умовності, перетворює застиглість на відносне. Це близько до німецької романтичної іронії, суть якої – у незадоволенні будь-якою самодостатністю, така іронія, за Ф. Шлегелем – «взаємодія двох думок, кожна з яких повторює іншу – їх постійне відтворення і є ця іронія».

Яке слово найчастіше зустрічається у Гоголя? Їх два – як на мене. Перше слово – «человек». Друге – «конфуз».

Постійне комплексування Гоголя – невідповідність урочистих фасадів тому, що за ними діється. З кожної зафасадної історії він вичленює алогізм і безглуздість – далі вже справа техніки.

Що від Гоголя засіло в мені наче той цвях? Його зітхання: «И угораздило же меня с таким талантом родиться на Руси!».

## НА СМЕРТЬ ГОГОЛЯ.



Н. В. Гоголь. Рис. А. А. Иванова.

Тургенев написав, що Гоголь не витримав у собі боротьби цілого народу. Він вмер, тому що вирішив, захотів умерти.

«Он стоял во главе стремления всей России к самопознанию. Он, так сказать, носил его в себе. Он стоял ближе всех к разгадке, и потому вся Россия смотрела на него с трепетным ожиданием, думая получить через него разгадку своей судьбы, во сколько эта разгадка в среде искусства может свершиться».

*(Ю. Самарин)*

Смерть Гоголя – не самогубство, а свідомий вихід з життя – після того, як він переконався, що писати (життя) не може. Якщо раніше у декого були підстави вважати його лицеміром, то цей останній вчинок начисто зняв з нього звинувачення у тартюфізмі. Він прийшов до Бога через мучеництво; так найвідоміші святі були попервах найвідомішими грішниками...

Гоголь відходить 21 лютого 1852 року.

10 лютого він кличе господаря дому Толстого і передає йому рукопис II тому «Мертвих душ». І просить віддати його митрополитові Філарету, щоб той відібрав на свій смак **потрібне**, а решту знищив.

Толстой відмовився взяти папери.

У ніч з 11 на 12-е лютого Гоголь спалює «Мертві душі». З розповіді Шевирьова, а йому переповів це хлопчик Семен Григор'єв, Гоголь робить це в спокої, продумано, без жодної афектації. Спалив, хрестячись, повернувся до спальні, ліг на ліжко й заплакав.

Нагорі у графа Толстого в цей час відбувалось богослужіння, він там був, – а потім залишив службу й виконав свій задум. Тобто від однієї Божої справи – до іншої...

У смерті Гоголя є елемент повернення до свого дитинства, до **ясності**, в якій він починав.

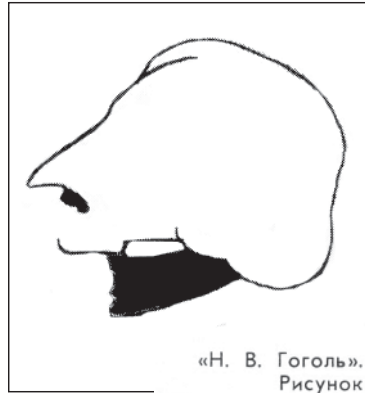
Зберігся й запис у нього в щоденнику: «Человек со временем будет тем, чем он смолоду был». (Тобто – поблукає по нетрях життя – і **повернеться**).

Спалення «Мертвих душ» не було разовою примхою, він і раніше нищив свої чернетки й варіанти, вірив, що **вогонь** оновлює, відроджує, після вогню – воскресіння. Ось лист до свого адепта, художника Ол. Іванова (грудень 1847 року):

«Мне нет дела до того, кончу ли я свою картину или смерть меня застигнет на самом труде; я должен до последней минуты своей работать... Если бы моя картина погибла **или сгорела** пред моими глазами, я должен быть так же покоен, как если бы она существовала, потому что я не зевал, я трудился».

1845 – ЯЗИКОВУ:

«Как бы то ни было, но болезни моей ход естественный. Она есть истощение сил. Век мой не мог ни в каком случае быть долгим. Отец мой был также сложенья слабого и умер рано, угаснув-



«Н. В. Гоголь».  
Рисунок  
Ю. П. Анненкова.

ши недостатком собственных сил своих, а не нападенъем какой-нибудь болезни».

Для Сартра, пише С. де Бовуар, мораль – набір ідеалізованих трюків, які просто допомагають людям виносити жах існування. До розчарування у впливовості християнської моралі – через мистецтво, як він вірив раніше – пройшов Гоголь. І якщо він вважав раніше, що мистецтво є примирення з життям, то потім повірив священникові, який сказав йому: «Або Бог, або мистецтво».

Гоголь обрав Бога.

Одна з моїх гіпотез гоголівської еволюції – поступова втрата ним психічної дистанції між ним та його творами. Паралельно з втратою гумору він поступово переселяється у світ своїх героїв, ідей, моральних інвектив, християнських заповідей, перестаючи бачити життя *ab vol oiseau*, з пташиного лету. Втрата гумору – втрата комунікативності; це веде до майже метафізичної зосередженості на собі, на власному «Я», до зречення від того амбівалентного стану, за якого митець є одночасно і Богом і глиною для божого творіння. Поясню на прикладі акторської гри, яка є складним психосоматичним дійством, що відбувається «тут і зараз», не визнаючи минулого чи майбутнього часу. Розмивання цього «тут і зараз» перетворює акторську гру на хворобливий сомнамбулізм, занурює особистість у міражне існування, у постійний монологізм (бо спілкуватися доводиться лише з самим собою, з різними втіленнями власного «Я»), що стає вкрай виснажливим для організму, який змушений жити лише «сам від себе». За певних умов художник починає вірити, що ним править Божа воля й завершує свій земний шлях божевільям.

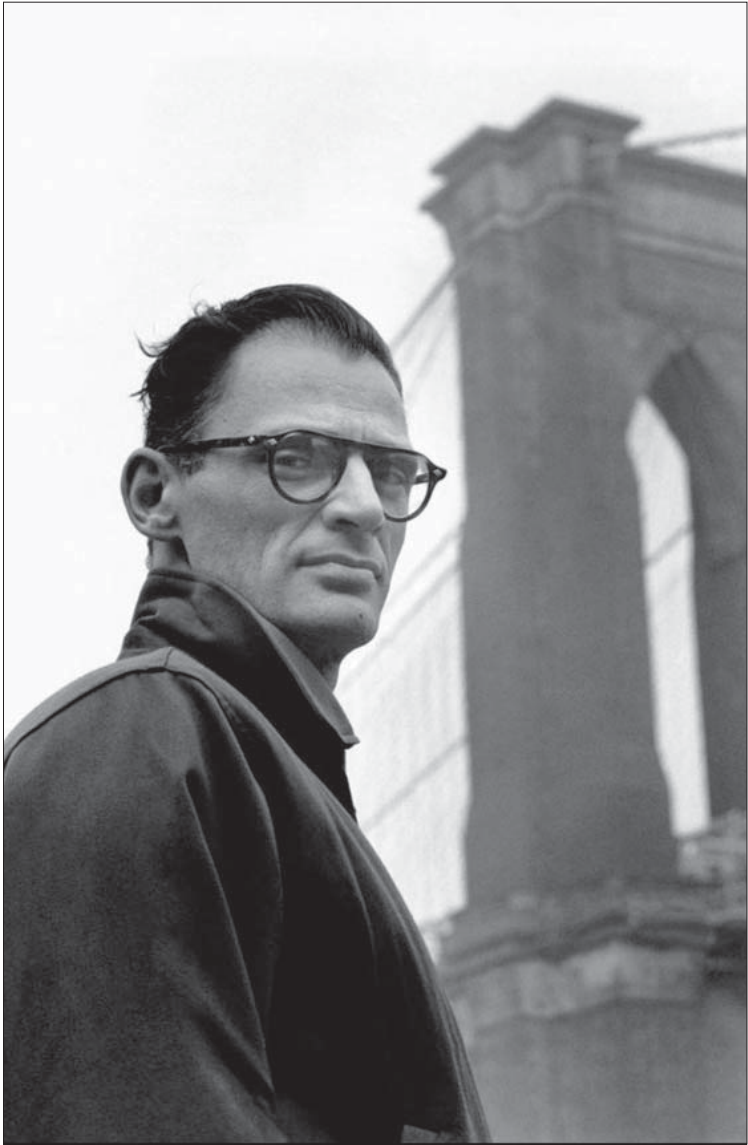
Має сенс Адорно, характеризує мистецтво як утопію, яка ще не перебудовує світ, але дає обрії його перебудови, створюючи зразки «іншого світу», відмінного від дійсності. За Адорно, досягнення Істини можливе лише в мистецтві.

Усвідомивши, що він цієї Істини в мистецтві не досяг і не досягне, Гоголь прийшов до висновку, що це було й замахом на Бога – й обрав той вихід, який ми знаємо. Тобто – обрав Бога...

Метання Гоголя від Мистецтва до Віри і навпаки – частішають. Кульмінацією цього душевного борсання стає бажання біля гробу Господнього (і тільки тут!) випросити собі право на подальше життя й подальше писання. Але вже перед Єрусалимом, з Неаполя – пише в листі: «Мені здається навіть, що **в мені і віри немає зовсім**; визнаю Христа боголюдиною лише тому, що так наказує мені **розум мій, а не віра**. Я зачудований його неохопною мудрістю і з **деяким острахом** відчув, що неможливо земній людині вмістити її в собі, я в захваті від його глибокого пізнання душі людської... – **та віри в мене нема. Хочу вірити**».

У Єрусалимі Гоголь переконався, що «намір був чистий», але «диявол, який відразу ж тут, роздмухував усе до жахливого перебільшення». Роздмухав що? Осад безбожництва?.. Спокутування, на яке він покладав надію, в Єрусалимі не відбулося.

І Гоголь повертається до того, з чим їхав до Єрусалиму. Те, що раніше він покладав на віру, він покладає тепер на Мистецтво. «Итак, благословляясь, помолясь, обратимся же сильней, чем когда-либо прежде, к нашему милому искусству!» – завершує він один з листів.





ARTHUR MILLER

COLLECTED  
PLAYS

NEW YORK

1957

АРТУР МІЛЛЕР

## Сайлемський процес

Драма на 4 дії

З англійської переклав

Лесь Танюк

*P. S.*

*Англійською назва п'єси –*

*The crucible*

*що означає «тигель» або «реторта»,*

*а в переносному розумінні –*

*важке випробування. На європейських*

*сценах більше прижилась назва*

*«Сайлемський процес» або «Сайлемські*

*відьми».*

Київ – Москва – 1972

ДІЙОВІ ОСОБИ  
(по черзі їхньої з'яви)

Його Преподобіє Самуель Перріс  
Бетті Перріс  
Титуба  
Абігайль Уїльямс  
Сусанна Валькотт  
Енн Патнем  
Томас Патнем  
Мерсі Люйс  
Мері Уоррен  
Джон Проктор  
Ребекка Нерс  
Джайлс Корі  
Його Преподобіє Джон Хайл  
Елізабет Проктор  
Френсіс Нерс  
Іезекіль Чівер  
Херрік  
Суддя Готторн  
Денфорт  
Сарра Гуд  
Гопкінс

## ДІЯ ПЕРША

Сайлем (штат Массачусетс) навесні 1692 року. Крихітна спальня на другому поверсі в будинку Його Преподобія Перріса. Крізь вузьке віконце ледь пробиваються перші промені сонця. Праворуч – ліжко, в головах догорає свічка. У кімнаті просторо й прибрано, нічого зайвого – скриня, столик і стілець. Дошану стелю не пофарбовано; це надає кімнаті незатишного й навіть нежилого вигляду.

Коли здіймається завіса, Його Преподобіє Самуель Перріс молиться навколішках біля ліжка, на якому непорушно лежить його десятирічна дочка Бетті Перріс.

Починаючи опис давно минулих та ще й химерних часів, треба спинитись на деяких автобіографічних подробицях життя Його Преподобія Самуеля Перріса.

Перрісові за сорок. Це людина, яка ніколи в житті не йшла на простець, і навряд чи хто скаже про нього щось гарне. Він робив усе, щоб прихилити до себе людей і Господа Бога, але йому постійно здавалось, що всі його ненавидять. Будь-яке заперечення він сприймав як особисту образу й комплексував навіть тоді, коли хто на зібраннях підводився причинити без його дозволу двері...

Овдовівши, дітьми не цікавився й не міг дати їм ради. Він вимагав од них ще більшого послуху, ніж від дорослих; й абсолютно щиро вірив – діти мають бути йому вдячні за те, що він вимагає від них поводитись як шовковії й не розтуляти рота, коли їх не питають.

Дім Перріса стояв неподалік від молитовного дому серед понурих хаток, що тулилися одна до іншої, ніби шукаючи прихистку від суворой масачусетської зими.

Минуло не більше сорока років, як було засновано Сайлем – навряд чи сьогодні його б назвали навіть селом; але в ті часи його вважали містом. Для європейців то був край, де жила варварська секта фанатиків.

Ніхто достеменно не знає, як минало життя в Сайлемі. Письменників між ними не було, та ніхто й не осмілювався б прочитати тут книжку, якби вона потрапила йому до рук. Їхня віра забороняла читання, так само як і будь-які вистави чи інші «нікчемні розваги». Не було в них і свят. Навіть Різдва вони не святкували. Вільний від роботи час усі повинні були віддавати молитві. Так минали дні – у важкій праці й молитвах.

Авжеж, невеличкі події часом порушували цей суворий і похмурий життєвий лад. Переказують, коли будівництво нового дому добігало кінця, господареві друзі сходилися до нього на толоку – «підняти дах». Ритуал супроводжувало частування, звісно, не без міцного сидру. Втім, траплялися між ними й окремі ледарі, що дозволяли собі бавити час у таверні «Бріджен Бішоп» за грою в “Shovelboard”<sup>1</sup>. Від такого морального падіння всіх мешканців захищала – дужче, ніж віра – щоденна важка праця. Людям доводилось мужньо змагатися з природою, відвойовуючи у землі кожне зерно; отож ніколи було бити байди.

Суворість їхніх звичаїв залежала й від того, що зовсім ще недавно вони мусили боротися в Сайлемі проти індіців, які здійснювали свої спустошливі набіги, і хоч зараз країна жила у відносному спокої, небезпека остаточно ще не зникла. Поруч лежав безмежний Захід, повний таємниць і несподіванок.

Звідти, з цього темного й суворого краю, індіці час від часу й далі нападали на них, і багато сайлемців загинуло від їхніх рук. Сайлемці були переконані, що праліс – притулок для диявола, його остання фортеця. Американський праліс був чи не єдине місце на землі, де не визнавали Бога. Індіці попри всі спроби пуритан уперто не бажали переходити в їхню віру, і в цьому без сумніву були частково винні й самі пуритани, які любили забирати землю у язичників, а не у своїх братів-християн. Та крім колінкування перед спільним християнським Богом, сайлемцям була притаманна й кастова нетерпимість. Батьків цих людей, звичайно ж, переслідували в Англії, тому тепер, створивши власну релігію, вони цурались будь-якої іншої секти, побоюючись, щоб ті не споганили їхнього Нового Єру-

---

<sup>1</sup> Гра, в якій штовхають щиглями монети по розміченій площині.

салиму. Вони твердо переконали себе, що лише вони тримають у своїх руках ліхтар, який має осяяти світ. Їхня релігія вимагала дисципліни військового табору, а дисципліна допомагала дотримувати чистоти релігії, інакше б вони на цій суворій території не вижили б. Англійців, що висадилися на півдні Вірджинії, було знищено упень, бо вони в гонитві за наживою не усвідомлювали необхідності такого об'єднання. Така ж участь загрожувала й пуританам, але вони вчасно створили громаду, яка нагадувала військовий табір з єдиною владою воєначальника.

Людей громади об'єднував простий і спільний для всіх світогляд. Цей світогляд був продиктований необхідністю безпеки. Диктатура стала усвідомленою необхідністю. Їхня цілеспрямованість, самозречення, заборона всіх розваг, нарешті, їхнє жорстоке правосуддя – все це сприяло готовності дати негайну відсіч усім небезпекам, які їм так щедро послав цей негостинний край.

Але в 1692 році люди Сайлему були вже не тими, які прибули сюди на «Мейфлаурі». Необмежених правителів замінила рада. Часи військового табору відходили в минуле. Стара дисципліна вже не обтяжувала людей, і буття видавалося пересічному сайлемцю нерозрешимим і заплутаним, бо продовжували діяти старі закони невблаганного пуританства. Наприклад, сайлемці традиційно обирали собі двох чоловіків – «патруль»; їх охрестили чомусь «жартунами». Вони повинні були стежити, хто та Божій службі не дуже дослухається до молитви, або, скажімо, працює у неділю в полі – замість піти до церкви. «Жартуни» складали списки таких порушників і передавали їх до суду, після чого маловірів притягали до відповідальності. Так дисципліна породила підозріливість та обмови. Сайлемська трагедія – парадокс. Парадокс і те, що сьогодні ми знову трапили у такі ж тенета – і нема жодної надії, що ми з них можемо виплутатись. Колись сайлемці виростили теократію – спілку урядових і релігійних сил; метою її було утримувати громаду в згоді, попереджувати будь-який розбрат, бо їм здавалось, що найменша розбіжність у думках приведе до занепаду й руйнації. До цього їх спричинила необхідність, вони мали перед собою мету й досягли її. Та з часом теократія сама ж і знищила те, що породила. Теократичні репресії стали жахітніші за небезпеку, проти якої цю теократію було засновано.

Люди ще не вміли влаштувати своє громадське життя, не вдаючись до репресій. Маятник життя заник між Свободою й Необхідністю. А на той час у Сайлемі відбулась певна диференціація, і багато хто почав віддавати перевагу особистій свободі. Граничним виявом цієї диференціації й озлоблення стало полювання на відьом.

Але то були не просто репресії. Вони давали змогу кожному – і саме про це слід пам'ятати! – вигородити себе, звинувативши у чаклунстві знайомого чи сусіду. Наклепи стали, з одного боку, необхідністю, з іншого – справою святою й патріотичною. Довго тамована між сусідами ненависть нарешті змогла відкрито виявитись, помста одержала вихід усупереч милосердю, якого вимагала Біблія. Ненависть, породжена постійними чварами за межу, почала маскуватися моральними категоріями. Кожен міг спокійно донести на сусіду, не відчуваючи докорів сумління. Старі суперечки, підозри, заздрість слабших до щасливіших знайшли вихід у «релігійному зав'язатті».

Зараз Його Преподобіє Перріс молиться. Ми не чуємо слів, він щось мимрить собі під ніс, плаче й знову молиться. Нависла над ним небезпека гнітить його. На ліжку, як і раніше, непорушна Бетті.

Двері відчиняються, входить Титуба. Це рабіня-негритьянка, їй сорок з гаком. Перріс привіз Титубу з Барбадоса, де він кілька років промишляв торгівлею перше ніж прийняти духовний сан. Вона дуже перелякана, бо знає, що всі прикрощі перш за все позначаються на її спині. Але вона так любить Бетті, що навіть коротенька розлука їй нестерпна.

Титуба *(відступаючи)*. Моя Бетті скоро видужає?

Перріс. Геть звідси!

Титуба *(задкуючи до дверей)*. Моя Бетті не помре?

Перріс *(зриваючись на ноги, люто)*. Геть з очей!

Титуба зникає.

Геть з очей... *(Ридає, йому важко дихати. Причиняє за нею двері та знеможено тупиться до одвірка)*. О Боже! Боже, допоможи мені! *(Схлипує, знову щось шепоче. Йде до ліжка й зно-*

*ву бере Бетті за руку). Бетті, дитинко моя... Дитя моє любе...  
Прокинься, розплющ очі... Бетті.*

Хоче знову стати на коліна, але до кімнати входить його племінниця Абігайль Уїльямс, сімнадцятирічна дівчина виняткової вроди. Вона має необмежений талант лицемірства й «перевтілення». Зараз Абігайль украй стривожена, але не хоче того показати...

Абігайль. Дядечку!

Він дивиться на неї.

Сусанна Валькотт повернулася від доктора Грігса.

Перріс. Нехай увійде.

Абігайль (*відчиняючи двері на сходи, що ведуть на перший поверх*). Заходь, Сусанно!

Входить Сусанна Валькотт – нервова, хаплива дівчина, трохи молодша за Абігайль.

Перріс (*з надією*). Ну що сказав лікар, дитино?

Сусанна (*витягає шию, щоб побачити Бетті*). Лікар просив переказати вам, Ваше Преподобіє, що він не знайшов у своїх книжках потрібних ліків.

Перріс. То хай пошукає ще!

Сусанна. О сер, він обклався своїми книжками по вуха відразу ж, як повернувсь од вас. Лікар звелів переказати вам, що тут, мабуть, не обійшлося без нечистої сили.

Перріс (*сахаючись од її слів*). Ні, ні! Тут не може бути жодної нечисті! Перекажи йому – я послав по Його Преподобіє Хайла з Беверлі. Його Преподобіє, поза будь-яким сумнівом, потвердить мої слова. Отож хай лікар подбає про ліки й забуде по нечисту силу. Тут її не може б бути.

Сусанна. Добре, сер... Я лише переказала те, що він звелів. (*Прямує до виходу*).

Абігайль. Нікому в селі ні півслова, Сусанно!



Перріс. Іди додому, й ані слова про нечисту силу.

Сусанна. Так сер... Я весь час молюсь за Бетті. (*Виходить*).

Абігайль. Дядю, люди повсюди шепочуться про чаклунство. Краще б ви самі спустилися до них і розвіяли ці чутки. У вітальні повно людей. А я посиджу з Бетті.

Перріс (*вагаючись*). І що я їм скажу? Що моя дочка і племінниця, немов язичниці, танцювали в лісі?

Абігайль. Дядечку, але ми справді лише танцювали. Я цього не заперечую і хай мене за це, якщо треба, відшмагають. До чого тут чаклунство? Я ладна присягнути, що Бетті ніхто не зурочив.

Перріс. Абігайль, я не можу вийти до людей, доки ти не розвієш моїх сумнівів. Я маю знати всю правду. Що ви робили в лісі?

Абігайль. Повторюю, дядечку, ми танцювали. Коли ж ви раптом зненацька вискочили з-за куща, Бетті перелякалась і впала непритомна. І все.

Перріс. Сядь, Абігайль.

Абігайль (*вона тремтить*). Я теж люблю Бетті. Хіба б я ризикнула наражати її на небезпеку?

Перріс. Мені треба знати все. Може ви викликали духів? Я маю дізнатись про це раніше, ніж мої вороги. Абігайль, у мене купа ворогів.

Абігайль. Я знаю.

Перріс. Вони підуть на все, щоб забратим в мене посаду. Ти розумієш? І саме зараз, коли вороги піднесли голови, моя рідня робить усе, щоб мене звинуватили в якомусь злочинстві...

Абігайль. Ми гралися, дядечку...

Перріс. Те, що я бачив, ти називаєш грою? Бога ради, Абігайль, не приховуй нічого. (*Абігайль не відповідає*). Я бачив, як Титуба вимахувала над вогнем руками. Навіщо вона це робила? Я чув, як вона вигукувала щось зловісне, а потім переходила на незрозумілий шепіт...

Абігайль. То вона так співала, дядю. Вона завжди так співає свої барбадоські пісні. А ми під них танцювали...

Перріс. Я не вірю тобі, Абігайль. І мої вороги теж не повірять, якщо дізнаються... Я бачив – на траві лежала сукня...

Абігайль *(наївно)*. Сукня?

Перріс. Так, сукня... А ще я бачив... чи, може, привиділось... межи деревами майнула чиясь оголена постать...

Абігайль *(жахнувшись)*. Ви помиляєтесь, дядю!

Перріс *(посилюючи голос)*. Але я бачив! *(Через паузу, зважившись)*. Прошу тебе, Абігайль, зрозумій... На карту поставлено все, чого я домагався всі ці роки, – може, життя твоєї кухні. Скажи мені правду, хоч би яка вона була гірка. Там внизу не мене чекають люди – вони не мусять заскочити мене зненацька, Абігайль.

Абігайль. Дядю, мені більше нічого додати.

Перріс *(допитливо її вивчає і вже майже готовий їй повірити)*. Я дав тобі притулок, Абігайль, я тебе одягнув і взув. Відповідай мені як на сповіді – ти не втратила чесного імені?

Абігайль *(на межі обурення)*. О сер, моє ім'я поза будь-яким сумнівом!

Перріс. Через що ж тебе звільнила гуді Проктор? Мені переказували – вона не ходить до церкви, щоб не зустріти там ненароком тебе. Як ти це поясниш?

Абігайль. Дядечку, вона мене ненавидить. Це зла, бездушна жінка. Брехлива істеричка.

Перріс. Н-не знаю... Але мене дивує, що ось уже сім місяців, як ти пішла з їхнього дому, а жодна родина не хоче твоїх послуг!

Абігайль. Їм потрібні послуги рабів. Хай привозять собі рабів з Барбадоса! Я нікому не дозволю з мене знущатись! Ніхто не сміє паплюжити моє чесне ім'я! Воно бездоганне!

Входить Енн Патнем. Їй сорок п'ять, її переслідують сни й жах смерті. Обличчя їй щомиті смикається, руки трясуться.

Перріс (*щойно двері починають відчинятися*). Ні, ні, я нікого не приймаю! (*Побачивши Енн Патнем, продовжує далі шанобливо*). А, гуді Патнем, прошу...

Енн (*важко дихаючи*). Ну тут уже точно не обійшлося без нечистої сили...

Перріс. Ні, гуді Патнем, ні...

Енн (*погляд на Бетті*). Вона літала? Вона високо здіймалась?

Перріс. Та ні, вона не літала...

Енн. Звичайно, літала! Містер Коллінс бачив, як вона летіла! Вона, наче птах, пролетіла над хлівом інгенсала й сіла на землю...

Перріс. Ви помиляєтесь, гуді Патнем, вона ніколи...

Входить Томас Патнем – кремезний, високий чоловічяга років п'ятдесяти. Це заможний землевласник.

О, доброго ранку, містере Патнем.

Патнем. Нема сумніву – диявол! Нема сумніву! (*Підходить до ліжка*).

Перріс. У чому нема сумніву, сер?

Патнем (*дивлячись на Бетті*). Та в неї ж очі – заплющені! Поглянь, Енн!

Енн. Дивно. (*Перрісові*). А у нас з вами очі розплющені, сер...

Перріс. Ваша Рут хвора так само?

Енн (*роздратовано*). Не так само. Я б сказала, що вона (*у бік Бетті*) – хвора. Дотик диявола ви називаєте хворобою? Дотик диявола – смерть. І ви це знаєте, як ніхто, сер.

Перріс. Я вас прошу, не кажіть такого. А що з вашою Рут? На що вона скаржиться?

Енн. Вона не чує, не бачить і не їсть. Але очі в неї розплющені, і вона ходить. У неї вкрали душу, сер.

Патнем. Кажуть, ви послали по Його Преподобіє Хайла з Беверлі?

Перріс. Про всяк випадок. Його Преподобіє – великий знавець розслідування справ, де замішана нечиста сила. Переконаний, він підтвердить, що тут немає жодного чаклунства.

Енн. Так, він справді великий знавець. Торік у Беверлі він знайшов відьму. Пригадуєте?

Перріс. Нема жодної підстави, гуді Патнем, шукати тут чаклунство.

Патнем. Жодної підстави? Та послухайте, Перрісе...

Перріс. Томасе, Томасе, благаю вас, ані слова про відьом! Ви ж не хочете мене вбити! Викиньте їх з голови! Ви ж не хочете мене вбити! Мене виженуть з Сайлема, якщо дізнаються, що тут твориться.

Кілька слів про Томаса Патнема. Цей чоловік вважає себе за ображеного життям, і принаймні в одному випадку має на це підставу. За якийсь час перед тим, про що йдеться в п'єсі, його зять Джеймс Бейлі мав одержати місце священника в Сайлемі. Він мав для цього все необхідне, за нього подали дві третини голосів, проте з невідомих причин місцева влада відвела його кандидатуру. Томас Патнем був старшим сином заможного сайлемця, воював з індіанцями, під Наргансетром і завжди цікавився справами парафії. Звичайно ж, така зневага міста до нього й до його родича зачепила його за живе. Тим більше, що він все життя вважав себе розумнішим од усіх і людиною від усіх важливішою.

Отож його мстива вдача дала себе знати задовго до початку сайлемської трагедії. Один з попередніх сайлемський священників, Джорж Берлоус, змушений був позичити в нього гроші – не мав на що поховати дружину. А позаяк парафія виплачувала йому утримання без особливого ентузіазму, своєчасно повернути борг він не зміг, і Томас Патнем з Джоном, його братом, запроторили Берлоуса до в'язниці. Подавши до оплати, між іншим, і неіснуючі боргові зобов'язання, яких Берлоус ніколи не підписував. Епізод цікавий тим, що Берлоус і був тим священником, якому місто віддало перевагу перед Джеймсом Бейлі, Патнемовим зятем.

Причина Патнемової непорядності туту прозора. Томас Патнем був переконаний, до його шляхетне ім'я – честь родини заплямовані, і ладен був звести рахунки з містом у будь-який спосіб.

Був ще один факт, який давав підставу вважати То м а с а за людину озлоблену. Якось він набрався відваги порушити батьків заповіт, за яким значні суми повинні були належати його зведеному братові. Спроба ця, як і всі інші його нахабні акції, коли він хотів домогтися свого силою, – успіху не мала. Отож не дивно, що саме рукою То м а с а П а т н е м а було написано стільки доносів на багатьох порядних людей, що підпис його так часто фігурує під свідченням «очевидців» про надприродні сили, і що голос його дочки звучав найголосніше у вирішальні моменти судової розправи, особливо коли... Втім, про це буде згодом, коли до того дійде.

П а т н е м (*йому майнув план, як поквитатися з Перрісом*). Містере Перріс, я завжди був на вашому боці й у всьому вас підтримував. Я підтримуватиму вас і надалі, якщо тільки ви не будете приховувати, що вашою дочкою оволоділи пекельні сили...

Перріс. Але, Томасе, ви не можете...

П а т н е м. Енн! Розкажи-но містерові Перрісу, що сталося у нас...

Енн. Ваше Преподобіє, я поховала сімох немовлят, не встигнувши жодного з них навіть охрестити. Повірте мені, сер, я ніколи не бачила дітей здоровіших, ніж мої – і все одно кожне вмирало у ніч свого народження. Я не ремствувала, хоч серце мені розривалося. Вижила одна Рут. І ось цього року моя Рут – стала дивною; худне й блідне, наче присмоктався до неї страхотливий вовкулака. Вона почала від нас критися. І я подумала: чи не послати її до вашої Титуби...

Перріс. До Титуби? А що може Титуба?

Енн. Титуба вміє викликати душі померлих, містере Перріс!

Перріс. Гуді Енн, це страшний гріх – викликати душі померлих!

Енн. Я беру цей гріх на себе. Я хотіла дізнатися – хто забрав моїх дітей?

Перріс (*обурено*). Жінко!

Енн. Їх убито, містере Перріс! Ось вам доказ – після тієї страхітливої ночі Рут одібрало мову. І це не випадково! Темні сили відібрали в неї мову. О ні, це не випадковість!

Патнем. Чим ви це поясните, сер? Серед нас є відьма-ббивця, яка ховається між нами.

Перріс з жахом дивиться на Бетті.

Ви не маєте права мовчати! Попри будь-які загрози ви повинні розповісти людям все.

Перріс (*до Абігайль*). Отже, ти виклика́ла духів?

Абігайль. Не я, сер, – Титуба і Рут.

Перріс (*підходить до Бетті, довго дивиться їй в очі й відводить погляд*). О Абігайль! Ось чого варта твоя вдячність! Я загинув.

Патнем. Ви не загинули, сер! Не чекайте, доки вас звинуватять – визнайте прилюдно першим, що ви викрили чаклунство.

Перріс (*збентежений*). У моєму домі? У моєму домі, Томасе?

Входить Мерсі Люйс, служниця Патнемів, опасиста, хитра й жорстока погануля вісімнадцяти років.

Мерсі. Вибачте, меті хотілося тільки глянути на Бетті.

Патнем. Хто тобі дозволив піти з дому? На кого ти залишила Рут?

Мерсі. На бабусю, сер. Їй краще, сер! Вона – чхнула!

Енн. Це добре. Вона до нас повертається.

Мерсі. Я вже не боюсь за неї, гуді Патнем. Вона добре чхнула! Ще отак кілька разів чхне – і все в неї у голові стане на місце. (*Підходить до ліжка, дивиться на Бетті*).

Перріс. Тепер залиште мене самого, Томасе. Я молитимусь.

Абігайль. Ви молилися цілу ніч, дядю... Краще зійти вниз і...

Перріс. Ні. (*Патнемові*). Я ще не готовий вийти до людей. Зачекаю на містера Хайла. (*Пробуючи випровадити Енн*). Якщо ви, гуді Енн, захочете повернутись...

Патнем (*перебиваючи*). Послухайте мене, сер! Викрийте диявола, і Сайлем благословить вас! Зійдіть до людей! Вони чекають вашого слова!

Перріс. Я піду вниз і молитимусь з ними. Мені ще не все зрозуміло.

Енн (*з дверей*). Мерсі, ти мене чуєш? Негайно додому!  
Мерсі. Біжу, мем.

Енн виходить.

Перріс (*до Абігайль*). Якщо вона кинеється до вікна – негайно клич мене.

Абігайль. Добре, дякую.

Перріс (*Патнемові*). Коли вона приходить до тями, її важко втримати (*Виходять*).

Абігайль (*злякано*). А що з Рут?

Мерсі. Вона від чара ходить як сновида...

Абігайль (*підходить до Бетті, голос її тремтить*).  
Бетті!

Та не ворухнулась.

(*Абігайль трясє її*.) Перестань, Бетті! Сядь!

Бетті непорушна.

Мерсі. А ти не пробувала її вдарити? Я як бабахнула Рут по башці – вмить очуняла. Дай я спробую...

Абігайль (*стримує її*). Не треба, вони можуть вернутися. Слухай, Мері, якщо питатимуть – кажи, що ми танцювали.

Мерсі. А ще?

Абігайль. Вони знають, що Титуба викликала душі померлих сестер Рут.

Мерсі. А ще?

Абігайль. А ще – містер Перріс бачив тебе голу.  
Мерсі (*сплескує руками*). Господи Ісусе!

Швидко входить Мері Уоррен. Її сімнадцять. Це охайна,  
старанна й безпорадна дівчина.

Мері. Ну що нам робити? Весь Сайлем на ногах! У всіх  
тільки й мови про чаклунство! Вони кажуть, що ми відьми,  
Аббі. Нас уб'ють! Ми повинні у всьому признатися. Ми тан-  
цювали. І за це нас лише відшмагають.

Абігайль. Лише відшмагають! Чекай!

Мері. А я навіть не танцювала. Я тільки дивилась!

Мерсі (*підходить до неї*). Тільки дивилась! Скажи яка  
цікава! Як ти відважилась?

Бетті ворухнулась в ліжку.

Абігайль (*підбігаючи до неї*). Бетті, Бетті, дорогенька,  
ну прокинься... Це я, Абігайль. (*Піднімає її за плечі, лото  
трясе*). Я тебе поб'ю Бетті, слово честі.

Бетті реагує.

Ну от, здається, ти приходиш до тям. Я говорила з батьком і  
все йому розповіла...

Бетті (*рвонулася з ліжка, перелякавшись Абігайль,  
тулиться до стіни*). Я хочу до мами...

Абігайль (*обережно, щоб не сполохати її*). Бетті!..  
Мама давно померла, ти ж знаєш...

Бетті. Я полечу до неї. (*Здіймає руки, ніби хоче злетіти,  
і біжить до вікна*). Пустіть мене, я полечу до неї...

Абігайль (*відтягаючи її від вікна*). Я все розповіла  
батькові. Він усе знає.

Бетті. Ти пила кров, Аббі, ти пила... Ти пила, щоб уби-  
ти жінку Джона Проктора. Ти пила кров, щоб убити гуді Про-  
ктор...

Абігайль (*б'є її в обличчя*). Замовкни! Та замовкни ж!



Бетті *(падає на ліжку, ридає)*. Мамо! Мамо!

Абігайлль. Слухай – ти! І ви обидві – слухайте! Ми танцювали, а Титуба викликала душі померлих сестер Рут Патнем. І все! Затямили? Якщо хтось бовкне про мене хоч слово, я прийду до вас у темряві чорної ночі – і тоді стережіться! О, я поквітаюся з вами! Ви знаєте – я здатна на все! Я бачила, як індієць зняли скальпи з моїх батьків – і з того часу я не боюсь нічого! *(Брутально саджає Бетті на ліжку)*. Я кому сказала? Сядь – і перестань рюмсати!

Бетті падає на спину й знову непритомніє.

Мері *(істерично)*. Що з нею! Вона вмирає! Аббі, ми не чаклували, це не гріх...

Абігайлль *(хижко метнувшись до Мері)*. Мовчи, Мері Уоррен! Мовчи!

Входить Джон Проктор. Це щира й міцна людина. Тверда вдача поєднується в ньому з ненавистю до брехні. Нікому не вдалося нав'язати йому свою волю, ніколи Джон Проктор не встрявав у розбрат і чвари. Його поважають, але бояться й недолюблиють – хоч би через те, що при ньому дурень умить відчуває свою дурість. Проте спокій і рівновага, які постійно його супроводжують, ховають бентежну душу грішника. Так, він грішив, і не лише проти пуританської моралі, а й проти власного розуміння обов'язку.

Коли Джон Проктор заходить до кімнати, він, як завжди, випромінює упевненість і спокій.

Мері *(збентежена, ледве здатна говорити)*. Ой, а я саме хотіла йти додому, сер!

Проктор. Мері, ти що, прикидаєшся дурною чи оглухла? Я заборонив тобі виходити з дому! Куди ти постійно втікаєш? Мені легше знайти твоїх корів, ніж тебе.

Мері. Я не могла не зазирнути сюди, коли тут таке...

Проктор. Я тобі покажу – таке! Геть додому! На тебе чекає гуді Елізабет!

Мері, намагаючись зберегти рештки гідності, поволі виходить.

Мерсі *(боїться Проктора – і хоче йому сподобатись)*. Мабуть, і я піду. На мене чекає Рут. Доброго ранку, містере Проктор! *(Боком прослизає у двері)*.

З появою Проктора Абігайль стоїть виструнчившись, ніби звівшись навшпиньки. Широко розкритими очима дивиться вона на Проктора, не відводячи погляду. Проктор, ледве зиркнувши на неї, підходить до Бетті.

Абігайль. Я вже майже забула, який ти гарний, Джоне Проктор!

Проктор *(дивиться на Абігайль. На його обличчі майнула ледь помітна усмішка)*. Що тут відбувається?

Абігайль *(нервово, затинаючись)*. Вона трохи не при собі.

Проктор. Шлях від мого дому сюди переповнений людьми. Усі з самого ранку спішать у Сайлем. Тільки й розмов, що про чаклунство.

Абігайль. Тихше! *(Підходить до Проктора, таємниче й не без виклику усміхаючись)*. Вночі ми були з нею в лісі й танцювали. Але нас застукав батько. Коли він раптом вийшов із-за куща, Бетті злякалась і втратила свідомість. От і все. *(Неприродно сміється)*.

Проктор *(з усмішкою)*. Я бачу, ти вже зовсім пустилася берега...

Абігайль уриває сміх, ризикує підійти ближче до Проктора й дивиться йому у вічі.

Ти потрапиш до в'язниці – перше ніж тобі виповниться двадцять. *(Робить спробу піти)*.

Абігайль *(заступає йому дорогу)*. Я хочу почути від тебе лише одне слово. Лише одне слово, Джоне. Ніжне.

Проктор *(її зухвалість його дратує)*. Ні, Аббі, годі. З минулим покінчено.

Абігайль (*глузливо*). Ти зробив п'ять миль для того, щоб подивитись – чи справді літає перелякане дівчисько? Джоне, я знаю тебе краще.

Проктор (*відсторонюючи її*). Я прийшов дізнатись, яку чортівню задумав твій батько. (*Суворо й твердо*). Про минуле забудь, Аббі. Викине усе з голови.

Абігайль (*хапає його за руку*). Джоне, я чекаю на тебе вночі.

Проктор. Хіба я дав тобі надію?

Абігайль (*уже дратуючись, але ще не вірячи йому*). Надію? А все, що було?

Проктор. І на думці не май, Аббі. Я до тебе більше ніколи не прийду.

Абігайль. Джоне, я не можу в це повірити.

Проктор. Але ти мене добре знаєш.

Абігайль. Знаю. І знаю, як ти не випускав мене зі своїх обіймів, Джоне – отам, біля паркану. Я знаю, що коли я проходила повз тебе, на тебе, як на жеребця, нападали дрижаки. Чи мені все це приснилося? Це вона вмовила тебе звільнити мене! Коли я йшла від вас, ти пополотнів. Ти кохав мене тоді – кохав – зараз.

Проктор. Скільки нерозсудливості у твоїй мові, Аббі...

Абігайль. У нерозсудливої жінки й мова нерозсудлива. Та мої слова не такі вже й безглузді. Після того, як я залишила твій дім, Джоне, я часто бачила тебе. Ти був зі мною щоночі.

Проктор. Я тепер дуже рідко виходжу з дому. Ось уже сім місяців, як я майже ніде не був.

Абігайль. Я відчуваю, Джоне... Я знала, що ти думаєш про мене. Ти самотньо лежиш уночі, дивишся в стелю й думаєш про мене. Ти ж не станеш заперечувати, що думав про мене?

Проктор. Може й думав.

Абігайль (*лагідніше*). Ти не міг не думати про мене, Джоне. Ти мужчина, і я тебе знаю. (*Плаче*). Ти переслідуєш

мене в кожному сні, Джоне, я прокидаюсь, і мені здається: зараз відчиняться двері й увійдеш ти... (*Ловить його за руку*).

Проктор (*обережно відсторонює Абігайль. Ніжно, але рішуче*). Дитино...

Абігайль (*вибухає люттю*). Не смій мене так називати!

Проктор. Аббі, я може й справді часом думаю про тебе, але я швидше відріжу собі руку, ніж торкнуся тебе. Забудь мене. Наче між нами ніколи нічого не було.

Абігайль. Так, але – було...

Проктор. Забудь, Аббі.

Абігайль (*люто*). Ти, Джоне, як скеля. І я не розумію, як ти дозволяєш своїй дружині, цій хворобливій мимрі...

Проктор (*сердиться на неї, а більше на себе, що дозволив їй так говорити про Елізабет*). Не смій говорити про неї...

Абігайль. Вона всюди паплюжить моє ім'я! Вона зводить на мене хулу! Холодна тонкошкіра скиглячка, а ти стелишся перед нею! Вона тобою крутить, а ти...

Проктор (*трясе її за плечі*). Чого ти домагаєшся? Хочеш, щоб тебе відшмагали?

Знову долітає спів псалму.

Абігайль (*зі слізьми*). Боже, я знайшла на цьому світі Джона Проктора, який розкрив мені очі й одімкнув моє серце. Я й гадки не мала, що Сайлем – суцільні маски. Я була далеко від тієї брехні, якої навчали мене жінки-християнки та їхні ні чоловіки. А зараз він вимагає, щоб я сама, власноруч загасила той вогонь, який він в мені запалив. Це понад мої сили. Він, цей Джон Проктор, кохає мене як божевільний, він досі мене кохає, він марить мною!.. (*Побачивши, що Проктор уже біля дверей*). Зглянься на мене, Джоне!..

Коли псалом доходить до слів «Злетімо до Ісуса...», Бетті зривається з ліжка і, б'ючи себе долонями по вухах, раптом кричить як навіжена – пронизливо і довго. Проктор заходить до неї.

Проктор. Що тобі, дитино? Що тебе мучить?

Спів увірвався, до кімнати вбігає Перріс.

Перріс. Що сталося? Що ви їй робите? Бетті! Бетті!

Доки Перріс клопоче біля Бетті, намагаючись привести її до тями, входить украй цікава Енн у супроводі Томаса Патнема й Мерсі Люйс.

Абігайль. Коли ви заспівали «Злетімо до Ісуса!», дядечку, вона раптом зірвалась на ноги й почала голосити.

Енн. Їй нестерпне ім'я Боже! Їй нестерпне ім'я Боже!

Перріс. Ні, ні, місіс Патнем, прости нас Господи! Мерсі, негайно до лікаря! Біжи й перекажи – Бетті опритомніла.

Мерсі вибігає.

Енн. Вона недаремно кричала! Недаремно!

Входить, спираючись на костур, Ребекка Нерс.

Їй сімдесят два, це вкрита сивиною жінка.

Патнем (*показуючи на Бетті*). Ось вам доказ, що тут замішана нечиста сила. Без сумніву, маємо справу з чаклунством!

Енн. Моя мати завжди повторювала: коли хто не може чути імені Божого...

Перріс (*його трясє*). Ребекко, Ребекко, ми пропали! Вона не може чути імені Божого!

Входить Джайлс Корі. У свої вісімдесят три роки цей чоловік не втратив апетиту до життя. Він мускулястий, жвавий, міцний.

Ребекка. Бетті важко хвора. Прошу вас, Джайлсе Корі, – тихіше. Якнайтихіше!

Джайлс. Я не вимовив жодного слова. Кожен це потвердить. А правда, що вона літала? Кажуть вона літає...

Патнем. Помовч, чоловіче!

Тиша. Ребекка підходить до ліжка. В ній стільки теплоти й ніжності, що діти до неї завше тягнуться. Вона спокійно стоїть над Бетті, яка плаче, і та поволі стихає.

Скориставшись з того, що увагу всіх прикуто до Бетті, кілька слів про Ребекку Нерс.

Її чоловік Френсіс Нерс належав до тих рідкісних людей, які здобули загальну повагу. Його доброчесність така несхитна, що його часто запрошують розсудити чергову суперечку. Безумовно, його дружина пишається такою повагою сайлемців до її Френсіса. Подружжя Нерс має ділянку землі на триста акрів; колись Френсіс її орендував, але згодом придбав, поступово сплативши всю суму. Саме це викликає заздрість у деяких його сусідів. Основний його ворог – Томас Патнем; їхні землі межують, давня чвара, що почалася з дрібниць, перейшла у справжню війну. Оскільки Томас Патнем, як і Френсіс, мав своїх прибічників, одна з сутичок обернулася на дике бойовище, яке тривало два дні. Але якщо Френсіса Нерса, попри його авторитет, і не можна назвати бездоганим, то видається абсолютно неймовірним те, що сталося потім з Ребеккою. Якщо могло дійти до того, що хтось назвав Ребекку відьмою – і головне, – як могли всі інші в це повірити?

Але спробуймо проникнути в те, через що це спричинилося. Згадаймо Джеймса Бейлі. Ми вже казали, що він претендував на посаду проповідника в Сайлемі, і його кандидатуру з відомих причин підтримав Томас Патнем. Френсіс Нерс була серед тих, хто голосував проти Джеймса Бейлі й робив усе, щоб той не одержав катедри. Крім того Френсіс Нерс з кількома фермерами вирішили об'єднатись, щоб відмежуватися від сайлемської влади і, започаткувати Тонсфілд, домогтися незалежності. Звичайно, це розлютило сайлемських старожилів. У Френсіса Нерса та його друзів нічого не вийшло, і вони на знак протесту перестали ходити до церкви. Після чого Томасові брати Едвард і Джонатан написали скаргу на Ребекку Нерс, звинувачуючи її у безбожництві. Під час розгляду справи малолітня донька Томаса Патнема раптом знепритомніла, а потім показала на Ребекку, ніби та її зурочила. Випереджуючи

події, скажемо, що Енн Патнем, яка зараз очей не зводить з Ребекки, скоро звинуватить її в чаклунському впливі на Бетті. Саме дух Ребекки, за доносом Енн, змусив Бетті вгамуватися. В цьому звинуваченні, мабуть, є більше сенсу, ніж гадала Енн Патнем.

Енн (*здивовано*). Що ви їй зробили?!

Ребекка замислено відходить від Бетті й сідає віддалік.

Перріс. Що ви про це думаете, Ребекко?

Патнем (*з надією*). Гуді Нерс, може ви підете до Рут і збудите її?

Ребекка. Я певна, вона прокинеться. На все свій час. Не хвилюйтесь. Я маю одинадцять дітей, я у двадцять шосте бабуся. Вони вирости в мене на руках, я бачила їх і хворих і здорових. Я впевнена, ваша Рут прокинеться, коли втомиться від сну. Тільки не поспішайте! Душа її як грайливе маля – спробуй ухопи! Наберіться терпіння – і Рут прокинеться.

Проктор. Ваша правда, Ребекко.

Енн. Ні, Ребекко, нашій Рут пороблено. Вона відмовляється від їжі.

Ребекка. Може просто не голодна? (*Перрісові*). Сподіваюсь, ви не маєте наміру шукати у всьому духів? Йдучи сюди, я чула...

Перріс. Люди вважають – до мене в дім потрапив диявол, і я мушу довести, що вони помиляються.

Проктор. Чи не легше їм просто пояснити, що вони помиляються? Але ви запросили містера Хайла з Беверлі. Для чого він приїде? Шукати чортів?

Перріс. Він приїде не шукати чортів!

Проктор. Уперше чую! (*Перрісові*). Треба вважати на громаду. Чом ви не скликали вірних на раду, перше ніж...

Перріс. Мені ці ваші ради... Я від них стомився. Невже людина не має права поворушити думками без якоїсь там ради?

Проктор. Ворушіть скільки хочете. Але не треба ворушити чортів.

Ребекка. Джоне, прошу вас, спокій! (*Пауза*). Містере Перріс, мені здається, краще вибачитися перед Його Преподобієм Хайлом і якнайшвидше відмовитись від його послуг. Його приїзд переполошить усю громаду, спалахнуть чвари... Ми всі сподівались, що цей рік мине без горя та сліз! Покладімо надії на лікаря й на молитву.

Енн. Лікар не годен нічого зробити, Ребекко!

Ребекка. То покладімося на Бога! Пошуки нечистої сили – шлях до загибелі. Я боюсь, мені страшно...

Патнем. Коли ми прийшли сюди, нас було дев'ятеро братів, рід Патнемів заселив цей край. А в мене з восьми вижила тільки одна дитина. І та зараз гине.

Ребекка. Не розумію, що з нею сталося.

Енн. А я повинна це знати! (*В'їдливо*). Ви певні, що всі ваші діти й онуки вижили через те, що Бог – на вашому боці? А я поховала сімох, і Бог хоче забрати в мене останню дитину. Ні! Невидимі сили діють у Сайлемі!

Проктор (*Патнемові*). Чого це ви наказуєте містерові Перрісу? У нашій громаді кожен має однаковий голос – хоч би скільки за ним було акрів землі!

Патнем. Якось я не помітив, щоб вас цікавили справи нашої громади. За цілу зиму ви й разу не з'явилися до церкви.

Проктор. Мені вистачає клопоту й без того, щоб тарганитися за п'ять миль і слухати прокльони містера Перріса. Дехто скаржиться – ви у своїх проповідях зовсім не згадуєте імені Божого.

Перріс (*обурено*). Ви кидаєте жакливе звинувачення, містере Проктор!

Ребекка (*Перрісові*). Мабуть, він має рацію. Я багато разів чула – люди бояться приводити до церкви дітей.

Перріс. Я проповідую не для дітей, Ребекко. Мене одурено, містере Проктор, і я не перестану про це нагадувати. Я



залишив на Барбадосі справу, яка світила мені великими прибутками, й приїхав до Сайлема служити Богу. Громадська рада обіцяла мені золоті гори, а не дає грошей навіть на дрова, хоч це було гарантовано угодою.

Д ж а й л с . Понад платню ви одержуєте шість фунтів, містере Перріс. Вони призначені на купівлю дров.

Перріс . Неправда! Ці шість фунтів складають частку моєї платні! Шістдесят шість фунтів – не така щедра винагорода, щоб я купував собі дрова. Не забувайте, я не фермер-самоук з Біблією під пахвою. Я скінчив Гарвардський коледж!

Д ж а й л с . І не зле знаєтесь на арифметиці!

Перріс . Може, для вас шістдесят фунтів на рік – це великі гроші, а я не звик до таких злиднів. Не розумію, за що ви мене цькуєте? Хоч би що я сказав – кожен вважає за свій обов'язок негайно мені заперечити! Чи не диявол підбурює вас проти мене? Інше й не спадає на думку.

Проктор . Містере Перріс, я вперше зустрічаю проповідника, який так дбав про власне благо. Ви скоро вимагатимете, щоб вам віддали у власність молитовний дім. У церкві більше мови про закладні та векселі, ніж молитви. Востаннє, як я там був, мені здалося – я потрапив на аукціон.

Перріс . За сім років у вас змінилося три проповідники. Я не хочу опинитись у становищі бездомного кота, якщо когось захочеться викинути мене на вулицю. Крім того, всі ви тут забули, що проповідник є слуга Божий, а слугі Божому не перечать.

П а т н е м . Суща правда – слугі Божому не перечать!

Перріс . Або цілковита покора – або парафія перетвориться на геєну вогненну!

Проктор . На кожному слові погроза: ви знов переселюєте нас у пекло. Мені набридло пекло!

Перріс (*усе дужче дратуючись*). Не вам вирішувати, про що мені з вами говорити, містере Проктор!

Проктор . Я можу висловити, що в мене на серці? Маю право!

Перріс (*зовсім люто*). Хіба ми квакери? На, ми не квакери, містере Проктор, – можете це переказати своїм спільникам.

Проктор. Моїм спільникам?

Перріс (*його прорвало*). Так, вашим спільникам! У церкві розбрат! Я не сліпий! У парафії існує змова, на чолі якої – ви!

Проктор. Проти вас?

Патнем. Проти нього та влади!

Проктор. Що ж, треба з'ясувати, що воно за змова, й пристати до неї.

Всі вражені словами Проктора.

Ребекка (*до всіх*). Це він не всерйоз сказав!

Патнем. Він признався!

Проктор. Я сказав цілком серйозно, Ребекко. Не до душі мені промови містера Перріса. Від них погано тхне...

Ребекка. Ні, ні, Джоне! Не можна сваритись із своїм проповідником! Ви зовсім не той, за якого хочете себе видати. Простягніть йому руку, помиріться.

Проктор (*роздратовано*). Ніколи! Мушу відвезти додому дрова, та й сіяти я не скінчив. (*Іде до дверей, помічає Джайлса, посміхаючись, дивиться на нього*). А ти що скажеш, Джайлсе? Він каже – існують змовники. Чи не пошукати нам з тобою цих людей?

Джайлс. Мені зараз спало на думку порахувати, скільки разів мене цього року викликали до суду. Не менше шести, а то й більше. Погано ми живемо. Чого тільки не пережили за ці роки, скільки біли! Всі пишуть доноси один на одного, кожен наввипередки підставляє сусіду. Ось про що треба всім подумати. А не рити яму одне одному.

Проктор. Ходімо, Джайлсе, нам нічого тут робити. Допоможи мені скласти дрова до купи й відвезти їх додому.

Патнем. Чи можу я поцікавитись, які саме дрова ви хочете везти додому?

Проктор. Дрова з моєї ділянки лісу біля річки.

Патнем. Цього року всі наче показалися! Що за анархія! Це моя ділянка!

Проктор. Коли б не часом! (*Жест на Ребекку*). Я придбав цей ліс у чоловіка гуді Нерс п'ять місяців тому.

Патнем. Купити ви могли – та він не мав права продавати! У заповіті мого діда чорним по білому написано, що ділянка між...

Проктор (*перебиває*). Будьмо відверті, ваш дід мав звичай привласнювати чужі ділянки.

Джайлс. Це таки правда, нікуди подітися. Пригадую, він мало не прихопив і шмат мого вигону. Та він знав – спробуй він це зробити, я переламав би йому всі кістки! Ходімо, Джоне. Якщо тобі потрібна моя поміч, я готовий.

Патнем. Якщо ви доторкнетесь до мого палива, вам не поздоровиться.

Джайлс. Це ще вилами по воді написано – кому з нас. Ми з вами легко впораємося, містере Патнем.

Патнем. Я накажу своїм людям, щоб вони з вами не церемонились. Чуєте? Я подам на вас до суду!

Входить Його Преподобіє Джон Хайл з Беверлі. В руках у нього пакунок з книжками. Хайл – кремезний сорокарічний мужчина з допитливим розумним поглядом. Його визнано за найкращого мисливця в полюванні за відьмами. Ця репутація йому лестить, і він задоволений, коли до нього звертаються по допомогу у чаклунських справах. Більшу частину часу він витрачає на абстрактні роздуми про світ невидимого. Але недавно йому здалося, що він знайшов відьму у власній парафії. Правда, розібравшись, він зрозумів, що в жінки звичайний нервовий розлад. Дитина, яка нібито потрапила під її чари, зразу одужала, як тільки-но Хайл вилікував жінку, взявши її на кілька день у свій дім, де їй було забезпечено абсолютний спокій. Та цей випадок не похитнув його віри в існування відьом та інших слуг диявола. Його переконання не зменшили поваги до нього, бо впродовж кількох століть навіть розумніші за нього люди були переконані в існуванні світу духів,

непідвладного людині. Варто згадати – щодня час від часу виникла необхідність у дияволі як засобі примусити людей скоритися тій чи іншій церкві. Католицька церква уславилась інквізицією й прокляттям Люциперові як головному ворогові людського роду. Але й противники цієї церкви не меншою мірою спиралися на сатану, щоб тримати людський рід у кайданах. Навіть Лютер, якого звинувачували у зв'язках з пеклом, у свою чергу, звинувачував у цьому своїх ворогів. Справу ускладнювало те, що він сам вірив, нібито пов'язаний з дияволом, ба навіть сперечався з ним у питаннях теософії. Мене мало дивує, бо в університеті, де я вчився, один професор історії (між іншим, лютеранин) запинав в аудиторії штори й викликав дух Еразма. Наскільки я пригадую, офіційно його ніхто не засуджував. І причина зрозуміла: університетська влада, як і більшість з нас, – діти своєї доби, котра досі використовує диявола як пугало. Суспільство вважає для себе за можливе брати до уваги лише вчинки людини, лише її дії. Але є ще ділянка потаєних імпульсів, яку віддано на відкуп служителям церкви.

У цій ділянці дияволу повна свобода.

Як стверджує Його Преподобіє Х а й л , диявол хитрий; ще за годину до його падіння сам Бог вважав диявола за прикрасу неба. Вернімося, однак, до Сайлему. Зараз Його Преподобіє Х а й л почуватися майже так, як, приміром, почувався б лікар-початківець на першому візиті до хворого. Зібраний так нелегко арсенал типових ознак чаклунства нарешті має бути застосований. Шлях до Беверлі сьогодні вранці був надзвичайно пожвавлений, і доки Його Преподобіє дістався Сайлему, він почув багато такого, що змусило його посміхатися стосовно забобон та неосвіченості фермерів. Він почуватися як колега найрозумніших людей Європи – філософів, учених, представників різних церков. Завдання йому зрозуміле – оборонити науку від будь-якої скверни. І він відчуває той дщхвнбий екстаз, який випадає на долю небагатьох посвячених, чий допитливий розум, добре загострений різними досліддами в галузі теософії нарешті покликаний почати криваву боротьбу, можливо, навіть і з самим сатаною.

Х а й л *(не знаючи, куди подіти книги)*. Прошу ласкаво, допоможіть мені.

Перріс. Нас дуже тішить ваш приїзд, містере Хайл. (*Бере пакунок з книжками*). О, які важкі.

Хайл. Це вага авторитетів.

Перріс. Ви приїхали у всеозброєнні.

Хайл. Перед нами важка праця. (*Помітивши Ребекку Нерс*). Мабуть, ви і є Ребекка Нерс?

Ребекка. Я справді Ребекка Нерс. Ви мене знаєте, сер?

Хайл. Ми з Беверлі багато чули про ваші добрі справи. Я жодного разу вас не бачив, та зразу впізнав. Такий вигляд і повинна мати людина з чистою та спокійною душею.

Перріс. А цього джентльмена ви знаєте? Містер Томас Патнем і його дружина гуді Енн.

Хайл. Патнем! Не сподівався зустріти тут таке вишукане товариство.

Патнем. Вишукане товариство без вас безпорадне, Ваше Преподобіє. Ми чекали на вас і сподіваємось, ви порятуєте нашу дитину.

Хайл. Як? З вашою дитиною теж щось трапилось?

Патнем. Вона нічого не їсть.

Хайл (*здивовано*). Не їсть? (*Замислюється, потім до Проктора і Джайлса*). Може, ви її налякали?

Перріс. Ні, ні, Ваше Преподобіє. Це фермери. (*Знайомить*). Джон Проктор.

Джайлс (*перебиваючи*). Джон Проктор заперечує існування відьом, не вірить у них.

Проктор (*Хайлові*). На моєму шляху відьми не траплялися, і тому я не замислювався, існують вони чи ні. Ходімо, Джайлсе?

Джайлс. Мабуть, я лишуся, Джоне. Мені б хотілося задати містерові Хайлу кілька запитань.

Проктор. Я чув, вас вважають за найрозумнішого й найрозсудливішого, містере Хайл. Сподіваюсь, що така думка про вас навіки залишиться у Сайлемі.

Проктор іде, його слова збентежили Хайла.

Перріс (*хутко*). Чи не оглянете ви моєї доньки, сер? (*Підводить Хайла до ліжка*). Вона намагалась вистрибнути з вікна. Сьогодні вранці ми знайшли її вгорі на дорозі. Вона вимахувала руками ніби хотіла злетіти.

Хайл (*примруживши очі*). Ніби хотіла злетіти?

Патнем. Вона не витримує, коли при ній згадують ім'я Боже. Звісно, їй наврочено.

Хайл (*здіймаючи руки*). Ні, ні. Дозвольте вам пояснити. Диявол завжди лишає певний і точний слід. Все інше – звичайні заботони. Треба все як слід з'ясувати. Ви маєте мені вірити, навіть якщо я дійду висновку, що диявол тут ні до чого.

Перріс. Авжеж, сер. Ми терпляче будемо чекати на ваш висновок.

Хайл. Чудово. (*Дивиться на Бетті, ніби вивчаючи її*). Прошу розповісти, як усе сталося.

Перріс. Гарзд, сер... Учора ввечері я йшов лісом додому і... побачив мою дочку... з моєю племінницею (*показує на Абігайль*) біля вогнища. Вони танцювали, з ними були інші дівчата.

Хайл (*здивований*). Їм дозволено танцювати?

Перріс. Звісно, ні. Вони танцювали потай.

Енн (*нетерпляче*). Рабиня містера Перріса вміє викликати духів, сер...

Перріс. Це ваше припущення, гуді Енн. Я не певен...

Енн (*злякано, ледь чутно*). Зате я цього певна, сер. Я послала свою дитину, щоб Титуба сказала їй, хто звів зі світу її сестер.

Ребекка (*жახнувшись*). Енн! Як ви могли! Послати дитину в ліс викликати духів?

Енн. Хай мене судить Бог, а не ви, Ребекко. Я більше не хочу слухати ваших напучень. (*Хайлові*). Хіба тут все чисто, сер – втратити сімох дітей? Всі вони вмирили, не проживши і дня.

Перріс. Тихіше.

Ребекка, співчуваючи її горю, одвертається. Мовчання.

Хайл. Жоден не прожив і дня?

Енн. Так, сер.

Слова Енн справили на Хайла гнітюче враження, він замислився. Всі дивляться на нього. Нарешті Хайл підходить до столу, бере одну з своїх книжок і починає її гортати. Пауза.

Перріс (*обережно*). Що це за книга, сер?

Хайл. У цій книзі – всі таємниці невидимого світу. Все розгадано й враховано. Тут диявол без прикрас, без одягу, в який він вбирається, щоб нас одурити. Всі відьми – і ті, що на Землі, і ті, що ховаються в морських глибинах або шугають у повітрі: кожну тут описано. Не турбуйтеся, якщо диявол серед нас, я подолаю його. Йому не вдасться сховатися. (*Підходить до ліжка*).

Ребекка. Дівчинці, Ваше Преподобіє, сподіваюся, нічого не загрожує?

Хайл. За це важко ручитися. Якщо вона в лабетах диявола, нам доведеться застосувати меч.

Ребекка (*підводячись*). Мабуть мені краще піти. Я надто стара для цього.

Перріс (*з докором*). Ви йдете Ребекко, перше ніж ми розітнемо гнійник усіх наших бід?

Ребекка. Будемо сподіватися. Піду помолось за всіх нас Богові.

Перріс (*хижко здригнувшись*). Чи не хочете ви сказати, що ми маємо намір злігатися з сатаною?

Пауза.

Ребекка. Я б хотіла б одного – зрозуміти! (*Виходить*).

Всі мовчать, відверто ображені; ні від кого не зникли нотки моральної переваги сказаного Ребеккою.

Патнем (*рвучко*). Послухайте-но, містере Хайл, не ухляймося. Сідайте, прошу вас.

Д ж а й л с . Містере Хайл, ви вчена людина. Скажіть мені, будь-ласка – що воно є, коли людина читає книжки?

Х а й л . Які книжки?

Д ж а й л с . Не знаю. Вона їх приховує.

Х а й л . Хто – приховує?

Д ж а й л с . Моя дружина. Часто, прокидаючись уночі, бачу: сидить моя Марта над книжкою і читає. Якої ви про це думки?

Х а й л . Ну, це залежить від того, які книжки. І не обов'язково...

Д ж а й л с (*перебиваючи*). Це мене тривожить. Недавно ось що трапилось. Ми з жінкою були в кімнаті, я хотів прочитати молитву. І, розумієте, почуваю, що не можу. Намагаюсь почати – а мені не йде. Потім вона вийшла з кімнати, і я прочитав молитву без запинки.

Коротко скажемо про старого Д ж а й л с а – лише тому, що його доля виявилась до певної міри незвичайною. Йому 83 роки, і ні з ким у Сайлемі не траплялося стільки курйозів, і нікого в місті не згадували так часто лайливим словом, як Д ж а й л с а . Якщо, скажімо, у когось зникала корова, то перш за все шукали її біля хати Д ж а й л с а ; якщо вночі спалахнула пожежа – так само згадували Д ж а й л с а . Проте Д ж а й л с не сушив собі мозок тим, що про нього думають. До церкви він навернувся лише кілька літ тому, коли побрався з Мартою. Мабуть, присутність жінки і завадила йому згадати слова молитви, але він не сказав, що вивчив ці слова зовсім недавно... То ж не дивно, що й згадав їх не відразу. Що й казати, Д ж а й л с був дядько з химерами, часом надокучливий, але безумовно простодушний і хоробрий. Якось він доводив, що бачив диявола у личині кабана. «Дуже злякався?» – спитали його. Д ж а й л с умить забув, про що йшлося, йому врізалося в пам'ять слово «злякався». «Я? Злякався?» – перепитав він. – Що означає це слово? Я ніколи не відчував страху!»

Х а й л . Все, що ви мені розповіли, дуже цікаве. Забути слова молитви! Й одразу їх згадати! Дивина... Ми з вами ще про це поговоримо.



Д ж а й л с . Я ні в чому її не підозрюю. Але хочу знати – які книжки вона читає? Я питаю – а вона не каже.

Х а й л . Ми повернемося до цього. (*До всіх*). Прошу Уваги. (*Знову підходить до Бетті*). Страхітливі речі можуть статися в кімнаті, коли диявол заволодів душею цієї дівчинки. Містере Патнем, підійдіть до ліжка. Це на той випадок, якщо дівчинка полетить.

Патнем підходить до ліжка, розчепірюючи руки – на випадок, якщо Бетті насправді заманеться злетіти в повітря. Хайл стежить за Бетті, вивчає її. Він намагається її посадити, але вона безсило висне у нього на руках. Всі стежать за ними, затамувавши подих.

Ти чуєш, дитинко? Я Джон Хайл, проповідник з Беверлі. Я прийшов допомогти тобі, моя люба. Ти не забула двох моїх дівчаток? Пригадуєш, ти бачила їх у Беверлі. (*Бетті нерухома*).

Перріс (*злякано*). Чому дияволі захотілося забрати мою Беті? Хіба мало в нас неправедних людей?

Х а й л . То не штука – загарбати душу неправедної людини. Що чистіша душа – то вища перемога диявола. А хіба є що чистіше за душу доньки проповідника?

Д ж а й л с . Яка глибина думки! Містере Перріс, яка глибінь!»

Перріс (*рішуче*). Бетті! Відповідай Містерові Хайлу. Бетті!

Х а й л . Хто тебе образив дитинко? Хто тебе змушує мовчати? Чоловік чи жінка? А може птах невидимий для всіх прилетів до тебе? А може це свиня? А може птах невидимий для всіх прилетів до тебе? А може це свиня? Чи миша? Відповідай!

Дитина в нього на руках нерухома.

Х а й л (*кладає Бетті на ліжко, простягає над нею руки. Шепоче молитву*). In nomine Domini Savaoth sui filii gue ite ad infernos<sup>2</sup>

<sup>2</sup> Во имя отца-Саваофа и сына его во веки веков

Дівчина не ворушиться.

*(Хайл раптом рвучко озирється й дивиться у вічі Абігайль. Навіть чоловічки йому потемніли).* Абігайль, що ви танцювали в лісі?

Абігайль. Звичайний танок, Ваше Преподобіє.

Перріс. Я повинен доповнити, Ваше Преподобіє... Коли вони танцювали я помітив у траві казанок.

Абігайль. У казанку варилася юшка.

Хайл. Яка саме юшка, Абігайль?

Абігайль. Звичайна юшка – боби чи чечевиця, не пригадую.

Хайл *(Перрісові)*. Ви не помітили в казанку якоїсь живої істоти? Миші, приміром, чи павука? Або жабу?

Перріс *(жахнувшись)*. Так... я... бачив... там щось плавало... в ющі.

Абігайль. Вона сама туди плигнула, можу присягнутися!

Хайл *(умить)*. Хто – вона?

Абігайль. Жаба! Жабка... крихітне жабеня.

Перріс. Аббі, чом ти приховала...

Хайл *(хапаючи Абігайль за руку)*. Абігайль, твоя сестра може померти... Ти викликала диявола тієї ночі?

Абігайль. Ні, сер, не я. Це Титуба викликала, Титуба!

Перріс *(зблід)*. Титуба викликала диявола?

Хайл. Я хотів би поговорити з Титубою.

Перріс. Прошу вас, гуді Енн, приведіть сюди Титубу.

Енн виходить.

Хайл *(до Абігайль)*. Як вона називала його на ім'я?

Абігайль. Не знаю. Вона щось мимрила собі під ніс... Барбадоською мовою.

Хайл. А що ви в цю мить відчували? Крижаний вітер пронизував вас до кісток, і вас одразу пройняв смертельний холод? А потім вам здалось, що земля захиталась під ногами? Так?

Абігайль. Я не бачила диявола! Не бачила! (*Трясе Бетті*). Отямся, Бетті, отямся!

Хайл. Не ухилийся, Абігайль! Скажи – Бетті пила з канка трунок?

Абігайль. Ні, Ваше Преподобіє.

Хайл. А ви?

Абігайль. Ні, Ваше Преподобіє.

Хайл. Титуба пропонувала вам його випити?

Абігайль. Вона запропонувала, але я відмовилась.

Хайл. Ви щось приховуєте, Абігайль. Мабуть, ви продалися Люциперові.

Абігайль. Я нікому не продавалася. Я чесна дівчина, Ваше Преподобіє.

Входять Енн і Титуба. Показуючи на Титубу.

Це вона мене змусила... Вона примушувала Бетті...

Титуба (*вражена*). Аббі!

Абігайль. Так, це вона примушувала мене пити кров!

Перріс. Кров?

Енн. Кров моєї дитини?

Титуба. Ні, ні гуді Патнем. Я дала їй випити крові курчатка.

Хайл. Жінко, ти вербувала цих дітей для диявола?

Титуба. О сер, я ніколи в житті не зналася з дияволом.

Хайл. Чому дівчинка не може прокинутися? Це ти змушуєш її мовчати?

Титуба. Я люблю Беррі!

Хайл. Твій дух вселився в дівчинку! Ти приносила в жертву дияволу дитячі душі!

Абігайль. Вона й мене хотіла підкорити своїй волі. У церкві під час молитви мене раптом починав розбирати сміх!

Перріс. Справді, вона часто сміялась під час молитви!

Абігайль. Вона являється мені щоночі й намовляє пити кров!

Титуба. Абігайль, що ти говориш?.. Ти сама просила мене викликати духів. Ти благала мене приворожити...

Абігайль (*перебиваючи*). Не бреш! (*Хайлові*). Вона з'являється мені щонаочі! Мені сняться жахи!

Титуба. Аббі, подумай, що ти говориш!...

Абігайль. Часом я прокидаюсь і бачу себе голу посеред кімнати. Я чую, як вона сміється з мене. Вона співає своїх барбодоських пісень, спокушає мене...

Титуба. Ваше Преподобіє, я ніколи...

Хайл (*владно*). Я вимагаю, щоб ти збудила цю дитину, Титубо.

Титуба. Сер, я не можу цього зробити.

Хайл. Зараз же звільнити її від цієї влади! Ти у змові з дияволом!

Титуба. Сер, я не знаю ніякого диявола!

Хайл. Признайся, або тебе заб'ють до смерті!

Патнем. Її треба повісити! Кинути в катівню й повісити!

Титуба (*падає навколішки*). Згляньтесь на мене. Адже я сказала, що не хочу йому служити.

Періс. Кому сказала – дияволіві?

Хайл. Отже, ти бачила диявола?

Титуба ридає.

Слухай мене, Титубо. Я розумію, важко полишити диявола, якщо вже ти обіцяла служити йому. Але ми допоможемо тобі звільнитися.

Титуба (*сахаючись*). Ваше Преподобіє, тепер мені й самій здається, що дітей заворожили.

Хайл. Хто?

Титуба. Не знаю, сер! У диявола не одна відьма.

Хайл. Ти забагато говориш!.. (*Але підхід уже знайдено*).

Титубо, дивись мені у вічі. Ну?

Титуба зводить на нього очі, сповнені жаху.

Ти християнка, чи не так, Титубо?

Титуба. О так, сер. Я гарна християнка.

Хайл. І ти любиш Бетті, чи не так?

Титуба. Дуже, сер. Я ніколи б не заподіяла їй нічого поганого.

Хайл. І ти любиш Бога, Титубо?

Титуба. Я люблю його всією своєю суттю.

Хайл. Присягни ж іменем Бога...

Титуба (*стає навколишки, у відчаї ридає*). Присягаю. Хай буде благословенне його ім'я на віки віків.

Хайл. І славою його присягнися.

Титуба. Присягаюся його славою!

Хайл. А тепер признайся, Титубо. Звільнись. Хай осяє тебе світло Боже!

Титуба. О, нехай благословиться ім'я його на віки вічні!

Хайл. Диявол приходив до тебе сам чи з ким-небудь? Дивися мені у вічі. Ти впізнала того, з ким він приходив? Він з вашого села?

Перріс. З ким приходив диявол?

Патнем. З ним була Сарра Гуд? Пригадай! Може, з ним була Осборн?

Перріс. Чоловік чи жінка? Згадай!

Титуба. Чоловік чи жінка?.. Швидше за все це була жінка.

Перріс. Яка жінка? Ти сказала – жінка? Яка жінка?

Титуба. Було темно, і я...

Перріс. Якщо ти впізнала диявола, то мусила впізнати і жінку.

Титуба. Вони не стояли на місці. Вони весь час бігали, кружляли й щось вигукували...

Перріс. Але жінка скидалась на когось із знайомих? Сайлемська відьма? Говори!

Титуба. Здається, так, сер.

Хайл (*взявши перелякану Титубу за руку*). Ти не повинна боятися розповісти про неї, Титубо. Ми захистимо тебе!

Диявол безсилий проти проповідника. Кажи, адже ти впізнала цю жінку?

Т и т у б а (*цілує йому руку*). Впізнала, сер! Так, так, упізнала!

Х а й л. Ти вже майже йдеш до нас. Бог не відмовить тобі у своєму милосерді.

Т и т у б а (*з полегкістю зітхнувши*). Хай благословиться ім'я його на віки вічні.

Х а й л (*екстатично*). Ти – знаряддя Господа! Він послав тебе до нас, щоб з твоєю допомогою ми знайшли спільників диявола. Тебе послано звільнити наш край від усякої погані. Говори, Титубо. Зверни обличчя своє до Бога, і він благословить тебе.

Т и т у б а (*стаючи поруч навколішки*). О Боже! Захисти й помилуй Титубу!

Х а й л (*вкражливо*). То хто ж приходив з дияволом? Скільки їх було? Двоє? Троє? Четверо?

Т и т у б а (*захльобуючись у риданнях, продовжує розгойдуватись вперед і назад, невидюче дивлячись перед собою*). Їх було четверо! Їх було четверо!

П е р р і с (*наполегливо*). Їхні імена! Імена!

Т и т у б а (*раптовий вибух*). О, скільки разів він вимагав, щоб я вбила вас, містере Перріс!

П е р р і с. Мене?

Т и т у б а (*люто*). Його треба вбити, казав він. Містер Перріс лиха людина. Скупа й недобра людина. Він вимагав, щоб я вночі підійшла до вашого ліжка й перерізала вам горлянку.

Всі вражені.

Та я відповіла йому – не хочу його вбивати. Містер Перріс добрий – ніколи мене не кривдив... А він повторював: «Убий його! Ти служиш мені, і я тебе звільню. Я дам тобі гарну сукню, здійму тебе високо в небо, і ти полетиш назад у свій Барбадос!» А я відповідала: ти брешеш, дияволе, брешеш! Потім він якось прийшов до мене вночі, після того, як здійнялась буря, і

сказав: «Дивись – он білі люди, вони належать мені. Всі вони мої слуги». І я подивилась і впізнала гуді Гуд.

Перріс. Сарру Гуд!

Титуба (*ридаючи й розгойдуючись у трансі*). Так, сер. І гуді Осборн!

Енн. Я так і знала! Що я тобі казала, Томасе? Я просила тебе знайти іншу повитуху! Тепер зрозуміло, чому гинули мої діти!

Хайл. Тримайся, Титубо! Ти мусиш назвати їх усіх! (*показує на Бетті*). Хіба ти можеш бачити, як вона страждає? Її душа така ніжна й чиста. Хто ж, крім нас, її порятує? Диявол мордує її, наче вовк ягня. Господь Бог благословить тебе!

Абігайл (дивиться в нікуди – і раптом починає вигукувати). Я хочу признатися! Я хочу признатися!

Всі озираються на неї. В релігійному екстазі.

Хочу, щоб огонь божий мене осяяв! Хочу солодкого благословення Ісуса! Я бачила диявола! Я танцювала для нього! Я розписалася в його книзі! Але я повернулася до Ісуса й хочу признатися! Я бачила Сарру Гуд з дияволом! І гуді Осборн з дияволом! І Бріджет Бішоп з дияволом!

Бетті поволі зводиться на ліжку, дивиться на Абігайл.

Її очі палають лихим вогнем.

Бетті (*так само, як і Абігайл, дивлячись у нікуди*). Я бачила Джорджа Джекоба з дияволом! Я бачила гуді Хоу з дияволом!

Перріс (*обіймає Бетті*). Вона заговорила!

Хайл. Хвала богові, міць диявола зламано! Вони вільні!

Бетті (*істерично кричить, їй легше*). Я бачила Марту Беллоуз з дияволом!

Абігайл. Я бачила гуді Сіббер з дияволом!

Загальна радість.

Патнем (*іде до дверей*). Судового виконавця! Я покличу  
судового виконавця! Виходить, співаючи молитву.

Бетті. Я бачила Алісу Берроу з дияволом!

Хайл (*услід Патнемові*). Скажіть, хай захопить з со-  
бою наручники!

Перріс голосно й нестямно молиться – дякує Богові.

Завіса починає спадати.

Абігайль. Я бачила гуді Гаукінс з дияволом!

Бетті. Я бачила гуді Біббер з дияволом!

Абігайль. Я бачила гуді Бут з дияволом!

*Завіса – під несамовиті вигуки Абігайль та Бетті –  
спадає.*



## ДІЯ ДРУГА

Між першою та другою дією минуло вісім днів. Кімната в домі Проктора, яка править і за вітальню, і за їдальню. Праворуч – двері. Коли їх розкривають, видно розлогий луг. Ліворуч – камін та сходи нагору.

Коли підноситься завіса, в кімнаті нікого. Згори, з дитячої кімнати чути тиху пісню Елізабет. Відчиняються двері, входить Джон Проктор. В руках у нього рушниця. Він іде до каміна, прислухається до наспіву Елізабет, ставить рушницю під стінку й виймає з вогню казанок. Зачерпнувши ложку, пробує на смак, кривиться. Бере з буфета сіль, кидає пучку в казанок, знову куштує. Чутно, як риплять сходи. Він ставить казанок на вогонь, підходить до вмивальника, миє обличчя й руки. Входить Елізабет Проктор.

Елізабет. Чом так пізно? Вже темно.

Проктор. Я працював майже біля лісової галявини.

Елізабет. Отже, скінчив сіяти?

Проктор. Так. Хлопчики сплять?

Елізабет. Засинають. *(Бере з вогню казанок, кладе шматки м'яса на тарілку).*

Проктор. Тепер молися, щоб літо було щасливе.

Елізабет. Молитимусь.

Проктор. Як ти?

Елізабет. Добре. *(Підсуває йому тарілку).* Це кролик.

Проктор *(сідає до столу)*. Потрапив у Джонатанову пастку?

Елізабет. Ні, випадково забрів. Вийшла надвір пополу-дні – дивлюсь, сидить у куточку. Наче прийшов у гості.

Проктор. Непогана прикмета!

Елізабет. Бачить Бог, шкода було його вбивати. *(Стежить за тим, як чоловік їсть).*

Проктор. Ти його смачно приготувала.

Елізабет *(зашарілась від похвали)*. Я старалась, Джоне. М'ясо ніжне?

Проктор. Дуже. *(Їсть.)*

Вона стежить.

Скоро зазеленіють поля. Знаєш, Елізабет, земля тепла, наче кров. Якщо врожай буде добрий, я прикуплю в старого Джекоба телицю. Ти задоволена?

Елізабет. Дуже.

Проктор *(ледь помітно посміхаючись)*. Хочу зробити тобі приємне.

Елізабет *(перемагаючись)*. Знаю, Джоне.

Він підводиться, підходить до неї, цілує. Вона не відповідає на його поцілунок. Він засмучено вертається на місце.

Проктор *(якомога лагідніше)*. Ти забула сидр, Елізабет.

Елізабет *(докоряючи собі)*. Ой, зовсім забула! *(Підводиться, доливає сидру в кухоль)*.

Проктор *(випростовуючись)*. Коли йдеш полем і кидаєш у землю насіння, здається полю немає кінця.

Елізабет *(повертається, несучи ще сидру)*. Можливо.

Проктор *(пригублює, ставить кухоль на стіл)*. Шкода, немає квітів...

Елізабет. Ой, забула. Зараз нарву.

Проктор. У нашому домі досі зима. В неділю підемо разом у поле. Я ніколи не бачив стільки квітів, як там.

Вона стежить за ним.

*(Зараз душа його чиста, йому наче гора впала з рамен. Він встає, підходить до розчинених дверей, дивиться на небо.)* У присмерку бузок пахне якось особливо, здається, що присмерк пропах бузком. Массачусетс навесні – майже рай.

Елізабет. Так, рай.

Пауза. Елізабет сидить біля столу, стежить за чоловіком. Проктор вслухається в нічну тишу, дивиться у небо. Елізабет хоче щось сказати, проте вагається. Натомість вона збирає зі столу посуд, йде до умивальника. Повертається спиною. Проктор дивиться на неї, але тепер уже вона його не помічає. Її відчуженість зростає.

Проктор. Мені здається, ти знову чимось засмучена, Елізабет.

Елізабет (*ця розмова їй не подобається*). Ти прийшов так пізно, Джоне. Я вже думала, ти пішов у Сайлем.

Проктор. Для чого? Що мені робити у Сайлемі?

Елізабет. Тиждень тому ти говорив, що підеш. У Сайлем.

Проктор (розуміє, що має на увазі Елізабет). Я передумав.

Елізабет. Мері Уоррен зараз там.

Проктор. Я ж заборонив їй ходити у Сайлем. Нащо ти її відпустила?

Елізабет. А як її затримаєш?

Проктор (*з докором*). Ти неправильно зробила, Елізабет! Не можна було її відпускати! Зрештою, господиня тут ти.

Елізабет. Вона дуже мене налякала, Джоне!

Проктор. Як могла ця полохлива миша злякати тебе, Елізабет...

Елізабет. Сьогодні вона вже не схожа на мишу. Я заборонила їй, але вона відрізала мені – з викликом: «Я мушу йти, гуді Проктор! Я виступаю в суді як офіційна особа!»

Проктор. У суді? На процесі?

Елізабет. Так. Вона сказала – з Бостона приїхав повноважний представник губернатора й четверо суддів в особливо важливих справах.

Проктор. Вона не сповна розуму?

Елізабет. Вона каже, арештували вже чотирнадцять чоловік. Вона каже, їм, напевне, світить смертний вирок.

Проктор *(не вірячи в те, що чує)*. Вони не посміють їх повісити...

Елізабет. Повноважний представник губернатора поклявся, що повісить їх, якщо вони не визнають своєї провини. Місто збожеволіло, Джоне. Якщо вірити Мері, то Абігайл ясновидиця. Коли вона з дівчатами з'являється в суді, народ перед ними розступається. Потім вона падає долілиць, дівчата біля неї, виють і вимахують руками... А жінку, біля якої вона впала, хапають і тягнуть до в'язниці як чаклунку.

Проктор *(з вираченими очима)*. Але ж це ... брудна інсинуація!

Елізабет. Я вважаю – ти мусиш піти в Сайлем.

Він одвертається.

Ти мусиш піти й пояснити, що це брудна інсинуація.

Проктор *(думки його не тут)*. Звичайно, вона всіх дурить. Звичайно...

Елізабет. Піди до Іезекіля Чівера. Він тебе добре знає. Розкажи йому, що вона розповідала тобі в домі Перріса. Адже вони лише танцювали в лісі. До чого тут чаклунство?

Проктор *(продовжуючи думати про своє)*. Звісно, ні до чого. Вона сама говорила. Чаклунство тут ні до чого.

Елізабет *(побоюючись, що він розсердиться на неї за настирливість)*. Бог тобі не простить, якщо ти не розповіси всього, що знаєш. Ти повинен втрутитись, Джоне.

Проктор *(в роздумах)*. Так, треба піти й розповісти їм усе. Дивно, що вони їй так сліпо вірять.

Елізабет. Я б пішла до Сайлему зараз же, Джоне.

Проктор. Треба все як слід обмірковувати.

Елізабет *(рішуче)*. Врешті-решт – ти просто не маєш права мовчати!

Проктор *(починає сердитись)*. Я ж сказав, піду. Але треба все обмірковувати.

Елізабет *(образилась. Холодно)*. Гарзд. Обмірковуй. *(Прямує до дверей)*.

Проктор. Я ось про що думаю, Елізабет. Якщо Абігайль уже вважають за святу, її важко викрити. Місто оскаженіло, а я не маю доказів. У мене нема свідків. Нас ніхто не чув.

Елізабет (*затримується*). Ти був з нею сам-на-сам?

Проктор (*у вічі*). Так. Лише одну хвилину.

Елізабет. Значить, ти казав мені неправду?

Проктор (*ще дужче дратуючись*). Лише одну хвилину я був з нею сам-на-сам. Зрозуміло? Й одразу до кімнати ввійшли інші.

Елізабет (*байдуже, умить переставши вірити в те, що він каже*). Роби як хочеш. (*Одвертається*).

Проктор. О жінко!

Вона кидає на нього погляд.

Я більше не можу зносити твоїх підозр!

Елізабет (*з деякою погордою*). Я не маю жодних...

Проктор. Я не хочу, щоб ти підозрювала мене...

Елізабет. Не давай підстав.

Проктор (*спалахнувши*). Ти досі сумніваєшся?

Елізабет (*посміхається, намагаючись усмішкою захистити свою гідність*). Скажи відверто, Джоне... Якби йшлося не про Абігайль, ти б не вагався?

Проктор. Послухай, Елізабет...

Елізабет. Я не сліпа, Джоне.

Проктор. Мені увірвався терпець виправдовуватись перед тобою, Елізабет. Перше ніж викрити Абігайль, я повинен все добре обдумати. Маю для цього доста причин. А ти, перше ніж засуджувати свого чоловіка, зазирни у своє серце, Елізабет, хочеш ти його зрозуміти, чи ні? Я забув Абігайль, Елізабет.

Елізабет. Я теж.

Проктор. Полагіднішай, жінко. Будь добрішою. Ти нічого не забуваєш і не прощаєш. Відтоді, як вона пішла від нас, усі ці сім місяців я ходжу в цьому домі навшпиньках. Куди не піду, що не роблю, на думці одне: чим потішити тебе. І все марно – смуток навіки оселився у твоєму серці. Ти сумніваєшся в

кожному моєму слові, в кожному вчинку. Ти постійно намагаєшся спіймати мене на брехні. Коли я заходжу до цієї кімнати, мені здається, що я заходжу до зали суду.

Елізабет. Джоне, ти від мене щось приховуєш. Ти сказав, у кімнаті було багато людей, а тепер з'ясувалось, що ви були сам-на-сам.

Проктор. Я більше не переконуватиму тебе у своїй чесності.

Елізабет (*тепер її черга здати назад*). Джоне, я тільки хотіла...

Проктор. Годі. Мені слід було припинити розмову, коли ти вперше висловила свої підозри, та я не зміг. Я християнин, і я признався тобі у всьому. Признався! Але ти шукаєш в мені лише погане – і вже осудила мене.

Елізабет. Не я тебе осудила – то присуд твого власного сумління. Я завжди думала про тебе як про гарну людину. (*Посміхається*). Як про гарну, хоч і не без фокусів, людину...

Проктор (*зірко посміхаючись*). Елізабет, твоє милосердя холодне, як лід. (*Рвучко озирвається, почувши за дверима кроки.*)

Входить Мері. Проктор підходить до Мері, бере її за плечі.

(*Гніваючись*). Я заборонив тобі ходити в Сайлем. Ти мене не послухала? Ти що, знущаєшся з мене? (*Трясе її*). Якщо ти ще раз підеш у місто, я тебе відшмагаю.

Мері (*безсило висне і нього не руках*). Мені погано, містере Проктор. Я нездужаю. Та відпустіть же мене, мені боляче.

Вражений Проктор відпускає її.

У мене всередині все болить. Я цілий день була в суді, містере Проктор.

Проктор (*спокійніше*). Я не про суд, до суду мені байдуже. Ти ж знаєш, гуді Елізабет не зовсім здорова. Для того

я й плачу тобі дев'ять фунтів на рік, щоб ти допомагала їй по господарству.

Мері (*немов намагаючись залагодити свою провину, підходить до Елізабет і простягає їй ляльку з ганчір'я*). Це подарунок вам гуді Елізабет. Я мала багато вільного часу й змайструвала цю ляльку.

Елізабет. Дякую, Мері. Дуже гарна лялька.

Мері (*мало не плачучи*). Ми всі мусимо зараз любити одне одного, гуді Елізабет.

Елізабет (*здивована ще дужче*). Так, справді, ми повинні любити одне одного.

Мері (*озираючи кімнату*). Вранці встану раніше і все зроблю, не турбуйтеся. А зараз дозвольте мені лягти! (*Прямує до сходів*).

Проктор. Мері!

Вона зупиняється.

Це правда, що арештовано чотирнадцять жінок?

Мері. Ні, сер. Арештовано тридцять дев'ять жінок. (*Знеможено сідає*).

Елізабет (*Прокторові*). Вона плаче. (*Підходить до Мері*). Що тебе тривожить, дівчинко?

Мері. Вони повісять гуді Осборн.

Проктор та Елізабет шоковані. Гнітюче мовчання, під час якого лише чути, як плаче Мері.

Проктор. Повісять? (*Кричить*). Ти сказала, повісять?

Мері (*ридаючи*). Так.

Проктор. І повноважний представник ухвалить вирок?

Мері. Він сам його й виніс. (*Пробує пояснити*). Він сказав, що змушений так зробити. Сарру Гуд не повісять – вона призналась, розумієте? А гуді Осборн заперечувала, що вона відьма.

Проктор. Сарра Гуд призналась? У чому вона призналась?

Мері (*понура й тужливо*). Сарра Гуд призналась, що була у змові з дияволом. Уклала з ним угоду й підписала кров'ю своє ім'я в чорній книзі. Вона зобов'язалась катувати чесних християн доти, поки вони не зречуться Бога й не стануть слугами диявола.

Проктор. Ти ж знаєш, яка брехуха ця Сарра Гуд! Не скаже й кількох слів, щоб не збрехати. Ти сказала про це на суді?

Мері. Містере Проктор, я хотіла про це сказати, але на суді вона мало не задушила нас усіх.

Проктор. Що? Задушила вас усіх?

Мері. Нас душив її дух.

Елізабет. Мері...

Мері (*майже обурюючись*). Вона не раз намагалась убити мене й раніше, гуді Елізабет.

Елізабет. Ти ніколи мені цього не розповідала.

Мері. Я сама цього не розуміла. Тільки-но вона ввійшла до суду, я сказала собі, що не звинувачуватиму її, адже вона така стара, ця жебрачка. Старцює по дворах, ночує в канавах. А тут дивлюсь на неї та слухаю, як вона все заперечує й заперечує, і раптом проймаючий холод повзе мені по спині, волосся на голові заворушилося, у горлі застряв клубок, і я почула голос, пронизливий... Це був мій голос. І тоді я все пригадала... все...

Проктор. Що ж ти пригадала?

Мері (*дивиться перед себе, немов бачить все, що каже*). Вона часто приходила сюди, стукала й просила – то шматок хліба, то кухоль сидру. Пригадуєте? Коли я її проганяла, вона завжди щось бубоніла собі під ніс.

Елізабет. Що дивного, що вона бубоніла, коли ти її проганяла?

Мері. Але що саме вона бубоніла! Пригадуєте гуді Елізабет, місяць тому я захворіла, у мене зсередини все так пекло, що я мало не кричала. Це сталося за два дні по тому, як я її вигнала.

Елізабет. Пригадую.



Мері. І я розповіла про це все судді Готторну. Після чого суддя Готторн спитав її: «Гуд, – запитав він, – чом ця дівчина захворіла, що ви таке бубоніли?» А вона йому... *(Старечим голосом)*. «Нічого такого я не бубоніла. Я повторяла заповіді. Адже повторювати заповіді не заборонено?»

Елізабет. То й що? Хіба це не так?

Мері. «А повторіть-но ці заповіді!» – запропонував їй суддя Готторн. *(Нахилиється до них)*. І повірити, гуді Елізабет, з усіх десяти заповідей вона не згадала жодної! Вона ніколи їх не знала. Так вона себе викрила!

Проктор. І все? І через це її засудили?

Мері *(побачивши, що вони сумніваються. Наполегливо)*. Вони не могли вчинити інакше.

Проктор. Але докази... докази?

Мері *(роздратовано)*. Яких доказів вам ще треба! Хіба цього мало? Це був дуже серйозний доказ! Незаперечний, як скеля!» – сказав суддя Готторн.

Проктор *(помовчавши)*. Не смій більше туди ходити, чуєш?є

Мері. Я ходитиму туди щодня. Мені дивно, що ви не розумієте, яку корисну справу ми робимо.

Проктор. Нічого не скажеш – корисна справа – вішати старих баб! Дуже корисна страва для дівчини-християнки.

Мері. Ні, містере Проктор, якщо є зізнання, має бути й покарання, але не тортури, не шибениця. Якщо Сарра Гуд зізналася, вона лише відсидить у в'язниці. *(Пригадавши)*. Ой. Зараз ви здивуєтесь – вона вагітна!..

Елізабет. Вагітна? Та й же за шістдесят...

Мері. Лікар Грюгс оглянув її й стверджує, що вона вагітна. Вона з дитинства смалила тютюн і ніколи не мала чоловіка. І от маєш – вагітна! Та навіть якби вона не призналася, її все одно не торкнули б – бо дитина не винна. Ні, містере Проктор, ви собі кажіть, що хочете, а до суду я ходила й ходитиму. Я офіційний свідок, принаймні так вони там кажуть

Проктор. Я тобі покажу – офіційний свідок! (*Підходить до каміна, знімає зі стіни нагайку*).

Мері (*злякалась, але не хоче того показати*). Тільки-но спробуйте мене вдарити!..

Елізабет (*швиденько*). Мері, обіцяй мені, що більше не підеш у місто.

Мері (*про всяк випадок відвернувшись від Проктора, проте наполягаючи на своєму*). Диявол гуляє по Сайлему, ми повинні знайти його, містере Проктор.

Проктор. Я виб'ю з тебе цього диявола! (*Замахується на неї*).

Мері (*відбігає вбік, верещить, показуючи на Елізабет*). Я врятувала їй життя! Сьогодні я врятувала їй життя!

Всі мовчать. Нагайка випадає Прокторові з рук.

Елізабет (*ледь чутно*). Мене звинуватили?

Мері. Там згадували ваше ім'я. Та я сказала, що нічого за вами не помічала. Гуді Проктор нездатна заподіяти лихо нікому, ось що я їм сказала. І вони мені повірили. Я ж вас знаю, бо живу у вашому домі.

Елізабет. Хто звинуватив мене?

Мері. Я дала присягу ні про що не розповідати. (*Прокторові*). Вважайте – годину тому я обідала з чотирма суддями й представником губернатора. Отож попрошу надалі поводитись зі мною чемно!

Проктор (*шепоче – з жахом і огидою*). Ну добре, іди спати.

Мері (*тупнувши ногою*). Не командуйте тут, містере Проктор! Я не маленька, мені вже вісімнадцять! І я піду спати, коли захочу.

Проктор. Як хочеш. Тоді сиди.

Мері. Ні. Я піду спати.

Проктор (*роздратовано*). На добраніч!

Мері. На добраніч! (*Виходить набурмосена. Приголомшені Проктори дивляться один на одного*).

Елізабет (*напошенки*). Петля... петля...

Проктор. Цього не може бути...

Елізабет (*про Абігайль*). Вона хоче моєї смерті. Весь тиждень мене мучило передчуття...

Проктор (*без упевненості*). Вони повірили Мері. Ти ж чула...

Елізабет. Сьогодні. А завтра? Абігайль повторюватиме моє ім'я доти, доки мене не арештують.

Проктор. Сядь.

Елізабет. Вона хоче моєї смерті. І ти це знаєш.

Проктор. Я сказав – сядь.

Елізабет, тремтячи, сідає. Проктор, намагаючись бути спокійним.

Нам потрібна витримка, Елізабет.

Елізабет (*з безнадійною іронією*). О, безумовно, безумовно...

Проктор. Нічого не бійся. Я піду до Іезекіля Чівера й перекажу йому все, що вона мені тоді сказала.

Елізабет. Якщо вже стількох забрали, Чівер не допоможе. Заради мене, Джоне, піди до Абігайль.

Проктор (*починає здогадуватися й знову кам'яніє душею*). Що я маю сказати Абігайль?

Елізабет. Заради мене. (*Обережно*). Мабуть, ти не розумієш молодих дівчат. Близькість теж своєрідна обіцянка...

Проктор (*ледь гамує роздратування*). Яка там обіцянка?

Елізабет. Не конче на словах. Але для Абігайль це безумовно обіцянка. І вона сподівається, як мене не стане, посісти моє місце.

Проктор задихається від люті.

Я не гуді Осборн і не Сарра Гуд. Мене не так легко обмовити. І коли вона вже наважилась вимовити моє ім'я, то напевне вже вірить у те, що може прийти на моє місце.

Проктор (*розуміючи, що дружина каже правду*). Вона не може сподіватися.

Елізабет. Ти жодного разу не дав їй відчути, що гидуєш нею. Та що там – щоразу, як вона проходить повз тебе у церкві, ти червонієш.

Проктор. Я червонію од сорому за себе.

Елізабет. Мабуть, вона сприймає це інакше.

Проктор. А як сприймаєш це ти, Елізабет?

Елізабет (*ухильно*). Може, тобі справді трохи соромно, коли ти бачиш її поруч зі мною.

Проктор. Коли ти вже зрозумієш мене, жінко? Не будь я такий твердий, я б розколовся од сорому упродовж цих місяців!

Елізабет. Тоді піди до неї, Джоне. Піди й назви її повією. Хоч би як вона там сподівалась – розбий її надію, розбий!

Проктор (*крізь зуби*). Добре. Я піду. (*Бере рушницю*).

Елізабет (*тремтить*). О Боже, так неохоче?

Проктор. Я сказав – піду. І скажу таке, що їй припече більше, ніж старому грішникові у пеклі. Не заздрю тому, хто мене вивів із себе.

Елізабет. Вивів із себе? Я прошу лише про одне...

Проктор. Невже ти маєш мене за негідника?

Елізабет. Хіба я сказала, що ти негідник?

Проктор. Але ти вважаєш, що я зв'язав себе обіцянкою. Яку обіцянку дає жеребець кобилі?

Елізабет. Чому ж ти тоді сердишся на мене, коли я прошу розбити її сподівання?

Проктор. Серджуся через те, що я чесний, що ніколи тобі не зраджував. І відчуваю – хоч би що я робив, ти мені ніколи не простиш однієї помилки мого життя. Я не можу нічого змінити!

Елізабет (*у відчай*). Все зміниться, тільки-но ти збагнеш, що тільки я – твоя дружина, і що іншої в тебе не буде! Але Абігайль, як реп'ях, причепилась до твого серця. І ти це знаєш.

Раптом у дверях, наче привид, виникає чоловіча постать. Елізабет і Проктор здригаються. На порозі Хайл. Вигляд у Його Преподобія трохи інакший, ніж раніше. Його зверхність зникла, натомість з'явилась поштивість. Він ніби в чомусь сумнівається. Відчуття, ніби він навіть почувається за щось винним.

Хайл. Доброго вечора!

Проктор *(не зразу й отямившись)*. А, містер Хайл! Добри вечір. Заходьте.

Хайл *(до Елізабет)*. Хочу вірити, що я вас не злякав?

Елізабет. Ні, ні. Я просто не чула, як ви під'їхали.

Хайл. Гуді Проктор, чи не так?

Елізабет. Так, Елізабет Проктор.

Хайл *(вклоняється)*. Сподіваюсь, ви ще не хотіли лягати спати?

Проктор *(відставляючи рушницю)*. Ні. *(Намагаючись приховати тривогу)*. У нас рідко бувають такі пізні гості. Але – просимо ласкаво. Присядете, сер?

Хайл. Дякую. *(Сідає)*. Сідайте й ви, гуді Проктор.

Не зводячи з нього погляду, Елізабет сідає на стілець. Пауза.

Хайл озирає кімнату.

Проктор *(щоб увірвати гнітюче мовчання)*. Може, сидру, містере Хайл?

Хайл. Ні. Він на мене погано діє. А мені ще треба декуди встигнути. Ви присядете, містере Проктор?

Проктор сідає.

Я вас не дуже затримаю. Але нам треба про дещо переговорити.

Проктор. Про судовий процес?

Хайл. Мене привів до вас власний потяг. *(Витирає хусткою рота)*. Не знаю, чи відомо вам, що на суді було згадано ім'я вашої дружини?

Проктор. Нам це сказала Мері Уоррен, і ми... безмежно вражені.

Хайл. Я тут людина нова, і мені важко скласти чітку думка, не знаючи людей, яких звинувачують у суді. Тому я цілий вечір ходжу від хати до хати. До вас я, приміром, прийшов од Ребекки Нерс.

Елізабет *(шокована)*. Ребекку Нерс обвинувачено?

Хайл. Звинуватити таку жінку, як Ребекка Нерс – злочин перед Богом. І все одно її названо.

Елізабет. Сподіваюсь *(намагаючись вичавити з себе усмішку)*, ви ніколи не повірити у зв'язок Ребекки Нерс із дияволом?

Хайл. Різно буває, гуді Проктор.

Проктор *(так само шокований)*. Я переконаний, Ваше Преподобіє, ви так не думаєте.

Хайл. Ми живемо в непевні часи, сер. Ніхто вже не має права сумніватися, що темні сили взяли в облогу Сайлем. Надто багато доказів. Чи я помиляюсь, сер?

Проктор *(ухиляючись від прямої відповіді)*. Я на цьому не знаюся. Але важко повірити, що така побожна жінка як Ребекка Нерс, по семи десяти роках самовідданого служіння Богові могла стати служницею диявола.

Хайл. Диявол дуже підступний, це відомо кожному. Ребекку Нерс ще ні в чому не звинуватили. І я гадаю, не звинуватять. *(Пауза)*. Мені б хотілося, сер, задати вам кілька запитань релігійного характеру, якщо дозволите.

Проктор *(нелюб'язно)*. Чому ж ні? Ми не боїмося запитань, сер.

Хайл. От і добре. *(Влаштовується зручніше)*. Гортаючи церковну книгу містера Перріса, я звернув увагу на те, що ваше ім'я стрічається там дуже рідко.

Проктор. Ви помиляєтесь, Ваше Преподобіє.

Хайл. За сімнадцять місяців ви були в церкві двадцять шість разів. Хіба це багато? Скажіть, чом ви так рідко ходите до церкви?

Проктор. Я не знав, що мені доведеться звітувати, скільки разів я ходив до церкви. Річ у тім, що моя дружина цілу зиму хворіла...

Хайл. Я чув про це. Але ж ви, містере Проктор, могли ходити до церкви і без неї?

Проктор. Я ходив до церкви, коли міг. В інші дні я молився вдома.

Хайл. Церковний статут каже, що молитва вдома не може замінити церкви.

Проктор. Знаю, сер. Але я знаю також, що для молитви проповідникові не конче потрібні золоті свічники.

Хайл. Які золоті свічники?

Проктор. Коли ми збудували нашу церкву, Френсіс Нерс зробив для вітваря два олов'яні свічники. Навряд чи цього олова торкалися руки, чистіші за руки Френсіса Нерса. Але прийшов містер Перріс і почав вимагати, щоб їх замінили на золоті. Ні про що інше не говорив, доки їх не одержав. Я працюю з ранку до ночі й мушу визнати – ці свічники ображають мою молитву. Так, ображають! Іноді мені здається, що містер Перріс, не задоволений нашою крихітною церковцею, мріє про катедральний собор.

Хайл (*подумавши*). І все одно, містере Проктор, ви – християнин, і повинні щонеділі ходити до церкви. (*Пауза*). Якщо я не помиляюсь, у вас троє дітей?

Проктор. Так, троє хлопчиків.

Хайл. Як же так сталося, що з ваших дітей охрестили тільки двох?

Проктор (*вагається, потім не може стриматись*). Не можу, щоб містер Перріс торкався моєї дитини. Я не бачу на цій людині Божого благословення й не приховую цього.

Хайл. Мушу сказати, містере Проктор, не вам це вирішувати. Містера Перріса висвячено в духовний сан, і благословення на ньому є.

Проктор (*почервонів, сприкрений, але намагається посміхнутися*). У чому ви мене підозрюєте, містере Хайл?

Хайл. Ні в чому... Це вам здається.

Проктор. Я будував нашу церкву. Прибивав дах, ладнував двері...

Хайл. Це свідчить на вашу користь.

Проктор. Може, я надто різко виступаю проти містера Перріса, але ж ви не думаєте, що я проти релігії? А така думка у вас от-от виникне, чи не так?

Хайл (*не здаючись*). У ваших словах багато щирого... сер.

Елізабет. Може, ми надто суворі до містера Перріса. Але моєму чоловікові не до душі балачки про гроші.

Хайл (*ствердно хитає головою, після чого – як професор на іспиті*). А чи пам'ятаєте ви заповіді, гуді Елізабет?

Елізабет (*не вагаючись, навіть палко*). Авжеж, пам'ятаю. Я не порушила жодної з них. Ніхто не кине мені, що я погана християнка.

Хайл. А ви, містере Проктор? Ви їх пам'ятаєте?

Проктор (*не дуже переконливо*). Звичайно, пам'ятаю.

Хайл (*вдивляючись в обличчя Елізабет, Прокторіві*). Прошу вас, прочитайте їх.

Проктор. Заповіді?

Хайл. Так.

Проктор (*витирає лоба*). Не убий.

Хайл. Так.

Проктор (*лічить, загинаючи пальці*). Не укради. Не зажай дружини ближнього, ні осла його, ні козла його... Не свідчи на друга свого свідченням брехливим. Не сотвори собі кумира. Сьомий день – Богові твоєму... Не убий... (*Пауза*). Шануй батька й матір... Не згадуй імені Божого всує. Хай не матимеш Бога... (*Напружена тиша. Намагається згадати ще одну заповідь, поспіхом перераховує їх подумки, знову загинаючи пальці, але не дораховується однієї*). Не сотвори собі кумира...

Хайл. Це ви вже говорили, сер...

Проктор (*розгублено*). Так, так...

Елізабет (*обережно*). Не чини перелюбу...

Проктор (*немов стріла прохромилла йому серце*). Так. (*Силкуючись усміхнутись*). Як бачите сер, удвох ми пам'ятаємо всі заповіді.



Хайл не відповідає, пильно дивлячись на Проктора, і  
Прокторів у неспокій зростає.

Це, я гадаю, не така вже й велика помилка...

Хайл. Сер, релігія – це фортеця. Жодна тріщина у фортеці не повинна вважатися за маленьку. *(Встає спантеличений, робить кілька кроків по кімнаті, заглиблений у власні думки).*

Проктор. У цьому домі, сер, диявол не може знайти прихильників.

Хайл. Хочу вірити, хочу вірити. *(Дивиться на Елізабет, на Проктора, і якась подоба усмішки ковзає по його обличчю, але щось його бентежить).* Що ж, побажаю вам доброї ночі.

Елізабет *(не може стриматися)*. Містере Хайл!

Він зупиняється.

Мені здається, ви мене у чомусь підозрюєте? Скажіть мені!

Хайл *(заскочений зненацька, намагається ухилитись)*. Я не суджу вас. Мій обов'язок, гуді Проктор, допомогти судові розібратися. Я бажаю вам всього найкращого. На добраніч... *(Іде до дверей)*.

Елізабет *(майже у відчаї)*. Ти мусиш йому сказати Джоне!

Хайл *(озирнувшись)*. Ви щось сказали?

Елізабет *(тамуючи крик, чоловікові)*. Ти скажеш, нарешті?

Хайл допитливо дивиться на Проктора.

Проктор *(важко)*. Якщо тільки мені повірять на слово. Свідків я не мав... доказів так само... Але я знаю – хвороба дітей і чаклунство не мають нічого спільного.

Хайл *(здивовано)*. Ви сказали – не мають?

Проктор. Містер Перріс застав їх у лісі, коли вони танцювали. Діти дуже перелякались. Ось причина їхньої хвороби.

Хайл. Хто це вам сказав?

Проктор *(не зразу)*. Абігайл Уільямс.

Хайл. Абігайл?

Проктор. Так.

Хайл *(широко розкривши очі)*. Абігайл Уільямс сказала вам, що хвороба дітей – звичайний переляк? І чаклунство тут ні до чого?

Проктор. Так, сер. Вона сказала це мені у день вашого приїзду.

Хайл *(не вірячи Прокторові)*. Чому ж ви досі мовчали?

Проктор. Я не міг собі уявити, що через це може здійснитися така дурниця.

Хайл. Дурниця! Містере, я особисто допитав величезну кількість людей. І всі вони визнали, що служили дияволу. Визнали!

Проктор. А як могло бути інакше? Вони змушені признаватися, інакше їх повісять! Вони готові рип знатися в чому завгодно, аби уникнути шибениці. Ви над цим замислювались?

Хайл *(Такі думки в нього були, але він намагався їх відігнати)*. Я думав про це... так, думав. І ви зможете підтвердити це на суді?

Проктор. Я не мав наміру туди йти. Але якщо треба...

Хайл. Ви вагаєтесь?

Проктор. Я не вагаюсь, хоч не переконаний, що мені повірять. Адже коли такий мудрий богослов, як ви, може підозрювати жінку, яка жодного разу в житті не покривили душею, і чесність якої загальновідома, то що дивного і тому, що я вагаюсь. Я не божевільний.

Хайл *(Прокторові слова видаються йому переконливими)*. Скажіть мені одверто, містере Проктор. До мене дійшли чутки, які мене тривожать: кажуть, ви не вірите в існування відьом. Це так?

Проктор *(усвідомлює, що надійшла вирішальна мить)*. Зараз йому доведеться говорити неправду, і він змагається з

почуттям відрази до Хайла до себе самого). Не пригадую, щоб я таке казав... але міг бовкнути... Якщо відьми й існують, то важко повірити, що вони обрали своєю оселею Сайлем.

Хайл. Отже, ви не вірите...

Проктор. Я на цьому не розуміюся. Біблія доводить, що відьми є, і я того не заперечуватиму.

Хайл (до Елізабет). А ви?

Елізабет. Я... Ні... Ніяк не можу повірити...

Хайл (дуже здивований). Не можете?

Проктор. Елізабет, ти вводиш містера Хайла в оману.

Елізабет (Хайлові). Я не можу повірити, що чесна, правдива жінка погодиться служити дияволіві. Взяти, наприклад, мене. Якщо ви припускаєте, що, творячи добро, я можу водночас служити дияволіві, – то, мабуть, скажу вам... що не вірю.

Хайл. Але ви не заперечуєте, що існують відьми...

Елізабет (перебиває його). Якщо ви вважаєте, що я відьма, то я відповім вам, що їх нема!

Хайл. Звичайно ж, ви вірите Біблії?

Проктор. Звичайно, вірять! Кожному слову!

Елізабет. Про Біблію говорять з Абігайль Уїльямс, сер – не зі мною!

Хайл витріщає очі на Елізабет.

Проктор. Моя дружина не сумнівається у Біблії, сер. Хай ця думка вас не бентежить. Наш дім – християнський дім, сер. Істинно християнський.

Хайл. Нехай Господь завжди буде з вами. Раджу: швидше охрестіть вашу третю дитину й не забувайте щонеділі ходити до церкви. Живіть у мирі й злагоді. Я переконаний...

На дверях з'являється Джайлс Корі.

Джайлс. Джоне!

Проктор. Що сталося?

Дже й м с . Вони забрали мою жінку!

Входить Френсіс Нерс .

Його Ребекку.

Проктор . Арештували Ребекку?

Френсіс . Так. По неї прийшов Чівер. Посадив її на гарбу й повіз. Ми побігли до в'язниці, але нас туди не пустили.

Елізабет . Вони всі оскаженіли, містере Хайл.

Френсіс (*підходить до Хайла*). Ваше Преподобіє, прошу вас переговорити з представником губернатора. Його ввели в оману.

Хайл . Заспокойтеся, містере Нерс. Ну будь ласка...

Френсіс . Моя дружина завжди була віддана нашій церкві. А Марта Корі... Нема жінки побожнішої за неї.

Хайл . У чому звинуватили вашу дружину під час арешту?

Френсіс (*усміхнувшись*). Її звинуватили у вбивстві. (*Саркастично цитує ордер на арешт*). «Обвинувачується у вбивстві дітей Енн Патнем через чаклунство!» Що мені робити, містере Хайл?

Хайл (*відвертається від Нерса, помітно схвильований*). Вірте, Нерсе, якщо виявиться винною Ребекка Нерс, можна не вагаючись спалити весь квітучий світ! Віддамо себе до рук правосуддя. І я певен, суд відпустить вашу дружину додому.

Френсіс . Отже, її допитуватимуть?

Хайл (*співчутливо*). Містере Нерс, серця наші стікають кров'ю, але ми не можемо відступити. Ми живемо у важкі часи. Мусимо поступитися старою дружбою та звичною повагою. Диявол бродить Сайлемом. Хай не здригнеться караюча десниця над тим, на кого покаже Божий перст!

Проктор (*різко*). Але як можна запідозрити Ребекку Нерс у вбивстві дітей?

Хайл (*майже страждаючи*). За годину до падіння диявола Господь теж мав його за невинного.

Д ж а й л с . Я вам казав, що моя жінка читає якісь книжки, але це не означає, що вона відьма.

Х а й л . Містере Корі, в чому звинуватили вашу дружину?

Д ж а й л с . Її звинуватив цей нікчема Валькотт, який прагне крові. П'ять років тому він купив у моєї Марти свиню. Свиня в нього скоро здохла, і він почав вимагати, щоб ми йому повернули гроші. А Марта сказала: «На таких харчах ти б і сам здох, ти ж її заморив голодом!» А тепер він каже, що вона здохла через оті книжки... що моя Марта заворожила свиню.

Входить Іезекіль Чівер. Німа сцена.

Чівер. Добри вечір, Прокторе.

Проктор. Добри вечір, Чівере.

Чівер. Добри вечір, містере Хайл. *(До всіх)*. Доброго вечора.

Проктор. Сподіваюсь, ви не в судовій справі.

Чівер. От і не вгадали, Прокторе. Я тепер секретар суду.

Входить Херрік, судовий виконавець. Йому за тридцять, пика зухвала.

Д ж а й л с . Ти скромний кравчик, Іезекілю, і міг би потрапити в рай. А тепер, треба думати, смажитимешся у пеклі?

Чівер. Я лише виконую накази. Ви це знаєте. І не погрожуйте мені пеклом. Я взагалі не люблю цього слова... *(З острахом стежить за Проктором, риється у своїх кишенях)*. Повірте, Прокторе, мені й без того важко. *(Показує папірця)*. Ось ордер на арешт вашої дружини.

Проктор *(Хайлові)*. Ви сказали, жодних звинувачень на адресу моєї дружини не було.

Х а й л . Очевидно, це вже без мене. *(Чіверові)*. Коли звинуватили гуді Проктор?

Чівер. Увечері мені вручили шістнадцять ордерів. Серед них – ордер на арешт Гуді Проктор.

Проктор. Хто її звинуватив?

Чівер. Хіба ви не знаєте? Абігайл Уільямс!

Проктор. Але докази! Докази!

Чівер (*нишпорить очима по кімнаті*). Прокторе, у мене мало часу. Мені наказано зробити трус, але це мені неприємно. Тому принесіть ляльку, яка належить вашій дружині.

Проктор. Ляльку?

Елізабет. Я ніколи не гралася в ляльки, хіба коли була малою.

Чівер (*зняжковілий, дивиться на камін*). Але я бачу ляльку, Елізабет!

Елізабет. Справді. (*Йде до каміна*). Це лялька Мері.

Чівер. Прошу вас, покажіть ляльку.

Елізабет (*протягає йому ляльку*). Містере Хайл, хіба існує якийсь закон стосовно ляльок?

Чівер (*обережно бере ляльку*). В домі є інші ляльки?

Проктор. Ні. Та й ця з'явилася лише сьогодні увечері. Що значить ця лялька?

Чівер. Лялька... (*Боязко повертає ляльку*). Лялька означає... Гуді Проктор ідіть зі мною, прошу вас.

Проктор. Вона нікуди не піде, Чівере. (*До Елізабет*). Піди гукни Мері.

Чівер (*кидаючись до Елізабет*). Мені наказано не лишати її саму.

Проктор (*відитовхуючи Чівера*). Хай тобі й на думку не спаде її торкнутися. Затямив? (*До Елізабет*). Гукни Мері, я кому сказав!

Елізабет іде на другий поверх.

Хайл. Що справді означає ця лялька, містере Чівер?

Чівер. Кажуть, лялька, це... (*Крутить ляльку в руках, зазирає їй під поділ. З жаху очі лізуть на лоба*). Ой! Та тут же... та тут...

Проктор (*підходить до нього*). Що там іще?

Чівер. Та тут... Подивіться... (*Виймає з ляльки голку*). Голка, бачите? Херріку, це голка! Бачиш?

Проктор. Що це означає?

Чівер (*руки йому тремтять*). О, це дуже погано! Дуже погано для неї, Прокторе! Запевняю тебе, йдучи сюди, я не вірив, що гуді Елізабет винна. Але ця голка! Вона її згубить. (*Хайлові*). Бачите, сер – голка!

Хайл. То й що?

Чівер (*очі зі страху досі на лобі*). Дівчиця Абігайль, сер, племінниця містера Перріса, сьогодні під час обіду раптом ні з того, ні з сього впала на підлогу. Вона корчилася й ревіла як поранений звір. Містер Перріс нахилився до неї і знайшов... О містере Хайл, він знайшов голку! Голка стирчала з її живота як скалка! Тоді він запитав свою племінницю, яким чином голка опинилася а такому непридатному для голки місці? І вона присяглася (*Прокторові*), що це ваша жінка шляхом ворожби встромила їй голку в живіт.

Проктор. Хіба ж вам не зрозуміло, що Абігайль сама це зробила? (*Хайлові*). Сподіваюсь, цю нісенітницю суд не вважатиме за доказ?

Хайл мовчить, йому бракує слів.

Чівер. Це дуже вагомий доказ. (*Хайлові*). Здумайте-но самі, сер. Суд підозрює, що гуді Проктор має ляльку – я приходжу й знаходжу ляльку. Мені кажуть – подивись, чи не встромили туди голку? Я дивлюсь – так і є. (*Прокторові*). Вагоміших доказів не може бути. Прошу вас, Прокторе, не заважайте мені виконувати свій обов'язок.

Згори спускаються Елізабет і Мері. Проктор тягне  
Мері за руку до Хайла.

Проктор. Розкажи, Мері, як ця лялька потрапила до нас?  
Мері (*перелякано ледь чутно*). Яка лялька, сер?

Проктор (*нетерпляче, показуючи на ляльку в Чіверових руках*). Оця! Ця!

Мері (*не розуміючи*). Я... мені здається... це моя лялька...

Проктор. Ти певна, що це твоя лялька?

Мері (*не розуміючи, куди він гне*). Так, сер.

Проктор. Відповідай, яким чином ця лялька потрапила до нас у дім?

Усі дивляться на Мері.

Мері (*з жахом*). О сер, я ж вам говорила. Я змайструвала її сьогодні, коли була в суді. У вільний час. Й увечері подарувала її гуді Елізабет.

Проктор (*Хайлові*). Тепер ви все зрозуміли?

Хайл. Мері, у ляльці знайшли голку.

Мері. Голку?

Проктор (*раптом*). Ти встромила голку в ляльку?

Мері. Можливо... сер... Напевне, я.

Проктор (*Хайлові*). Тепер ви все зрозуміли?

Хайл (*дивиться на Мері, вивчаючи її*). Можливо, ти помиляєшся, дитино? Може, хтось примушує тебе брехати?

Мері. Брехати! Ні, сер. Спитайте Сусанну Валькотт – вона бачила, як я майструвала ляльку. (*Стиха*). Спитайте Абігайль – вона сиділа поруч і все бачила.

Проктор. Попросіть Чівера піти, містере Хайл. Хай він піде. Все зрозуміло.

Хайл. Мері, тебе звинувачено в замаху на життя Абігайль Уільямс.

Мері. У замаху? Мене?

Хайл. Сьогодні Абігайль поранено голкою. Голку встромлено їй у живіт.

Елізабет. Тепер я розумію! І вона звинуватила мене?

Хайл. Так.

Елізабет (*задиhaючись*). Мене? Та ж вона вбивця! Її треба стерти на порох!

Чівер (*показуючи на Елізабет*). Всі чули, що вона сказала? Стерти на порох! Херріку, ти чув?

Проктор (*вириваючи ордер з Чіверових рук*). Геть звідси!

Чівер. Як ви смієте, Прокторе!



Проктор (*рве ордер на клапті*). Геть звідціля!

Чівер. Ви порвали ордер, підписаний повноважним представником губернатора!

Проктор. Будь він проклятий, цей повноважний представник! Я сказав – геть з мого дому!

Хайл. Ну-ну, Прокторе, вгамуйтеся.

Проктор. Забирайтеся й ви! Я не вірю більше жодному вашому слову!

Хайл. Прокторе, якщо ваша дружина ні в чому не винна...

Проктор. Якщо не винна! Чому ж ви жодного разу не виявили сумніву до того, що кажуть містер Перріс чи Абігайл? Чом ви ні разу не сказали собі – а якщо вони брешуть? Ви вважаєте, що вони завжди говорять правду. Хіба вони не такі ж піддані Господа, як ми всі? Ні, містере Хайл, я скажу вам, хто бродить по Сайлему. Помста бродить по Сайлему – ось що нищить наші родини! Помста диктує законові! Помста штовхнула дівчат на злочини! Я не принесу своєї дружини у жертву помсті!

Елізабет. Джоне, я піду...

Проктор. Нікуди ти не підеш!

Херрік. За дверима – дев'ятеро мордоворотів, Джоне. Наказ є наказ, і я не можу його відмінити.

Проктор (*Хайлові*). Ви дозволите забрати її?

Хайл. Повірте, суд розбереться!

Проктор. О Понтію Пілате! Господь не простить вам, як не простив йому!

Елізабет. Треба йти... Джоне, я піду з ними.

Він не сміє звести на неї очей.

Мері, хліба на ранок вистачить, удень спечеш ще. Слухайся містера Проктора, допомагай йому по господарству. Зроби це заради мене. (*Стримується, щоб не заридати. Проктор о-ві*). Не кажи нічого дітям скажи їм, Джоне – я скоро повернусь. (*Не має сили йти.*)

Проктор. Я визволю тебе, Елізабет! Визволю! Ти скоро повернешся!

Елізабет. О Джоне, забери мене швидше додому!

Проктор. Я повстану проти суду, але врятую тебе! Тільки ти нічого не бійся.

Елізабет *(в її голосі жах і відчай)*. Я не боюся, любий... *(Оглядає кімнату, немов бажаючи її запам'ятати)*. Скажи дітям, що я пішла оглядати хворих. Вигадай що-небудь.

Елізабет виходить, за нею Херрік. Чівер на мить затримується на порозі, перетинаючи шлях Прокторові. Чути скрегіт заліза. Чівер зникає.

Проктор *(кидаючись до дверей)*. Херріку, зніми з неї ланцюги! Зараз же! *(Вибігає з кімнати. Чути його голос)*. Будь ти проклятий, я не дозволю! Зніми ланцюги! Чуєш? Не дозволю! Зніми з неї ланцюги!

Хайл збентежений власною нерішучістю, стоїть, одвернувшись від дверей. Мері раптом вибухає риданнями. Джайлс підходить до Хайла.

Джайлс. А ви мовчите, отче? Це наклеп, і ви знаєте, що це наклеп. Що примушує вас мовчати?

Два хлопці штовхають до кімнати Проктора.  
Входить Херрік.

Проктор. Я помщуся на тобі, Херріку! Я в боргу не лишуся!

Херрік *(люто)*. Клянусь Богом, Джоне, я не можу нічого вдіяти. Я мушу всіх закувати. А тепер не виходьте з кімнати, доки ми не поїдемо. *(Виходить у супроводі хлопців)*.

Проктор стоїть посеред кімнати, важко дихає. Чути, як риплять колеса...

Хайл *(не знаходячи слів)*. Містере Проктор...

Проктор. Ідіть.

Хайл. Пом'якшайте, Прокторе... Все, що я знаю про вашу дружину доброго, я не побоююсь засвідчити на суді. Винна вона, чи ні – бачить Бог, я не знаю. Але повірте, суд не використає особистої помсти якогось дівчиська для того, щоб засудити невинну людину.

Проктор. Ви боягуз! Ви проповідник, а поводитесь як боягуз!

Хайл. Прокторе, Бога не тривожать всує, через якісь дрібниці. В'язниці наші переповнені. Світила юриспруденції засідають у Сайлемі. Попереду – страти. Щоб засудити людину, потрібні вагомі докази. Вбивства, зрада вірі, чаклунство панують на землі – ось із чим не може змиритися небо. Ось що ми покликані вирвати з корінням. Це наш єдиний обов'язок. В часи духовного розброду й загального хаосу ми повинні віддатися служінню Богові. *(Підходить до Джайлса та Френсіса)*. Поговоріть один з одним, порадьтеся з людьми. Постарайтесь знайти причину ваших бід і нещасть. За які гріхи вони впали на нас? Я молитиму Бога, щоб він розкрив вам очі. *(Виходить)*.

Френсіс *(не зразу отямившись від його слів)*. Про які вбивства він говорив? Я нічого не чув.

Проктор. Залиште мене самого, Френсісе.

Джайлс *(тремтячи)*. Ми всі загинули... Джоне, скажи...

Проктор. Иди, Джайлсе... Поговорімо завтра.

Джайлс. Ми прийдемо якомога раніше, Джоне. Добре?

Проктор. Добре, Джайлсе, добре. А тепер залиште мене самого.

Джайлс. До завтра.

Джайлс та Френсіс виходять. Мовчання.

Мері *(злякано)*. Містере Проктор, може, вони її відпустять. Лише допитають і відпустять додому.

Проктор. Завтра ти підеш зі мною, Мері. І розповіси судові все, що знаєш.

Мері. Я не можу звинуватити Абігайл.

Проктор *(з погрозою)*. Ти розповіси судові, як лялька потрапила до нашого дому і хто встромив у неї голку.

Мері. Вона вб'є мене.

Він підходить ближче до неї.

Вона звинувачує вас у перелюбі.

Проктор *(зупиняється)*. Вона розповіла тобі?

Мері. Так, сер. Я знаю все. Вона знищить вас. Я знаю, знищить.

Проктор *(з ненавистю до себе)*. Тоді й з її святістю буде покінчено.

Вона сахається від нього.

Ми обидва скотимося в яму, яку вона вирила для мене. Ти розповіси на суді все, що знаєш. Отже, завтра ми йдемо до суду.

Мері *(жахнувшись)*. Я боюсь, сер...

Проктор *(хапає її за руку)*. Я не дозволю, щоб моя дружина загинула через мене. Я розчавлю тобі голову, якщо ти не підеш у суд!

Мері *(вириваючись)*. Не можу цього зробити, сер! Не можу!

Проктор *(схопивши її за горло, наче хоче задушити)*. Досить! Мовчи! Пекло й небо зіткнулися удвох, і час скинути личину! Замовчи! *(Відкидає її)*.

Мері *(падаючи на підлогу, повторює в риданнях)*. Не можу! Не можу!

Проктор *(іде до розчинених дверей, наче стративши голову, розмовляючи сам із собою)*. Досить! Так визначено наперед – нічого не змінилося; ми такі ж, як були, але без одягу. *(Підходить до порогу, з жахом і відчаєм вдвляється у небо, що нависло над ним.)* Так, без одягу! І нас січе хуртовина, льодова хуртовина Господа Бога!

Мері *(ридаючи, повторює)*. Не можу, не можу... я... не можу!!!

*Завіса поволі спадає.*

## ДІЯ ТРЕТЯ

Ризниця молитовного дому в Сайлемі, яка править зараз за вітальною генеральною суду. Коли підіймається завіса, сцена порожня; крізь вузькі високі вікна сюди ледве потрапляє сонячне світло. Вікна на задньому плані – набагато вищі за звичайні. З обох боків замість стін – абияк збита дощана перегородка. Праворуч – двоє дверей у внутрішнє приміщення, де зазвичай моляться; там засідає суд. Ліворуч – двері на вулицю. Уздовж стін праворуч і ліворуч дві дерев'яні лави. У центрі – довгий стіл, до нього впритул присунуто ослінчики й стілець з високою спинкою.

У ризниці паніє гнітюча, навіть зловісна тиша. З сусідньої кімнати (праворуч) чутно голос судді Готторна, потім Марти Корі, яка відповідає на запитання судді.

Голос Готторна. Отож, Марто Корі, суд має безліч доказів, які доводять, що ви вдавалися до чаклування. Які у вас можуть бути заперечення?

Голос Марти Корі. Я не відьма, сер. Я навіть не знаю, що таке відьма.

Голос Готторна. Якщо ви не розумієте, звідки вам відомо, відьма ви чи ні?

Голос Марти Корі. Якби я була відьма, я знала б, що таке відьма.

Голос Готторна. Ви морили дітей – ви їх зурочували. Хто вас на це нашттовхнув?

Голос Марти Корі. Я не морила дітей! Це неправда! Крик Джайлса. Я маю докази! Дайте мені слово!

Шум городян, які сидять у залі, посилюється.

Голос Денфорта. Прошу додержувати тиші!

Голос Джайлса. Томас Патнем хоче прихопити чужу землю!

Голос Денфорта. Виведіть цю людину із зали суду!

Г о л о с Д ж а й л с а . Вас обманюють! Вас вводять в оману!

Шум у залі, вигуки.

Г о л о с Г о т т о р н а . Ваше Превосходительство, накажіть узяти цю людину під варту.

Г о л о с Д ж а й л с а . Я маю докази! Чому ви не хочете мене вислухати?

Двері розлітаються навстіж, і Х е р р і к майже на руках виносить  
Д ж а й л с а до ризниці.

Д ж а й л с . Пусти мене, чуєш? Прибери руки, будь ти проклятий?

Х е р р і к . Джайлсе?

Д ж а й л с . Геть, кажу тобі! Я маю докази!

Х е р р і к . Туди не можна! Суд засідає!

Із судової зали виходить Х а й л .

Х а й л . Вгамуйтеся, прошу.

Д ж а й л с . Вони повісять мою дружину, сер!

Входить суддя Г о т т о р н , років шістдесяти, злий Сайлемський суддя, який ні до кого не має жалю.

Г о т т о р н . Як ви наслідились вриватись до зали засідань і кричати? Ви що, з глузду з'їхали, Корі?

Д ж а й л с . Ви ще не одержали місце в суді в Бостоні, Готторне, тож не смійте говорити, що я з'їхав з глузду!

З'являється повноважний представник губернатора Д е н ф о р т , за ним – Ч і в е р т а П е р р і с . Стає тихо. Д е н ф о р т о в і сьомий десяток, він похмурий, хоч і не без гумору, схильний до софістики, однак використовує її на користь собі і своїй посаді.

Д е н ф о р т *(дивлячись у вічі Джайлсові)*. Хто ви такий?

П е р р і с . Джайлс Корі, сер. Великий задирака.

Д ж а й л с *(Перрісові)*. Я не дитина й можу відповісти сам. *(Денфортові)*. Мене звать Корі. Сер, Джайлс Корі. Я

маю 60 акрів землі, трохи лісу для будівництва. Зараз ви судите мою жінку. *(Показує пальцем на двері, що ведуть до зали засідань).*

Денфорт. І ви гадаєте, що порушуючи порядок, допоможете дружині? Ідіть звідси. Лише з поваги до вашої сивини вас не посадили за ґрати.

Джайлс *(благально)*. Вони обмовляють мою жінку, сер... Я...

Денфорт. Здається, ви маєте намір учити нас – кому вірити, кому не вірити.

Джайлс. Ваше Превосходительство, я ніколи не насмілюся б виявити неповагу...

Денфорт. Неповагу? Це більше, ніж неповага! Це замах на підвалини самого правосуддя! Чи відомо вам, що тут засідає центральний суд Массачусетса?

Джайлс *(мало не плачучи)*. Ваше Превосходительство, я нічого поганого про мою дружину не говорив. Я тільки сказав, що вона любить читати книжки. Хіба за це саджають людину у тюрму?

Денфорт. Книжки? Які книжки?

Джайлс *(хлипаючи)*. Марта моя третя дружина, Ваше Превосходительство. А Марта любила читати. Ось мене й зацікавило – що там у тих книжках для неї такого цікавого? Та хіба ж я казав, що вона відьмує? Я сказав тільки, що вона любить читати – і все. *(Плаче, вже не соромлячись сліз)*. Через мене її арештували *(Йому соромно за те, що він плаче, і Джайлс затуляє обличчя руками)*.

Денфорт шанобливо мовчить.

Хайл. Ваше Превосходительство, містер Корі дав доволі вагомі докази невинності своєї дружини, і мені здається в ім'я її справедливості ми повинні...

Денфорт *(перебиває)*. Хай він тоді подасть їх у письмовій формі, за всіма правилами. І принесе присягу. Ви ж знаєте порядок, містере Хайл? *(Херрікові)*. Звільнити кімнату!

Херрік. Ходімо, Джайлсе! (*Виштовхує його за двері*).

Френсіс Нерс входить з вулиці.

Френсіс (*підходить до Денфорта*). Ми у відчаї, Ваше Превосходительство. Ми щодня приходимо сюди й просимо, щоб нас вислухали, і щодня одержуємо відмову.

Денфорт. Хто ця людина?

Френсіс. Френсіс Нерс, сер.

Хайл. Чоловік Ребекки Нерс.

Денфорт. Он воно що! Мене дивує ваша поведінка. Мені говорили, що ви людина благочестива і вмієте себе поводити, містере Нерс.

Готторн (*Денфортові*). Я думаю, Френсіса Нерса й Джайлса Корі слід притягти до відповідальності за образу суду.

Денфорт (*Френсісові*). Викладіть на папері все, що хочете сказати й передайте мені.

Френсіс. Ваше Превосходительство, докази у нас дуже суттєві. Бог не простить, якщо ви не візьмете їх до уваги. Дівчата, сер, обманули вас.

Денфорт. Ви про що?

Френсіс. У нас є докази, сер. Вони обманули вас.

Денфорт дивиться на Френсіса, вивчає його.

Готторн. Це образа суду. Безумовна образа суду.

Денфорт. Спокій, Готторне! Чи знаєте ви, хто я такий, містере Нерс.

Френсіс. Звичайно, сер. Ви розумна людина, Ваше Превосходительство, інакше ви б не були тим, ким ви є.

Денфорт. А чи знаєте ви, що в тюрмах – від Маргхада до Лінна – сидять понад чотири сотні людей, і всіх їх посадив я?

Френсіс. Якби я сумнівався, то не тривожив би такого можновладця, як ви, Ваше Превосходительство. Я певен, сер, що вас обманюють.



З лівого боку входить Дж а й л с . Всі дивляться на нього, стежачи за тим, як він кличе когось із вулиці. Слідом за ним входять Проктор і Мері. Проктор підтримує її під лікоть, вона ледве стоїть на ногах.

Перріс (*не тямлячи себе*). Мері Уоррен? (*Підходить до неї впритул*). Ти навіщо сюди прийшла?

Проктор (*рішуче відитовхне Перріса*). Вона хоче говорити з повноважним представником губернатора.

Денфорт (*Херрікові, здивовано*). Ви, здається, говорили, що Мері Уоррен хвора?

Херрік. Говорив, Ваше Превосходительство. Коли я прийшов по неї минулого тижня, щоб відвести її до суду, вона лежала в ліжку й сказала, що хвора.

Дж а й л с . Цілий тиждень душа її була в сум'ятті, сер. Зараз Мері Уоррен прийшла, щоб розповісти всю правду.

Денфорт. Це хто?

Проктор. Джон Проктор, сер. Чоловік Елізабет Проктор.

Перріс. Стережіться його, ваше превосходительство. Проктор – людина підступна.

Х а й л (*схвильовано*). Мені здається, свідчення Мері Уоррен можуть бути цікаві.

Денфорт (*піднісши вгору руку*). Спокійно, сер! Що ти хочеш сказати, Мері Уоррен?

Проктор дивиться на Мері. Але вона мовчить.

Проктор. Вона ніколи не бачила духів, сер!

Денфорт (*злякано й здивовано*). Ніколи не бачила духів?

Дж а й л с (*нетерпляче*). Ніколи їх не бачила!

Проктор (*риється в кишені*). Вона написала заяву, сер. Усе як належить.

Денфорт (*швидко*). Жодних заяв я не беру. (*Вже оцінив ситуацію, усе зважив та обдумав*). Скажіть, Містере Проктор, в селі про це знають?

Проктор. Ні.

Перріс. Вони хочуть скинути правосуддя, Ваше Превосходительство. Ця людина...

Денфорт. Прошу вас, містере Перріс. (*Прокторові*). Чи відомо вам, що даний процес викликаний гнівом всевишнього і що всевишній промовляє на цьому процесі вустами дітей, які дають свідчення?

Проктор. Відомо, сер.

Денфорт (*оцінюючи дивиться на Проктора, потім повертається до Мері*). Мері Уоррен, як так сталося, що ти зрікаєшся своїх свідчень? Ти звинувачувала людей в тому, що духи тебе мучили?

Мері. Все це було удаванням, сер.

Денфорт. Не чую.

Проктор. Вона каже, що все це було удаванням.

Денфорт. Ну, а інші дівчата? Теж прикидались? Сусанна Уалькотт, наприклад?

Мері. Так, сер. Вони теж прикидались.

Денфорт (*спантеличений*). Справді?

Пауза.. З усього видно, що Денфорт збитий з пантелику й пригнічений. Він озирається на Проктора й знову вдивляється в нього.

Перріс (*тривожно*). Ваше Превосходительство, чи можна допустити, щоб у відкритому судовому розгляді виступали з такими обурливими промовами?

Денфорт. Звичайно, ні. Але вже одне те, що ця дівчина на смілилась з'явитись сюди з такою заявою, мене вражає. (*Прокторові*). Я ще не вирішив – візьму я до уваги її заяву чи ні. Але вважаю за свій обов'язок попередити вас. У вогнищі, яке тут палає, ви не знайдете притулку.

Проктор. Знаю, сер.

Денфорт. Продовжую... Я добре розумію, на що здатний чоловік, який любить свою дружину, бажаючи її захистити. Чи переконані ви в глибині душі, що ваші докази правдиві?

Проктор. Так, сер. Ви в цьому переконастесь.

Денфорт. Ви хочете виступити з вашими викриттями у відкритому засіданні, перед людьми?

Проктор. З вашого дозволу, сер.

Денфорт (*очі йому потемніли*). Добре, сер. Яку мету ви переслідуєте?

Проктор. Як – яку мету? Я врятую свою дружину.

Денфорт. Ви кажете щиро? А чи не маєте ви наміру підірвати авторитет суду?

Проктор (*здригнувшись*). Що ви, сер... я й гадки не мав...

Чівер (*раптом, ніби прийшовши до тями*). Ваше Превосходительство...

Денфорт. Так, Чівере...

Чівер. Вважаю за свій обов'язок... (*Прокторові, ввічливо*). Гадаю, ви не заперечуватимете? (*Денфортіві*). Коли ми прийшли арештовувати його дружину, він не втримався від проклять і порвав підписаний вами ордер.

Перріс (*Денфортіві*). Ось бачите!

Денфорт. Справді так, містере Хайл?

Хайл (*зітхнувши*). Так.

Проктор. Я себе не пам'ятав, сер... Я не розумів, що роблю.

Денфорт (*вивчаючи його*). Містере Проктор...

Проктор. Слухаю вас, сер...

Денфорт (*прямо*). Ви бачили диявола?

Проктор. Ні, сер.

Денфорт. Ви добрий християнин, чи не так?

Проктор. Так, сер.

Перріс. Такий християнин, який не ходить до церкви й раз у раз на місяць!

Денфорт (*з цікавістю*). Не ходить до церкви?

Проктор. Я завжди молюсь Богу, сер. Та не приховую, що недолюблюю містера Перріса.

Чівер. По неділях він працює, сер.

Денфорт. Працює в неділю?

Чівер (*Прокторові, виправдовуючись*). Я особа офіційна, не маю права приховувати.

Проктор (*Денфортіві*). Я справді раз чи двічі виходив у поле в неділю. У мене троє дітей, сер.

Джайлс. До вашого відому, сер, Проктор не єдиний християнин, якому доводиться орати в неділю.

Хайл. На мою думку Ваше Превосходительство, по одному вчинку не можна судити про людину.

Денфорт. Я й не суджу. (*Дивиться на Проктора.*) Скажу вам одверто, сер. Я бачив жахливі речі на цьому суді – тіла, наколоті шпильками, порізані ножами, бачив, як духи намагались душити людей. Я не мав досі підстав підозрювати, що діти можуть ввести мене в оману. Ви розумієте мою думку?

Проктор. Але жінки, яких ви зараз судите, зажили доброї слави в нашому місті. Вам це ні про що не говорить, сер?

Перріс. Ви читали Біблію, містере Проктор?

Проктор. Читав.

Перріс. Сумнівно. Ви б тоді знали, що й Каїн не мав лихої слави – і все одно він убив Авеля.

Проктор. Про це нам розповів Господь, сер. (*Денфортіві*). Але хто вам сказав, що Ребекка Нерс вбила сімох новонароджених? Кілька дівчат! Зараз одна з них присягне, що весь час обманювали.

Денфорт у роздумі. Потім він кличе Готторна й про щось у нього питає.

Готторн (*ствердно хитає головою*). Саме так. Елізабет Проктор.

Денфорт (*Проктору*). Сьогодні на ранковому засіданні ваша дружина подала заяву, що вона вагітна.

Проктор. Вагітна!

Денфорт. Але експертиза цього не підтвердила.

Проктор. Якщо вона каже, що при надії, отже, так і є. Вона не скаже неправди.

Денфорт. Не скаже?

Проктор. Ніколи, сер.

Денфорт. Їй вигідно виявитись зараз вагітною. Ось чому я не дуже вірю вашій дружині. Але за місяць все з'ясується. І якщо лікарі підтвердять, що вона справді вагітна, вирок буде відкладено до пологів. Що ви тепер скажете?

Проктор мовчить.

Ви казали, у вас одна мета – врятувати дружину. Як бачите, майже на рік її врятовано. А рік великий. Отже, з цим покінчено. Ви знімаєте вашу скаргу?

Проктор (*розгублено дивиться на Френсіса й Джайлса*). Я... я не можу.

Денфорт (*голос його твердішає*). Отже, порятунок дружини не єдина ваша мета? Чого ви домагаєтесь?

Перріс. Він хоче підірвати авторитет суду.

Проктор (*жест на Френсіса й Джайлса*). Це мої друзі, сер... Їхніх дружин засуджено...

Денфорт (*раптом пожвавившись*). Я ладен вислухати ваші покази.

Проктор. Я прийшов не для того, щоб ображати суд. Я хочу...

Денфорт (*перебиваючи*). Херріку, пройдіть до зали засідань і передайте судді Стоптону й судді Спуоллу, щоб оголосили на годину перерву. Вони вільні. Свідки й підсудні нехай залишаються на місцях.

Херрік. Буде виконано, сер. (*Вкрай шанобливо*). Якщо дозволите, сер... Я знаю містера Проктора дуже давно, все життя. Можу сказати про нього тільки все найкраще.

Денфорт. Я вірю у вашу щирість.

(Херрік іде).

Ну, які є свідчення ви хочете дати судові, містере Проктор? Прошу вас бути відвертим, не приховувати нічого, говорити все одверто.

Проктор. Я не адвокат, сер... Тому...

Денфорт. Той, хто чистий душею, може й не бути красномовним. Кажіть.

Проктор (*вручаючи Денфортові папір*). Прошу вас ознайомитись з цим документом, сер. Люди, які його підписали, заявляють, що життя Марти Корі, Ребекки Нерс, Елізабет Проктор може бути взірцем для всіх людей.

Перріс (*намагаючись сподобатись Денфортові, саркастично*). Вони заявляють!

Денфорт не реагує на репліку Перріса, Проктор трохи ожив.

Проктор. Всі ці люди – істинні християни. (*Обережно, намагаючись звернути увагу Денфорта на один з пунктів.*) Отут, сер, вони пишуть, що знають цих жінок упродовж багатьох років і жодного разу не помічали, щоб ці жінки мали дотичність до диявола.

Перріс нервує, він підходить до Денфорта й намагається зазирнути йому через плече.

Денфорт (*проглядаючи довгий список підписів*). Скільки ж тут імен?

Френсіс. Цей папір підписали дев'яносто один житель Сайлема, Ваше Превосходительство.

Перріс. Цих людей, безумовно, треба викликати... (*Помітивши здивований погляд Денфорта*). Для опитування.

Френсіс (*тремтячи від гніву*). Містере Денфорт, я дав цим людям слово, що їм ніщо не загрожує.

Перріс. Це замах на правосуддя!

Хайл (*Перрісові, стримано*). Чи мислимо будь-яку спробу захисту розглядати як замах на правосуддя! Хіба вони не мають права...

Перріс. Всі істинні християни вітають судову розправу в Сайлемі! А ці люди (*показує на підписи*) налаштовані дуже підозріло. (*Денфортові*). Мені здається, Ваше Превосхо-

дительство, вам було б цікаво взнати від кожного з них, чим він особисто незадоволений!

Готторн. Я з цим згоден.

Денфорт. Звичайно, цьому документові не слід приписувати такий небезпечний сенс. Але в порядку перевірки...

Френсіс. Я повторюю, сер, ці люди – істинні християни.

Денфорт. Тоді їм нема чого боятися. (*Чіверові, передаючи папір*). Заготуйте ордери й доправте всіх до суду. (*Прокторові.*) Ну, містере Проктор, що ви нам ще хочете повідомити? (*Френсісові, що закляк від жаху.*) Сідайте, містере Нерс.

Френсіс. Що я накоїв! Я накликав біду на цих нещасних!

Денфорт. Їм нічого не загрожує, якщо совість їхня чиста... Я хочу, щоб усі зрозуміли... Зараз можна бути або за суд, або проти нього. Середини нема. Надійшла година твердих рішень. Сутінки, коли добро змішується зі злом, хвалити Бога, минули. Схід сонця вітає всіх, хто не боїться світла. Сподіваюсь, ніхто з вас не хоче повернення сутінок.

Тиша. Мері раптом схлипує.

Що з нею? Їй погано?

Проктор. Ні, сер. (*Нахляється до Мері, бере її за руку, тихо*). Ти пам'ятаєш Мері, що сказав ангел Рафаель хлопчикові Тобіасу? Завжди пам'ятай ці слова.

Мері (*боязко*). Так, сер.

Проктор. «Твори добро, і хай ніщо тебе не залякає!»

Мері (*самими губами*). Так, сер.

Денфорт (*Прокторові*). Ми, чекаємо, чоловіче.

Херрік вертається.

Джайлс. Джоне, а моя заява... передай йому мою заяву!

Проктор. так, так. Ваше Превосходительство... (*Підходить до Денфорта і передає йому заяву Джайлса.*) Ось заява містера Корі.

Денфорт. О? (Допитливо дивиться на Проктора, потім на Джайлса.)

Готторн (з підозрою). Який адвокат склав цей папір?

Джайлс. Ви ж знаєте, суддя Готторн, я жодного разу в житті не вдавався до адвоката.

Денфорт (дочитавши). Дуже добре складено. Прийміть мої поздоровлення. Містере Перріс, запросіть сюди містера Патнема, якщо він іще не пішов.

Перріс іде до зали засідань; Готторн, прийнявши з рук

Денфорта папір, відходить до вікна.

Ви ніколи не цікавились адвокатурою, містер Корі?

Джайлс (задоволений). Сер, у своєму житті я судився тридцять три рази, і завжди виступав у якості позивача.

Денфорт. О, в такому випадку ви не раз програвали.

Джайлс. Ніколи не програвав. Я добре знаю свої права і завжди можу їх захистити. Знаєте, років тридцять п'ять тому ваш батько був суддею в одній моїй справі.

Денфорт. Он як?

Джайлс. Він вам ніколи про це не розповідав?

Денфорт. Не пригадую.

Джайлс. Дуже дивно. Він присудив на мою користь компенсацію розміром дев'ять фунтів за збитки. Ваш батько був справедливий суддя. Розумієте, я мав тоді білу кобилу, й один хлопець її в мене позичив...

Входить Перріс, за ним Патнем. Побачивши Патнема,

Джайл суворішає.

(Про Патнема). А от і він сам.

Денфорт. Містере Патнем, я одержав заяву від містера Корі. Він стверджує, що ви примусили вашу дочку звинуватити Джорджа Джекоба, який зараз у в'язниці, у чаклунстві.

Патнем. Брехня!

Денфорт (Джайлсові). Містер Патнем заперечує, як бачите. Що ви на це скажете?



Д ж а й л с (*стиснувши кулаки*). Бреше – ось що я скажу!

Д е н ф о р т. Які у вас докази?

Д ж а й л с (*тиче пальцем у заяву, яку тримає Г о т т о р н*).

Тут мої докази, тут! Якщо Джекоба повісять за чаклунство, Ваше Превосходительство, його землю конфіскують – такий закон: а у Патнема грошей доста, щоб її купити. Ця людина вбиває своїх сусідів, щоб захопити їхні землі!

Д е н ф о р т. Але докази, докази!

Д ж а й л с (*тиче пальцем у заяву*). Ось мої докази! Я знаю людину, дуже чесну людину, яка чула, як Патнем сам це говорив. Того дня, коли його дочка назвала ім'я Джекобса, вона подарувала йому шмат найродючішої землі!

Г о т т о р н. Ім'я цієї людини.

Д ж а й л с (*сахнувшись від нього*). Якої людини?

Г о т т о р н. Людини, яка чула ці слова.

Д ж а й л с (*знітившись*). Я... не можу назвати вам його імені.

Г о т т о р н. Це ж чому?

Д ж а й л с (*вагається, потім кричить*). Ви добре знаєте, чому! Він буде в тюрмі, тільки-но я назву його ім'я.

Г о т т о р н. Він ображає суд, містере Денфорт.

Д е н ф о р т (*миролюбно*). Ви, звичайно, назвете його ім'я, містере Корі?

Д ж а й л с. Ніякого імені я вам не назву. Яюсь я випадково згадав ім'я своєї дружини – і тепер за це вона горітиме у пеклі. Я відмовляюсь відповідати на запитання суду.

Д е н ф о р т. Тоді мені не лишається нічого іншого, як арештувати вас за образу суду.

Д ж а й л с. Ви не маєте права. Я не ображав суду. Я сказав лише те що чув. Чув, і не більше.

Д е н ф о р т. О, ви природній адвокат. Ви хочете, щоб вас офіційно допитали? Ви будете мені відповідати?

Д ж а й л с. Зрозумійте, я не можу надавати вам імені цієї людини. Не можу.

Денфорт. Старий втратив розум! Чівере, ведіть протокол допиту! Засідання суду продовжується! Відповідайте, містере Корі...

Проктор (*перебиваючи*). Ваше Превосходительство, Корі пов'язаний словом. Він не може видати таємниці.

Перріс. Будь-яке утаєння – зброя диявола. (*Денфортові*). Все приховане таїть у собі...

Готторн (*Денфортові*). Треба зламати впертість цих людей.

Денфорт (*Джайлсові*). Послухайте, якщо ваш інформатор сказав правду – нехай прийде сюди і скаже відверто, як належить чесній людині. Якщо ж він відмовляється – я повинен знати причину. Уряд і церква вимагають, щоб ви називали ім'я людини, яка звинувачує Томаса Патнема у вбивстві.

Хайл. Ваше Превосходительство...

Денфорт (*роздратовано*). Містере Хайл!

Хайл. Ми не можемо ігнорувати тієї обставини, що судовий процес вселив у людські душі страх.

Денфорт. Усвідомлення власної провини – ось єдине, чим викликаний цей страх, містере Хайл. Ви, наприклад, не боїтесь допиту?

Хайл. Все життя я боявся лише Господа Бога.

Денфорт (*суворо*). Тоді не дорікайте мене жорстокістю. Народ тремтить, бо знає: в народі є купка зрадників, які вчинили змову проти Христа.

Хайл. Але це не означає, що кожен, кого підозрюють, неодмінно учасник змови.

Денфорт. Жодна людина з чистою совістю не повинна боятися допиту. Жодна! (*Джайлсові*). Ви арештовані за образу суду. Сідайте й подумайте. Вас не звільнять доти, доки ви не погодитесь давати свідчення.

Джайлс кидається до Патнема, але Проктор стає між ними.

Проктор. Джайлсе! Джайлсе!

Джайлс (*через Прокторове плече*). Я переріжу тобі горло, я в'ю тебе, Патнеме!

Проктор (*саджаючи Джайлса на стілець*). Заспокойся, Джайлсе... Заспокойся... ми доведемо їм нашу правоту... Доведемо... (*Повертається до Денфорта*).

Джайлс. Не говори з ним, Джоне... (*Показує на Денфорта*). Бачиш, він над нами знущається – він вирішив повісити нас обох.

Мері ридає.

Денфорт. Тут засідає генеральний суд, містере Корі, я не потерплю образ!

Проктор. Даруйте йому, сер, він – людина стара. Заспокойтеся, Джайлсе. І ти, Мері (*гладить Мері по щоці*) не плач... Пам'ятай слова ангела Рафаеля... Повторюй їх частіше, вони надають сили...

Мері затихає; Проктор дістає з кишені папір, простягає його  
Денфортіві.

Ось заява Мера Уоррен. Коли ви її читатимете, сер, прошу пам'ятати, що лише два тижні тому Мері Уоррен була разом з дівчатами, котрі їй досі продовжують обмовляти. (*Розважливо й розумно, намагаючись не видати свого страху й стримуючи напад люті*). Ви чули, сер, як Мері Уоррен кричала, стверджуючи, що нечисті сили намагаються її задушити. Ви чути її клятьбу – вона присягалась, що сатана являвся до неї в особах жінок, яких кинуто зараз до в'язниці.

Денфорт. Все це мені відомо.

Проктор. Так от, сер. Зараз Мері Уоррен клянеться, що вона ніколи не бачила диявола. І жодної нечистої сили. І стверджує, що її подруги обманювали і продовжують обманювати. (*Передає Денфортіві заяву Мері*).

До Денфорта підходить Хайл; він схвильований, руки йому тремтять.

Хайл. Ваше Превосходительство, не поспішайте. Надійшла вирішальна мить, від якої залежить весь подальший хід процесу.

Денфорт (*це його драгус*). Можливо.

Хайл. Я не можу поручитися, що Проктор – людина чесна, я його мало знаю. Але те, що він каже, – це важливо. Бога ради, пошліть його за адвокатом. Він фермер, – не може викласти свої докази.

Денфорт. Послухайте, містере Хайл...

Хайл. Ваше Превосходительство, я підписав сімдесят два ордери. Я священник, і вважаю, що маю право позбавляти людину життя лише тоді, коли її вина поза сумнівом.

Денфорт. Сподіваюсь, містере Хайл, ви не сумніваєтесь у моїй справедливості?

Хайл. Сьогодні вранці, коли я підписував вирок Ребецці Нерс, рука моя здригнулась, Ваше Превосходительство. Благаю вас, нехай аргументи Проктора викладуть адвокати.

Денфорт. Містере Хайл, дивно, що ваша ерудиція дозволяє вам ще сумніватися. Сподіваюсь, що мені вибачите? Тридцять два роки я сидів на адвокатурі, і попри весь мій досвід, опинився б у скрутному стані, якби мені довелось захищати цих людей. Подумайте над моїми словами. (*Прокторові й усім іншим*). Я й вас прошу про це. Як захищають звинуваченого, коли йдеться про злочин, що роблять найперше? Викликають свідків, звіряють покази тощо. Так? Але чаклунство – злочин невидимий. Єдині свідки чаклунства – це відьми й жертви чаклунства. Звісно, ми не можемо сподіватися, що відьма викриє саму себе. Лишаються жертви – вони вже сказали своє слово. Що ж тут робити адвокатові? Така моя думка.

Хайл. Однак Мері Уоррен заявляє, що дівчата вас дурять.

Денфорт. Саме цю заяву я й хочу перевірити. Які у вас можуть бути до мене претензії? Чи, повторюю, ви не вірити в мою справедливість?

Хайл (*обеззброєний*). У вашій справедливості я переко-  
наний. Продовжуйте засідання.

Денфорт. Тоді прошу вас дотримуватись спокою, сер.  
(Прокторові). Де заява Мері Уоррен?

Проктор передає папір Денфортіві. Готторн і Пер-  
ріс підходять до Денфорта, до них приєднується Хайл.  
Проктор дивиться на Джайлса; Френсіс, стуливши доло-  
ні, шепоче молитву. Чівер спокійно чекає розпоряджень. Мері  
тихо плаче. Проктор гладить її по голові, заспокоює. Нарешті  
Денфорт закінчує читати. Підходить до вікна. Він у роздумах.

Перріс (*кипить люто*). Я хотів би запитати...

Денфорт (*кричить, і не лишається сумніву, що він ги-  
дує Перрісом*). Прошу помовчати, містере Перріс! (*Дивить-  
ся у вікно. Пауза.*) Чівере, приведіть сюди дівчат!

Чівер іде.

Мері. Уоррен, як сталося, що ти відмовляєшся від своїх  
показів? Містер Проктор тобі погрожував?

Мері. Ні, сер.

Денфорт. А взагалі він тобі коли-небудь погрожував?

Мері (*вже не так упевнено*). Ні, сер.

Денфорт (*відчувши її невпевненість*). Отже, ти весь цей  
час безсоромно брехала? Знала, що посилася людей на шибе-  
ницю, і все одно продовжувала брехати? Відповідай!

Мері (*беззвучно*). Так, сер.

Денфорт. Чого ж тебе вчили? Хіба ти не знаєш, що Бог  
карає брехунів?

Мері мовчить.

Може, ти й зараз брешеш?

Мері. Ні, сер. Зараз я разом з Богом.

Денфорт. З Богом, кажеш?

Мері. Так, сер.

Денфорт (*ледь стримуючи лют*). Ну ось що... Або ти  
брехала тоді, або ти брешеш зараз. Тебе кинуть до в'язниці, ти  
про це знаєш?

Мері. Я більше не маю сили брехати. Зі мною Бог, сер. *(Знову починає плакати)*.

Двері відчиняються, і входять Сусанна, Мерсі, Бетті, нарешті Абігайль. Чівер підходить до Денфорта.

Чівер. Рут Патнем та інших дівчат нема, се.

Денфорт. Вистачить і цих. *(До Абігайль та дівчат)*. Сідайте і слухайте все уважно. Ваша подруга Мері Уоррен клянеться, що вона ніколи не бачила ні духів, ні привидів, ні диявола. Навіть більше, вона клянеться, що ви їх теж не бачили.

Мовчання.

Ось що, діти. Суд діє на підставі закону. Закон стоїть на Біблії, а Біблію написав Бог. Бог забороняє людям чаклувати й карас смертю за непослух. *(Коротка пауза)*. Цілком можливо, що диявол скорив Мері Уоррен і послав її до вас, щоб вона завадила вам виконати наш священний обов'язок. Якщо це так, вона поплатиться життям. Але якщо вона говорить правду, я прошу вас одуматись і щиро зізнатися. Що швидше ви це зробите, то добрішим буде мій присуд. *(Пауза)*. Абігайль Уільямс, встань!

Абігайль поволі підводиться.

Ти підтверджуєш заяву Мері Уоррен?

Абігайль. Ні, сер.

Денфорт *(погляд на Мері, потім на Абігайль)*. Вам не вдасться вивернутись – я дізнаюсь правду. Хтось з вас повинен змінити свої покази, або я вдамся до надзвичайних заходів.

Абігайль. Мені немає чого змінювати, сер. Бреше – вона.

Денфорт *(до Мері)*. А що скажеш ти? Продовжуєш наполягати на своєму?

Мері *(тихо)*. Так, сер.

Денфорт *(до Абігайль)*. В домі містера Проктора знайшли ляльку з голкою в животі. Мері Уоррен заявляє, що

коли вона змайструвала цю ляльку, ви сиділи поруч. Вона за-  
являє, що голку встромила ти. Відповідай!

Абігайль (*обурливо*). Це брехня, сер!

Денфорт. Ти працювала в домі Прокторів? Ти бачила  
там ляльку?

Абігайль. У гуді Проктор завжди були ляльки.

Проктор. Ваше Превосходительство, в моєму домі ні-  
коли лялок не було. Стосовно є ляльки, про яку мова, то її  
подарувала моїй дружині Мері Уоррен.

Чівер. Ваше Превосходительство...

Денфорт (*Чіверові*). Ви щось хочете сказати?

Чівер. Коли ми прийшли арештовувати гуді Проктор,  
вона сказала, що жодних лялок у неї в домі нема. Але вона не  
приховала, що гралася в ляльки дівчинкою...

Проктор. Відтоді минуло п'ятнадцять років.

Готторн (*Прокторові*). Ляльку можна зберігати  
багато років, чи не так?

Проктор. Якщо її бережуть. Але Мері Уоррен може під-  
твердити, що ніяких лялок у домі не було.

Перріс. Ляльку можна сховати від сторонніх очей.

Проктор (*розлютившись*). Від сторонніх очей можна  
сховати навіть дракона з п'ятьма головами. Але його ніхто не  
бачив.

Перріс. Ваше Превосходительство, ми саме тут для  
того, щоб знайти те, чого ніхто не бачив.

Проктор. Містере Денфорт, задумайтесь на тим, що  
викриття дівчат нічого, крім біди, місіс Уоррен не обіцяє. Яка  
користь їй говорити неправду?

Денфорт. Ви звинувачуєте Абігайль Уільямс у вбивстві  
вашої дружини. Чи усвідомлюєте ви всю вагу звинувачення?

Проктор. Так, сер. Саме вбивство я й маю на увазі.

Денфорт (*дивлячись на Абігайль, скептично*). Це  
дитя здатне на вбивство?

Проктор. Вона не дитя, сер. В цьому році її двічі виган-  
няли з церкви за сміх під час богослужіння.

Денфорт *(не вірить своїм вухам, повертається до Абігайль)*. Сміх? Сміх під час богослужіння?

Перріс. Ваше Превосходительство, вона тоді перебувала під владою Титуби; зараз вона сповнена священного трепету.

Джайлс. Набравшись святості, вона вирішила посилати людей на плаху?

Денфорт. Замовчи, старий!

Готторн. На дану мить не обговорюємо поведінки Абігайль Уільямс під час богослужіння. Ми звинувачуємо її у вбивстві.

Денфорт. Та-ак... *(Дивиться на Абігайль, вивчає її)*.  
Продовжуйте, містере Проктор.

Проктор. Розкажи-но, Мері, Його Превосходительству, як ви танцювали в лісі.

Перріс *(перебиває)*. Відтоді, як я переїхав до Сайлема, він намагається мене обмовити. Він...

Денфорт *(Перрісові)*. Хвилинку, сер. *(До Мері)*.  
Про які танці мова?

Мері. Я... *(Затинається, нашттовхнувшись на пронизливий погляд Абігайль)*. Містере Проктор...

Проктор. Абігайль повела дівчат у ліс, і там вони танцювати, скинувши вбрання...

Перріс. Ваше Превосходительство!

Проктор *(перебиваючи)*. Містер Перріс застав їх там у лісі, він розповідав, що бачив їх увіч. Ось які це «діти»!

Денфорт *(похмуро)*. Містере Перріс...

Перріс *(швидко)*. Я можу тільки сказати, що голими я їх не бачив, сер... Ця людина...

Денфорт. Але ви бачили, як вони танцювати – вночі, в лісі? *(Стильна дивиться Перрісові в очі, жест у бік Абігайль)*.

Перріс мовчить.

Абігайль танцювала?



Хайл. Ваше Превосходительство, у день мого приїзду містер Перріс говорив мені, що бачив, як вони танцювали.

Денфорт. Ви й тепер заперечуватимете, містере Перріс?

Перріс. Ні, сер. Але голими я їх не бачив.

Денфорт. Але вони танцювали?

Перріс (*неохоче*). Так.

Денфорт дивиться на Абігайль. Віра його в Абігайль похитнулась.

Готторн. Дозвольте, Ваше Превосходительство.

Денфорт (*дуже заклопотаний*). Прошу.

Готторн (*до Мері*). Ти ось кажеш, що жодних духів не бачила...

Мері (*дуже тихо*). Ні, сер... Не бачила.

Готторн. Чудово. Однак зовсім недавно, під час очної ставки з людьми, яких було звинувачено в чаклунстві, ти втрачала свідомість. Тоді ти казала, що їхні душі нападають на тебе, намагаються вбити.

Мері (*дуже боязко*). Я вигадувала, сер...

Готторн. Не чую.

Мері. Я вигадувала.

Перріс. Але ти справді втрачала свідомість. Ти була холодна, як лід. Не лише я, а й містер Денфорт...

Денфорт. Так, і не раз..

Проктор. Вона прикидалась. Всі вони чудово вміють прикидатися.

Готторн. Дуже добре. В такому разі хай вона зараз пополотніє і втратить свідомість.

Проктор. Зараз?

Перріс. А чом би й ні? Якщо вона каже, що прикидалась, нехай прикинеться й зараз. Нехай пополотніє і знепритомніє. (До Мері). Ну! Непритомній!

Мері. Знепритомніти?

Перріс. Так. Чого ж простіше? Ти ж падала раніше без тям удавано.

Мері *(розгублено дивиться на Проктора)*. Я... не можу...

Проктор *(тихо й з тривогою)*. Не можеш, Мері?

Мері *(дивиться на всі боки, ніби шукає приводу)*. Зараз у мене нема того відчуття.

Денфорт. Чого тобі бракує?

Мері. Мені важко це пояснити, сер... Розумієте...

Денфорт. Ти не можеш знепритомніти, можливо тому, що тут нема нікого, хто вселив би в тебе свій дух?

Мері. Я ніколи... не бачила духів, сер...

Перріс. Тоді доведи, що раніше ти прикидалась.

Мері *(дослухаючись до себе, хитає головою)*. Ні, не можу... не можу...

Перріс. Тоді визнай, що втрачала свідомість тому, що духи нападали на тебе.

Мері. Ні, сер, ніхто не нападав... Я...

Перріс. Ваше Превосходительство, цілком зрозуміло, що вона вводить суд в оману!

Мері *(у відчай)*. Я кажу правду, почекайте, сер! Тоді я втрачала свідомість, бо мені здавалось... я їх бачу...

Денфорт. Тобі здавалось, що ти бачиш духів?

Мері. Але мені тільки здавалось.

Готторн. Тобі не могло здаватись, якщо ти насправді їх не бачила.

Мері. Справа в тому, що дівчата, сер... дівчата весь час кричали, що бачать духів... І ви, сер, я бачила, теж їм вірите. І всі кричали: «Духи! Духи!» – падали на підлогу. Спершу це було мені навіть смішно, а потім стало страшно... і мені здалось, що я теж бачу духів... Але насправді я ніколи їх не бачила...

Денфорт пронизує її поглядом.

Перріс *(хвилюється, відчуваючи, що її слова вплинули на Денфорта)*. Ваше Превосходительство, сподіваюсь, ви бачите, що вона бреше? *(Посміхається)*.

Денфорт (*занепокоєно*). Абігайль, я звертаюсь до тебе. Прошу ще раз про це подумати. Богові дороге життя кожної невинної людини, і він суворо карає того, хто завдає шкоди ближньому. Може, ти не бачила духів? Тобі лише здалось, що ти їх бачила? Трапляються такі галюцинації. Подумай гарненько...

Абігайль. Як могло здатися? Коли вони шматували моє тіло... Я стікала кров'ю, а вони щодня погрожували, що вб'ють мене, якщо я не перестану з ними боротися. Але я продовжувала чесно виконувати свій обов'язок – і ось мені нагорода! Мені не вірять, мене допитують!

Денфорт (*сумніваючись*). Не те щоб я тобі не вірив...

Абігайль (*іде ва-банк*). Бережіться, містере Денфорт! Ви не такі могутні, щоб сили пекла не здолали вашого розуму. Бережіться! Є багато... (*Дивиться вгору, на стелю, обличчя її раптово викривлюється – воно справді страшне.*)

Денфорт. Що з тобою?

Абігайль (*дивиться по боках, зіщулившись ніби від холоду*). Я... не знаю... не знаю! Я відчуваю вітер! Холодний вітер увірвався до нашої кімнати! (*Скеровує свій погляд на Мері.*)

Мері (*благально*). Аббі!

Мерсі (*тремтячи й вимахуючи руками*). Мені холодно, я замерзаю!

Проктор. Вони прикидаються!

Готторн (*торкаючи Абігайль*). Вона холодна, Ваше Превосходительство!

Мерсі (*зуб на зуб не попадає*). Мері! Що тобі від мене треба? Залиш мене в спокої!

Мері. Господи, порятуй мене!

Сусанна. Я замерзла... Я теж замерзаю...

Абігайль (*вона тремтить*). Вітер... Холодний вітер!

Денфорт (*піддаючись грі Абігайль*). Мері Уоррен, ти вселила в неї свій дух? Ти заворожила її? Я питаю тебе! Відповідай!

Мері істерично кричить і кидається вбік. Проктор перехоплює її.

Мері (*майже несамовито*). Відпустіть мене, містере Проктор! Я не можу... не можу...

Абігайлъ (*вигукує, простягаючи руки до стелі*). О небеса, захистіть мене від Мері Уоррен!

Проктор швидко підбігає до Абігайлъ – і – не встигає вона відкинутись – хапає її за волосся й нагинає до земля. Абігайлъ кричить від болю.

Денфорт. Що ви робите?

Готторн. Відпустіть її!

Перріс. Ви не смієте!

Проктор (*його голос перебиває всіх*). Як ти смієш волати до небес, шлюхо?

Херрік вириває Абігайлъ з рук Проктора.

Херрік. Джоне!

Денфорт. Чоловіче, що з тобою?

Проктор (*задихаючись від люті*). Вона грішниця, Ваше Превосходительство! Яка ж вона ясновидиця?

Денфорт (*вражено*). Грішниця?

Абігайлъ. Він бреше, містере Денфорт!

Проктор. Зверніть увагу, зараз вона закричить. Скаже, що я вселив у неї свій дух, і знепритомніє.

Денфорт. Такими словами не кидаються! Вони повинні це довести! Це вам так не мине!

Проктор (*йому дуже важко, він сам от-от знепритомніє*). Я був з нею... близький, сер. Я був з нею близький...

Денфорт. Ви? Отже, ви розпутний...

Френсіс (*з жахом*). Ні, Джоне, ні... Не зводь на себе наклепу!...

Проктор. О Френсісе, ви завжди вважали мене кращим, ніж я є насправді. (*Денфортіві*). Ніхто з нас не стане обмовляти себе.

Денфорт. Але коли? Де?

Проктор (*голос його зривається від свідомості своєї ганьби*). Це сталося вісім місяців тому. Вона працювала тоді у мене прислугою. (*Стискає кулаки, ледве стримуючись від сліз, люті й приниження*). Ми часто думаємо, що Бог спить. Але Бог усе бачить. Моя дружина, моя добра, чесна дружина, здогадавшись про наші взаємини, вигнала її. Відтоді вона одержима лише одним шалом – помститись моїй дружині. (*Одвертається від Денфорта, затуляє обличчя руками*). Даруйте мені, Ваше Превосходительство. (*Єдине, що йому залишається, це висловитись до кінця*). Вона не в змозі зупинитися ні перед чим, в будь-який спосіб вона намагається прибрати мою дружину з дороги. Вона мріє вийти за мене заміж. Я винен, Ваше Превосходительство! Я нічого їй не обіцяв, але я був до неї ніжний і тим самим дав їй можливість надіятись. Але те, що вона робить зараз, продиктоване не коханням, а помстою. Помстою блудниці, яка не рахується ні з чим, крім своїх блудних бажань. Тепер я сказав всю правду і віддаю себе до ваших рук.

Денфорт (*пополотнівши від жаху*). Що ти можеш сказати, Абігайлъ? Я чекаю.

Абігайлъ. Якщо суд вірить, то я краще піду. І ніколи не повернусь сюди!

Проктор. Свою честь я вже заплямував! Я втратив своє добре ім'я, і ви повинні вірити мені, сер Денфорт! Що ж до моєї дружини, то вина її лише в тому, що вона не захотіла тримати у себе в домі мою коханку.

Абігайлъ (*бачачи, що Денфорт схильний повірить Прокторові*). Ви сумніваєтесь, Ваше Превосходительство? (*Голосніше*). Я не допущу сумнівів! (*Хоче йти*).

Денфорт. Назад! На місце!

Херрік перепиняє її. Подумавши, вона повертається на місце.

В очах у неї блискавки, вона кипить від обурення.

Містере Перріс, приведіть гуді Проктор.

Перріс. Ваше Превосходительство, все це...

Денфорт (*крізь зуби*). Приведіть гуді Проктор, ясно? І ні слова, про що ми тут говорили. Перше ніж увійти, постукайте.

Перріс іде.

Зараз ми розгребемо цей бруд. (*Прокторові*). Ви стверджуєте, що ваша дружина ніколи не каже неправди?

Проктор. Вона ніколи не сказала в житті неправдивого слова. Є люди, які не вміють плакати, є люди, які не вміють сміятись, – моя дружина не вміє говорити неправди. Я зрозумів це надто пізно, сер.

Денфорт. І ваша дружина про все знала?

Проктор. Так, сер.

Денфорт. Саме тому вона її звільнила?

Проктор. Так, сер.

Денфорт. Добре. (*До Абігайль*). Якщо вона підтвердить, що знала про твій блуд – моли Бога про милосердя.

У двері стукають.

Зачекайте. (*До Абігайль*). Стань отут обличчям до стіни. (*Прокторові*). І ви теж. Не смійте озиратися, доки вам не дозволять. Прошу всіх дотримувати тиші. Жодного слова, жодного жесту! (*Удвері*). Ввійдіть!

Входять Перріс та Елізабет. Елізабет шукає поглядом чоловіка.

Чівере, будьте особливо пильні в протоколі. Готові?

Чівер. Так, сер.

Денфорт. Нам відомо, що Абігайль Уільямс працювала у вас служницею, і ви її звільнили.

Елізабет. Це правда.

Денфорт (*очі в очі*). Чому ви її звільнили?

Елізабет дивиться у бік Проктора.

Не знає, що відповісти.

Дивіться тільки на мене. Вам нічия допомога не потрібна. Відповідайте, як на духу. Чому ви звільнили Абігайль Уільямс?

Елізабет *(ухильно)*. Вона мене не влаштовувала. *(Пауза)*. Так, не влаштовувала.

Денфорт. Чому саме?

Елізабет. Вона... *(Дивиться на чоловіка, щоб той їй підказав)*.

Денфорт. Дивіться на мене! Отак! Вона вас не влаштовувала. Чому? Вона була неохайна? Лінива? Відповідайте.

Елізабет. Ваше Превосходительство, торік я часто хворіла... І я... Ні, не подумайте нічого поганого. Мій чоловік – добра й справедлива людина. Він не п'є, як інші, не просиджує дні в таверні. Він день і ніч працює. І ось під час хвороби, сер, я довго хворіла після пологів – мені почало здаватися, що він трохи інакше почав до мене ставитись. Ця дівчина... *(Дивиться на Абігайль)*.

Денфорт. Дивіться на мене.

Елізабет. Пробачте, сер... Ця дівчина... *(Замовкає)*.

Денфорт. Абігайль Уільямс?

Елізабет. Так, Абігайль Уільямс. Ця дівчина, мені здалось, подобається йому. І ось одного разу, втративши розум, я вигнала її.

Денфорт. Вам здалось, що ваш чоловік почав ставитись до вас інакше, чи це було насправді?

Елізабет *(збентежено)*. Мій чоловік, сер... Я повторю, він чесна людина.

Денфорт. Отже, вам здалось, що він почав ставитись до вас інакше?

Елізабет *(знову хоче глянути на Проктора)*. Він...

Денфорт *(встає й розвертає її обличчям до себе)*. Дивіться не мене! Вашого чоловіка звинуватили у злочинному зв'язку з Абігайль Уільямс! Ви знали про цей зв'язок? Дивіться на мене! Відповідайте!

Елізабет *(тихо)*. Ні. Сер...

Денфорт. Херріку, виведіть її!

Проктор (*рвонувшись*). Елізабет, скажи їм правду!

Денфорт. Вона вже сказала! Виведіть її!

Проктор. О Боже!

Двері за нею зачиняються.

Проктор. Вона сказала неправду, щоб врятувати мене!

Хайл. Ваше Превосходительство, Елізабет Проктор сказала неправду, тут нема сумніву. Вона рятує чоловіка. Я прошу – відкладіть засідання. Треба у всьому розібратися, інакше ми засудимо невинну людину. На всій цій справі лежить печать особистої помсти! Слова містера Проктора викликають довіру. Я йому вірю і прошу вас...

Денфорт. Гуді Проктор сказала, що вона не знала про перелюб її чоловіка з Абігайль. Проктор збрехав.

Хайл. Я йому вірю. Тоді як слова цієї... (*жест на Абігайль*) завжди викликали в мене підозру...

Дивлячись кудись угору, Абігайль починає раптом верещати – дико й пронизливо.

Абігайль. Не смій! Згинь! Щезни! Щезни, кажу!

Денфорт. Що з тобою, дитино?

Абігайль нажахано показує на стелю, обличчя її переймає страшна судом. Після неї на стелю показують Сусанна, Мерсі та Бетті. Всі дивляться туди, але нічого не бачать. Денфорт стривожено вдивляється в Абігайль, його охопив переляк.

Що ви там побачили? Що з вами дівчата?

Абігайль і дівчата ніби його не чують.

Мерсі (*показуючи на стелю*). Він там! Сів на балку!

Денфорт (*дивиться вгору*). Хто?

Абігайль. Птах! (*Важко дихаючи*). Жовта птахо, що тобі треба від нас?

Проктор. Я не бачу ніякого птаха!

Абігайль (*втіпившись у стелю*). Чому ти прилетів? Ти прилетів по мене?



Проктор. Містере Хайл!

Денфорт. Мовчіть!

Проктор (*Хайлові*). Ви бачите птаха?

Денфорт. Замовкніть!

Абігайль (*продовжуючи розмову з уявним птахом*).

Адже мене створив Бог, за образом і подобою своєю! А ти хочеш обернути мене на птаха? Заздрість – смертний гріх, Мері!

Мері (*зриваючись з місця, благально*). Аббі!

Абігайль (*не звертаючи уваги на Мері, веде розмову з «птахом»*). О Мері! Це смертний гріх – обертати мене на птаха! Ні, ні! Все одно ти не змусиш мене мовчати! Я виконаю свій обов'язок перед Богом!

Проктор (*шалено*). Вона дурить нас, містере Денфорт!

Абігайль (*сахається і ніби захищаючись, закривається руками*). Я благаю тебе, Мері, пожалій мене!

Сусанна. Гляньте на її пазурі! Які в неї пазурі!

Проктор. Брехня! Брехня!

Абігайль (*точиться назад, продовжуючи дивитись у стелю*). Мені боляче, Мері! Чом ти робиш мені боляче, Мері!

Мері (*Денфортіві*). Я її не чіпаю, сер.

Денфорт. Але вона бачить птаха!

Мері. Це вигадка, вона нічого не бачить! Це обман!

Абігайль (*вторить Мері, немов у гіпнозі*). Це обман...

Мері (*благально*). Аббі, це гріх, ти не можеш...

Сусанна, Мері, Бетті (*ніби у трансі*). Ти не можеш...

Денфорт (*до Мері*). Відклич свій дух, звільни їх!

Мері. Містере Денфорт!

Денфорт. Ти змовилась із дияволом? Признавайся!

Мері. Та що ви, містере Денфорт!

Сусанна, Мерсі, Бетті. Ні, ні, та що ви, містере Денфорт!

Денфорт (*істерично*). Чому вони повторюють твої слова?

Проктор. Дайте мені батога, і вони замовчать!

Мері. Вони прикидаються... Вони...

Сусанна, Мерсі, Бетті. Вони прикидаються...  
вони...

Мері (*повернувшись до них, тупнувши ногою в істериці*).

Припини, Аббі!

Сусанна, Бетті, Мерсі (*тупають ногами*). Припини, Аббі!

Мері. Припини!

Сусанна, Мерсі, Бетті. Припини!

Мері (*кричить, мов навіжена, зі стиснутими кулачками*). Припиніть! (*Знеможена, стоїть поперед сцени, от-от упаде, ридає.*)

Дівчата так само ридають вторячи їй в унісон.

Денфорт. Ще зовсім недавно ти страждала сама, Мері Уоррен. Зараз ти змушуєш страждати інших. Звідки в тебе ця влада над людьми?

Мері (*майже нечутно*). У мене нема ніякої влади.

Сусанна, Мерсі, Бетті. У мене нема ніякої влади.

Проктор (*у шаленстві*). Та вони знущаються з вас, містере Денфорт!

Денфорт (*до Мері*). Що сталося за ці два тижні! Ти бачила диявола?

Хайл (*показуючи на Абігайл і на дівчат*). Невже ви їм вірите, Ваше Превосходительство?

Мері (*знеможено*). Я...

Проктор (*відчуваючи, що вона от-от здасться*). Бог карає брехунів, Мері...

Денфорт (*настирливо*). Ти бачила диявола? Уклала з ним спілку? Відповідай!

Проктор. Бог карає брехунів, Мері!

Мері мимрить щось невиразне.

Денфорт. Не чую! Голосніше!

Мері – так само.

Або ти зізнаєшся, або тебе повісять! (*Схопивши її за плечі, розвертає її до себе.*) Хіба ти знаєш, хто я! Тебе повісять, якщо ти не зізнаєшся!

Проктор. «Твори добро, й хай тебе ніщо не злякає!» – сказав ангел Рафаель!

Абігайль (*показуючи на стелю*). Він заворушився, він випростовує крила! Не треба, Мері, не треба!

Денфорт (*трясе Мері за плечі*). Ти нарешті зізнаєшся? Звідки в тебе влада над людьми? Говори!

Абігайль. Він випростовує крила! Він от-от злетить вниз!

Денфорт. Ти говоритимеш? Ну?

Мері (*шалено*). Не можу!

Сусанна, Мерсі, Бетті. Не можу!

Перріс. Прокляни диявола! Зречись даної обіцянки!

Абігайль. Він зараз злетить униз! Рятуйте мене!

З пронизливим криком Абігайль підбігає до Мері, дівчата біжать за нею. Мері, з душі якої виривається зойк відчаю, не тямить себе від жаху. Коли Абігайль і дівчата відбігають убік, ми бачимо на сцені самотню Мері з безумним поглядом угору, вона пронизливо кричить. Усі ціпеніють від жаху.

Проктор (*зробивши кілька кроків до неї, лагідно*). Мері, заспокойся, і скажи Його Превосходительству...

Мері (*сахнувшись від Проктора*). Ось він – слуга диявола!

Проктор мало не втрачає свідомість.

Перріс. Слава Богу!

Сусанна, Мерсі, Бетті. Слава Богу...

Проктор (*досі не вірячи тому, що почув*). Мері! Отямся!

Мері. Я не хочу, щоб мене повісили разом з вами. Я вийшла перед Богом і прошу прощення.

Денфорт. Скажи нам всю правду, Мері Уоррен.

Мері (*в істерії, показуючи на Проктора*). Він приходив до мене вдень і вночі, вдень і вночі умовляв підписатися.

Денфорт. Що він силував підписати?

Перріс. Він приходив з книгою диявола? Щоб ти поставила там свій підпис?

Мері (*сповнена жаху, показує на Проктора*). «Якщо мою жінку повісять, я вб'ю тебе, – казав він. – Ми повинні знищити правосуддя». Ось що він говорив мені. (*Ридає*).

Денфорт обертається до Проктора. Проктор дивиться на Хайла, шукаючи підтримки.

Щоночі він будив мене. Очі його палали, як розпечені жарини. Він хапав мене за горло й змушував підписувати, підписувати...

Хайл. Ваше Превосходительство... Вона божеволіє...

Проктор (*побачивши погляд Денфорта, спрямований на нього*). Мері!

Мері (*кричить*). Залиште мене в спокої! Я люблю тільки Бога й вірна йому. (*Ридаючи, кидається до Абігайлъ*.) Аббі, я більше ніколи, ніколи не завдам тобі лиха.

Абігайлъ поволі проводить долонею по лобі, дивиться в усі боки, ніби звільняючись від невідомих сил, й пригортає до себе Мері, яка ридає.

Денфорт (*Прокторові, рішуче*). Хто ж ви? Прислужник диявола?

Проктор, задихаючись від гніву, не має сили відповісти.

Слуга антихриста? Ми бачили його владу над нею. Не смійте заперечувати!

Хайл. Ваше Превосходительство!

Денфорт (*рішуче*). Я не хочу вас слухати, містере Хайл! (Прокторові) Вам нічого не залишається, як признатися. Признатися, що ви діяли в інтересах диявола. Чи ви залишаєтесь йому вірним?

Проктор *(лють його душить)*. Якщо Бог усе бачить і мовчить, то я скажу: Бога нема! Він мертвий!

Перріс *(до всіх)*. Ви чуєте?

Проктор *(з нервовим сміхом)*. Вогонь береться полум'ям! Він вирує! Я чую кроки Диявола! У полум'ї цього вогню я бачу мерзенне обличчя диявола. Біля нього я бачу і себе і вас, Денфорте! Я бачу всіх, хто подібно до нас, боїться відкрити людям очі на істину. Хто тримає їх у темряві. Ви, Денфорте, не гірше за мене знаєте, що все це брехня! Бог прокляне вас, ми разом горітимемо у пеклі!

Денфорт. Херріку, відведіть його до в'язниці. А заразом і Джайлса Корі.

Хайл *(Денфортові)*. Я не згоден з вашим рішенням, сер.

Проктор. Ви топчете Бога у багно й з шлюхи робите святу!

Хайл. Я протестую й залишаю засідання! *(Іде, грюкнувши дверима)*.

Денфорт *(люто, громовим голосом, йому услід)*. Містєре Хайл!

*Завіса спадає.*

## ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Тюремна камера. Уздовж стіни (праворуч і ліворуч) – лави, посередині важкі двері. У глибині – вікно з залізними ґратами, крізь яке пробивається місячне світло. У камері темно. Важко зрозуміти, чи є тут хто. Чути чийсь кроки, дзеленчать ключі, клацнув замок, і з'являється Херрік з ліхтарем у руках. Він помітно п'яний. Спотикаючись, підходить до стіни, бере вузол, що лежить на лаві.

Херрік. Сарра Гуд, вставай! *(Підходить до другої лави).*

Сарра Гуд *(з'являючись з-під лахміття)*. О, ваша величносте, встаю. Титубо, дивись – прийшла його величність.

Херрік. І ти, Титубо, – до сусідньої камери! *(Вішає ліхтаря на стіну)*. Ворушіться.

Титуба *(піднімаючись)*. Що ти баньки свої вилупив, ніби й справді його величність. Ти всього-на-всього судовий виконавець.

Херрік *(витягаючи з кишені пляшку)*. Забирайтесь геть, кажу вам! Ця камера потрібна! *(Відпивая з горла.)*

Сарра Гуд *(зазираючи йому в обличчя)*. А, то це ти, Херріку! А я думала – вже сам диявол завітав до нас у гості. Дай ковток сидру, треба підкріпитися на дорогу.

Херрік *(протягаючи їй пляшку)*. Яка ще дорога?

Титуба. На Барбадос летимо. За нами з'явиться диявол, він винесе нас звідси на своїх крилах.

Сарра. Якщо побачиш – летять на південь двоє білих журавлів – знайте, це ми. Відлетимо білими журавлями, Херріку!

Херрік *(забирає у неї пляшку)*. Досить, досить, а то важенько доведеться вашому дияволіві. Ну, ходімо.

Титуба. Якщо ти надумав летіти з нами, я поговорю з ним.

Херрік. Мабуть, так і зробимо. Сьогодні саме час податися до пекла.

Титуба. Яке ж там пекло на Барбадосі! Там так добре, що сам диявол співатиме й танцюватиме від радості. Йому не підходить тутешній клімат, він надто суворий для старого диявола. Массачусетс заморозив душу цього бідаки.

За вікном мукає корова.

Ось і він. Це він, Сарро.

Сарра Гуд (*у бік вікна*). Ми тут, ваша величносте!

Сарра Гуд і Титуба поспіхом збирають своє манаття.

Входить Гопкінс.

Гопкінс (*до Херріка*). Прибув повноважний представник губернатора.

Херрік (*штовхаючи Титубу до дверей*). Швидше, швидше...

Титуба (*чинячи спротив*). Його величність прийде до нас сюди! І я повернусь додому!

Херрік. Яка там величність, то мукала корова! (*Виштовхує Титубу в коридор*).

Сарра Гуд (*шкультигаючи за Титубою*). Скажи йому, щоб він почекав. Я йду, Титубо! Іду! (*Виходить*).

Услід за Титубою виходять Херрік та Гопкінс. Чути здалеку крик Титуби: «Візьміть мене на Барбадос, ваша величносте!» – і голос Гопкінса, який наказує йти швидше. Невелика пауза. Херрік повертається, поспіхом ховає рештки лахміття під лаву, чекає. Входять Денфорт і Готторн. Вони в пальто й капелюхах – надворі холодно. З'являється Чівер, в руках у нього – футляр для паперів і дерев'яна скринька, де зберігається рішення суду.

Херрік. Доброго ранку, Ваше Превосходительство.

Денфорт. Де містер Перріс?

Херрік. Я збігаю по нього.

Денфорт (*зупиняючи Херріка*). Коли прибув Його Преподобіє Хайл?

Херрік. Опівночі.

Денфорт (*з підозрою*). Що йому тут треба?

Херрік. Він у камері смертників. Молиться разом з ними. І містер Перріс там.

Денфорт. Містер Хайл не має права тут бути. Чому ви його впустили до тюрми?

Херрік. Містер Хайл наказав... я не посмів... я не міг не послухатись...

Денфорт. Ви п'яний, судовий виконавче?

Херрік. Ні, сер. Але тут надто холодно, мусив трохи зігрітися.

Денфорт (*стримуючи лют*). Гукніть містера Перріса.

Херрік. Слухаю, сер.

Денфорт. Тут жахливе повітря.

Херрік. Я щойно перед вашим виходом почистив приміщення.

Денфорт. Намагайтесь менше пити, і не забувайте, що ви – судовий виконавець.

Херрік. Слухаю, сер.

Херрік чекає на подальші накази, але Денфорт одвертається від нього. Херрік іде. Пауза.

Готторн. Допитайте містера Хайла, Ваше Превосходительство. Я не здивуюсь, якщо з'ясується, це він проповідував недавно в Андовері.

Денфорт. Про це ми ще поговоримо. Про Андовер – поки що ні слова. (*Дихає на руки, намагаючись їх зігріти*). Містер Перріс молиться разом з Хайлом... Дивно...

Готторн. Ваше Превосходительство, чи не робимо ми помилки, дозволяючи містерові Перрісу розмовляти з ув'язненими?

Денфорт запитливо дивиться на Готторна.



Останнім часом містер Перріс поводить ся трохи той... ніби з'їхав з глузду...

Денфорт. З'їхав з глузду?

Готторн. Вчора на вулиці я з ним привітався, а він схлипнув – і пішов повз мене. Недобре, якщо його побачать в такому стані в селі.

Денфорт. Може, в нього якісь свої проблеми?

Чівер *(переступаючи від холоду з ноги на ногу)*. Це все корови, сер.

Денфорт. Які корови?

Чівер. Вчора містер Перріс цілий день сперечався з фермерами, Ваше Превосходительство. Зараз дорогами блукає багато нічиїх корів, сер. Їхні господарі в тюрмі – от і сперечаються, кому вони мають належати. А коли люди сперечаються – без проблем не обійтись.

Готторн і Денфорт дослухаються до кроків у коридорі.

Входить Перріс, він дуже схуд, вигляд скуйовджений і розгублений.

Перріс. Доброго ранку, Ваше Превосходительство. Спасибі, що приїхали, вибачте, що так рано вас потривожив. Доброго ранку, містере Готторн.

Денфорт *(перебиваючи)*. Вам відомо, що містер Хайл не має права бути на території тюрми?

Перріс. Ваше Превосходительство, вислухайте мене. *(Підходить до дверей, причиняє їх.)*

Готторн. Ви залишили його сам-на-сам зі смертниками?

Денфорт. Які в нього можуть бути з ними справи?

Перріс *(молитовно склавши руки)*. Вислухайте мене, Ваше Превосходительство. Само провидіння прислало до нас містера Хайла. Він напевне Ребекку Нерс на шлях істини.

Денфорт *(здивовано)*. Він усе ще сподівається домогтись у неї зізнання?

Перріс *(сідас)*. Три місяці минуло з дня арешту Ребекки Нерс. За ці три місяці я не раз намагався з нею говорити, але

вона не згоджувалась вислухати мене. А зараз Ребекка Нерс, Марта Корі й інші жінки оточили містера Хайла й слухають його. Він благає їх зізнатися й тим урятувати собі життя.

Денфорт. Якщо вони зізнаються – справді здійсниться чудо. Ну і як? Вони пом'якшали? Згодні?

Перріс *(ніяково)*. Ні, ще ні. Але треба зібратися з духом, ... сер. Треба обдумати, як зробити розумніше... Мушу вам повідомити, сер... *(Затинається, не сміючи продовжувати)*. Я сподіваюсь, ви...

Денфорт. Кажіть чистосердечно, містере Перріс. Що вас тривожить?

Перріс. Є новини суттєвіші. Суд має взяти їх до уваги... Річ у тому, що моя племінниця... зникла.

Денфорт. Як – зникла?

Перріс. Я хотів повідомити вам про це зразу, але гадав...

Денфорт. Що ви гадали? Коли вона зникла?

Перріс. Ось уже три дні. Вона сказала, що йде ночувати до Мерсі, і на ранок не повернулась. Я послав по неї до містера Патнема, і він звелів переказати, що вона пішла ночувати до Абігайль й не поверталась.

Денфорт. Отже, вони обидві зникли?

Перріс *(боячись його гніву)*. Так... сер.

Денфорт *(обурено)*. Я вишлю за ними загін. Куди вони могли сховатись?

Перріс. Ваше Превосходительство, боюсь, вони втекли з материка.

Від несподіванки у Денфорта обвисає щелепа.

Моя дочка Бетті чула, як вони минулого тижня говорили про якісь кораблі. І це ще не все, Ваше Превосходительство. *(Прикриває очі, щоб сховати сльози)*. Сьогодні я побачив, що мою шкатулку зламано. Там були всі мої цінності, все, що я надбав!

Готторн *(вкрай здивований)*. Вона вас пограбувала?

Перріс. Я лишився без жодного пенні. *(Плаче.)*

Денфорт *(ходить по камері)*. Ви бовдур, містере Перріс!

Перріс. Ваше Превосходительство, нема сенсу мене лаяти. Вони, звичайно не відважились залишитись у Сайлемі. У Сайлемі немає людини, яка б не знала Абігайль. І коли до нас дійшли чутки, що в Андовері...

Денфорт. В Андовері спокійно. У п'ятницю члени суду повернуться до Сайлему, процес відновиться...

Перріс. Я в цьому не сумніваюсь. Та коли до нас дійшли чутки, що Андовер повстав...

Денфорт *(різко)*. Ніякого повстання в Андовері не було!

Перріс. Я тільки повторюю те, що кажуть інші. Люди Андовера оголосили, що вони чути не хочуть про жодних відьом і вигнали суддів з міста. Боюсь, сер, щоб і тут не почався безлад...

Готторн. Безлад! Та я сам бачив, як жителі Андовера вітали дії каральних загонів!

Перріс. Сайлем – не Андовер. Там судили Бріджет, яка три роки жила з єпископом, і п'яницю Ісаака Уарда, що розорив свою родину й пропив усе до останнього пенні. Тут ми маємо справу з Ребеккою Нерс і Джоном Проктором. *(Денфортові)*. Серед жителів Сайлема ці люди дуже популярні. Якщо Ребекка Нерс, сходячи на плаху, звернеться до народу, то я не певний...

Готторн. Вона відьма, суд засудив її!

Денфорт *(у роздумі, підніс руку, Готторнові)*. Даруйте. *(Перрісові)*. Що ви пропонуєте?

Перріс. Ваше Превосходительство, на вашому місці я б відклав страту.

Денфорт. Неможливо.

Перріс. Є ще надія: якщо містерові Хайлу вдасться хоч би одного із засуджених схилити до зізнання, це змусить сумніватися в правоті інших. А доки вони всі в один голос за-

перечують, що служили пеклу, народ сумнівається, чи справді існують відьми. Багато хто заплаче за страченими, і наші добрі наміри потонуть у морі сліз.

Денфорт (*замислюється, далі підходить до Чівера*).  
Список засуджених.

Чівер дістає зі скриньки список, передає його Денфорту.

Перріс (*доки Денфорт читає*). Коли я скликав парафіян, Ваше Превосходительство, щоб відлучити Джона Проктора від церкви, зійшлося не більше тридцяти чоловік... Жителі незадоволені...

Денфорт (*дочитавши*). Ні, відкладати не можна.

Перріс. Ваше Превосходительство...

Денфорт. Ось список, сер... Скажіть, хто з них, на вашу думку, схильний до покаяння?.. Назвіть цю людину, і я до світанку з нею говоритиму. (*Простягає Перрісові список*.)

Перріс (*зазирнувши у список*). До світанку замало часу...

Денфорт. Я зроблю все можливе. Назвіть!

Перріс (*не дивлячись у папір, голос йому тремтить*).  
Ваше Превосходительство, я більше не можу... Ніж... ніж упав...

Денфорт. Який ніж?

Перріс. Вчора ввечері. Не встиг я переступити поріг дому – до моїх ніг упав ніж.

Всі мовчать.

(*Кричить в істеричці*.) Їх не можна страчувати! Мені погрожують! Я не можу ступити кроку, коли стемніє!

Входить Хайл. Безсонна ніч втомила його, упертість рокованих на смерть ввергла його в печаль. Але він внутрішньо зібраний і зосереджений – більше, ніж будь-коли.

Денфорт. Ми раді вас бачити, Ваше Преподобіє!

Хайл. Ваше Превосходительство, явіть милосердя. Вони всі наполягають на своєму, зламати їхній опір неможливо.

Входить Херрік.

Денфорт (*примирливо*). Дванадцятьоро людей уже страчено, Ваше Преподобіє. Буде несправедливо відносно них, якщо я зараз прошу цих інших.

Перріс (*третячим голосом*). Що каже Ребекка Нерс?

Хайл (*Денфортіві*). Скоро зійде сонце. Я прошу відкласти страту, мені потрібен час.

Денфорт (*рішуче*). Вислухайте мене й перестаньте себе дурити. Я більше не хочу чути ані про їх помилювання, ані про відкладення страти. Або визнання, або смерть. Людям оголошено, що страта відбудеться сьогодні на світанку. Будь-яка зміна нормального ходу подій викличе небажані пересуди. Передовсім це піддасть сумнівові вину дванадцяти тих, кого вже стратили. Доки іменем закону я чиню правосуддя, рука моя не здригнеться. Я не ображу Бога поступливістю. Я не боюся жодних погроз, і якщо буде треба, повішу десять тисяч чоловік. Закон непохитний, як скеля, й океанові сліз не схитнути його. Тому припиніть скиглити, зберіться з силою і допоможіть мені. Ви з усіма розмовляли, містере Хайл?

Хайл. З усіма, крім Проктора. Він у підземній камері.

Денфорт. Як він поводиться?

Херрік. Мовчить, Ваше Превосходительство. Сидить насуплений, як великий птах, і якби зрідка не пив води, можна було б подумати, що він закам'янів.

Денфорт (*після мовчання*). Ви знаєте цю людину краще за мене, містере Перріс. Дружина його чекає дитини. Як ви гадаєте, може дати їм побачення? Може, вона на нього вплине?

Перріс. Може, сер... Він не бачив її три місяці.

Денфорт (*Херрікові*). Він більше не намагався вас ударити?

Херрік. Ні, сер. Після того випадку його прип'яли залізом до стінки.

Денфорт. Приведіть сюди гуді Проктор, а потім і його самого.

Херрік. Слухаю, сер. *(Іде)*.

Мовчання.

Хайл *(обережно)*. Ваше Превосходительство, якщо ви відкладете страту на кілька днів й оголосите в місті, що сподіваєтесь на їхнє зізнання, це говоритиме про ваше милосердя, а не про поступливість.

Денфорт. Як Бог не дав мені влади зупинити сонце, так він не дає мені права відкласти страту.

Хайл *(твердіше)*. Навряд чи Богові було б завгодно, щоб Сайлем повстав.

Денфорт *(швидко)*. Хіба в місті планується повстання?

Хайл. Ваше Превосходительство, у домах Сайлема плачуть сироти. Корови без господарів тиняються по вулицях. На полях гниє незібраний врожай. Жодна людина не знає, що чекає на неї завтра. А ви дивуетесь, коли вам кажуть про повстання! Треба дивуватися, чому край досі ще не в огні!

Денфорт. Містере Хайл, ви часом не проповідували цього місяця в Андовері?

Хайл. Хвалити Бога, він не потребував моєї проповіді.

Денфорт. Завдали ви мені клопоту, містере Хайл. Скажіть по правді, для чого ви повернулись до Сайлема?

Хайл. Я відповім вам, сер. Я повернувся, щоб ублагати засуджених обмовити себе. Хіба ви не бачите – їхня кров на моїй голові.

Перріс. Тихіше!

Чути кроки. Всі дивляться на двері. Входить Елізабет, за нею – Херрік. Елізабет бліда, знеможена. Херрік підходить до неї, знімає наручники й виходить. Пауза.

Денфорт *(ввічливо)*. Як ваше здоров'я, гуді Проктор? Сподіваюсь...

Елізабет *(нагадуючи)*. Через шість місяців... Залишилося ще шість місяців.

Денфорт. Вгамуйтеся. Ми прийшли не для того, щоб позбавляти вас життя... Ми... *(Не знає, як продовжувати, бо*

не звук нікого умовляти). Містере Хайл, поговоріть з гуді Проктор.

Хайл. Гуді Проктор, вам відомо, що вирок, винесений вашому чоловікові, має бути виконаний сьогодні на світанні?

Пауза.

Елізабет (тихо). Так, відомо.

Хайл. Ви знаєте, гуді Проктор, що я не входжу до складу членів суду.

Вона недовірливо дивиться на нього.

Я приїхав до Сайлема за власною ініціативою. Так от... Я хочу, щоб ваш чоловік залишився живий. Якщо його стратять, я вважатиму себе вбивцею. Ви мене розумієте?

Елізабет. Чого ви від мене хочете?

Хайл. Гуді Проктор, ці три місяці я думав на самоті, шукав істину, як Господь шукав її, блукаючи у пустелі. Нема прощення тому, хто штовхає людей на брехню...

Готторн. Як ви смієте говорити про брехню?

Хайл (Готторнові). А те, що засуджені служили сатані – хіба це не брехня?

Денфорт. Я більше не бажаю слухати ці дурниці!

Хайл (до Елізабет). Не помиліться в розумінні свого обов'язку, як це сталося зі мною. Я поспішав у Сайлем, як жених до нареченої. Мені здавалось, я несу вище правду релігії, благодать священного закону. Але все, до чого я торкався, згасало, і де ступала моя нога – пролилась кров. Остерігайтесь, гуді Проктор, не можна залишатись у лоні тієї віри, яка приносить лише смерть й страждання. Життя – найдорожчий дар, одержаний нами від Бога! І хоч би які помисли керували людиною, навіть найвищі, нема їй виправдання, коли вона зречеться божественного дару. Я благаю вас, гуді Проктор, вплиньте на свого чоловіка, умовте його зізнатися. Якщо він і послухає кого, то тільки вас. Нехай він скаже неправду, в решті решт. Бог швидше пробачить брехуніві, ніж тому, хто в гордині своїй заперече Божественний дар життя.

Елізабет (*тихо*). Ваша мова спокуслива, містере Хайл, як мова самого диявола.

Хайл (*у відчай*). Перед Богом ми всі прах – жінко! Нам не дано досягнути його!

Елізабет. Я надто невіглас, щоб сперечатися з вами, Ваше Преподобіє.

Денфорт (*підходить до Елізабет*). Я викликав вас не для того, щоб ви тут дискутували. (*Пауза*). Невже ви не маєте серця, гуді Проктор? Невже чоловікове життя для вас нічого не варте? Він умре тільки-но зійде сонце, ви це розумієте? Звір, і той не витримав би такого випробування!

Елізабет мовчить.

З каменю ви, чи що? Якби я не мав жодних інших доказів, то все одно повірив би, що ви причетні до пекла. Ваша безсердечність, ваші сухі очі викривають вас. О, як ви віддані дияволу! Це він витравив з вашої душі будь-яку жалість і доброту. Тепер я бачу, що нема сенсу до вас звертатися. Чиреве, відведіть її.

Елізабет (*тихо*). Дозвольте мені поговорити з моїм чоловіком, Ваше Превосходительство.

Перріс (*з надією*). Ви зробите спробу умовити його?

Елізабет мовчить.

Денфорт. Відповідайте, гуді Проктор – ви будете його умовляти?

Елізабет. Я нічого не обіцяю. Дозвольте мені поговорити з ним.

Кроки з коридору, всі дивляться на двері. Входить Херрік, за ним – Проктор. Він дуже змінився відтоді, як ми бачили його востаннє; заріс бородою, очі потускніли від сліз. Побачивши дружину, зупиняється на порозі. Почуття, якими вони зараз охоплені, змушують усіх мовчати.

Хайл (*підходячи до Денфорта*). Ваше Превосходительство, залишмо їх наодинці, прошу вас...



Денфорт *(роздратовано відсторонюючи Хайла)*.  
Джоне Проктор, чи сказано вам, що сьогодні на світанку...  
*(Зрозумівши, що Проктор не звертає уваги на його слова)*.  
Вже світає, людино! Порадсья з дружиною, і нехай допоможе  
вам Бог!

Проктор не може одірвати погляду від Елізабет.

Хайл. Ваше Превосходительство.

Денфорт виходить. За ним ідуть Хайл, Готторн,  
Херрік та Чівер.

Перріс *(перед виходом)*. Якщо для підкріплення сил вам  
потрібен ковток сидру, я би міг... *(Замовкає, зустрівши крижаний  
погляд Проктора.)* Дай вам Боже розуму! *(Виходить)*.

Проктор та Елізабет залишаються на самоті. Він іде до  
неї, зупиняється. Все поплигло в них перед очима. Вони стоять,  
ніби підхоплені вихором. Горе й печаль зараз далеко. Він простягає  
до неї руку, торкається її, наче не вірячи, що це не статуя, а жива,  
справжня Елізабет стоїть перед ним. Якийсь дивовижний звук  
рветься йому з горла, і не зрозумієш – це крик щастя чи зойк від-  
чаю. Він бере її руку, ніжить. Відчувши, що сили його залишають,  
опускається на лаву. Елізабет сідає поруч. Її рука в його руці.

Проктор. Як малий?

Елізабет. Рoste.

Проктор. Що з хлопчиками? Елізабет? Де вони?

Елізабет. У Ребекки Семуель. Їм добре.

Проктор. Їх приводили сюди? Ти їх бачила?

Елізабет *(тихо)*. Ні... *(Відчуває, що теж от-от не ви-  
тримає, бере себе в руки.)*

Мовчання.

Проктор. Яка ти чудова, Елізабет. А я й не знав, яка ти  
чудова.

Елізабет. Тебе катували? *(Змагається з відчаєм, який душить її.)*

Проктор. Так. *(Пауза)*. Сьогодні на світанні.

Елізабет *(перебиваючи)*. Я знаю.

Проктор. Багато призналося?

Елізабет. Багато. Гуді Беллард, Ісайя Гудкінс. Може, сто, а може й більше.

Проктор. А Ребекка?

Елізабет. Ні.

Проктор. Джайлс?

Елізабет. Ти хіба не знаєш?

Проктор. До мене нічого не доходить.

Елізабет. Йому вже ніхто не може зашкодити.

Проктор *(дивлячись їй у вічі)*. Коли його повісили?

Елізабет. Його не вішали. Він відмовився відповідати на запитання суду. Якби він заперечував, його повісили б як чаклуна, а майно пішло б з аукціону. Але він мовчав, не погоджуючись із звинуваченням, і його спадок перейде до його синів.

Проктор. Він покінчив із собою?

Елізабет. Ні. Він... Його закатували... Вони поклали йому на груди дошку, а згори – каміння. Вони хотіли, щоб він вимовив лише одне слово – так чи ні. *(Усмішка її світла, це повага до мужності старого)*. Але він тільки сказав: «Кладіть ще! Більше ваги!» – і вмер.

Проктор *(ніби про себе)*. «Більше ваги...»

Елізабет. Безстрашний старий був Джайлс Корі.

Проктор *(зібравши всю волю й намагаючись не дивитись на дружину)*. Ось я про що думаю. Елізабет... чи не зізнатися мені? *(Чекає, що скаже Елізабет, але вона мовчить.)* Що ти скажеш, якби я зізнався?

Елізабет. Не мені тебе судити, Джоне...

Пауза.

Проктор (*просто*). А ти б хотіла, щоб я признався?

Елізабет. Я хочу того, чого хочеш ти. Звичайно, я хочу, щоб ти жив.

Проктор (*після мовчання, зі згаслою надією*). А Марта – Джайлсова дружина – призналась?

Елізабет. Ніщо не змусить її признатися.

Проктор. Але я лицемірю, Елізабет.

Елізабет. Чому лицеміриш?

Проктор. Для чого йти на плаху, прикидаючись святим? Це самообман.

Вона мовчить.

Моя чесність зламана, Елізабет. Я не безгрішний. Якщо я зараз збрешу, нічого нового не станеться – лише ще один гріх додасться до інших моїх гріхів.

Елізабет. І все одно досі ти не признавався. Отже, ти чесна людина.

Проктор. Тільки ненависть допомагає мені триматися. Це принизливо – брехати цим гидким собакам. (*Пауза. Дивиться на неї очі в очі.*) Ти мене простиш, Елізабет?

Елізабет. Не мені тебе прощати, Джоне... Це я...

Проктор. Хай той, хто не брехав, рятує свою душу й не поганить свого безгрішного життя. Але нащо мені прикидатися святим? Це лише марнота. І Бога я не обману, і дітей не врятую від злиднів. (*Пауза.*) Ти пробачиш мені, Елізабет?

Елізабет (*стримуючи ридання*). Якщо я пробачу тобі, ти сам собі потім собі ніколи не пробачиш.

Він у відчай одвертається.

Це справа твоєї совісті, Джоне, а не моєї.

Проктор підводиться, йому боляче; біль гострий, майже фізичний. Його розум гарячково шукає відповіді на все, що на нього набігло, і не може знайти.

Елізабет (*от-от розридається*). Одне я знаю твердо – хоч би яке рішення ти прийняв, ти не покривиш душею і зробиш, як чесна людина.

Він збентежено обертається до неї, його погляд тужно шукає її погляду.

Всі ці три місяці я думала про тебе, Джоне. (*Пауза*). Я винна перед тобою. Ти зрадив мені, тому що я була холодна до тебе, це мій гріх.

Проктор (*здригнувшись, як від болю*). Не треба, не треба... Мовчи!

Елізабет (*проникливо*). Я хочу, щоб ти знав мою вину перед тобою!

Проктор. Не хочу чути! Я знаю тебе краще, ніж ти думаєш!

Елізабет. Не бери на себе мій гріх, Джоне.

Проктор (*у відчай*). Ні, це мій гріх! Мій, мій!

Елізабет. Я завжди вважала себе не гідною твого кохання, Джоне. Я була звичайною жінкою, і я соромилась своїх почуттів; не знала таких слів, щоб сказати про них. Я соромилась приголубитися! Незатишно й холодно було тобі зі мною... (*Здригається*).

Входить Готторн.

Готторн. Що ви вирішили, Прокторе? Сонце от-от зійде.

Проктор важко дихає, дивиться на Елізабет, вона йде до нього ніби з благанням.

Елізабет (*тремтячим голосом*). Чини як знаєш. Будь собі найвищим суддею. Нехай не буде у Джона Проктора судді на землі суворішого за нього самого! Прости мені, Джоне, прости. Нема на світі кращої за тебе людини! (*Затуляє обличчя і плаче*).

Проктор (*обертається до Готторна, глухо*). Мені потрібне моє життя.

Готторн *(в екстазі)*. Слава всевишньому! Сталося чудо!  
*(з криком вибігає)*. Він признається! Проктор признається!

Проктор *(підбігає до дверей, кричить)*. Чому ви кричите?  
*(До Елізабет, у відчай)*. Це погано? Погано? Ти осуджуєш мене?

Елізабет. Я не можу судити себе, Джоне, не можу!

Проктор. Хто ж, як не ти, мене судитимеш, Елізабет.  
*(Склавши руки, як під час молитви)*. Господи, дай мені відповідь – хто такий Джон Проктор? Хто він такий?  
*(Ходить по камері, як загнаний до клітки звір)*. Мені здається, я чесний сам із собою, так, чесний... я не праведник...  
*(Роздратовано, ніби Елізабет йому заперечує)*. Ребекка не може брехати, вона свята, а я можу, до чого тут лицемірити...

У коридорі чути збуджені голоси.

Елізабет. Я не можу судити тебе, Прокторе, не можу.  
*(Ніби звільняючи його)*. Чини як хочеш. Роби, як вважаєш за потрібне!

Проктор. А ти б погодилась так себе оббрехати? Скажи мені. Оббрехати себе для них?

Вона не може відповісти.

Навіть якщо б тобі припалили розпеченим залізом язика, ти б їм не поступилась. Це погано – дуже погано! – але я зроблю саме так!

Входять Готторн і Денфорт, за ними Хайл, Перріс та Чівер. Всі вони поспішають – справу зроблено, лід зламано – поспішають почати допит.

Денфорт *(з полегшенням)*. Слава всевишньому, чоловіче, він тебе надоумив. Почнімо. Ви готові, Чівере?

Чівер діловито дістає чорнило, акуратно розкладає аркуш паперу. Проктор стежить за ним.

Проктор. Що ви хочете писати?

Денфорт. Ми прицвяхуємо протокол допиту до церковних дверей, щоб парафіяни з ним ознайомились. (*З поспіхом, Перрісові*). Де судовий виконавець?

Перріс (*підбігає до дверей, кричить у коридор*). Херріку, поспішіть!

Денфорт (*Прокторові*). Прошу відповідайте по суті. І повільно, щоб Чівер встигав записати. Отже (*поглянувши на Чівера*), відповідайте, містере Проктор. Ви бачили диявола?

Мовчання.

Та ну ж, Прокторе, вже світає, на майдані біля плахи зібрався народ. Я зараз оголошу про ваше зізнання. Ви бачили диявола?

Проктор. Так, бачив.

Перріс. Слава всевишньому!

Денфорт. Про що він говорив вам? Чого від вас вимагав?

Проктор мовчить.

Він вимагав, щоб ви виконували його волю, чи не так?

Проктор. Так.

Денфорт. І ви взяли на себе зобов'язання служити йому?

Херрік вводить до камери Ребекку, вона з трудом іде, ледь пересуваючи ноги, він її підтримує.

(*Продовжуючи дивитись на Проктора, до Ребекки*). Заходь, жінко!

Ребекка (*від того, що вона побачила Проктора, обличчя її повітлішало*). Джоне! Отже, ви живі, Джоне!

Проктор одвергається від неї.

Денфорт. Будьте мужні, Прокторе, нехай і інші візьмуть з вас приклад. Сідайте, гуді Нерс, послухайте. Продовжуйте, містере Проктор. Ви взяли на себе зобов'язання служити дияволу?

Ребекка (*у скрайному подиві*). Навіщо ти, Джоне?

Проктор (*крізь зуби, уникаючи поглядом Ребекки*). Так.

Денфорт. Ну, гуді Нерс, якщо Джон Проктор визнає, що бачив диявола, ніхто не повірить, що всіх інших засуджено без вини. Ваше заперечення своєї провини не має сенсу.

Ребекка (*скрушено*). Хай не відмовить тобі Господь у своєму милосерді, Джоне.

Денфорт. Я раджу тобі признатися, жінко!

Ребекка. Але це означає оббрехати себе! Це означає обманути Бога й заслужити прокляття!

Денфорт (*швидко обертається до Проктора*). Містере Проктор, коли диявол з'явився до вас, була з ним Ребекка Нерс?

Проктор (*ледве чутно*). Ні.

Денфорт (*передчуваючи поразку, підходить до Чіверса й бере до рук список засуджених. Зазирнувши до нього*). Може, з ним була сестра Ребекки Нерс – Мері Есті?

Проктор. Ні.

Денфорт (*роздратовано*). А Марта Корі? Марта Корі була з дияволом?

Проктор. Ні.

Денфорт (*поволі опускає список на лаву*). Ну а кого ви бачили з дияволом?

Проктор. Нікого.

Денфорт. Я помилився в вас, Джоне Проктор. Я гадав, ви щиро хочете допомогти нам. Але, я бачу, ви тільки рятуєте своє життя. Ви торгуєте ним.

Проктор мовчить.

Всі, хто признався – засвідчили: вони бачили Марту Корі з дияволом.

Проктор. Отже, її провину доведено? Для чого ж я повинен це підтверджувати?

Денфорт. Хоч би для того, щоб довести щирість свого визнання.

Проктор. Вони хочуть піти з цього світу, зберігши своє добре ім'я. Не мені поливати його брудом.

Денфорт (*скептично*). Ви справді гадаєте, що вони залишать цей світ, зберігши своє ім'я незаплямованим?

Проктор. Ні Ребека Нерс, ні Марта Корі не підозрювали, що виконують накази диявола.

Денфорт. Мені здається, ви не зовсім розумієте суть того, що відбувається. Нам байдуже, підозрювали вони про свою причетність до пекла чи не підозрювали. Їх звинувачено у вбивстві дітей, у диявольському зведенні Мері Уоррен. Ви повинні довести, що ви невинні, інакше вас знищать. От і все. Відповідайте, хто, крім вас, був у змові з дияволом.

Проктор мовчить.

Чи була в змові з дияволом Ребекка Нерс?

Проктор. Я можу говорити лише про себе. Я не маю права судити інших. (*Кричить*). У мене немає слів для викриття інших!

Хайл (*швидко підходить до Денфорта*). Ваше Превосходительство, вистачить і того, що він визнав винним себе. Нехай підпише протокол допиту.

Перріс (*поспішаючи*). Авжеж, Ваше Превосходительство. Це вже перемога. Його поважають у Сайлемі. Його визнання вразить усіх. Благаю вас, хай він підпише протокол допиту. Сонце сходить, Ваше Превосходительство.

Денфорт (*обдумавши, але без ентузіазму*). Добре. (*Чіверові*). Дайте йому протокол на підпис.

Чівер підходить до Проктора, простягає йому протокол і перо. Проктор непорушний.

Підпишіть. Ми чекаємо.

Проктор. Ви всі були свідками того, що я зізнався. Хіба цього мало?

Денфорт. Отже, ви відмовляєтесь підписати протокол?

Проктор. Я визнав, цього досить.



Денфорт. Ви знущастесь з мене! Або ви підпишете цей папір, або присуд буде негайно приведено в дію. Вибірайте!

Проктор бере з рук Чівера протокол і перо, нахилиється до лави і підписує

Перріс. Хай воздасться тобі, Господи!

Денфорт підходить до лави й простягає руку за протоколом. Збентежений Проктор люто хапає швидким рухом протокол і ховає його за спину.

Денфорт (*з простягнутою рукою, ввічливо й здивовано*). З вашого дозволу, сер.

Проктор (*рішуче*). Ні.

Денфорт. Дайте протокол, сер. Мені необхідно...

Проктор. Ви хотіли, щоб я підписав? Я підписав. Ось, масте.

Перріс. Як же ми доведемо людям, що ви признались!

Проктор. Я признався перед Богом. Він чув мої слова, він бачить мій підпис.

Денфорт. Ви не хочете зрозуміти...

Проктор (*перебиваючи*). Ви говорили, що хочете врятувати мою душу? Я зізнався. Душа моя врятована.

Денфорт. Послухайте!

Проктор. Я признався! Де сказано, що визнання тільки тоді дійсне, коли воно публічне? Бог не потребує моєї ганьби, як і того, що моє ім'я буде прибите гвіздками до стіни, він і так знає всі мої гріхи!

Денфорт. Я хочу...

Проктор. Я не буду знярядям у ваших руках! Я не Сарра Гуд і не Титуба. Я – Джон Проктор! І ви не маєте права спекулювати моїм ім'ям.

Денфорт. Я зовсім не маю наміру...

Проктор. У мене троє дітей. Як я вчитиму їх бути людьми, якщо сам стану зрадником?

Денфорт. Ви нікого не зраджуєте.

Проктор. Не дурімо один одного. Того дня, коли друзів моїх буде страчено, ви приб'єте цей папір до дверей церкви. Щоб ніхто не мав сумніву в тому, що вони злочинці. Хіба це не зрада з мого боку?

Денфорт. Але як же я доведу людям, що ви зізнались!

Проктор. Ви – всесильні. Підіть скажіть їм, що я признався. Скажіть, що в Джона Проктора здригнулося серце, що коліна йому підкосилися, що він заплакав, як жінка. Хто насмілиться не повірити такій людині, як ви? Хіба слово Денфорта не є запорукою того, що все було саме так?

Денфорт (*примруживши очі*). Тоді яка різниця – скажу я, що ви признались, чи покажу ваше письмове визнання? Може, вийшовши на волю, ви захочете відмовитись від своїх слів?

Проктор. Я не маю наміру ні від чого відмовлятись!

Денфорт. Тоді поясніть, чому...

Проктор (*крик відчаю*). Бо мені дороге моє ім'я! Бо я збрехав і продовжую брехати! Бо я введу людей у блуд, якщо вони побачать мій підпис під цим документом! Тому що я не вартий і мізинця тих, кого ви вже повісили! Я продав вам свою душу, але я хочу зберегти своє ім'я чистим!

Денфорт. Отже, все, що ви говорили, брехня? Ні, я не хочу, щоб ви дорікали мені, ніби я змусив вас до брехні. Можете залишити протокол допиту собі. Я не доторкнуся до цієї фальшивки!

Проктор мовчить.

Так от, сер. Якщо ви хочете, щоб я врятував вас од петлі, ви негайно зречетесь своїх слів і скажете під присягою, що визнання ваше – від щирого серця. Я чекаю.

Двома швидкими рухами Проктор рве протокол допиту. Він не схожий на переможенного, хоч по щоках його течуть сльози.

(*Кричить*). Судовий виконавець!

Перріс (*в істерії, ніби Проктор вирішив не свою, а його долю*). Проктор! Проктор!

Хайл. Як ви можете, Прокторе!

Проктор (*перебиваючи*). Можу! І в цьому суді винні ви! Ви зробили все, щоб я так чинив! Я думаю, що можу нарешті чимось пишатися собою! Нехай моє грішне ім'я не знамено, але воно достатньо чесне, щоб я кидав його на поталу таким собакам, як ви.

Елізабет стає перед Проктором на коліна й плаче, припавши щокою до його руки.

Не плач, Елізабет... Твої сльози їх лише потішать. Будь жужною. (*Допомагає Елізабет підвестись, цілує її.*)

Ребекка. Не треба боятися. Бог розсудить, хто з нас винен, а хто чесний

Денфорт. Повісити їх! Вони не гідні жалю. Хто за ними заплаче? (*Проходить повз Проктора й Елізабет. Виходить.*)

Херрік (*Прокторові*). Ходімо, чоловіче. (*Ребецці*). Ідіть!

Ребекка (*знесилена, майже напівнепритомна, але боїться, що Проктор запідозрить її у страху. Тихо*). Це я просто нічого не їла.

Проктор підтримує Ребекку під руку, і вони виходять з камери. За ними йдуть Херрік, Готторн та Чівер. Елізабет стоїть непорушно, дивиться їм услід. В очах її жах.

Перріс (*блідий, руки тремтять*). Ідіть гуді Проктор, ідіть за ним. Його ще можна врятувати.

Знадвору лунає барабанний дріб.

(*Здригається, як від удару. Кричить.*) Прокторе! Проктор!  
(*Вибігає з камери.*)

Елізабет стоїть на порозі. Барабани продовжують вибивати дріб.

Хайл. Жінко! (*Хоче втекти, але дійшовши до дверей вертається.*) Іди туди, благай суддів, щоб вони йому пробачили. Це гордість примушує тебе мовчати. Забудь про неї.

Вона, не дивлячись на нього, іде до вікна.

*(Падає перед Елізабет на коліна).* Допоможи йому! Яку користь він принесе, позбавляючи себе життя? Хто це оцінить? Хіба попіл і прах здатні стати знаменом? Хіба хробаки відкриють істину? Иди! Зніми з нього цю ганьбу!

Елізабет *(намагаючись не втратити свідомість, дивиться у вікно, тримаючись за ґрати).* Він – чесна людина, і Бог велить мені не робити замаха на його чесність!

Промені світанкового сонця пробиваються до камери. Хай лоскаженіло моляться. У ранковому морозному повітрі лунає глухий стукіт барабанів.

*Завіса спадає.*

### Голос кризь століття:

Незабаром після того, як загальне божевілля минуло, Перріса забалотували, він залишив Сайлем, і ніхто нічого більше про нього не чув.

За чутками, Абігайль бачили в публічних будинках Бостона.

Елізабет через чотири роки після смерті Проктора вийшла заміж.

Через двадцять років уряд реабілітував страчених і присудив компенсацію їхнім родинам і всім, хто постраждав під час процесу. Проте можна зробити припущення, що населення Сайлема так і не зрозуміло однієї з найважливіших причин цієї трагедії. До свідомості людей не дійшло, що й вони відповідальні за те, що сталось – їхні чвари призвели до наклепів і доносів. Серед тих, хто одержав компенсацію, були й такі, які свого часу були не тільки жертвами, а й стукачами-донощиками.

Під тиском уряду відлучення страчених від церкви було відмінено. Процедура реабілітації відбулась у березні 1712 року й супроводжувалась урочистим богослужінням. Члени судів надрукували заяву, де просили прощення у всіх, хто постраждав від екзекуцій.

Будинки страчених були порожніми понад сто років – ніхто не хотів ні купувати їх, ні жити в них. Вони були приречені на повільне руйнування.

Але теократію в Массачусетсі було зламано.



**Драматургия и театр  
современной Франции**

Грудень

## РЕФЛЕКСІЇ НА КНИГУ Т. ЯКИМОВИЧ

Ще в часи КТМ набрів я на брошуру Тетяни Якимович «Сатирична преса французької республіканської демократії 1830–1835 р.» (КДУ, 1961). Там були нетривіальні тексти – правда, мені здалось, авторка надто прибудовує свою мансарду до мезоніну «історії реалізму 19 ст. у Франції», через що надто революціонізує французів. А вони ж уже тоді жили на загал філістерським побутом, – попри домінанту гострого слівця. Не взяла вона там і найцікавішого – тогочасної французької епіграмматики – в якій французи завше вели перед, від епохи Беранже (й раніше). Пригадую – одночасно читав «Гейне и театр» – легко порівнювалося...

Студію тепер її останню працю, вагомішу – «Драматургия и театр современной Франции» (теж КДУ, 1968) о «новейших исканиях в области прогрессивной французской драмы и театральной эстетики». Не все тут, хвалити Бога, виключно «прогресивне», мадам виривається й за межі «прогресу» – книга ширша за обіцяне в анотації – передусім наявністю текстів і сюжетів, поданих ніби з метою критики, проте – красномовніших за цю критику. Шкода тільки, в українському університеті всі видання такого роду – російськомовні, ніби не існує читача українського, з сучасними проблемами – не «общесоюзними». Але з оцим діагнозом ми живемо давно – для Києва та його лібералів – це річ нормативна. Між тим театрознавців, які пишуть на Україні про зарубіжний театр – мало. Не можна ж вважати театрознавцями Ірину Ваніну чи, приміром, Валерія Гаккебуша – з цілковитою відсутністю в нього власної думки...

Якимовичка й починає відразу – з театру абсурду – бика за роги. Щоправда, обмежуючи себе лише одним десятиріччям (1950-1960) й захищаючись від прискіпливої цензури вступом «От автора», де все благонадійно вивірене й «соцреалістичне». «Драматургия «абсурда», – пояснює вона, – в книзі расценивается прежде всего как воинствующий антитезис, как одно из доказательств сознательного отталкивания искусства буржуазного

упадка от стоящего в центре поступательного развития мировой культуры жизнеутверждающего реалистического искусства. Иллюзорная «сила» «антитеатра», привлекающая к нему немало одаренных авторов, — в демагогической пустоте и внутренней несостоятельности «абсурдистского» понимания этих принципов».

Якби це на правду було так, книжки не вартло б далі й читати. Але це не так.



*Е. Іонеско*

Починає Т.Я. з «классика авангардизму» Іонеско. Відразу ж намагаючись запевнити все тих же ретельних цензорів, що ніяк не поділяє захватної тональності, в якій пише про «театр абсурду» Мартин Есслін, доводячи, що «театр абсурду» створює «нову мову, нові ідеї... нову життєву філософію». Я монографію Ессліна, дякуючи моїм заокеанським постачальникам театральної літератури, ретельно опрацював — і можу стверджувати, що вона багато в чому йде за **його** логікою — і саме тому — сучасна. А балачки про «філософію відчаю й самотности», «безмежний суб'єктивізм», «відчайдушний скепсис», «містико-міфологічний підхід до мистецтва», «антиісторизм, ірреалізм, дегуманізацію

персонажів, розпад драматичної форми й сценічної мови» — на щастя, так і лишаються балачками.

Між тим і Ніцше, а потім Шестов, який писав про нього й про Достоевського, вважали абсурд реакцією на ситуацію відчуження індивідуума, породженого кризою, тобто **полярністю** інтересів індивідуума — й умовами його існування. Абсурд стає втраятою сенсу життя. Явлення абсурдизму — знак відмирання **старих** умов життя, — отже, передумова народження **нового**. Звідси й такий страх радянської естетики перед «театром абсурду» — якби нам вдалося провести наше суспільство через «театр абсурду», крах марксо-ленінсько-сталінських ідеалів став би неминучий — після чого ми, оговтавшись, могли б посісти нормальне місце в європейській цивілізації. Авжеж, йдеться про хворобу (будь-яка криза — хвороба), але поаяк наш соціа-



лізм – не просто хвороба, а епідемія в масштабі ослабленого людства, цілком можливий варіант одужання; виліковують же смертельну форму раку, заражаючи смертника бациллою туберкульозу..

Втім, я задалеко пішов – у Т. Якимович нічого цього нема. Але Ежена Іонско (ст. 12-44), як далі Семюела Беккета (ст. 45-61), Жана Жене (ст. 61-73) вона подає у чітких прикладах і посиланнях, з доброю мірою дискутивності й без радянського «шапкозакидательства». Та вона йде далі – серед її персонажів – багато менш відомі нам Одіберті, Дюра, Тардьє, Віан, Пенже, Дюбійяр. Величезний перелік п'єс і сюжетів – без якоїсь особливої (прискіпливої) аналітики – і це мене з нею найбільше примирює; нам потрібні т е к с т и, з естетикою ми якось самі дамо собі раду. Вона молодець ще й тому, що пише більше про **вистави**, а не про власне **п'єси** – відгуки критиків дають інтонацію глядача, ми осягаємо зміст і через публічність.

На теоретичних рейках вона все-таки почувається невпевнено. Тут уже цілковита ренікса – від «Іонеско як анти-Брехта» до цитування нафталінного Моріса Тореза («Син народу», 1950) – книжки, панегіричної сталінізмові. Не оригінальна вона й в оцінці «предтечі» абсурдистів – Альфреда Жаррі, чий феномен радянському театрові ще належить розкрити – не можна писати про нього на рівні європейських анекдотів. Але тут принаймні є переказ його «Короля Убю» – і за це спасибі. «Патафізик Жаррі» – як варіант протистояння «популярній течії вульгарного позитивізму кінця століття». І хоч для самої Т.Я. «вопрос неясен», вона вважає, що «його комедія вовсе не виглядит серъезной полемикой с материализмом и вообще не имеет философских претензий. Разве что они только в ее фантастическом иррационализме, в том, что она алогична, прихотлива, что действие катится тут быстро, как с горы снежный ком, нарушая все мольеровские единства» (ст. 114).

Але далі – ще краще, ще точніше:



*Альфред  
Жаррі*

«Язык Убю — это язык Рабле, а может быть, даже «Папаши Дюшена» — знаменитой газеты времен французской революции, которую ханжеская история литературы обвиняла в плебейской грубости, а Гонкуры считали перлом народного остроумия. «Убю» во многом фольклорен... У Жарри — пусть анархический, но живой, жизнерадостный, злой, справедливый и достаточно конкретный бунт против власти «золотого мешка» (ст. 115).

Я б дуже хотів, аби вона пішла далі — й взагалі зробила спробу вивести «театр абсурду» з **фольклорних** джерел — як про це у Бахтіна. Хоч там і не зовсім про це. Комедія дель-арте — уже предтеча абсурдистів (порівняй з прадавніми й модерними цирковими клоунадами, де все навиворіт). Могла б узяти собі в прихильники Жана Вілара (1958, ТНП). А в квітні 1965 року «Короля Убю» показали в Парижі як телефільм. — рецензент «Юманіте» писав, що дехто з публіки сприйняв це як шарж, який підриває підвалини існуючого порядку..

Арто 1926 року разом з Роже Вітряком створили «Театр Альфреда Жаррі», Вона пише про схожість групи, яка зійшлась навколо Іонеско, з Арто, цілком оминаючи таке явище, як «театр Арто». Принагідно лише нагадавши, що Арто «постоянно



*Антонен Арто*

находился на грани психического расстройства и 9 лет провел в лечебнице для душевнобольных». (ст. 18). Звичайно, їй би самий треба було засісти за Арто — але мені сказали кияни (Кочур), що наступною темою вона заявила молодого (?) Золя. Амплітудочка! Чи конче треба «повернутися до реалізму»?

Дістати «Маніфест Театру Жаррі» Антонена Арто. (1932).

Театр Піранделло (124-126).

Eugene Ionesco. Notes et contrenotes. Paris. 1966, p. 225:

«Ті, хто не відчують, що існування не має сенсу, не можуть знайти в глибині всього сущого зміст, логіку, нездатні відрізнити істинне від фальшивого. Мені існування видається неймо-

вірним. Але на глибинах мого я воно здається мені можливим та ймовірним. І жодна особиста межа не може відділити для мене реальне від ірреального, істинне — від неістинного, бо я не маю критеріїв і нічому не віддаю перевагу. Я почуваюся на межі буття, чужий історичному поступові, поза зіткненнями, охоплений шалом — і непорушний у своєму первісному подиві».

Отак би їй і розглянути цю драматургію — як таку, що лежить уже в площині постбуржуазного суспільства — але є виразом самої природи суспільства буржуазного сучасного, без усіляких «пост». Іонеску усвідомлює, що потрапив у пастку реального світу, в якому живе сьогодні, зараз — і не в метафориці, а реально. Звідси й скарги на неможливість висловити невисловиме — життя, смерть, сенс людського існування.

Трохи «розбавляє» естетичну постулатність книги розділ «За ширмою «галльського темпераменту» — тут ходить про «бульварний» театр (ст. 138-147), сюжети якого «стриптизні» й «хеппі-ендні». Я б тільки не включав до цього розділу «Марі-Октобр» Жана Робера, про це мусила би бути окрема розмова (французи взагалі не пишуть «патріотичних» п'єс «на теми» Резистанса чи фашизму — вони люди легкого дихання, їх більше цікавить не сама війна чи спротив, а люди в ньому, — людина на межі смерті й життя, проблема вибору. Ми в Союзі щойно зараз починаємо до цього підходити — Віктор Некрасов був колись сам-один, тепер сюди пішов Симонов, є Василь Биков. Але в нас нема (і не скоро з'явиться!) гумору як відчуження, гумор як світогляд. Про війну з Наполеоном гумористично почали писати не менш як за півсотні літ. А вони зняли свій «антивоєнний» шлягер («Бабетта йде на війну») уже 1959 року!

«Театри бульварів» — не лише «бьяка» — це явище амбівалентне: і релакс — і руйнація залежаних філістерських цінностей. Ми в своєму бажанні мати лише «ідеологічний театр» часто «пролітаємо, як фанера».

Про «Комеді Франсез» можна було б не писати зовсім — кілька «принагідних» сторінок (147–152) нічого не додають. А карти плутають, бо взято лише один фрагмент, який ні про що не говорить.

Багато цікавіше – «Інтелектуальний театр» – Жіроду, Кокто, Клодель, Анрі де Монтерлан, Ануйль, Сартр.

Кокто «угас в один день с Эдит Пиаф» (1963) ?

Кому, як не нам, українцям, варто сьогодні співвіднести франкмасонський «абсурдизм Іонеску-Беккета й Компанії» – з зі славянофільським абсурдизмом Гоголя? Від самонищення якого – до, наприклад психічного суїцидного мазохізму Антона Арто – один крок (попри протилежні гасла)? Гоголівський гротеск – так само є перебільшення неіснуючого; хіба «театр абсурду» – є в цьому сенсі щось інше? Звичайно ж, для Гоголя – це лише один з аспектів життя – для абсурдистів інших аспектів не існує, моральна ідея для них – лише ще один сумнів. Уже Стейнман в «Litteratur d\*hier et d\*aujourd\*ui» (Paris, 1964 ст. 37-51) робить припущення, що «Мертві душі» – не просто містичний роман (від мертвого – про мертвих); в його гротескній суті він вбачає ту ж порожнечу й безвихіддя, якою позначені його «Вибрані місця з листування...». Іншими словами, йдеться про абсурд безвихіддя – через проповідництво високого духу, хід «навпаки». Я б теж міг довести, що, скажімо, Беккет (не Іонеску!) – саме проповідництво, мрія про спалах свічки у непроглядній темряві. От тільки гоголівська «феноменологія зла» – має втілення в «антихристі», який є уособленням плоті й реальності, **Гоголеві таких огидних** – а «театр абсурду» грішить безплотністю, абстрагуванням уявлень і фантазійними трюками, такою собі трагедійною клоунадою. Але як для Гоголя, так і для Іонеску диявол (дияволіада) – у повсякденності і навіть в одноманітності життя, в убогій посередності людини. Через те й людське довкілля у кожного з них – з випадкових елементів та з безнадією зведеності світового будильника, який ніяк не прозвенить (Гоголь любив кукурікаючих півнів).

Втім, я більше схилиюсь до оцінки Гоголя сюрреалістами, тим же Бретоном, який зараховував його до своїх вчителів. Гоголь справді ближчий до модернізму (французького, зокрема), ніж будь-хто; у нього світ – так само абсурд і кошмар, й усе вирішує Страх.

Отак і виринають з темряви літератури Кафка й Мейрінк. «Голема» колись переклав і видав (1922) Вигодський (не плутати з Львом Семеновичем Виготським), популяризатор Гоголя. Я цей переклад знайшов у букіністиці, і вже тоді це стало для мене чимсь на зразок «Страшної помсти». Мені й сьогодні цікаво проаналізувати схожість Гоголя й Мейрінка (стилістичну, зокрема – розумію, знавці відшлють мене до Гофмана, але цього замало). Гоголь не оминає нагоди підкреслити свою нелюбов до «жидів» («великоросс!») – і Мейрінк, чий «Голем» цілком зведений на підвалинах юдейської каббали – що тут може бути спільного? Та схожість на глибині – разюча, бо містицизм юдейський і містицизм російсько-православний, як і містицизм протестантського розливу – близнюки-брати. Я б витлумачив і «Майстра з Маргаритою» як містицизм нерадянський, пов'язаний з штейнеріанством, з заскоками Мережковського й Гіппіус, з екстремою зламу ідеалів та орієнтирів. В часи суспільних криз виникає потяг до **надсили**, яка здатна була б порятувати. – через те й приплив до церков після війни, через те й психоз «літаючих тарілок», і вихід на сцену шаманів та чудесників з Блаватськими й Гурджієвими, чекісти з Блюмкіним у Тибеті, Гітлер і тевтонське старовірництво.

Все має свою логіку розвитку, і справді, за Рільке – «Все у всьому». «Театр абсурду» я б розглядав як один з таких етапів і варіантів гротескового передчуття й прогностики Апокаліпсису. Це той самий страх особистої небезпеки (введений навіть в юриспруденцію як окрема стаття), який за певних умов і в певні часи стає рушійною силою масового пихозу – або такого ж масового подвижництва. Гоголь почував його, мабуть, з дня народження. Якщо розшифрувати сповідальні (багато в чому саморе-



*Мейрінк*



кламні) репліки Іонеску для друзів і преси, ми відчуємо за ними той же страх особистої небезпеки. Гумористичним начинням своїх абсурдних скетчів автори такого роду намагаються «сісти на коня», загнудзати Страх: французам це вдається краще, ніж англосаксам чи росіянам...

Бо що таке – у філософському сенсі – страх? За Біблією, це – «умопомрачение», коли затемнений розум втрачає дар допомоги й рятунку. Страх, яким продиктовані головні п'єси абсурдистів («Чекаючи Годо», наприклад) – це передчуття зла, катастрофи, останньої крапки. Далі – невідоме, неосязність і безмежність, все – і нічого. В такому сенсі страх владний над

людьми більше, ніж надія. Страх розумахи тому глибший за страх невіглаха, бо розумаха намагається його ще й осмислити, через що глибше занурується в бездоння цього океану. Тому «театр абсурду» - театр для розумних, для мислячих.. Вірно Есхілові, який ще на світанку людства пояснив недотепному плебсові:



Часом страх – і на пожиток;

Хай же він царем суворим

Береже престол душі,

Умудряючи нас горем.

Бо як зникне страх у серці,

То чи знайдеться народ десь,

І чи знайдеться людина,

Щоби Правду шанувала?

Здається, я вже не вперше – згадую Есхіла. Після Андріяшика, після його «Людей зі страху».

Якщо ж повернутись до «театру абсурду», ми неодмінно через нього перейдемо. Маю на увазі Україну. І не лише театральну.

Mieux vaut tard que jamais...

## КОРОЛЬ ПАРАДОКСУ



Визначний англійський письменник Оскар Уальд (1856–1900) і в творчості своїй (як прозаїк, драматург, критик), і в повсякденній дійсності (передусім як незрівняний співрозмовник) органічно не сприймав прямої, мов палиця, простолінійності й в усьому спирався на підмурок парадоксальності. Перебільшуючи, доводячи думку до безглуздя, вивертаючи загальники навиворіт, він незрідка грався, аби лиш подразнити пересічність. Але

в багатьох випадках його афоризми далеко вибігають за межі суб'єктивності, вони вражають раптово діалектичним зблиском, і часто-густо до них і сьогодні насновуються свіжі (або вічні) асоціації. Дотепність його успішно склала іспит перед часом – єдиним суддею, що може дозволити собі розкіш бути об'єктом сміху і залишатись об'єктивним.

Добірку афоризмів Уальда складено на підставі його творів, а також спогадів та досліджень письменника.

- *Світ – сцена, але ролі на цій сцені дуже погано розподілено.*
- *Вбивство, як і поганські релігії, потребує, окрім жерця, ще й жертви.*
- *Нудьга – це повноліття серйозності.*
- *Релігії помирають тоді, коли доведено, що вони істинні.*
- *Хто каже правду, того рано чи пізно буде викрито.*
- *Тільки поверхова людина пізнає саму себе.*
- *Є щось фатальне в усіх добрих намірах: вони приходять занадто пізно.*
- *Честолюбство – останній притулок невдах.*
- *Полюбити самого себе – це початок роману, що триває ціле життя.*



- Парадокси завжди небезпечні.
- Кожен, хто сам не здатний учитися, береться навчати інших.
- У мистецтві все, що взагалі варто робити, треба робити добре.
- Публіка разюче вибачлива. Вона прощає все, крім генія.
- Дешеві видання великих творів можуть бути чудові, але дешеві видання великих людей просто бридкі.
- Рима – єдина струна, що ми додали до грецької ліри.
- Кожен може написати тритомний роман. Для цього треба тільки зовсім не знати життя й літератури.
- Дію спричинює брак уяви. Це останній притулок для тих, хто не вміє мріяти.
- Суспільство часто прощає злочинцеві; воно ніколи не прощає мрійникові.
- Людина менш за все є сама собою, коли вона говорить від себе. Дайте їй маску, і вона стане правдива.
- Той, хто заглиблений у власне минуле, не вартий мати майбутнє.
- Тільки поцінувач на аукціоні може однаково й неупереджено захоплюватися всіма художніми школами.
- У символи віри вірять не тому, що вони розумні, а тому, що їх без упину повторюють.
- Коли зі мною погоджуються, мені все здається, що я помиляюсь.
- Може бути розподіл праці, але не повинно бути розподілу умів.
- Та думка у мистецтві найслухніша, протилежність якої так само слухна.
- Карта світу без країни Утопії не варта навіть погляду.
- У сучасному романі злочин важливіший чинник, аніж культура.
- Добрі романісти трапляються ще рідше, ніж добрі сини.
- Жити – найрідкісніша річ у світі. Більшість людей просто існує.



- Кожен може співчувати лихові друга, але треба мати дуже шляхетну вдачу, щоб співчувати успіхові друга.
- Кожен народжується королем, і більшість людей помирає у вигнанні, як і більшість королів.
- Обурення може породити великого поета, але лихий гумор породжує тільки поганого критика.
- Не знати нічого про своїх великих людей – один з необхідних елементів англійського виховання.
- Молодість Америки – це одна з її найстаріших і найбільш освячених традицій.
- Справжнє життя людини часто те, якого вона не веде.
- Ми всі занадто багато дивимось на природу і занадто мало живемо в ній.
- Безвір'я не менше ніж віра має своїх мучеників та святих.
- Добрі королі – це єдині небезпечні вороги сучасної демократії.
- Карикатура – це данина посередності генієві.
- Цінність телефону полягає в цінності того, що люди мають сказати.
- У англійців усе спільне американцями, крім мови.
- Музикальні натури вкрай нерозважливі. Їм завжди треба, щоб ти був абсолютно німий саме в ту мить, коли ти хочеш бути абсолютно глухий.
- Не треба бути дуже суворим до англійських романів: адже це тільки розвага безробітних інтелектуалів.
- Коли людина діє – вона маріонетка. Коли вона змальовує – поет.
- Поет може пережити все, крім друкарської помилки.
- Художникові одружитись із своєю натурницею так само фатально, як гурманові з своєю куховаркою: один залишається без моделі, а другий без обідів.
- Я ніколи не відкладаю на завтра те, що можна зробити післязавтра.
- Самопожертву треба заборонити законом. Вона деморалізує тих, в ім'я кого робиться.

- Велика антипатія криє потайну прихильність.
- Єдина різниця між святим і грішником у тому, що кожен святий має минуле, а кожен грішник – майбутнє.
- Найбільша робота уяви для митця – це створити насамперед самого себе, а тоді вже свою публіку.
- Генії народжуються, а не купуються.
- Не бути генієм – значить не мати ворогів.
- Безпечніше просити, аніж брати, але просити бридкіше, аніж брати.
- Щастя одруженого чоловіка залежить від людини, з якою він не одружений.
- Жіноча мода – це вираз бридкості настільки нестерпний, що ми мусимо міняти його кожні шість місяців.
- Бути природним – це поза.
- Хто не думає на свій спосіб, той не думає взагалі.
- Хто грається з вогнем, може бути певний, що не обпечеться. Обпечеться тільки той, хто не вміє з вогнем гратися.
- Людина – це розумне створіння, яке завжди втрачає розум, коли треба щось розумне зробити.
- Багатьох речей ми б позбулися, якби не боялись, що інші їх підберуть.
- Популярність – це лавровий вінок, що ним світ ушановує погане мистецтво.
- Запитання часто постає куди пізніше, аніж приходиться відповідь.
- Єдине, що має людяного в'язниця, – це в'язні.
- Любіть мистецтво заради нього самого, і тоді все, що ви потребуєте, додасться вам.
- Егоїзм – це не значить жити, як собі хочеш; це значить вимагати від інших жити, як ти хочеш.
- Бути великим – значить бути таким, якого не розуміють.
- Книжки поезії молодих поетів – це звичайно векселі, яких ніколи не оплачують.
- Замкова шпарина й чорний хід – істотна частина методу сучасного біографа.

## ДЛЯ ПАНІ ОРИСИ

Вона виводить Миколу Лисенка від Лисенка-Вовгури («хитрий, як лис і хоробрий, як вовк»). А якось сказала — були і в їхньому роду Вовгури — останнього отамана Гриця Вовгуру, який воював разом з Костем Блакитним, розстріляли 1921 року — червоні чи денікінці.

Не знаю, навіщо це їй, але не лише на її прохання зацікавила мене «вивча» семантика і символіка. Якщо в Росії «сплошь і рядом зайцеви і Лиси цыны, то на наших теренах — сила силенна Вовків, Вовкунів, Вовчанських, Вовчуків, Вовченків і Вовканичів з Вовчками. Нічого в тому кровожерного нема, вовк — створення майже міфологічне. У російській мові «вовк» — «растерзывающий», звідси — «волоку». Але сама сполука не суто словянська — старіша; у литовців — vilkas, у латишів — vilks, та й німецька Wolf, албанська ulk, навіть у санскриті — vṛkas... (виключення — латина, позаяк — «Iurus») З Iurus'ом пов'язане свято плодючості — Луперкалій.

Негативний портрет вовка зростає по мирі наближення до нашого часу. У глибинах віків вовк символ не лише хижака, а й звитяги, перемоги. Древні вояки — як згуртована дружин, вовчі шкури й голови як обладунок.

Ромула і Рема згодувала саме вовчення, а вовк — як провідник душ на той світ і — звідти — до нас. Мабуть, с ме християнство зробило з вовка диявола та еретика; цікаво дослідити, чому. Може тому, що він — непокірний? Але ж приручив його Франциск Асизький, — хоча це теж виняток у християнстві.

Вовки на Сході. Турецькі «сірі вовки». Скандинави, де біля ніг Одина — два вовки, Фрезі та Гері — Один може бути спокійним, доки вони поруч. Через те він лише п'є вино — а м'ясо кидає вовкам: вони мають бути дужі й на сторожі.

Український «вовчик-братик» пішов дорогою Шельменка: наївся-напився й почав під столом співати.

Вовгура — суто козацький чин, індоевропейської традиції, захисник зраї та рідного лігва. Наші характерники вміли обертатися вовками й рятувати тих, для кого, здавалося, уже не було рятунку.

Поганця можна обізвати «сучим сином», бо йдеться про пса; вовчим сином не дражнять. Чому?

Та все з тієї ж причини. Вовки — звірі Божого знаку. Неприборкани. Хвостами не вихляють.

\* \* \*

У сербів — вук (Вук Караджич), у нас — Вовк Федір.

Из записника 1965 року:



### ІЛЛЯ НУСІНОВ – ПРО СВОГО БАТЬКА:

Он был ваш земляк, родом из Волыни. Революционер, марксист, писал о Горьком, Леонове, Чехове; и зарубежник тоже, есть у него очень интересные вещи о Шекспире.

Пока он занимался зарубежными авторами или громил Лукача, был ко двору. Ну а когда Жданов начал эту кампанию со «Звездой» и «Ленинградом»... Понимаете, это было объявление войны интеллигенции, демонстративное, перед лицом всего мира: вы нам «холодную войну» – мы вам процессы... Надо было уязвить Запад. А кем его можно уязвить? Людями, знавшими языки, высокой культуры.

У отца был один недостаток. Он был еврей.

И вот тут залп дал наш дорогой и глубокоуважаемый Тихонов. Отец написал книгу «Пушкин и мировая литература», Тихонов обвинил его в клевете на «русского Пушкина» и низкопоклонничестве перед Западом. Сами понимаете, чушь собачья, тем более что книга-то вышла давно, еще в 1941 году!

Михоэлса убили в январе сорок восьмого, отца взяли в сорок девятом, в ноябре следующего года – расстреляли».

\* \* \*

Ілля розповідав це, палячи цигарку за цигаркою... Можна собі тільки уявити, як він ставиться до Тихонова, до Бубеннова, до Кожевникова...

## ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО ВСЕМ ЧЛЕНАМ ПОЛИТБЮРО ЦК КПСС

*Копии письма направляются в газеты —  
«Правда» и «Известия», в журнал «Коммунист».*

Перед Центральным Комитетом КПСС, точно так же, как перед Центральным Комитетом ВЛКСМ, постоянно стоит вопрос об идеологическом воспитании граждан нашей страны. События, происходившие с 9-го по 11-ое октября 1968 года перед зданием народного суда Пролетарского района города Москвы, показывают актуальность этого вопроса, заставляют пристальнее рассмотреть отдельные его стороны.

В здании суда происходил судебный процесс над гражданами, выразившими свой протест против введения войск пяти социалистических стран на территорию ЧСР. Много желающих следить за ходом судебного процесса собралось на улице, не получив доступа в зал суда. Скопление этих людей вызвало интерес совершенно иной публики: здесь появилось такое количество пьяных, какое вряд ли можно увидеть в иные дни. Милиция отказывалась удалить пьяных хулиганов, пока не была дана телеграмма министру охраны общественного порядка — товарищу Щёлокову. После отправления телеграммы пьяные действительно удалялись сотрудниками милиции, однако некоторые из хулиганов вновь появлялись через некоторое время. Это свидетельствует о том, что сотрудники милиции не предприняли по-настоящему серьёзных мер для борьбы с хулиганством: самые отъявленные хулиганы, будучи совершенно пьяными, не были доставлены в вытрезвитель или в ближайшее отделение милиции, снова приставали к собравшимся с угрозами ударить молотком, с непристойной бранью.

Таким образом, приходится снова сказать о воспитании чувства долга — чувства, не проявленного сотрудниками милиции во время названных беспорядков.

Перед зданием суда некоторые из пьяных проявляли откровенный шовинизм. Один из них громко доказывал иностранному корреспонденту, что Гитлер уничтожил слишком мало евреев, что

Гитлер «был прав» и тому подобное. Женщина, совершенно пьяная, кричала: «А вы что, русские что ли?», — показывая интонацией, что русский народ — чуть ли не единственный народ, имеющий право на существование. Она громко материлась — и милиция трижды удаляла эту хулиганку, но так как не было принято серьёзных мер, установленных советским законодательством, пьяная появлялась в толпе снова.

С самого начала своего существования СССР проводил политику борьбы с шовинизмом. Эта политика получала серьёзную поддержку со стороны интеллигенции; достаточно вспомнить выступления по этому поводу Владимира Маяковского, Аркадия Гайдара. Стоит вспомнить также и о том, как относился к шовинизму В.И. Ленин.

И снова приходится говорить о том, что перед нами стоит прежняя задача: **искоренение шовинизма**. Те, кто занимается проведением идеологической работы среди населения нашей страны, должны относиться к этой задаче со всей серьёзностью.

Возвращаясь к событиям 9-11 октября 1968 года, надо сказать, что не все хулиганы были пьяны. Народная мудрость говорит: «Что у трезвого на уме, то у пьяного на языке». Однако, и среди трезвых хулиганов раздавались возгласы, по духу и тону своему вряд ли соответствующие психологии человека социалистического общества.

Эти — трезвые хулиганы говорили, что надо бы собравшихся здесь интеллигентов посадить в мешок, «положить камушек» — да утопить всех в реке Яузе, которая протекает около здания народного суда. Так как среди собравшихся были люди с бородами, некоторые из хулиганов высказывали желание выщипать эти бороды по волоску. Один из хулиганов, обращаясь к З.М. Григоренко, пожилой, седой женщине, заявил, что ее надо бы бить головой об дерево. Эти выкрики были наполнены чувством сладострастного садизма, которое было бы к лицу деятелям гестапо или СС.

То, что подобные чувства и мысли, совершенно не свойственные человеку от рождения, имеют в нашей стране место, говорит о крайне недостаточной воспитательной работе среди населения, о попустительстве, проявленном по отношению к тем лицам, которые разжигают подобные мысли. Это попустительство было видно и во время описываемых событий, так как представители охраны общественного порядка ни разу не сделали попытки остановить

подобные высказывания, оскорбительные для всего советского общества.

По ходу событий 9-11 октября 1968 года, около здания суда слышались нападки на отдельных представителей интеллигенции, находившихся в переулке. Однако, часто раздавались оскорбительные высказывания в адрес интеллигенции **вообще**, выказывалось презрение по отношению к интеллигенции. Присутствующих интеллигентов называл тунеядцами, попрекали их в том, что они «едят народный хлеб».

Раздавались речи о том, что интеллигенция «заучилась», «заялась», что она занята сплошным бездельем, что надо бы дать ей в руки зубило, молоток, поставить к станку т.п.

Стоит ли напоминать, сколько сделала интеллигенция для нашей страны?! Да, стоит! Если не воспитывать чувства уважения к интеллигенции, если оставлять безнаказанными клеветнические выпады против неё, — можно тем самым ожесточить друг против друга интеллигенцию и рабочий класс. Подобного в нашей стране произойти не должно.

В этом письме вовсе не идёт речь о том, будто бы всё наше общество состоит из хулиганов и пьяниц. Более того — из письма вовсе не должно явствовать, будто все пьяные, сколько их, к сожалению, ни бывает, — способны учинить хулиганские действия.

Здесь сказано о фактах, имевших место, как это ни странно, непосредственно у здания суда. Эти факты должны быть подвергнуты советской общественностью обсуждению и осуждению. Такие обсуждения и осуждения, безусловно, будут важной частью работы по воспитанию идеологии человека социалистического общества.

Необходимо помнить, что на людей, занимающихся идеологическим воспитанием граждан нашей страны, возложена серьёзная и ответственная задача.

13 октября 1968 года

**В.П. Лапин**, литератор,

редактор раздела детского творчества в журнале «Пионер»

**З.М. Григоренко**,

член КПСС, пенсионерка

**Л.Ф. Васильев**,

Юристконсульт

## В. БЛОК «РЕПЕТИЦІЇ ЛОБАНОВА» (1962)

Час від часу повертаючись назад, радий що знайшов у своїх завалах книжку про цього талановитого режисера. Дві його вистави — «Таня» в театрі Революції і «На всякого мудреца довольно простоты» в Театрі Сатири, його остання вистава.

Правда, причому правда образна, поетичне — визначальна в його мистецтві. Це ближче до Крушельницького і Попова, ніж до Курбаса чи Охлопкова, але тут важить саме **методика** цього театрального впливу, саме бажання не стати «глашатаєм» доби, «барабаном епохи».

Кульмінація його припала на 1938-й рік — коли в час «героїки» і людомору він раптом виходить (в Театрі Революції!!!) з арбузовською «Таню» — де є не суспільство, а **людина**, де є протест уже самим фактом вибору п'єси і теми.

Дуже логічно, що критик («Театр») заявив, що шлях обраний Арбузовим для вирішальної проблеми (?) — «чужд самой сути драматического искусства».

Бо для них «суть» тоді була у масштабах і «соціальних здвигах»; а тут — одна окрема взята Таня. Не клас, не група, не «Аристократи», не «Дачники» чи «Вороги» — а Таня. Як Маклена Граса у Курбаса. П'єса, де в театрі — один герой (Гамлет, Отелло), а не «група» чи «клас».

\* \* \*



*А. Лобанов*

«П'єса — стенограмма, яку театр повинен розшифрувати».

Тобто, режисер **розкодує** загадку п'єси, в даному разі — Лобанов розшифрує через людину. Саме Таня є мікро-схема, п'єса — діється не навколо неї, а **в ній самій**.

Це при тому, що основним в його режисурі вважалось — «а как это было бы, если бы было на самом деле?»



Оце «на самом деле» не має відношення до «правды жизни» – у Лобанова, який вимагав «озаренности» цілим, осяяння – Курбасового «перетворення».

Не знаю, який він постановник і метафорист. Але хід через душу Актора, через реабілітацію людського начала – а навколо казарма і фарисейство – це Лобанов.

До «Тані» у нього було багато радянської мури, але там це не дуже виходило.

Але й у тих виставах він примудрявся сказати щось на зразок «Темнота до сих пор еще служит оправданием. Это неверно. Темнота – преступление, пройдут пять-десять лет – она будет судима!»

Вже за одне те, що після мейерхольдівських гротесків і контрастів він **вितворив** Бабанову (нову, істинну!) – йому варто поставити пам'ятник. Так Курбас **створив** Бучму, Гірняка й Крушельницького – без яких не було б українського театру. Як без Бабанової, Коонен і К<sup>о</sup> – театру російського.

Після Станіславського Лобанов – найточніший у справі формування актора, методолог. Вахтангов, Таїров, Мейерхольд – цікаві в іншому. Лобанов – режисура як практична психологія.

«Иногда критики склонны обвинять меня в излишнем и пристрастном внимании к деталям индивидуальных характеров... Думаю, что спорящие с нами критики являются жертвами недоразумения. Острота сценических портретов не только не притупляет остроту и не уменьшает глубину идей спектакля, но, наоборот, их усиливает. Было бы тривиальностью повторять, что специфика сценического искусства и заключается в персонификации идей».



*М. Бабанова*

«ФАУСТ» В ВЕЙМАРЕ<sup>1</sup>

Веймар. Этот небольшой город, окруженный лесами, немцы некогда называли «зеленым сердцем» Германии. Мы произносим имя города и вспоминаем поверженную монархию Гогенцоллернов и ноябрьскую буржуазную революцию 1918 года в Германии, Веймарскую конституцию и Веймарскую республику, задушенную фашизмом.

Видимо, нет ни одного культурного человека, у которого бы Веймар не ассоциировался с именами Гете и Шиллера, Баха и Листа. Они жили в этом городе. Здесь создавали свои гениальные творения, украсив ими мировую культуру. Это они прославили Веймар, способствовали тому, что он долгие годы до прихода к власти Гитлера считался одним из культурнейших центров Германии...

Припоминая все это, я ехал в Веймар, чтобы принять командование соединением, штаб которого находился в этом небольшом немецком городке...

С тех пор прошло более двух лет, и я мог считать себя «старожилом» Веймара. На моих глазах в нем налаживалась нормальная мирная жизнь. Он возвращал себе былую славу.

В один из августовских дней 1948 года ко мне как руководителю Советской военной администрации пришла делегация веймарской интеллигенции во главе с доктором искусствоведения Куртом Зонненбергом.



Назвав свой город столицей поэзии, театра и музыки, они просили помочь восстановить веймарский театр, традиции которого известны всему миру. На сцене веймарского театра звучали произведения Дидро и Бомарше, Гольдони и Лессинга в превосходном исполнении труппы,

<sup>1</sup> Из старого журнала, автор неведомый (ДимишовО.Л. -?). Без продолжения.

которую возглавлял несравненный артист Экхоф. Любители театра издалека приезжали в Веймар, чтобы насладиться игрой знаменитой Шредер.

— Вы, наверное, знаете, — сказал мне Зонненберг, — что долгие годы директором нашего театра был Гете и что он играл на сцене этого театра.

В разговор вмешался актер, выделявшийся своей огромной шапкой иссиня-черных волос:

— Наш театр дважды постигало горе. Первый раз в 1774 году, когда он сгорел. Тогда потребовалось десять лет на его восстановление. Вторично театр был разрушен этой ужасной войной. До сих пор он лежит в руинах.

— Кто же его разрушил? — спросил я.

— Нет-нет, — поспешил ответить актер, — не подумайте, что мы виним вас. Его разрушил Гитлер. Это мы отлично понимаем и помним. А вот за помощью, за советом пришли к вам, русским.

— Доктор Зонненберг, — ответил я. — Могу сказать вам одно: подобные просьбы меня радуют. Я понимаю вашу любовь к искусству и литературе. Мне по душе ваша реалистическая оценка событий, свидетелями которых мы были. Можете передать всем, кто направил вас к нам: Советская военная администрация готова не только дать совет, но и принять участие в восстановлении театра. Для этого мы выделим группу опытных инженеров-строителей и техников, строительный батальон, дадим необходимые материалы. Кстати, передайте веймарцам, что русские тоже очень любят театр. Мы считаем для себя честью участвовать в восстановлении театра, на сцене которого играл великий Гете.

Немцы горячо поблагодарили нас, заверив, что когда театр будет восстановлен и на его сцене первым спектаклем пойдет «Фауст», самыми почетными и первыми гостями будем мы, русские.

Через несколько дней наши инженеры-строители уже показывали мне рабочие чертежи, докладывали, что нужно для вос-



становления театра, говорили о рабочей силе, строительных материалах.

Восстановление театра началось. Я часто бывал на стройке, там работало много немцев. Среди них были актеры и музыканты, поэты и художники. Старшим был Курт Зонненберг. Всех строителей добровольцев объединяла любовь к театру, желание как можно быстрее восстановить его, внести свою, пусть даже маленькую лепту в возрождение, как они говорили, веймарского храма искусств.

Строительство приближалось к концу. Шли отделочные работы, устанавливалась мебель, отопительная и осветительная системы. На окна навешивали карнизы с тяжелыми бархатными занавесами. Стены фойе украшались портретами выдающихся драматургов и композиторов.

Вскоре с театра были сняты леса. Площадь у здания убрана. Поднятый из руин, он засиял во всем своем великолепии. В те дни Советская военная администрация получила много писем, в которых немцы благодарили наших строителей за восстановление театра.

По всему Веймару были развешены огромные афиши. Они извещали о дне торжественного открытия театра. Этим событием буквально жил весь город. Оно стало основной темой оживленных бесед оно целиком овладело веймарцами.

Накануне открытия театра ко мне, как к давнему знакомому явился Курт Зонненберг. Настроение у него было приподнятое. Он крепко пожал мне руку и вручил конверт.

— Помните, — обратился ко мне Зонненберг, — во время нашей первой встречи вы сказали, что считаете для себя честью принять участие в восстановлении театра Гете. Веймарцы поручили мне...

А.С. Вольпин



## КО ВСЕМ МЫСЛЯЩИМ ЛЮДЯМ

**Н**а Земле получена великая новость — люди побывали на Луне!

Три американских космонавта — Майкл Коллинс, Нейл Армстронг, Эдвин Олдрин на корабле «Аполлон-11» летали вокруг луны, а 29 июля 1969 года в три часа 56 минут по гринвичскому времени Нейл Армстронг вступил на поверхность луны в районе моря Спокойствия

и менее чем через двадцать минут к нему присоединился Эдвин Олдрин. Сейчас все три космонавта летят обратно к Земле.

Мыслящие люди нашего века, зная о предстоящих космических полетах, мечтали дожить до этого дня — и вот для нас эта мечта осуществилась.

Как ученый Советского Союза, я радуюсь этому событию не меньше, чем если бы на Луну первым вступил мой соотечественник. Ведь это достижение всего человечества, а наука интернациональна и остаётся такой даже в нашу эпоху разобщенности и засекречивания. И можно ли забывать, что сегодняшнее развитие космонавтики было во многом форсировано советскими учеными, инженерами и пилотами, совершившими незабываемые, вдохновляющие полеты!

Космонавты возвращаются с Луны на Землю, впереди многие полеты и победы, победы не только Соединенных Штатов Америки, но и других стран... А может быть, не только победы? И победы не только такие, какими мы вправе гордиться?

У нас нет оснований считать все достижимые с Земли космические тела безжизненными и бездушными, даже если полеты на

Луну и ближайшие планеты долгое время будут лишь подтверждать такую гипотезу. Это вопрос не только естественных наук, но и о том, какой смысл следует вкладывать в понятие жизнь и душа — семиотика еще далека от окончательного решения этих вопросов. То, что кажется невинным нам, может оказаться пагубным для существ, с которыми мы не знакомы и которыми мы не вправе распоряжаться.

Наша земная история изобилует войнами и завоеваниями, порабощениями мыслящих существ и многими другими явными несправедливостями. За открытиями Колумба последовало истребление и порабощение центральноамериканских народов завоевателями, уверенными в своем праве насаждать христианство и знакомую им цивилизацию всюду, куда ступит их нога. Последующие века — и увь, наш двадцатый — дают примеры не менее самоуверенных и жестоких завоевателей.

**У нас нет и не может быть оснований насильственно экспортировать наш образ жизни куда бы то ни было.** В теории с этим согласны чуть ли не все ведущие политики нашего времени. Но когда дело доходит до опасных международных осложнений, которых люди не научились избегать, то крупные политики, на словах отвергая насильственную ассимиляцию более слабых стран, забывают о собственной миролюбивой морали из-за острых потребностей текущего момента. В любой необыкновенной обстановке люди легко забывают о высших моральных принципах, и ложь становится естественной. Договоры забываются, теории и мораль тоже. Грубая сила постоянно господствует над правом. Примеры общеизвестны.

И пусть даже можно думать, что есть средства прекратить это упоение силой на Земле — какой позор будет для всего человеческого рода, если мы и в космосе прибегнем к вековому земному приему насильственного решения тех вопросов, которые при более высокой нравственности мы решили бы только мирными средствами.

Созрели ли наш род для серьезного отношения к этим вопросам?

Можно было бы надеяться на быстрое изменение этого болезненного развития наших мировых событий, если бы обстоятельства, более близкие к повседневной мирной жизни людей,

свидетельствовали о нашей глубокой привязанности к праву и разочаровании в грубой силе.

Увы! Все мы знаем о трагическом распространении насилия в разных странах — об убийствах и покушениях в одних, о лжесудебных административных расправах в других, причем эти расправы, в виде долголетнего заключения, бывают более жестокими и коварными, чем убийства! И то и другое — даже внесудебные убийства! прикрываются разговорами о высоких побуждениях, лежащих в основе этих низменных действий. Направлены же эти убийства и застенки против людей, пытающихся изменить установившийся порядок вещей или найти к этому способы, освободить человеческую мысль от ига повседневности и от пут общественной лжи. Примеров слишком много — я надеюсь, что моя мысль понятна и без них. Очень серьезная опасность состоит в косности, укрепляющей порочные традиции страха и подчинения. Эти традиции настолько живучи, что когда казалось бы, самые разумные соглашения начинают одерживать над ними верх, происходит какой-нибудь переворот и судьбы нашей культуры склоняются к их прежнему состоянию.

Можно ли допустить, что именно с такими нравами и традициями человеческий род устремляет своих посланцев в другие миры? Здесь на Земле, умея разговаривать друг с другом, мы ни о чем не умеем договориться и даже не научились в корне отвергать ложь, хотя бы как средство ведения переговоров. Как можем мы решать сложные международные проблемы нашего времени (а все они должны решаться с позиции международного права, которое еще долго надо развивать и совершенствовать, прежде чем оно обеспечит себе всеобщее признание) — как можем мы решать эти острые вопросы мирового значения в обстановке, когда мысль отдельных активных людей не свободна от грубого давления? Не решив этих вопросов на Земле, как можем мы надеяться на то, что пойдем по верному пути в космосе?

Мыслящие люди должны бороться с насилием каждый раз, независимо от того, успело ли насилие принять столь зловещий вид.

Каждый случай нераскрытого убийства или подозрительной катастрофы должен становиться предметом широкой гласности

и настойчивого обсуждения с гражданских позиций — и такую же огласку и обсуждение должны вызывать все судебные приговоры или заменяющие их решения властей при малейшем сомнении в их законности или справедливости. И какова бы ни была человеческая лживость, хоть в этих вопросах она должна быть признана недопустимой. Свобода мысли должна быть признана необходимым условием всякой разумной деятельности и стать основной нормой человеческой жизни.

Отрадно и утешительно, что первая высадка людей на неземном теле произведена страной, так много сделавшей для утверждения на нашей планете человеческих свобод, в частности — свободы передвижения своих граждан.

Вспомним горестный рассказ Герберта Уэллса «Первые люди на Луне» — селениты были вынуждены задержать земного путешественника, чтобы их не постигла судьба перуанских инков. И если сегодня этого не произошло, то не дадим воли безнравственному утешению тем, что Луна необитаема или тем, что человек мог бы одолеть ее обитателей, коль скоро ему пришлось бы вступить в конфликт с ними.

До широкого распространения межпланетных полетов, до начала освоения луны, а затем и ближайших планет остается еще некоторое не очень продолжительное время. Оно должно быть использовано не только для научного и технического, но и нравственного прогресса. Важнейшие задачи в этой области сформулированы во Всеобщей декларации прав человека. Утверждая основные права людей, она тем самым накладывает на государства обязательства по охране этих прав, включая право на жизнь и право на свободу выражения мысли и на свободу передвижения. Большинство современных государств в декабре 1966 года проголосовали за принятие международных пактов, утверждающих права людей и обязанности государств. Теперь надо усилить борьбу за совместное вступление этих пактов в силу и за их реализацию.

Я не говорю, что этим можно ограничиться или что упомянутые документы совершенны. Но это — та проблема, мимо которой мы не вправе пройти, а дальнейшее пусть последует за началом.



Пусть каждый, гордящийся сегодняшними космическими успехами человеческого рода, сделает все от него зависящее для нравственного обеспечения этих успехов!

22–24 июля 1968 года.

P.S.

Находясь в Москве и на свободе, чего лишены мои коллеги по свободомыслию А. Марченко, П. Григоренко, И. Габай, А. Синявский, Ю. Даниель, Ю. Галансков, А. Гинзбург, Л. Богораз-Брухман, П. Литвинов и многие другие, я считаю своим приятным долгом провозгласить их полное право выражать восхищение небывалым достижением человеческой мысли и смелости. Эти люди не опозорят нашей планеты.

## В РЕДАКЦИЮ ГАЗЕТЫ «КОМСОМОЛЬСКАЯ ПРАВДА»



*Передо мной номер Вашей газеты от 28 февраля сего года и письмо-протест матери Александра Гинзбурга против клеветнической, по её словам, статьи в этой газете за 18 января 1968 года. В который раз встречается подцензурная печать с её «собачьим вилянием» (слова Маркса) и бесцензурный — «самиздат». И встает проблема — кому верить? Непосредственную проверку произвести трудно — кто же допустит к материалам суда над Гинзбургом и Галансковым? Остается одно — опосредствованная проверка. Попытаюсь объяснить вам, почему я не верю официозу в данном вопросе.*

### Аргумент 1

Наша пресса не внушает никакого доверия с очень давних пор. Шумные трескучие статьи о «врагах народа» и последующие скромные статейки о «невинно пострадавших героях революции и гражданской войны»; барабанный бой о расцвете села и стыдливое упоминание о миллионах крестьян, умерших в дни ИСКУССТВЕННОГО ГОЛОДА 30-х гг. на Украине (так, во всяком случае, расценивал эти события герой революции и гражданской войны адмирал Федор Раскольников); портреты «агента гестапо» Тито и почти незаметное извинение перед югославской компартией; травля Пастернака, ускорившая смерть поэта; бешеная свистопляска во времена очередного похода на культуру — 1963 г.; славословия «нашему дорогому» очередному временщику Н.С. Хрущеву и микродозы ядовитых намеков-уколов волюнтаристу, невежде и проч.; ложь об «антисемите» Синявском, якобы ненавидящем даже Чехова (я читал «Графоманы» и НЕПОСРЕДСТВЕННО убедился в лживости поклёпов на автора); зловонная фальшивка в журнале «Перец» против одного из самых лучших украинских критиков Дзюбы. Даже верные мысли наша пресса облакает в столь недостойную форму, что начинаешь сомневать-

ся и в них (пример — «односторонняя полемика» со Стейнбеком). Перечень разоблачённой и еще не разоблачённой лаки нашей прессы льется потоком — тут и славословия тиранам и холуям, и грязь, выливаемая на наших лучших людей, и фальсификация истории (пример — «чудотворное» превращение Б. Хмельницкого из предателя украинского народа — смотрите Большую Энциклопедию довоенного издания — в героя этого же народа) и т. п. Этот поток лжи, зародившийся в конце 20-х гг., никогда не исчезал полностью. Даже во времена оттепели — от XX до XXII съездов с небольшим, когда Хрущев пытался балансировать на полуправде.

Противостоит этому потоку «самиздат».

Есть ли основания доверять письму матери Гинзбурга, «Обращению к мировому общественному мнению» Л. Богораз и П. Литвинова, «Обращению к деятелям науки, культуры и искусства» Габая, Кима и Якира? (Якира — сына знаменитого командарма, замученного в сталинских застенках и оклеветанного всё той же печатью).

На мой взгляд, есть.

Или они тоже «недостаточно осведомлены» и «дезинформированы буржуазной пропагандой»? Или подкуплены НТС, ЦРУ, Би-Би-Си и «Голосом Америки»? Надеюсь, вы не докатились до такого абсурда.

Если бы они лгали, то КГБ и его филиалы с удовольствием возбудили бы против них дело о клевете — для этого даже не надо вводить исключительных законов по типу печальной ст. 190 УК РСФСР. Да и не покупается мужество.

## Аргумент 2

Если бы суд над Гинзбургом и его друзьями был законным, то не побоялись бы сделать его открытым. Овчаренко, правда, заявляет, что там присутствовали «представители предприятий и организаций, к которым в разное время имели отношение подсудимые». Но Литвинов и Якир утверждают, что это были клакеры. И я верю им, а не Овчаренко, так как собственными глазами видел аналогичный процесс над так наз. «украинскими националистами» в 1965 г. и слушал фантастически нелепые

объяснения «открыто-закрытому» характеру суда от судейских чинов.

Если бы суд был законным, то «Комсомольская правда» напечатала бы письмо матери Гинзбурга и публично, с фактами налицо, с фактами, заверенными тем же Якиром или Литвиновым (не посмеют же они отрицать факты в виде протоколов обысков, протоколов суда, о которых пишет Л. И. Гинзбург), доказала бы неправоту её письма.

Но — увы! — прошли те времена, когда большевики гордо произносили: «Мы не боимся правды, так как она работает на нас!» Их побочные потомки (прямые уничтожены в сталинских застенках Берией), термидорианцы Октября, боятся правды. Самое большое, на что они способны, — это надёрганные и урезанные цитаты, произвольно скомпонованные.

А ведь только правдой можно было бы убедить и наше, и мировое общественное мнение, что суд был законен и справедлив. Ведь прошли времена наивного Фейхтвангера, который умудрился, присутствуя на процессе Радека, Пятакова, Сокольникова и др., поверить этой комедии (он до конца жизни не мог простить себе этого).

### Аргумент 3

Лживость статьи видна и невооруженным прошлым опытом глазом. Газета утверждает, что Гинзбург и Галансков — «платные агенты НТС», что они соблюдали «глухую конспирацию», как и положено агентам антисоветской организации. И эта же газета в этой же статье пишет о том, что их «творения» выходили за рубежом ПОД ИХ ЖЕ ФАМИЛИЯМИ. А конспирация? Да мыслимо ли это? Хотя бы врать научились за 40 лет термидора!

Овчаренко не решился среди фамилий «клянувших на приманку» буржуазной пропаганды назвать фамилии подписавших «телеграмму пятнадцати», направленную Литвинову и Богораз-Даниэль, — Бертрана Рассела, после смерти Ромэна Роллана олицетворяющего совесть Европы, Игоря Стравинского, Пристли и других, но не побоялся извратить последнее слово Ю. Галанскова — его слова об отсутствии у него желания прославиться.

Один только раз Овчаренко, кажется сказал правду: «Советским читателям эти имена абсолютно ничего не говорят». Да, так же, как несколько лет тому назад молодым читателям ничего не говорила фамилия Булгакова, как до сих пор ничего не говорит фамилия Иванова-Разумника и многие другие фамилии. Мне жаль тех читателей, которые не знают, что на Руси живёт и творит великий русский писатель Солженицын, автор романов «Раковый корпус» и «В круге первом» и пьес «Свеча на ветру», «Олень и шалашовка». Мне жаль тех, кто подписал письма, напечатанные в «Комсомольской правде» от 28 февраля с. г. Они ведь так ничего и не поняли. Может, им будет стыдно впоследствии, как стыдно сейчас тем, кто шагал в многотысячных толпах и «гневно» требовал смерти соратникам Ленина. Ведь не все же они черносотенцы; скорее это потомки той старушки, которая подложила дровишек в костёр Яна Гуса. Дай Бог, чтобы они излечились от этой «святой простоты». Тогда не будет и костров ...

Мне жаль тех, кто не знает и не хочет знать, что происходило и происходит на их Родине. Раскольников в своем письме к Сталину писал, что народ будет судить его за все, что он сделал с нашей революцией. Я надеюсь, что это время придет, когда будут судить и Сталина, и его лакеев по законам нашей страны, не попирая их. Так же, как и искажителей истины, как и вас, редакция «Комсомольской правды», будут судить по законам чести. По этому закону вы уже заслужили презрение всех порядочных людей, как лакеи и лжесвидетели нашего времени.

Плюш Л. И. математик, инженер  
(Март 1968, Киев)

Schevelov, George Jury  
Dumky proty techii.

## Д-В ХОВАЄ Д-ВА<sup>2</sup>.

*Л.Т. Спочатку — передмова травня 1948. Власне, мені йшов 10-й рік, і ми щойно повернулися звідти, де були дискусанти. Йшлося між ними про справи, які я почав вважати для себе пекучими лише за 10 літ по тому. Не подолавши тієї нашої провінційної відсталості в національному питанні, не збагнеш ані тодішніх гарячих голів, ані істинного лоцманства у бурхливому досі морі. Отже*

Від автора.

*Стаття і три есеї, зібрані в цій книжечці, написані в різних стилях і з різних приводів, але пов'язані єдністю провідної думки і спільним прагненням окреслити характеристичні риси і головні потреби української духовності на сучасному етапі її розвитку. Праці ці були читані для вузчих і ширших аудиторій, але друкуються вони вперше. Деякі з них викликали пристрасну... читач думає: дискусію? — ні, пристрасну лайку на адресу автора. Власне, виявилось при цьому дві реакції тих, хто відчув себе безпосередньо заторкненим. Одні намагалися всі негативи звалити зі своєї партії на конкуренційну — ніби тут ідеться про партії, а не про психологічний тип людини. Другі, щоб не допустити поширення висловлених тут «баламутних» думок, вирішили зчинити якнайбільший галас, обвинувачуючи автора в усіх смертельних гріхах, від розкладу українського суспільства починаючи і запереченням ідеї самостійної України (!!!) кінчаючи.*

*Автор не має сумніву, що і книжка в цілому викличе подібні реакції (і тим ще раз потвердить стару істину: Юпітере, ти сердишся, отже, ти не маєш рації); а надто аматори «уловлювати душі» методом висмикування окремих фраз знайдуть собі рясну поживу. Не зважаючи на це, автор наважується випустити свої «думки проти течії» в світ, бо значення порушених тут питань видається йому важливішим за свою і чужі амбіції.*

*Автор не міг і не хотів давати готових розв'язань і викінчених формул, уважаючи це за передчасне. Не належачи до тих, хто взагалі виступає проти гасел, автор міркував, що ще не пора висувати якісь нові викінчені гасла, своїм основним завданням ставлячи —*

<sup>2</sup> Донцов ховає Донцова.

дати ґрунт для мислення, для дискусії. Надто часто в нас шукають книжки «до подушки», щоб швидше заснути. В протилежність цьому автор хотів дати читачеві книжку, яка не давала б йому спати, яка хвилювала б і може навіть драгувала б його, яка змушувала б думати, ятрила б рани, спонукала активно шукати виходу з теперішньої ситуації, посувала б українську духовність, а тим самим і український державнобудівний рух уперед. Якщо книжка це завдання виконає, автор буде задоволений, які б налічки на нього не наліплювали ті, хто своїм основним завданням поставив виключити з українства здатність ислити.

Травень 1948.

P.S. Книжка була готова до друку в травні 1948 р. Відтоді Д. Д-в і іже з ним видали цілу купу памфлетів проти автора цих рядків. Але, леле, в них не було жодної свіжої думки, жодного аргументу. Тому нема потреби міняти будь-що в книжці. Час, що минув, тільки потвердив думки автора і – на великий жаль – не приніс нічого нового. Що не рухається вперед, зсувається назад. Сумно, але факт.

Вересень 1949.

### Д-в ховає Д-ва.

*«Das leben... sich pausenlos verandert und diejenigen zu Sklaven der Form macht, die ihm weder zu folgen noch es immer wieder neu zu gestalten willens sind».*

Казимир Едшмід

*«Найхарактернішою рисою сучасного українця є зміна квістизму на неспокій. Сталий неспокій, сумнів апостола тому і одночасно стремління відшукати нові вартості».*

Юрій Липа.

**В** журналі «Орлик» за вересень 1947 року надрукована стаття Д. Д-ва, в якій він дуже гостро нападає на Юрія Косача. В журналі «Проблеми» за липень 1947 року надрукована

стаття М. Лагодівського, в якій він дуже гостро нападає на Д-ва. Можна думати, що статті писані одночасно і в усякому випадку незалежно одна від одної. Цікаво подивитися, що саме закидає Д.Д-в своїм противникам і що йому закидають його противники. В дальших цитатах ми дозволили собі викинути власні імена і заступити їх для обох об'єктів нападу — Д.Д-ва, в одному випадку, Юрія Косача, в другому, займенниками «він».

В одній статті говориться: «Духова структура його незгармонізована і повна внутрішніх противенств та несподіваних скоків, як мало яка інша. Наверх виявилось це в політичній кочівництві з одного табору до іншого і зміні політичних переконань і ідеологій». У другій статті говориться: «Зрештою, тяжко трактувати його, який стало сам себе заперечує. І, мабуть, напівсвідомо». Отже, маємо обопільний закид у непослідовності і морально-політичній несталості.

В одній статті говориться: «Він — автор брошури..., із-за якої міг гратулювати йому сам герольд безбожництва Ярославський». В другій статті говориться, що противник її належить до фальшивих пророків, які «поставили в осередку своєї доктрини людину, детронізуючи її Творця, який повинен стояти в центрі всього». Отже, маємо обопільний закид у безбожництві і намаганні поставити людину понад і поза Богом.

В одній статті говориться: «Він пропагував «аморальність як національну чесноту». В другій статті говориться: «Він сів повну душевну й моральну розперзаність». Отже, маємо обопільний закид в аморальності.

В одній статті говориться, що він є носій тієї «анархії думки, волі і почуття, яку спостерігаємо в сучасній Європі; анархії, що перетворила гуманізм у моральний квієтизм і непротивлення злу; раціоналізм — у боговідступство, а вільнодумство — в заперечення всяких керуючих аксіом в житті особистім і громадським». В другій статті говориться, що він «став, може і зовсім несвідомий того, знаряддям загально-європейської тенденції визволення бестії». Отже, маємо обопільний закид у бестіяльності і торуванні шляху для бестіяльного в людині.

В одній статті говориться, що він породжує не «виховання, а хаотизацію загалу». В другій статті говориться, що його проповідь приносить «замість упорядкування... хаос думок, замість оформ-



лення нової духовности... духове розхрістання і моральне розгнущання». Отже, маємо обопільний закид у хаотизації загалу.

Чи треба провадити далі ці зіставлення? Чи не переконався читач, що Д.Д. закидає своїм противникам те саме і майже тими ж словами, що вони йому? Ледве чи здогадався, читач, що в перших трьох випадках подано на першому місці вислови Лагодівського, а на другому – Д.Д-ва, а в других двох – навпаки.

Чи може бути корисною і плідною дискусія, в якій диспутанти закидають один одному те саме? Очевидно, що тут може йтися тільки про сперечання чисто словесне, або про дискусію позірну. Про дискусію, вирвану з живого історичного контексту і піднесену в якусь сферу абстрактних, безтілесних понять.

Про Д.Д-ва написано вже дуже багато. Одні доводять, що йому новітня українська духовність зобов'язана своїм оформленням. Другі вважають його за злого духа новітнього українства, духа, що розтлівав і спотворював усе добре, що в українстві є. Між цими двома полюсами є безліч градацій. В таких обставинах звертатися ще раз до перегляду ролі й ваги Д.Д-ва – чи доцільно це? Полемізувати з Д-м – чи варте це часу і паперу?

Потреба дискусії з Д.Д-м стане ще сумнівніша, коли згадаємо загальновідомий зрештою факт, що в полеміці Д.Д. не є прихильник чистої гри. Що він ніколи не розглядає поважно аргументів противника, а намагається, вихопивши з його писань кілька випадкових або вирваних з контексту цитат, скомпрометувати і спаплюжити свого противника, покладаючи надію на те, що під громом його обвинувачень і градом його сарказмів читач забуде незбивні аргументи, висунені проти Д.Д-ва, і буде загіпнотизований нав'язанням оратора і навальністю наскоку. Що, інакшими словами кажучи, Д-в не полемізує, а очорнює, і не борється «законними методами», а підставляє ніжку, сподіваючись, що при падінні його ворога вибух реготу навколишньої аудиторії заглушить голос чесного судді змагань, що міг би домагатися дотримання правил.

Всі ці загальновідомі речі можна дуже легко потвердити і на матеріялі «Листа до голови МУРу п. Уласа Самчука», вміщеного в «Орлику», з якого наводжувано перед тим цитати і який є безпосереднім приводом написання цих рядків. Ось небагато прикладів з багатьох можливих.

Д.Д-ов протестує проти статті Юрія Косача «Вільна українська література», вміщеної в збірнику «МУР» ч.2. Це не перешкоджає йому одначе раз-у-раз замість прізвища Юрія Косача ставити слово «МУР». Він пише: «Проти чого протестує «Мур»?» Або: «МУР» уважає, що «Вісник» мав згубний вплив на літературу доби»; або «МУРові» ці статті (в «Віснику» Ю.Ш.) не подобається і т.д. і т.д. Можна було б подумати, що Д.Д-ов не знає, що він має справу не з журналом, а із «збірником літературно-мистецької проблематики», себто із збірником дискусійних матеріалів. Але він не може не знати цього, бо це надруковано на титульній сторінці книжки. А може йому попався примірник із вирваною титульною сторінкою? Тоді він мав дуже доброзичливих передатників книжки, що вирішили полегшити йому полеміку. Можна було б подумати, що Д.Д-в не знає і вступної редакційної статті до 1-ого збірника «МУР», де ясно написано: Збірники МУРу – «це мусить бути трибуна літературно-мистецької праці і дискусій. Трибуна для всіх вільна і не обмежена апріорними доктринами». Так подумати можна було б, якби Д.Д-в не цитував іншого місця цієї самої статті. А може йому попався примірник з вирваним цим уступом? Але чи не розраховує він просто на наївного читача, якого можна задурити, на читача, сказати б, не з «еліти», а з «гречкосіїв»?

Адже це не недогляд і не випадковість. Бо коли спершу під поняття МУР підставляється як тотожне – поняття Косач, то слідом за цим під поняття «Косач» підставляється як тотожне поняття... большевизм. В цьому власне, суть статті.

Правда, Д.Д-в починає з заяви: «Не особа автора статті (Юрія Косача – Ю.Ш.) цікавить мене». Одначе наступну фразу він уже присвячує якраз особі автора, згадуючи, що свого часу той друкувався в органі галицького радянофільства – або, як це формулює сам Д.Д-в, «в большевицьких «Нових шляхах». І цей мотив стає провідним і повторюється чим далі, тим настирливіше. Мовляв, «автор нападу з МУРу» не випадково опинився з А. Крушельницьким і М. Рудницьким». Мовляв, напади на «Вісник» пояснюються тим, що їх автор – «новошляхівець». Юрій Косач закидає «Вісникові», що той не знайомив читача з творчістю Р. Роллана, А. Барбюса, Т. Манна, Ф. Верфеля, Дж. Голсуорсі, П. Бак, Т. Драйзера, А. Сінклера, Дж. Палінні, а з старих ігнорував Шіл-

лера, Байрона, Шекспіра, Рабле, Сервантеса – Д.Д-ов відповідає на це, що Юрій Косач підносить «галерею славних прихильників «третього Риму» Барбюса, французького більшовика, А.Сінклера, американського більшовика» – і поспішає перейти до висновку: «Все це логічно для бувшого колеги А.Крушельницького і М.Рудницького, який тепер в «Радянській Україні» так само, як напасник з МУРу бореться з вісниківським «шовінізмом».

Автор цих рядків не належить до прихильників творчості А.Барбюса і А.Сінклера і не вважає, що «Вісник» погано робив, не висвітлюючи їх діяльність. Але чи бажання **познайомити** з ними читача вже означає більшовизм? І далі: чому Д.Д-ов **не помітив** усіх інших наведених у Юрія Косача прізвищ? Дуже просто: назвати Палінні, Верфеля, Голсуорсі більшовиками... Це навіть за логікою Д.Донцова неможливо. А відповідати по суті... Цього ніколи не робив Д.Д. Його метода: компрометувати противника, паплюжити, обплювувати. Апелювати не до розуму культурної людини (за його термінологією «еліти»), а до розгнуданих інстинктів черні – за власним висловом Д.Д-ва «того шумовиння, тої голоти, яку Бакунін звав «Гранд канай популяр», а Маркс – «люмпенпролетаріатом».

Чи ж дивно, що далі рух іде вже на виключених гальмах? Заявляється: «Хто читав промови громовержців Громика чи Молотова, той завважить відразу, з чийого арсеналу, з арсеналу чієї доктрини запозичені обвинувачення в тих страшних гріхах». Або: «Великих слів велика сила, що її знайдете в кожному червоному чи рожевому часописі». Тепер ґрунт підготовано, леопард – правда, – вже беззубий – може зробити новий стрибок: «Недавно ще й... Радянська Україна» знов писала про поступ... і за співпрацю націй, особливо за «споконвічне братство нашого народу... з московським», хоч ні на що подібне в його статті ані натяку нема. Ланцюг фальсифікацій завершено: низкою підстановок, зрештою дуже нескладних, розрахованих на цілковитого примітива, «доведено», що МУР пропагує більшовизм і москвофільство, а вісниківство – єдине, що цьому протистоїть.

Чи Д.Д-ов справді думає, що Юрій Косач заражений більшовизмом? Звичайно, ні. Він прекрасно знає, що Косач не менший ворог більшовизму, ніж він сам. Але демагогія є демагогія, і її якнайширше пускає в хід Д.Д-ов (як нерідко його противники)

Німці кажуть «Die Lüge hat kurze Beine.» Це прекрасно підтверджує і наш ватажок леопардизму. Коли він випадкові фрази або уривки фраз, наведені з творів його противника, зіставляє з так само вихопленими уривками фраз з большевистської преси, він чудово знає, що він фальшує карти.

До речі, ця метода — улюблена метода всіх наших демагогів. І тому треба підкреслити, що не всі фрази, вживані большевиками, погані. Погані часто не фрази, а той реальний зміст, яким большевики їх сповняють. Коли большевиська конституція проголошує низку прав людини, — в цих фразах є багато слушного, і біда в тому, що вони в тій системі можуть бути тільки фразами. Коли большевизм розпинається за національне визволення колоніальних народів Азії, — то під цими фразами цілком можна підписатися, — а зовсім інша справа, які вчинки, які підступи за ними ховаються. Бо коли вже йдеться про фрази, то Д.Д.-ов може в советській пресі прочитати, — і слова вироку найвишого суду, що А. Крушельницький, зв'язками з яким найбільше докоряє Д.Д. Юрієві Косачеві, засуджується до кари за націоналізм, а друга особа, згадувана Д.-м, Михайло Рудницький, за час, що минув від днів написання листа Д.Д.-ва, теж опинився в шкідливих націоналістах. От «Радянська Україна» в числі з 27.XI.47 р., обурюється, що «аж до останнього часу членами Спілки письменників перебували такі запеклі буржуазні націоналісти, як П. Карманський, М. Рудницький». Це фраза з редакційної статті «За ідейну чистоту, за більшовицьку партійність української радянської літератури!» Одначе цим фразам Д.Д. не пойме віри, бо вони йому не вигідні! Тож загальний висновок є той, що зіставляти фрази можна за їхнім реальним змістом, а не за їхнім звучанням. Зрештою, ми далі ще побачимо, що дуже багато оцінок самого Д.Д.-ва дуже багата рисами надзвичайно близькі до большевизму хоч і не будемо рлбити висновку, що він є большевик або агент большевизму, — дарма що об'єктивно останні писання Д.-ва страшно корисні для большевизму.

І тут ще одне типове непорозуміння: як аргумент правоти Д.Д.-ва виставляється те, що саме на нього нападає найбільше большевицька преса. О sancta simplicitas! Большевики досить вираховані пропагандисти, щоб знати, що на одних треба нападати, а інших — замовчувати. І нападають вони звичайно в двох ви-

падках: або тоді, коли замовчати ніяк не можна, або тоді, коли з усіх ворогів це, на їхню думку, саме той, який найлегше дає себе скомпрометувати. І ще треба довести, з якої саме з цих двох причин большевики нападають на Д.Д-ва, водночас замовчуючи, скажімо, Ольжича або Юрія Липу, або Й. Позичанюка, які були суб'єктивно не меншими ворогами большевизму, а об'єктивно може далеко небезпечнішими. Чи може серед сотень тисяч людей, знищених ежовщиною, не було страшних для большевизму ворогів? Одначе про них не згадувано ніде й ніяк. Ні, ця пекельна машинерія демагогії й терору вміє не тільки галасувати, вміє і мовчати. І, здається, не буде помилково сказати, що своїх найближчих ворогів вона воліє замовчувати – принаймні починаючи від середини 30-х років.

Таким чином, демагогічність, розрахунок на легковірного, безкритичного читача, що не вміє й не любить думати, нарешті, беручи об'єктивно, просто фальсифікація думок і намірів противника – це методи «полеміки» Д.Д-ва. Що дивуватися спритній грі на місці обрубаними цитатами в полемічних статтях, коли цілі книжки Д.Д-ва побудовані з початку до кінця на фальсифікації цитат!

От, скажімо, «Дух нашої давнини» – книжка на 271 сторінку, яка найменше на три чверті складається з цитат – переважно цитат з нашого старого письменства. Тільки воістину катастрофічним незнанням у нас нашої давньої літератури (та ще, правда, незвичайно нудним характером твору) можна пояснити, що досі ніхто всерйоз на це не звернув уваги. Не будемо зацікавлюватися гумористикою расової маячні Д.Д-ва – це матеріал радше для «Лиса Микити». Але коли Д.Донцов окреслює риси української «еліти», спираючись на нібито наше старе письменство і Шевченка, то справді камені готові возопити! Рисами еліти Д.Д. уважає шляхетність, мудрість і мужність. Згода (хоч мудрість у розумінні Д.Д-ва зовсім не мудрість). Та коли він починає з ідеалу нашої старої літератури робити якихось фюрероподібних молодчиків, то це виглядає передусім... комічно. Ось він пише: «У князівській Русі володарі не дбали про «фізичне збереження нації», не дбали про кобилу й поодинокого смерда і його ріллю, лише про всю Руську Землю (155). Лапок нема але образи нагадують повчання Володимира Мономаха дітям. Розкриваємо його й читаємо бук-

вально таке: «Всього, ж паче убогих не забувайте, но елико могуте по силі корміте, і придавайте сироті, і вдовицю оправдіте самі, а не вдавайте сильним погубити чоловіка. Ні права, **ні крива** не убивайте, не повелівайте убити його; аще буде повинен смерті, а душі не погубляйте нікакої же християни». Виходить, що Володимир, у протилежність твердженню Д.Д-ва, навчав дбати не тільки про землю і про фізичне збереження нації, а і про кожну людину, і навіть винних (крива!) закликав не вбивати!

За Д.Д-ом Мономах радив «не зріти на воєвод і сторожі, або на посадників і на баричі», – себто пропонував не звертати жодної уваги на добробут і щастя окремої людини. Розкриваємо текст і читаємо: «**На войну вишед**, не лінітеся, не зріте на воєводи» і т.д. Пропущено маленький деталь: те, що у князя Володимира було режимом війська у поході, Д.Д-ва видає за постійну його настанову в житті.

Кирило Турівський закликав славити Христа, передусім, за те, що він є «вся волки і агнці в едином стадо собравший». Це не перешкоджає Д.Д-ву робити його теж ідеологом самих вовків – «провідної касти», яка не знає жалю і людських почувань взагалі (169). Те саме з Шевченком, який мріяв про суспільство рівних людей, про суспільство-родину, де «врага не буде супостата, а буде син і буде мати, і будуть люди на чолі, – а Д.Д. робить з нього ненависника і мальтретата «гречкосіїв», з яких Д.Д. хоче зробити об'єкт зневаги і глузу. Він пише: «Вимріяне демократами суспільство, яке складалося б лише з селянства провідної верстви – це плебейська фантазія, в житті неіснуюча». (121) Зараз для нас не важить, чи це фантазія і чи справді демократична, – важить тільки те, що заперечуване Д.Д-им – прямий переказ наведених думок Шевченка, і, отже, це Шевченко опиняється в плебейх, хоч далі Д.Д-в і буде твердити, що Шевченко «відтворив нам старі чесноти козацької провідної верстви», як їх розуміє Д.Д. Не кажемо вже про бідного Сковороду, з якого наведено, правда, купу клаптів фраз, але від духу філософії якого в книжці не лишилося ані малого сліду.

При такому поводженні з авторами загальношанованими, з клясиками, що ж дивуватися такому «різвому», як кажуть у Галичині, поводженню з різними там Косачами, Самчуками й Шерехами. От я беру, наприклад, статтю про МУР «ідея чи без-

ідейність» в лондонському «Українському кличі»<sup>3</sup> і читаю зовсім нові для себе речі, після яких у дужках стоїть «Листи і статті голови МУРу У.Самчука». Скільки не пригадую, не можу пригадати, щоб Самчук подібні думки висловлював. Чи може я забув? Але читаю далі і знаходжу таку фразу: «Проповідується «енергетичний матеріялізм», «антропоцентризм», бо ж «центр світу і мірило речей є людина», не Бог! Бо ж на їх думку не треба моралі як «категоричної даности», ані релігії як «традиційної даности», одне і друге мають бути такі, які вибере собі «свобідна людина». І після цієї купи нісенітниць, на моє превелике здивування, я знаходжу своє прізвище: в дужках стоїть «Шерех у МУРі». Де і коли я говорив усі ці дурниці? Все це суцільна фальсифікація. Я ніде й ніколи не виступав ні проти моралі, ні проти релігії. Більше того: я ніколи не вживав навіть приписаного мені слова «свобідним»! Воно належить до лексикону Д.Д.-ва. І все це навіть не висновки мого критика, а взято в лапки, отже, подане як мої власні слова!

Висновок з усього дуже простий, і його висловив Юрій Клен, сказавши: «Коли ми зустрічаємося з неетичною методою критики, то єдине, що лишається нам, не сідати з тими людьми за один стіл». Чи подумав Д.Д., наводячи Кленові слова, що, вони стосуються насамперед до нього самого?

Тому в дальшій частині статті ми не маємо наміру полемізувати з Д.Д.-м. Натомість зробимо спробу в міру можливости об'єктивно висловити головні позитивні й негативні риси доновщини, чи то пак вісниківства, в час її зародження й розквіту, щоб оцінити її роль тепер. Не будемо говорити ні про Самчука, ні про Косача, ні про себе. Самим стилем своєї статті, як ми вже бачили, Д.Д. об'єктивно ствердив частину обвинувачень Юрія Косача: обвинувачення в затисканні немилих письменників методами провокації й наклепу, в створенні певної кліки літературних законодавців. Важливі не особи, а концепції. Вісниківська концепція в свій час була доконечна й корисна. Вона визначила собою

<sup>3</sup> Стаття ця, правда, підписана ініціалами Р.О. Але вся її фразеологія, словник, методи демагогії, тон і напрям не лишають сумнівів, що ми маємо тут справу з alter ego Д.Д.-ва. Зрештою авторство нас тут не цікавить; для нас важливий не Д.Д. як особа – бажаємо йому многих літ і доброго здоров'я – а донцовщина як стиль життя, писання і... мислення (хоч як мало це слово відповідає слову донцовщина). А з цього погляду стаття це – бездоганний документ, і ми дозволимо собі й далі посилатися на неї.

коло двох десятиріч нашої духовности. Нам, правда, кажуть, що «Д-в не проводив, а тільки зручно грав на настроях і захопленні модними гаслами» (Лагодівський). Не аналізуймо, так це чи ні. Америка теж названа ім'ям не Колюмба. Д-в для нас тут – символ відтинку нашої історії. Чи був він його Колюмбом, чи тільки Америкі да Веспуччі, це справа другорядна.

Так само не згодні ми з твердженням, що його «вплив був глибоко негативний». Говорити так означає шукати льокальних козлів відпущення для кризи, яку переживає тепер усе цивілізоване людство. Про це добре говорив І.Сільоне в своїй промові на конференції Пен-клубів: «Тепер кожній серйозній людині повинно бути ясно, що не можна зформувати жадного осуду кризи нашого часу інакше, як на основі її загального занепаду, універсальної важности цього». Подібні думки висловлював у нас М.Шлемкевич у статті «Орган громадської думки («Проблеми», 1948, ч. 1 – 2). Важливі не козли відпущення, а певні концепції. Сміємо твердити, що сучасного українства не могло б бути без етапу вісниківства. Але так само твердимо й те, що тепер ця концепція стає перепоною в дальшому розвитку українства – і тут має рацію сто разів М.Лагодівський. Концепцію сучасного етапу розвитку українства дає ідея МУРу, і саме цим треба пояснити активність, темпераментність і запеклість нападів Д.Д-ва й інших вісниківців на МУР, як ми могли переконатися на підставі листа Д.Д-ва до Уласа Самчука. Бо де ж і коли бувало, щоб приречене мовчки і без опору відступало перед тим, що йде йому на зміну?

\* \* \*

Під словом націоналізм можна розуміти різні речі. НКВД вважає за українського націоналіста вчителя, який, закінчивши лекцію української мови, на перерві далі говорить з учнями по-українськи. Знаний уже нам Р.О. в «Українському кличі» схильний ототожнити український націоналізм з «нашою політичною ідеєю» в «окресленій і ясній формі», себто з наукою Д-ва. З обох підходів можна усміхнутися, але можна над ними і призадуматися. В суті справи в обох виявляється істотним однаково: вважати за національне все те, що стверджує свою національну суть, відмежовує її від сутей інших націй і – логічно продовжуючи – до-



водить окремість своєї національної суті до кінцевих висновків у формі розуміння потреби політично завершити свідомість своєї окремоти: приходить до гасла самостійності, і то самостійности не лише в формі і змісті культури, а і державної самостійности.

Таке розуміння націоналізму ледве чи можна вважати за наукове, і грубі томи про націоналізм окреслюють течію інакше, складніше і докладніше. Але не можна заперечити, що в житті на Україні прижилося саме таке розуміння слова націоналізм. Дуже істотні додаткові окреслення лишилися на сторінках книжок. Скажімо, питання про ставлення до інших націй на Україні: культурна автономія їх, чи асиміляція, чи виселення, чи (було й таке) екстермінація — питання, в розв'язанні якого теоретики націоналізму вбачають чи не суть націоналізму, — воно в житті попри всю свою важливість не стало визначальним в усвідомленні того, що таке націоналізм і націоналісти. Або питання про те, чи національне супроти загальнолюдського є шабель чи цінність вища і самодостатня, — попри всю його теоретичну вагу не вишло за межі теоретичних міркувань вузького кола.

Таким чином, практично у нас вважають за націоналіста і того, хто хоче ствердити суверенність українського народу на його території, не порушуючи прав інших народів, що там волею Божою і історії живуть, і того, хто ладен ці народи попросту винищити; і того, хто домагається самостійности України, гадаючи, що в умовах незалежності і свободи народ український найкраще розкриє свої потенції і найбільше дасть людству, і того, хто заперечує і відкидає існування людства як цілоти взагалі і вважає всі інші нації за погній для своєї.

Легко побачити, що ці відмінності, — а вони не єдині, — величезні. Що за ними ховається принципово інше ставлення до світу і життя. Що ні один теоретик або практик політики не може їх сплутати і поставити між ними знак рівності. І все таки це факт, що в живій мовній практиці ці кардинально відмінні речі позначаються тією самою назвою. В чому ж причина такого помішання понять?

Головна причина такого помішання понять полягає в тому, що в силу своєї обдарованости і темпераментности, в силу закономірностей історичного розвитку українства Д.Д., який був носієм ідей націоналізму в його крайній формі, став єдиним популяр-

ним ідеологом націоналізму; але його крайності були величезній більшості українського народу чужі й далекі, і, приймаючи до певної міри ідейний провід Д.Д-ва, він фактично вкладав у рух, у свій визвольний рух, зміст націоналізму «поміркованого», «гуманістичного», «демократичного», «християнського» чи як ще його можна умовно назвати. Д.Д. незаперечно яких 15 років був ідейним проводирем, чільним публіцистом і прапором українського визвольного руху, — але парадокс полягає у тому, що цей рух у своїх хоч трохи ширших колах ніколи не приймав жодної з цих крайностей, на які його ладен був штовхнути Д.Д. І, перейнявши від свого ідеолога назву руху як руху націоналістичного, діячі руху, за дуже малими винятками, не перейняли суті ідеології.

Д.Д-ву була завжди глибоко чужа «нормальна» українська духовність. Він сам це чудово розумів, і виявом цього стала його теорія про те, що сучасний український народ не має своєї «еліти», а складається тільки з «гречкосіїв», «свинопасів», «черні» чи як там ще, а він, Д.Д., голосить саме цієї (відсутньої) «еліти». До цього ми ще далі повернемося. Тут констатуємо тільки те, що термін Д-ва «націоналізм» прищепився в українській дійсності, але зміст терміну не прищепився, що українці вклали — великою мірою несвідомо для самих себе і без жодного теоретичного на це обґрунтування — в термін свій зміст, який відповідав сторіччями, а може й тисячоріччями, вироблюваній ментальності українця.

Наслідком цього було те, що ідеологія руху, його свідомість круто розійшлася з його підсвідомістю. Що власне справжня суть руху досі лишалася незформульованою, не скристалізованою і до кінця не висловленою. Звичайно, це було для руху вельми не корисно, це перешкоджало його поширенню (чого особливо переконалися ортодоксальні вісниківці, коли вони в роки війни зіткнулися з стіною незрозуміння у українців на схід від Збруча, з чого тепер постають у різних варіантах чудернацькі «теорії» про особливу якусь природу українців «східняків»), це робило його непевним себе і хитким, це обмежувало його й змушувало шкутильгати. Але якщо не говорити тепер про практичні моменти, а лишатися в межах теоретичної постави питання, то констатовані нами факти дають змогу говорити поки що одне: вісниківство, школа Д.Д-ва, — не синонім поняття українського націоналізму. Грубо кажучи, можна сказати, що є у нас два розуміння націона-

лізму: українське і донцовське. Вони не збігаються, а де в чому протилежні. Тому вказувати на вичерпаність історичної ролі Д.Д-ва і вісниківства ще не означає говорити про кінець українського націоналізму, а радше означає стверджувати український націоналізм, але в тому розумінні, в якому його приймає і вважає за свій український народ.

\* \* \*

Ототожнення вісниківства з націоналізмом взагалі — це було перше перекручення, вільне чи мимовільне, на хибність якого треба було вказати, щоб у дальшому зрозуміти історичну роль Д.Д-ва і вичерпаність цієї історичної ролі. Друге перекручення, другий заблуд полягає в тому, ніби вісниківство — найбільший і найстрашніший ворог большевизму, єдиний ворог, що спроможний большевизм на Україні повалити й знищити.

В протилежність цьому ми не висуваємо тези, що вісниківство суб'єктивно співчуває большевизмові або перебуває в нього на послугах — або ще щось подібне, що дуже модно тепер серед троглодитів нашої еміграції з їх агенто- і шпигуноманією. Навпаки, ми певні, що суб'єктивно вісниківці були справді до мозку кісток вороги большевизму, що вони готові були життя віддати за визволення України від большевизму і що большевики цілком слушно вважали їх за своїх лютих ворогів. Більше того: абсолютно переконані, що вісниківство наше має чималі заслуги в боротьбі українського народу з російсько-большевицькою ідеологією, режимом, системою. Що ми були б на незмірно гірших позиціях тепер, якби не величезна й запальна ідеологічна праця, проведена Д.Д-ом і його когортою, потім закріплена в певні політико-організаційні форми. Поки йдеться про **боротьбу** з большевизмом, вісниківство має свої великі заслуги, свої чималі досягнення воно в праві пишатися своїми перемогами і героїчністю принесених жертв. Але коли заходить мова про **перемогу** над большевизмом, про повалення його, про знищення його, то тут можливості вісниківства мінімальні, і про це пора ясно сказати.

Історія вчить, що ніколи не може перемогти рух, що виник як автоматичне пряме заперечення існуючого стану і перейняв методи свого противника. В морально-етичній площині це пре-

красно окреслив Макс Шелер: «Воля (das Wollen) зроджує завжди протилежність того, чого вона хоче, коли вона не підносить **вищої** цінності, здійснення якої, поглинаючи енергію людини, змушує забути погане, — а спрямовує себе на голе поборювання, заперечення потягу, мета якого видається сумлінню «недоброю». Людина мусить навчитися співжити з самою собою. Вона не повинна нападати й на ті схильності, які вона визнає в собі за погані й згубні, способом прямої боротьби, вона мусить переборювати їх непрямою дією (indirekt), спрямовуючи свою енергію на високоцінні завдання, які її сумління визнає за добрі й високі (trefflich) і які їй приступні» (Max Scheler, Die Stellung des Menschen im Kosmos).

В побуті ці явища охоплює «Кайдашева сім'я» Ів. Нечуя-Левицького й інші твори про родинні й сусідські сварки, яких (і творів, і сварок) у нашій літературі чимало. Справді, якщо сьогодні умовний Іван Іванович обізвав умовного Івана Никифоровича Гусаком, то завтра той може вилаяти його іще сильніше; якщо один подасть позов до суду, то другий подасть протипозов до вищої інстанції; якщо один нападе на сусідське подвір'я, то хто перешкодить другому зробити те саме з більшою силою і коефіцієнтом руйнівничої дії? Витворюється ланцюг дії й протидії, при чому кожна протидія копіює дію, тільки на вищому, себто сильнішому шаблі. Ланцюг безконечний, і виходу нема, бо обидві сили діють на одному поземі. Вихід може створити третя сила, яка стоятиме на принципово іншому ґрунті. Вона і тільки вона може розірвати ланцюг.

В суспільному житті ці явища блискуче схопив Веркор у характеристиці французького резистансу німецькій окупації. Перед діячами культурно-ідеологічної ділянки резистансу було дві можливості: або, протиставляючися пропаганді й практиці окупантів, в усьому йти за нею і тим самим фактично віддатися їй, або діяти **незалежно** від окупанта і, отже, не конче завжди **протилежно** до окремих його тез і вчинків, а тільки в кінцевому висліді **всупереч** усій його настанові. Веркор формулював це так: «У царстві духу не обов'язково існує, як у фізиці, зв'язок між явищами дії й протидії. Всяка така протидія — не вільна: вона залежить від дії, яка її викликає і яка в певному розумінні накидає їй протилежну форму. Це — брати-вороги, подібні в своїй ненависті. Якби нацисти

збудили тільки таку опозицію, це було б для них своєрідною перемогою. Справжня перемога над ними і над усім, що репрезентує нацизм, полягає в тому, щоб за допомогою духу піднятися над пекельним кругобігом дії і протидії», в тому, щоб, не зважаючи на дію нацизму, зберегти «тривалість французького мислення»<sup>4</sup>.

Наше вісниківство не вирвалось з «пекельного кругобігу дії й протидії». Воно йшло за большевизмом теза за тезою і протиставляло свої протитези. «Комунізові» як формі російського шовінізму воно протиставляло український шовінізм; нетерпимості — нетерпимість; замкненій змовницькій партійності — замкнену змовницьку партійність; теророві — терор; пантеонові большевицьких «святих» — пантеон так само вузько зібраних своїх святих; нечесності й підступності — нечесність і підступність; демагогії — демагогію; диктатурі — диктатуру і т.д. і т.д. І так воно стало большевизмові «братом-ворогом, подібним у своїй ненависті». Але в історії ніколи не перемагає той, хто діє методами і на рівні свого ворога, — хіба що в силу якоїсь випадковості зовнішнього порядку. Перемагає той, хто приносить вищу ідею, ідею, не позичену чи засвоєну, а впливаючу з суті даного партнера, з його традицій.

Так, традиції, те, що у Веркора названо «тривалість національного мислення», — і тільки вони дають можливість перемоги. Бо тільки традиції дають ключ до **духовности народу**, до його психології. А перемагають тільки ті рухи, які спираються на духовність народу в усіх її шарах — від поверхових до найглибших. Самої сили ненависти ще мало. Вісниківство мало досить ненависти, і ця ненависть свою позитивну роль відіграла. Але воно не мало доступу до глибин української духовности, воно було багато чим чуже українській духовій традиції, воно виросло в основному на зразку російського большевизму, будуючи себе за законом протилежности, — і тому перемогти свого ворога воно не могло.

---

<sup>4</sup> Цю цитату я вже наводив у своїй статті «В обороні великих» — збірник «МУР» III, ст. 25. Там же й докладніша аналіза її

## НА ЗАМІТКУ

**Пісні пластунів.**

Пластуни заслуговували б на кращі пісні... (Нац. романтика)... Це добре. Але чи цього досить? Щоб умерти за Україну, – досить. Але щоб перемогти?... Це пісні XIX сторіччя. Вони не озброюють перед добою функційності. Вони замовчують її. Як про це сказати в пісні – проблема...

А самі мелодії – монотонні або понурі. З такими мелодіями трудно перемогти. *Carmen* – *open*. У 1943 р. в Києві я вперше чув німецьке радіо для тубільного населення обсадженого райкомісаріату України. З ранку до ночі одноманітно-сумовито нявчало радіо: «*Es geht alles vorüber, es geht alles vorbei*». Я згадав советське «Москва моя, страна моя» – огидне, антимилицьке, але влізливе, підмиваюче, маршове, бадьористе. Мотив, що проти волі оформляв ритм биття серця і крок ноги. І я тоді сказав собі: Німеччина програє. Росія виграє.

...Російська революція 1917 року створила свої марсельєзи, марсельєзи функційної доби... Українська р-я 1917 року умиленно вітала золотий гомін над Києвом, дзвони Лаври і Софії. Там був розгін і рух – тут статика і зосередженість. Там розмах, тут – естетичний зміст. Системи вирівнюються на рівні гіршої. Другий потік почав перемивати «миров города» (Л.Т. – Маяковський) саме від Києва. Тепер він перемиває Софію, Белград, Будапешт і Прагу. Над Києвом не чує золотого гомону, а дзвони Лаври і Софії давно перетоплені на катюші й Т-34.

*Продовження:*

Картагена нашої провінційності мусить бути зруйнована. Або ми знайдемо свій ритм у нашу функційну добу, або нас не стане. «І ніхто не прийде на могилку к міне» – співали одеські вуркагани, і їхня пісня стала модною в усьому СССР «от Москвы до самых до окраин». (ст. 58)

Бо вона висловила те, що далеко гірше висловлювали Сосоюра і Єсенін. Лебедину пісню індивіда в марші функційної доби. Босяцтво, блатняцтво, баярство, уркацтво – чи як там його ще назвати, стало останнім притулком індивіда. Осередком романтики. Центром людяності. Азилем людських почувань. Захис-

том кожного «я» в його неповторності. Застаріла вже романтика природи. Майже вичерпана вже романтика подорожей і пригод. Мертва лежить історія. Свою власну романтику творить збунтована одиниця на міському дні. В асфальтових казанах і в продобваних афішних колонах. Між биками мостів і в скриньках під вагонами поїздів далекого сполучення.

Честертон написав апологію кримінального роману. В триюмфах детектива він уздрів здійснення туги за справедливістю на землі, в цьому недосконалому житті містюка і міщанина. Це підхід місіонера і поліція. Успіхи детектива цікаві. Але життя люмпена — принадне. Кримінальний світ не одного вадить як мрія. Там і тільки там людина ніби вільна. Мрія здебільшого недосяжна, бо треба розпрощатися з налаштаністю й вигодами впорядкованого життя. Спуститися на дно обивателєві страшно. Але свобода — чи не тільки там? А детектив — детектив цікавий тільки як розгадка кросворда. Ідеалізація детектива — це вже спроба функційної системи на свій копил перевернути інтерес до кримінального світу.

Останні герої індивідуального світу — злодії і спекулянти. Обиватель звик ремствувати на них. Це модна тема по всіх таборах. Спекулянти безсовісно деруть. Злодії безсовісно розкрадають. Зникла скринька з цигарками. Не стало ящика шоколяди. І як їх не впіймають!

Це аберація від попередньої доби. Індивід мав власність, і власність якоюсь мірою визначала його вагу. Злодії зазіхали тоді на право й прерогативи індивіда. Спекулянти вдиралися непотрібною ланкою між продавцем і покупцем. Ті і ті були паразити. — Тепер індивід не має власности. Він має тільки функцію. Функцію в нього ніхто не вкраде, а якби вкрав, — може це було б високе добродієство. Злодії і спекулянти тепер діють не проти індивіда, а проти функційної системи. Вони — останні лицарі минулої епохи. Лицарі сумної постаті. Система визначає вам 1500 калорій. Приходить злодій. Він краде ні в кого. Він краде в системи. Потім він продає крадене спекулянтові. Ви купуєте в спекулянта. Замість 1500 калорій ви маєте 1600. Навіть більше: ці додаткові 100 калорій не вкладаються в систему виміру доби функційности. Вони належать ще попередній добі. Тому це для вас не калорії, ні, це кістка масла, це фунт сала, це буханець хліба, це плитка шоколяди. Це те, чого вам хочеться. Ви б не

мали цього, якби не злодій і спекулянт, єдині борці за права індивіда в наші дні. Єдина поправка до невблаганної механічності системи.

Є у злодіїв і спекулянтів наших днів героїзм у здійсненні їх високої гуманістичної мети. В ті трагічні дні, коли німці, окупувавши міста України, сплюндровані й спустошені міста, заборонили довіз харчів з села, – хіба не продиралися героїчно спекулянти повз застави, поміж патрулів, ризикуючи набутком і шкурою? Коли населенню Львова, наче на глум, дано місячні харчові картки, на які можна було вижити найбільше тиждень, – хіба не врятували спекулянти мешканців Львова від голодової смерті, героїчно долаючи всілякі перешкоди: систему вагонів *nur für Deutsche*, розпорядження про пляцкарти, труси в поїздах, проваджувані брутальними польськими поліцейськими і агентами? А що вони думали про власний зиск, дбали про свій інтерес, – чи це що-небудь міняє? Хто ж винен, що в наш час ролю Дон Кіхота мусів перебрати на себе Санчо-Панса. Згадаймо ще раз Чарлі Чапліна, що відкручував гудзики метровим ключем. Йому належить честь знайти сучасного Дон Кіхота в сучасному Санча-Пансі. Але те саме зробив Яр. Гашек у своєму Швейкові. Що наш Народній Малахій – тільки Дон Кіхот і зовсім ще не Санчо-Панса – це ознака того, що ми все таки ще в Пацюкові, а не в Парижі.

Що ж, апологія спекулянтів і злодіїв? Оборона їх? Ні, тільки правда. Боронити їх нема чого. Вони і так приречені, вони і так учорашній день. Так, як стаття про письменника-матеріяліста не є оборона матеріалізму (послідовна! оборона!! матеріалізму!!!). Бо що ж боронити те, чого оборонити не можна? День погаслий. Але про небіжчиків тільки добре – або нічого. Спекулянти, злодії, матеріалізм, вільна людина – це все не...

\* \* \*

Брак традиціоналізму, – безперечно, головна хиба нашого вісниківства, і тому воно так скоро відіграло свою ролю, лишивши там тепер згар, чад і – нерідко – розгубленість. Бо теперішня криза вісниківства, криза, з якої йому (не окремим колись речникам його!) нема виходу, не пояснюється якою-небудь частковою



поразкою його. Якби не була тимчасова поразка, то було б тільки питанням часу оправитися від неї. Ні, причина кризи в тому, що, зіткнувшись вперше з дійсністю в роки війни, вісниківство побачило, що, власне, в цій дійсності йому робити нічого, що з народом воно спільної мови не має. І весь теперішній розбрід і розгардіяш вісниківства — це вияв його цілковитої вичерпаності, передчасної і — для нього — цілком несподіваної. Ані політичних осягів, ані ідеологічних цінностей вісниківство творити вже не може (не окремі колись речники його!). І не може саме тому, що воно будувало свою систему не на українському ґрунті, не на твердих підвалинах українських духових традицій, а прибудівлею при чужій будові.

Це твердження має здатися безпідставним. Хіба не вісниківці говорили про українську традицію? Хіба не Д.Д. написав цілу книгу про «Дух нашої давнини»? Справді, на перший погляд, вісниківство саме й плекало наш традиціоналізм. Але тільки на перший погляд.

Замість спробувати схопити український історичний і історично-культурний процес як цілість, Д.Д.-ов став вихоплювати з нього те, що відповідало його наперед його виробленим теоріям і поглядам (а часто навіть і просто фальсифікувати, як ми вже бачили). Це свою теорію і практику він будував на українських традиціях..., а з українських традицій він намагався висмикнути ті шматочки і клаптики, які, здавалося йому, зміцнювали захитану будову його поглядів і висновків. Коли селянин у Греції тягне уламки античних статуй, щоб залатати діри в мурі свого подвір'я, то він зміцнює грецьку культурну традицію? Ми схильні думати, що він руйнує. Так і Д.Д. уже в повоєнні роки, коли показалося, як багато дірок має вибудована ним загорожа, став покvapливо затикати чимраз загрозливіші дірки нашвидку вихопленими, а часто по-варварськи відбитими уламками статуй з храму української духовності. Звичайно, ані храмові, ані загорожі його подвір'я це на користь не пішло і не може піти.

В основі хибний самий підхід Д.Д.-ва до традицій української духовності. Він не хоче сприйняти її як цілість, а викришує те, що йому відповідає. Він не об'єднує, не шукає спільного і провідного, а роз'єднує і розбиває. Чого варте, наприклад, заперечення

всього українського ХІХ сторіччя? Погодьмося, що українські діячі ХІХ сторіччя були заражені чужим духом. Нехай це так (хоч і тут можна було б багато заперечити). Але ми твердимо, що при найбільшій зараженості чужим духом, при найбільшому занепаді не може цілковито зникнути своє, відбувається певне схрещення, певне взаємонакладання елементів, і, отже, уважний дослідник завжди відкриє щось своє навіть у найбільше, здавалося б, відчужених від традиції діячів своєї культури (як це ми робимо з самим Д-м). Риси ідилізму, ліризму, вживімо ще страшнішого терміну: риси провансальства — не впали з неба і не були тільки кон'юктурно зумовленими. І хіба нема їх у Шевченка і Лесі Українки (за винятком хіба провансальства політичного!), яких вісниківство все-таки прийняло у свій пантеон? Якщо ми підемо в глиб сторіч, ми знайдемо ці риси і там. Бо це риси української душі — і ніхто їх не винищить. Інша річ, що, може, в декого вони надмірно розрослися. Тоді постає питання про їх питому вагу, про визначення їм межі від і до, про, так би мовити, доцільну «дозацію» і «утилізацію» їх. Бо дуже легко заперечити ці риси в кабінетній праці, але, як каже Л. Толстой, «было гладко на бумаге, да забыли про овраги, а по ним ходить». За писемним столом можна опустити частину невідповідних цитат, а решту зфальшувати. Але людські душі не можна ні знищити, ні обрубати, — або можна зробити це тільки терором, що дорівнює большевиському... І тому при першій же зустрічі з життям усі такі побудови падають, і лишається порожнє місце.

Д.Д., видно, сам відчуває це і пробує вийти із становища за допомогою своєї теорії про поділ нації на «еліту» і «чернь», «грецькосіїв». «Еліта» для нього — «або боги, або люди з натурою хижих птахів»; вона — «з окремої глини зліплена, з окремими прикметами характеру». «Еліта» в розумінні Д.Д-ва — не національна. Це якась загальнолюдська верства, найчастіше істоти нордійської раси, що нічого спільного з нашим ґрунтом не мають. Не дурно він говорить в одному ряді, як про явища одного порядку, про «Наполеонів, Піттів, Рішельє, Клемансо, Мерсьє, Вишенських, Петрів Могил, Хмельницьких, київських Іларіонів». Націоналізм Д.Д-ва обертається своєрідним інтернаціоналізмом, відбувається одна з зустрічей його науки з наукою московського комунізму. Заперечуються всякі загально-національні традиції — натомість

стверджується по суті існування в нації двох відмінних націй — знов зустріч з наукою московського комунізму. Закликається, щоб оця неукраїнська «еліта» прийшла на Україну і всупереч усім традиціям і властивостям українського народу стала над ним і командувала ним, — що, власне, по-своєму і намагаються робити тепер більшовики.

Недвозначно й незаперечно стверджено тут чужість вісниківству українських національно-духових традицій, його по суті безгрунтянство. І тому зовсім не диво, що українські елементи, які були в вісниківстві, не задовольнялися диким і безгрунтовым фанатизмом, а старалися поєднати вісниківство з справжніми українськими духовими традиціями. Так робив Є. Онацький, так робив Юрій Липа, так робив почасти, хоч і дуже непослідовно, С. Николишин, який водночас щиро признався, що погляди Юрія Липи йому «тричі неприємні, бо він народився з «вісника» та одеських самостійників», але не затримався на їхніх позиціях. Хоч тричі неприємні, хоч тричі приємні, — ці тенденції неминучі при всякій зустрічі вісниківства з ґрунтом, з українською живою стихією.

Д.Д. даремно полемізує з тими, хто не згодний, що «суспільство існує як спільнота, поділена на шаблі, від вищого до нижчого, зі стисло означеними функціями кожної з своїх частин. Всяка інша неієрархізована громада людей не є спільнота, тільки отара, над якою мусить стояти чабан». Це все речі абеткові, ніхто їх не думає заперечувати, і спір іде не про те, чи є в суспільстві те, що Д.Д. називає «елітою» або «провідною верствою», а про те, чи мусить вона бути цілковито чужою решті народу, чи мусить між нею й рештою народу бути вирита безодня. В протилежність теорії (провідна роля партії) й практиці московського більшевизму і теорії Д.Д.-ва ми твердимо, що українська національна традиція завжди висуває ідеал диференційованого, але гармонійного і цілісного суспільства, ідеал єдності розчленованої нації, ідеал «еліти» (якщо вже вживати цього несмачного і претензійного терміну); вони дуже легко робляться порожніми й демагогічними. Назвімо це краще українською традицією. Гармонійна, цілісна людина — і лірична, і мужня, і мудра, і ніжна; і сувора, і добра — в гармонійному суспільстві — ось ідеал української духовності. Спроба «конкістадорувати» українську «елі-

ту» і протиставити її народові – і практично не плідна, і справді цілком чужа історії і психології українця – чи то з «гречкосіїв», чи то з т.зв. «еліти».

Не мусимо приймати національну душу цілковито такою, як вона сьогодні є. Можемо бажати де в чому змінити й перевиловити її. Одначе перевиховання можливе тільки тоді, коли воно спирається на первні й потенції, закладені в національній душі, тільки може нерозвинені або приглушені під тиском історичних обставин, на історичні традиції даного народу. Інакше воно означає або невдалий експеримент, або голе насильство. Ні те ні те непотрібне. Хибне й приречене на загибель все те, що не виходить з живої людини. Що намагається викривити її на догоду своїй теорії. Українці вже досить стикалися з системами, що приходили ззовні і робили людей об'єктами своїх експериментів. Вони не підуть на ще один такий експеримент.

\* \* \*

Супроти того, як вісниківство виривало українську людину з кола її культурно-духових традицій, з атмосфери її справжньої духовости, зовсім другорядне питання про ставлення Д.Д.-ва до стосунків між українською культурою і європейською. Але заторкнімо коротко і його.

Юрій Косач закинув Д.Д.-ву, що той відривав українського читача від європейської літератури. Д.Д. відповідає: «Вісник» не зривав з традиціями старої християнської Європи та її авторів весь час пропагував своїм читачам, як: Меріме, Кіплінга (Кіплінг – представник християнізму!!! Ю.Ш.), Сервантеса, Шекспіра. Він зривав лише з традиціями упадочної Європи, якій марку і в літературі, і в політиці надавав соціалізм. «Вісник» відривався традицій еротоманів: Цвайга або Маргеріта, або дегенерата Пруста (чи Пруст теж соціаліст? Ю.Ш.), чи большевика Барбюса». Справа тут ясна: Д.Д. ясно визнає, що європейську літературу він просівав через сито своєї партійницької цензури. Він пропускав тільки те, що відповідало його програмі. Це знов принципово той самий підхід, що і в большевиків. Навіть вони тут може трохи толерантніші. Бо не наважились, наприклад, Марселя Пруста, цього талановитого аристократа, психологічно їм чужого й ворожого, назвати просто «дегенератом». Такий собі

Абрам Гозенпуд у спеціальній статті «Філософія занепадництва в сучасній буржуазній літературі» («Вітчизна», 1948, № 1, 167-170) пише про Пруста: «Пруст визначив один з важливих напрямів у розвитку, певніше, загинванні буржуазної західноєвропейської літератури... Пруст створив свій велетенський роман, який свідчив про крайню, здавалося б, межу душевної спустошености буржуазного інтелігента». Як і звичайно, близько до Д.Д-ва, але делікатніше.

Не будемо сперечатися з Д-м в оцінці конкретних авторів. Де в чому він має рацію, де в чому ні. Важить для нас інше: побоювання показати читачеві факти. Нехай Пруст справді дегенерат. Нехай його твори не становлять жодної позитивної вартости. Але Захід дуже цінить їх. І навіть в Советах вони перекладені. То ж звідки Д. знає про їх нікчемність? Виходить, він їх прочитав? І це не перешкодило йому лишитися Д-м, фанатиком українства? Так чому ж це мусить так згубно вплинути на інших читачів? Чому вони самі не повинні мати доступу до цих творів, щоб самі могли скласти собі думку про того ж Пруста, про Достоєвського, про всіх проскрибованих письменників? Хто дав право Д-ву визначати, хто що має читати?

Чи він уважає себе за представника «еліти», а читачів «Вісника» за чернь? Ні, бо він пише сам: «Література, друкована й пропонована у «Віснику», не мала бути літературою хлібороба, лише тих, що чулися своїми смаками й аспіраціями, цілою тонацією душі спорідненими з тим типом нашої історії, що Шевченко окреслював виразом «козак» або «лицар». Отже, журнал для «еліти». І навіть для неї — цензура!

Можуть сказати: але ж «Вісник» був партійний журнал, і природно, що він добирав тих чужих авторів, які відповідали його програмі. Згода. Але тоді не говорять про репрезентацію Європи, а говорять про репрезентацію партії — і тільки.

Ми думаємо, що всякий солідний і об'єктивний журнал мусить інформувати читача про все, що робиться в Європі. В статтях він може і мусить оцінювати це. Читач бачитиме факти і знатиме думку журналу. Він вибере сам те, що вважатиме за здорове й потрібне. Точнісінько так, як вибирав для себе Д.Д-в. Поза цим усе інше означає встановлення цензури і використання літератури як підрядного засобу партійної пропаганди.

\* \* \*

Тут ми приходимо до питання важливого і відповідального: про ролі літератури у вихованні загалу.

Чи має література і мистецтво взагалі виховну ролі в суспільстві? Так, завжди і неодмінно. Але ця виховна ролі може бути подвійна, і тому й вимоги до літератури можуть бути виставлені неоднакові. Можна жадати, щоб література виховувала, поширюючи і збагачуючи внутрішній світ людини, навчаючи читача ще невідомих йому думок, відчужень і вражень. І можна жадати, щоб література виховувала, звужуючи і збіднюючи внутрішній світ людини, тримаючи її в колі раз назавжди встановлених думок і почужень, не випускаючи за межі цього кола. Можна жадати, щоб література з однобічної й викривленої людини виховувала цілісну й гармонійну, а можна жадати, щоб цілісну й гармонійну людину вона перетворювала на однобічну й партійно-засліплену.

Гітлер наказав написати на фронтоні «Будинку німецького мистецтва» слова: «Kunst ist eine Mission, die zum Phanatismus verpflichtet». Ідеолог американської демократії Ж.Барзен пише: «Фанатизм, можливо, приводить до перемоги в фізичній боротьбі; у битві ідей він радше сковає розум, ніж змінює. Він означає собою початок викривлення й перекичення самої ідеї». Дві настанови висловлені тут з максимальною виразністю. Першою дотримується Д.Д., другою дотримуємося ми.

Д.Д. хоче, щоб література заражала читача однією ідеєю. Звідси потреба відгородити його від літератури, що несе інші ідеї. Дарма, що Д. прокламує, що він звертається тільки до «еліти», властивість якої – мудрість; в дійсності він виключає в свого читача можливість спокійно мислити і зважувати різні ідеї й різні прояви життя, виключає здатність оцінювати й вибирати. На його думку, дати читачеві літературу різного спрямування означає розкладати й хаотизувати читача. Д.Д. не вірить у людину, в її здатність бути творцем і критиком. Він апелює тільки до фанатизму, до шаленства індивіда чи натовпу, сп'яненого однією ідеєю і нездатного сприймати інші ідеї. Ідеал Д-ва – цензура і спалення всієї тієї літератури, яку цензура визнає за невідповідну. Ідеал Д.Д-ва – доведення однобічності людини до межі. Його ваблять «фанатики, аскети, подвижники типу Мономаха, Льойолі,

Валленштайна, Вільгельма Оранського, Дмитра Вишневецького, Богуна, Вишенського», («Дух нашої давнини»). І він думає, що єдиний спосіб виховати такого фанатика – відгородити його від світу ідей, штучно обмежити його в колі розігрітої до температури топлення однобічно-нагнітаної однієї ідеї.

Цитований уже Барзен пише: «Історія не вчить, як думає Гегель, що вона нічого не вчить; вона вчить одного: або толерантність, або взаємне винищення!» Д.Д. вибирає засліпленість і взаємне нищення. В цьому він не оригінальний. Коріння знов ведуть нас до російської ментальності. Це саме росіянин Лев Толстой учив, що мистецтво не мусить збагачувати світ людини, не мусить розкривати їй очі на широке довкілля і її співлюдей, а мусить заражати людину однією якоюсь настановою. Це з таких засновків розвинулася большевицька концепція «партійної» літератури, система дикої цензури, знищення всіх інакодумців і систематичне притуплювання свідомости читачів безконечним напампуванням в їхні голови все тієї самої примітивної ідеї.

Зовсім в інших вихідних пунктів ідучи, Р.Лісовий у своїй критиці психологічної донцовщини дійшов висновку, що вона впливає з «якоїсь глухої ненависти до світу, його ладу та його вартостей» («Суспільність і наука», «Студентський вісник», ч.1). Ми додали б: і недовір'я й ненависти до людини. Це концепція, яка розглядає людину не як подобу Божу на землі, а як якусь темну істоту, психологічну чернь, яку треба сп'янити, екзальтувати, щоб вивести її на правильний шлях. Людина в Д.Д-ва, як слушно каже той же Р. Лісовий, «далека від того, щоб бачити в його розгорненому ладі та його власній красі, далека від того, щоб намагатися уздріти (не біймося цього слова) побожно цього ж світу не зредуковану проблематику та своїми зусиллями їй відповісти, до неї «дорости».

Звідси пропагандивний підхід до літератури. З літератури виключається багатство людських думок і почувань. Вона не сміє бути сумною. Вона не сміє бути ніжною. Вона не повинна бути ліричною. Вона в жодному випадку не може показувати роздвоєння (на щастя, «Гамлет» написаний давно, а то б і він опинився на одному смітнику з Винниченком і Сартром!). Вона не повинна показувати боротьбу ідей. Вона мусить бути категорично-героїчна, офіційно-оптимістична, вона мусить розвивати в люди-

ні одну сторону, заглушаючи все інше. Коротше: вона розрахована не на здатну мислити людину «еліти», а на сліпу й внутрішньо-порожню людину «черні».<sup>5</sup>

Ми бачили, що, почавши з підкресленого українського націоналізму, Д-в у своїй теорії «еліти» прийшов до цілковитого заперечення всього українського, всього націоналістичного. Тепер ми бачимо, що в своїй теорії літератури Д-в прийшов до цілковитого заперечення всього елітарного, виявивши недвозначно свою орієнтацію на «чернь». І тут донцовщина займає своє законне місце в ряду тих ідеологічних систем ХХ сторіччя, які своєю суттю мали якраз спертися на інстинкти «черні», використати їх для своїх проблем, систем, які, розглядаючи психологічно, були теж виявом потреб «черні». Чи треба називати рідних братів донцовщини: російський більшовизм і німецький гітлеризм?

Д.Д. любить посилатися на Ортегу-і-Гассета. Він робить це і в передмові до «Духу нашої давнини». Одначе саме та характеристика «людини-маси», яку дає Ортега і Гассет, цілковито стосується до самого Д.Д-ва як публіциста. Ось кілька речень з Ортеги і Гассета, що характеризують «людину-маси»: «Людина має в собі певний запас ідей; вона вважає, що його досить, і що вона духово цілком ним забезпечена. А що вона не помічає нічого, що виходить поза межі її обрїю, вона остаточно вигідно розташовується в цьому запасі. Такий є механізм задубіння» (45). «Коли наш партнер у дискусії не дбає за те, щоб дотримуватися правди, коли він не має волі до правди, він духовний варвар. Але саме так на практиці поводить масова людина, коли вона говорить, доповідає або пише» (47); «Але масова людина почувала б себе пропашою, якби занурилася в дискусії, тому вона інстинктивно цурається визнати цю об'єктивну інстанцію» (48); «Суспільний провід захоплює людина, яку засади культури лишають холодною» (53); «І такими стають усі масові рухи, що в своїй однобічності заводять

<sup>5</sup> Подані риси становлять образ літератури, якою вона мала б бути. В дійсності навколо «Вісника» було досить талановитих і глибоких людей, щоб практично літературна творчість гуртка ніколи не досягла свого «ідеалу». Але питання про міру «вісниківства» окремих авторів «Вісника» — це вже питання історії літератури. Воно не просте, але без його розв'язання всяке окреслення літератури того періоду буде схемою, і в такому схематизмі одна з помилок статті Юрія Косача «Вільна українська література».



кулачний бій з тією чи тією частиною минулого замість того, щоб поступово сприйняти все минуле» (62. Сторінка за німецьким виданням «Der Anstand der Massen», 1947) Ортега і Гассет вказує, хто є носії поглядів цієї масової людини: більшовизм і фашизм. Нема сумніву: якби він знав наше вісниківство, він би вписав його поруч.<sup>6</sup>

\* \* \*

Говорячи про те, що наука Д.Д-ва в своїй суті спрямована проти українського націоналізму і проти елітарності, ми не твердимо, що Д.Д. сам усвідомлює це й обдурює інших. Цілком можливо (і так часто бувало в історії), що він внутрішньо перекоаний, що його наука – українська наука, наука української еліти і що вона становить собою єдиний спосіб вивести Україну з бездоріжжя на велику путь. Фанатичні натури, натури, що практично і теоретично відкидають контроль розуму, легко проходять, не помічаючи, повз найкричущіші внутрішні суперечності власного світогляду.

Але суб'єктивна сторона справи для нас тут не має жодного значення. В історії вирішують чинники об'єктивні. Хто знає, може Сталін теж думає, що він інтернаціоналіст, ідеолог пролетаріату і будівник всесвітнього комунізму! Від цього його злочини не стають меншими, а об'єктивна суть його діяльності – розбудова російської імперії – не зміниться ані на одну йоту. Історія часто так зло жартує зі своїми діячами, і дуже часто вони роблять зовсім не те, що хотіли були зробити і за що навіть, як їм здається, тільки й дбають. Може колись талановитий романіст напише роман-біографію Д.Д-ва, і там він висвітлить психологію нашого публіциста і – хто знає – його внутрішню трагедію. Наше завдання тут, повторюємо, далеко скромніше: показати тільки об'єктивну сторону справи.

<sup>6</sup> До речі, зверну увагу на використання Д.Д-м Ортега і Гассета: ім'я мислителя, який в суті глибоко ворожий концепції Д-ва, мислителя, який воює за модернізацію європейського лібералізму, Д-в, нічого сумняшеся, пише на своєму прапорі. Все та сама настанова: читач не добере, до джерел він не дійде! Все та сама настанова на «чERNь», на читача, нездатного думати, на читача, якого треба «заразити» якоюсь ідеєю, якимсь почуттям.

Ми вже бачили наріжні камені донцовщини. Лишається відповісти на питання про те, які історичні причини цей світогляд породили. І якщо в характеристиці суті вісниківства ми були згодні з розумною статтею Р.Лісового, то тут нам здається, що він підійшов до справи надто локально, обмежившись на масштабах галицьких, тоді як з нашого погляду донцовщина не була явищем тільки галицьким, а була логічним і неминучим висновком з тієї самої революції сходу і її поразки на Україні, нерозуміння якої Р.Лісовий закидає галицьким поколінням.

Сам Д.Д. визнає, що його погляди і їх агресія постали як реакція на попередній стан української духовності, який він воліє окреслити як стан драгомановський (в чому має рацію тільки почасти, бо це був водночас і етап українофільський, і драгомановський і вже і тарасівців!). Він пише: «Так, як «вутьке розуміння нації як плебсу» у Драгоманова... викликало як реакцію політичну творчість «Вісника», так вутьке розуміння Драгомановим нашої літератури як «літератури плебейської»... викликало реакцію на нього в літературній, поетичній і літературно-критичній ділянці у «Віснику». Можна було б ще тільки додати, що «вутьке» драгомановське» розуміння проблем викликало як реакцію в «Віснику» справді протилежне розуміння, але такою ж самою, коли не ще більшою мірою вутьке. Але про це докладніше далі.

Національна революція на Україні в 1917–1921 роках зазнала, як відомо, поразки. Можна по-різному визначати причини цієї поразки: одні вбачають їх у тому, що ця революція була занадто революційна, інші в тому, що вона не захопила достатньо широких мас; одні в суб'єктивних помислах тогочасних провідників нації, інші в об'єктивному стані речей, як його підготувала й оформила вся до тогочасна наша історія, чого не могли змінити жодні індивідуальності, навіть найгеніальніші і найпрозорливіші. Тут не місце заглиблюватися в історичні факти і обґрунтовувати те чи те розуміння їх. Тут для нас важить не так справжній хід подій і справжні причини поразки, як те, як ці процеси відбулися в свідомості людей, що пережили поразку і були покликані творити наступний стан нашої історії.

Можна не помиляючись сказати, що найпопулярнішим поглядом був погляд той, що поразка національної революції коренилася в тому факті, що большевизмові (в формі якого об'єктивно

виступав уже й тоді російський імперіалізм, оновлений, посилений і добре замаскований) вдалося розмірно широкі маси виврати з-під впливу українських національно-творчих чинників і перетягнути на свій бік – перетягнути, не гребуючи жодними засобами, від терору до демагогічного розпалювання соціальної ворожнечі. Чому так сталося, про це знову голоси розходилися. Одні вбачали помилку провідників молодого української держави в тому, що вони надто багато уваги присвячували соціальним гаслам, їх пропаганді і реалізації; треті вбачали в цьому просто перемогу властивої большевизмові безпринципної й безчесної демагогічності. Важить зараз для нас те, що поразка української національної революції була сприйнята як наслідок у головному нестійкості або й зради мас як наслідок програшу чесної простодушності перед підступною забріханістю ворога.

В оцінці якихось подій після невдачі перший рух думки звичайно буває той самий: треба було діяти не так, як діялося, а прямо протилежно. А що протилежно діяв ворог, то звідси й дальший висновок: перейняти методи ворога.

Ворог був нечесний супроти мас, ворог обдурив ті маси демагогічними гаслами, загнуждав їх жорстокістю страшного терору. І він переміг. Значить, треба саме так, а не інакше поводитися з масами. Вони сліпі і дурні. На них нема чого зважати. Їх треба опанувати, як отару баранів, і вони підуть тоді туди, куди їх поведуть. Д.Д.-ов пише, що в його ідеалі «народ... як наше зовнішнє тіло», «як обузданий скот», мусить іти «туди, де... призначено йому місце» і робити «те, в чім лежало його завдання». («Дух нашої давнини», 154). Народ – це чернь, сліпа, боягузлива, непевна; його можна легко повести за собою, якщо зуміти, з одного боку, міцно загнуждати, а з другого, розпалити його низькі інстинкти.

Так з реакції на поразку Української національної революції і з наслідування метод ворога – большевизму – постає одна підвалина теорії Д.Д.-ва: ненависть до народу (яка є по суті водночас боязнь народу), зневага до народу, бажання опанувати народ, обдуривши і засліпивши його. Підвалина, що скільки б підтаюваних і зфальшованих цитат на потвердження її не наводив Д.Д. з староукраїнських джерел, не має нічого спільного з українським духом, а корениться в типово російській ментальності, становила завжди і тепер становить основу існування російської імперії. З

найбільшою, страшною в своїй оголеності повнотою її висловив Пушкін у своєму «Сівачеві»:

Паситесь мирные народы!  
Вас не пробудит чести клич!  
К чему стадам дары свободы?  
Их должно резать или стричь.  
Наследство их из рода в роды  
Ярмо с гремушками, да бич.

Але це не легка справа «різати чи стригти» народ. Її треба вміти взяти в руки і привести в рух. Це не кожний зможе. Потрібні для цього люди особливого гарту. І тут постає друга підвалина науки Д.Д-ва – його теорія еліти, ордену, правлячої касты. Він називає її представників апостолами й окреслює їх так: «Вони старалися не «людям шукати дороги» а своєму богові; а «Євангеліє, яке несли, не було людське», бо «не від людей прийняли його, а через откровення» свого Бога. Вони стояли вище людських слабостей і їм не потурали, бо «коли б людям догодили, то не були б слугами Христа» або своєї правди. Були фанатиками єдиної, хоронячої цілість, організуючої її ідеї, немилосердні до егоїстичних зазіхань слабих, як і до чужих ідолів, що йшли знищити їх Бога. Вони носили в грудях не людський страх, страх осуду, мук і смерті, а страх Божий, страх, щоб не заломитися в службі справі, не охлянути в вірі, не піддатися слабостям або спокусам зла. Фанатичного прив'язання до своєї віри не заступить літепла любов до неї. Мало носити в серці ідеал. Коли його не боронитиме запеклість фанатиків – цей ідеал перекреслить інша, чужа фанатична ідея» («Дух нашої давнини», 253-254).

Ці люди, поглинені до самозабуття однією ідеєю, нетерпимі до всякого прояву інакодумства, покликані своїм духом нищити все, що не йде з ними чи за ними, люди, що їх Д.Д. називає апостолами, а ми б воліли назвати інквізиторами (бо даремно Д.Д. присягається християнством – його релігія нічого спільного з людяністю християнства не має, це хіба що давньожидівська релігія, а ще певніше – релігія антихриста, бога прокляття, жорстокости й антилюдяности), – ці люди, ясна річ, нічого спільного з народом не мають. Вони стоять поза ним і хочуть стояти над

ним. Вони творять орден чи касту, принципово відгороджену від «черні».

Д.Д. сам недвозначно вказує в «Дусі нашої давнини» на те, що його система становить собою пряму паралелю і копію большевизму. От кілька цитат, і хай читач скаже, чи не могли б вони так само належати не Д.Д-ву, а Сталінові або Ленінові: «Мати систему, плян, задум цілого суспільного механізму, щоб всі його члени трималися «в согласії»... Відосередні, відривні сили, ці «первісні нахили» частин — мусить думка володаря тримати на припоні і спрямувати «до єдиного кінця», до одної спільної мети». «Організуюча думка володарської касты є тверда, гармонійна, одноцільна й непохитна, непідлегла жодним нашештам, суперечним з її великим задумом, з її ясною конструкцією». Замініть тут «володаря» на «вождя народів», а «володарську касту» на комуністичну партію — і під цими думками підпишеться кожний комуніст, освячуючи ними всі вчинки свого режиму.

Та зрештою і сам Д.Д. прямо і недвозначно ставить большевизм у свої зразки. Він пише: «Члени провідної касты, особливо в критичні епохи суспільности, це свого роду апостоли (а таку епоху переходить Україна від початку цього віку). А... майже загальний для всіх віків психологічний закон є той, що не можна бути апостолом, не відчуваючи **бажання гостро замасакрувати когось або зруйнувати щось**. Всі апостоли гриміли в той самий спосіб проти безбожности своїх противників, уживаючи проти них **ті самі процедури енергійного і наглого винищення**. Мохаммед навертав шаблею, діячі **інквізиції — кострищами**, Конвент — **гільйотиною**, анархісти — «динамітом» (большевики «стенкою»), змінювся лиш спосіб винищування» (Ле Бон). Хмельниччина й гайдамаччина у нас — приклади **такого** апостольства. І не тільки вони; дальші приклади є розправа княгині Ольги з деревлянами, охрещення Руси Володимиром Святим». («Дух нашої давнини», 178-179. Підкреслив я). Не говорімо про дике блюзнірство цього уривка: проголосити християнських апостолів, жертв масакрування, на героїв різні й винищення — це найменше сміливо? Але і поза цим тут поставлено всі крапки над і. Нас кличуть до інквізиції і «стенки»; нам ототожнюють хрещення Руси й Хмельниччину з большевицькою «стенкою»; нам твердять, що нічого українсько-

го в історії України не було, а є тільки вічна й незмінна для всіх народів гільйотина і «стенка». І як не згадати тут того ж Достоевського, – у якого Д.Д. взагалі так башато навчився, – що писав з приводу подібних настанов: «Якщо у вас гільйотина на першому плані і з таким захопленням, то це тільки тому, що рубати голови – найлегше з усього, а мати ідею – найтяжче». Звичайно, таку ідею, яка може витримати перевірку розумом, а не спирається тільки на пафос несамовитого фанатизму!

Після таких цитат легко зрозуміти, чому большевики в своїй антиукраїнській пропаганді найохочіше послуговуються саме ім'ям Д.Д.-ва: ніяка їхня пропаганда не вигадася проти українського визвольного руху й української визвольної ідеї нічого більш компрометуючого, ніж ця гістерика людина, що втратила всякі зв'язки з ґрунтом, з народом і хоче надолужити це цинізмом ката, фанатизмом касти «апостолів» – інквізиторів.

Але чого в дійсності найбільше прагнуть ці «апостоли»? Всі їх бажання, всі їх мрії, всі їх помисли спрямовані на те, щоб ту тричі загнбнену ними «чернь» за собою повести. І тут з величезною силою виявляється той страшний парадокс, та внутрішня суперечність, що лежать в основі донцовщини. Донцовщина виросла з неспроможности зрозуміти народ і знайти з ним спільну мову. Проповідь фанатичної сили виросла з почуття трагічної слабкості.

Люди, що втратили в подіях 1917–1921 років контакт з народом, замість шукати, як цей контакт відновити, вирішили свою слабкість піднести на ступінь чесноти. Люди, що втратили стежки до народного серця, вирішили, застосувавши чужі методи, демагогічні методи свого і свого народу найбільшого ворога, таким способом повести (може більш відповідало б слово потягти) свій народ на боротьбу з тим ворогом. Вісниківство можна розуміти тільки як реакцію на поразку української національної революції, і як вияв цієї реакції ця течія глибоко трагічна в своїй внутрішній суті. Це суцільна гістерія, суцільний зойк. В почутті своєї страшної самотности з героїчністю самозреченого небачення дійсности люди навівають собі міт про свою незвичайну, величну силу! Замість шукати стежки до свого народу люди в розпучливому самознепритомненні проголошують, що їм, власне, нікого і нічого, крім своїх власних переконань, розжеврених до найзапеклішого

фанатизму, не треба. Люди – часто справді героїчно й саможертвно – хочуть «ушасливити» народ і здійснити його (так їм здається) ідеали всупереч волі народу або незалежно від нього.

\* \* \*

Так постало вісниківство реакцією на поразку Української національної революції. І саме тому воно не могло бути довго-вічне. В страшному досвіді війни 1939 – 1945 років воно збанкрутувало – і збанкрутувало остаточно. І сталося це, хоч це може здатися дивним, саме в наслідок його успіхів і в наслідок тієї позитивної ролі, яку воно за якихось 15 років свого існування відіграло.

Твердження про позитивну роллю вісниківства після всієї перед тим поданої характеристики його може здатися злою і недоречною іронією. І все-таки, не зважаючи на всю свою кабінетність, безгрунтянство й посутню неукраїність, вісниківство в 20 – 30 роках нашого сторіччя, безперечно, відіграло свою чималу позитивну роллю. Це не парадокс, а факт. Постараймось показати, які підстави має таке твердження.

Національна революція 1917 – 1921 років справді виявила великі хиби українського національного організму. Ці хиби вимагали справді радикального лікування, лікування – в межах внутрішнього світу української людини – методами вогню й заліза. Прекраснодушність замріяного члена провінційної просвіти не могла не виявити його банкрутства перед лицем нових подій світового масштабу і значення. Драглиста суміш хороброго війська з хоровими ансамблями, ліквідаторів національної несвідомости й елементарної неграмотности з цілеспрямованими будівниками держави, туманно-мрійливих соціалістів з конкістадорами нової імперії, носіїв ідеалу провінційної автономії і автономної провінційности в межах великого руського океану з подвижниками острівної незалежності, такою сумішшю був український визвольний рух у ті великі роки, справді не могла довести українську справу до перемоги і навіть до чіткої й виразної кристалізації. Потрібне було виховання, гартування, розподіл, одмежування і розмежування. Потрібні були навіть певні крайності, щоб убрати розгойдану стихію в береги, щоб надати їй кристалізаційної форми.

От ці завдання припали вісниківству, і воно їх на короткому етапі розвитку української духовости — добре чи погано — виконувало. І всяка критика вісниківства, яка всю цю його ролю заперечує, буде критикою партійною, критикою нетолерантною, отже, — критикою, спрямованою проти вісниківства, але психологічно вісниківською, тоді як потрібна критика нам тепер — і ми вже на неї спроможні — критика історична.

Вісниківство безжалісно й глузливо-нищівно висміяло провінціяльну галушкоїдську замріяність хутірної України. Вольовість, майже забуту попереднім поколінням, воно піднесло на високий п'єдесталь. Воно показало, що міцна воля — конечна передумова успішности боротьби. Воно розкрило наявність міцної волі в традиціях української духовности. Це його велика заслуга.

Правда, як ми бачили вже, воно відірвало волю від розуму й почуття, воно сотворило собі з сліпої волі кумира, воно хотіло, щоб воля, піднесена в ступінь фанатичного шалу, сама творила світ. Це було шкідливо і трошечки смішно. Істина лежала в синтезі. Але до синтезу можна дійти через піднесення всіх складників. Заслуга вісниківства в тому, що воно піднесло складник, який недооцінювано.

Вісниківство руба поставило питання про потребу організації. Не стихія, казало воно, а залізна організація, дисциплінована й цілеспрямована. Не розливне море мітингів і віч, не потоки безконечної балаканини, а наказ і виконання, чіткий розподіл функцій, стрункість бойового походу. Вісниківство психологічно підготувало створення міцних українських політичних організацій. Це його велика заслуга.

Правда, як ми вже бачили, воно захопилося організацією заради організації. Воно відривало її від народу, воно перетворювало її на фанатичну секту засліплених мучеників і інквізиторів, які не хотіли мати нічого спільного з дійсністю і які через це не раз витрачали свої сили на завдання другорядні, побічні або навіть для української справи шкідливі й убивчі. Істина лежала в синтезі організованости й масовости. Але заслуга вісниківства в тому, що воно піднесло чинник організованости, який недооцінювано.

Вісниківство руба поставило питання ворожості України і Росії. Воно показало, що в теперішніх обставинах між цими двома країнами неможливий жодний компроміс. Після науки ві-



сниківства вже не може повторитися досвід 1917 року, коли Київ терпляче чекав, поки Росія визнає його права, а до того часу не хотів їх здійснювати. Вісниківство зуміло спрямувати всю енергію українства на боротьбу з ворогом головним і в суті справи єдиним; воно розкрило і наголосило самостійність української культури і її принципово відмінний від російської культури характер. Воно оголосило нещадну війну у психологічному типові малороса і, хоч цей тип ще існує (великою мірою саме завдяки слабостям і хибам вісниківства), але роля його стала виразно третьорозрядною. Все це велика заслуга вісниківства.

Правда, при цьому вісниківство розпалювало часом надмірний шовінізм і доводило ненависть до такого градусу, при якому стають неможливими навіть ті компроміси з окремими групами росіян (не кажучи вже про руськомовних українців), які могли б відколоти ці групи від загального протиукраїнського фронту росіян і, отже, були б корисні (а в певних умовах доконечні) для успіху української справи. Інакше кажучи, як і звичайно, вісниківство недооцінювало тут ролі розуму, ставлячи ставку тільки і винятково, на волю і на почуття ненависти. Але заслуга вісниківства в тому, що воно, власне, вперше з абсолютною чіткістю провело кордон – політичний, культурний і психологічний – між українством з одного боку, з росіянством і малоросіянством, з другого.

Вісниківство остаточно ствердило і підвело психологічно базу під вимогу української державности як альфу і омегу українського визвольного руху. Воно остаточно викрило і розвінчало безгрунтовність всяких автономій, федерацій тощо, тощо – і слушність цього стверджується в наші дні тим, що ці гасла прямо включають у свої програми як свою зброю російські партії різних гатунків. Вісниківство проблеми української державности з царини мрій перевело в царину практичної діяльності – і це його велика заслуга.

Правда, воно не було спроможне наповнити ці поняття конкретним правовим, соціальним, класовим змістом; спираючися тільки на волю, воно не могло зробити поняття держави повнокровним і живим. Якби вісниківство здобуло сьогодні державу, то воно завтра не знало б, що з нею робити – або мусіли б удатися під крило спрямовано менше голосних і менше масових, але зате

виповненіших змістом (Липинський, Хвильовий і інші, не згадуючи про чужих теоретиків). Але заслуга вісниківства в тому, що воно вимогу держави передусім поставило і прищепило широким колам людності<sup>7</sup>.

Вісниківство рішуче виступило проти ідеалу «бідного мужичка», «меншого брата-страдника», проти ототожнення нації з її біднішими, незаможними верствами. Воно категорично заперечило народницькі ідеали, які великою мірою визначали Українську національну революцію 1917 – 1921 років і зробило неможливим їх відновлення, тим надзвичайно багато допомігши зміненню українського визвольного руху. І це велика заслуга вісниківства.

Правда, при цьому воно вдалося, як ми вже бачили, до протилежної крайности, перетворюючи народ на отару, стрижену або батожену, на сліпе знаряддя в руках купки несамовитих фанатиків з ордену одержимих волею до державности. Істина лежала посередині, в тезі про гармонію різних соціальних і класових груп у межах цілісного організму. Підхід вісниківства в своєму послідовному застосуванні мав би привести до нового бунту мас, до нової громадянської війни. Але вісниківство було надто короткотривале, щоб могло позначитися такими фатальними наслідками, а його великою заслугою лишилася емансипація інших, нелегальних класів і груп нації.

Але може найбільшою заслугою і практичним здобутком вісниківства була диференціація і розмежування українського суспільства, а надто його інтелектуалів. Аморфності, розпливчастості українського суспільства з-перед 1917 року вісниківство протиставило програму своєї ідеології, виразну, до безжальности чітку. Неможливо стало бути «українцем взагалі», «просто українцем». Можна було або належати до вісниківського табору, або недвозначно протистояти йому. Конечно треба було щось вибрати, якось самозначитися. За улюбленими термінами Д.Д-ва, ста-

<sup>7</sup> Уже в зв'язку з попередніми тезами, а надто в зв'язку з цією мені, напевне, скажуть, що я приписую вісниківству те, що йому не належить, що висловлювано перед ним або одночасно – в переконливішій формі. І почасти матимуть рацію. Але я вже застеріг, що мене не цікавить питання пріоритету: Колумб чи Америго да Веспуччі. Вистачає того факту, що здобутком має ці тези стали в оформленні і з ім'ям вісниківства.

ти гарячим або холодним. Середній стан виключався. Невиразна, драглиста маса стяглася до полюсів, кристалізувалася, оформилася, набувала певних, окреслених контурів. Кожний мусів усвідомити собі, куди він належить і чого він хоче. Кожний мусів уже не просто існувати («коптить небо», за означенням Гоголя), а чогось хотіти. Від хотіння був один крок до діяння. Дія зміняла мрії. Виділялися і визначалися люди, і ці люди бралися до координованої дії. Український світ розколювався на «так» і «ні». Відроджувалися героїка і подвиг. Поставали легенди і міти. Україна ставала на боротьбу.

\* \* \*

І саме це визначило вичерпаність і недостатність вісниківства. Його кінець знаменувала не яка-небудь зовнішня сила, не Сталін і не Гітлер, а виконання ним своїх завдань і непридатність до нового стану. Рішальне слово належало тут війні 1939–1945 років.

Війна 1939–1945 років залишилася в історії України не тільки як страшне нищення народу й добра народного двома чужими народівими силами, а і як перший після довгої перерви вияв об'єднання народу під своїм національним прапором. Процес цей нерівною мірою охопив різні українські землі, він ще не подняв увесь народ в цілості, як одну істоту, але він охопив уже такі великі верстви, що викликав світовий резонанс. Український визвольний рух, що був спочатку мрією українофілів, закоханих у народні пісні й вишиванки, потім дією мрійників про світову справедливість, потім шаленим пафосом секти фанатиків, нарешті торкнувся ґрунту, черпнув з широких народних джерел. Антей нарешті знову знайшов дотик до матері-землі – і ще небачені сили заграли в його м'язах, пробігли його напруженими жалами.

Рух, що свого часу опікся на зустрічі з масами, рух, що, здавалося, почав розвиватися поза масами, знов з цими масами зустрівся. Але маси не прийшли в рух отарою баранів. Маси принесли з собою не зфальшований «дух нашої давнини» – в дійсності дух інквізиційних кострищ і гільйотин чужих революцій – вони принесли з собою справжню українську духовність, вони прине-

сли з собою віру в себе як у народ, гармонійність душі української людини.

Тим самим були заперечені основи вісниківства: кастовості був протиставлений антеїзм, препарований і висушений людині — цілісна й гармонійна, розколові й нетерпимості — єдність усіх національних сил, сліпій вірі — творчий сумнів, той самий, який свого часу примусив вісниківців переглянути ідеали «драгоманівського» покоління і який тепер, коли він спрямований у Юрія Липи, а далі у мурівців проти їхньої концепції, вони вважають за найбільший злочин і незаперечну ознаку розкладу. Український націоналізм перестав бути справою партії, а став справою нації. Концепцією нового етапу нашого визвольного руху, яка потребує ще свого докладного опрацювання і деталізації, і визначають передусім оці найголовніші складники: антеїзм, єдність національного фронту, ідеал цілісної української людини і цілісне сприйняття всіх українських традицій: і княжої доби, і козачої, і XIX сторіччя в їх синтезі<sup>8</sup>, — розуміється відвіуючи від справді українських традицій чужі невідповідні впливи і перекривлення, спричинені чужим тиском. Це концепція, яку передбачав ще Шевченко, звертаючися до всіх земляків своїх, живих, мертвих і ненароджених, в Україні і поза Україною сущих».

Чи є теоретики цієї концепції в наш час? Вони є. Спробою втілити цю концепцію в життя — був МУР. В статтях Уласа Самчука, Юрія Дивнича, в спробах автора цих рядків, в «Еней життя інших» Юрія Косача почато опрацювання й розгортання цієї концепції. З цього погляду МУР в ідеалі — не тільки скромне

---

<sup>8</sup> Д.Д-ва дуже дратує це слово «синтеза», і пером Р.О. він пише: «Радять шукати якогось «спектру», «гами», «синтези», якої — не кажуть. А що ж виходить на практиці? Що не можна проти комунізму мати лише «ні», але й «так»? Творити щось посереднє між націоналізмом і більшевизмом?» Звичайні демагогічні засоби старого леопарда, цього разу перенесені до «Українського клича»? Він удає, ніби не розуміє, про яку синтезу йдеться! Адже, для тих, до кого чужі думки туго доходять, пояснюємо ще раз, що мова йде не про синтезу націоналізму з більшевизмом, а про синтезу традицій української духовності між собою і то відповідно до вимог і потреб нашої доби. Більшевизм не може ввійти в цю синтезу, бо він ніколи не був українським, націоналізм у розумінні Д.Д-ва може ввійти тільки тим боком, яким він справді спирається на українські духовні традиції, на властивості живої української духовності. І казано про це вже не раз. Принаймні для тих, хто має вуха.

об'єднання письменників, а й символ сучасности, як символом попереднього етапу був – що б не говорили його супротивники, зменшуючи його вагу і характеристичність – все таки Д.Д-ов. Саме тому так несамовито виступає тепер Д.Д-ов і його охвістя (всякі Р.Є.. З.О. і інші майстри анонімного наклепу і забризкування болотом) проти МУРу.

Якщо на попередньому етапі донцовщина була явищем неминучим і постільки корисним, то сліпо й фанатично відроджувана тепер, вона тільки отрує національний організм і заважає його зростанню й поступові. Не випадкова зустріч апологетів донцовщини із «східняками» не зродила найменшого контакту, а тільки відчуженість або й ворожнечу. Донцовщина може мати якусь принадність для тих, хто не жив під большевизмом. Можливо, що, скажімо, серед українців Канади і США вона може ще відіграти деяку позитивну роль, виводячи їх з оспалості й драглистості. (Не беруся про це судити з певністю, не бачивши там дійсного стану речей). Але абсолютно неможливо людей, що вивалилися з-під большевизму, полонити й спокусити небільшевицькою системою думок і поведінки.

Донцовщина сьогодні означає зречення народного ґрунту для українського визвольного руху і розкол фронту національної боротьби. Бо про який народний ґрунт може говорити вчення, яке зневажає народ як «свинопасів» і дивиться на нього, як на свиней, бидло чи отару? Що ж до розколу національного українського фронту боротьби, то сам Д.Д. писав про свою роль – і цілком слушно – у фразі: «Упорядкування хаосу мусить початися наново з розділення». Хаос українського світу, вперше після багатолітньої перерви, створеного в роки Визвольних Змагань 1917–1921, мусить бути упорядкований справді розділенням, диференціацією, поляризацією, відмежуванням творчого від трухлого, сильного від кволого, боездатного від скиглійського. Це сталося. Сучасний український світ розділений достатньо, окремі течії й спрямовання відмежовані чітко. Дальша диференціація, поскільки вона зв'язана з ексклюзивністю і ворожнечою між собою різних течій і течійок, означає шкідливу й марнотратну витрату сил національного на другорядні, а частіше просто непотрібні справи, себто йде тільки на користь нашому ворогові.

Невипадково гасло консолідації стало модним, і його повторює кожний, до останнього «паскеря» й таборового сліпорожденного картяра. Але поки воно реалізується в формі різних історичних організацій, де партпреди зайняті тільки підсиджуванням один одного, закулісними махінаціями й стеженням, чи не хоче мій сусіда обдурити мене, воно не лишається реалізованим, а тільки деклярованим. Тільки концепція МУРу як концепція об'єднання всіх творчих сил нації на правах різних і рівних, будши перенесена в усі сфери українського культурного і суспільно-політичного життя, відповідає потребам і вимогам доби.

Не йдеться тут про якийсь провід МУРу як конкретної організації письменників в нашому суспільному житті. Навіть більше: не йдеться про цю конкретну організацію взагалі, бо в своїй практичній роботі вона має багато хиб. Але з усією силою підкреслюємо, що йдеться про МУР як про концепцію, як про провідну організаційну ідею нашого часу, ідею, яка рішуче й остаточно заперечує ідеї попереднього етапу – етапу доновщини – як ідеї генеральні і визначальні.

Зрештою, цей вирок історії міститься в самих же наведених словах Д.Д-ва. Він писав: «Упорядкування хаосу мусить початися... з розділення». Початися. В цьому слові оцінка історичної ролі вісниківства і її вичерпаності і наші дні. Ми вже не на етапі початку. Ми в розрості і могли б бути в наступі, якби не витрачали всіх сил на взаємопоборювання, яке є прямою спадщиною попереднього етапу, етапу донцовщини.

Все на світі має свій час. Час донцовщини скінчився. Найбільше шкодить Д.Д-ву в наші дні сам Д.Д. Шкодить тим, що, не розуміючи і не хочучи зрозуміти, що український визвольний рух перейшов на новий і вищий етап, стягає цей рух назад, до попереднього етапу. Йому все здається, що перед ним його старі вороги – з породи Шаповала, Винниченка, з породи старогалицького заскорузлого обивательства. Рукою Р.О. він пише: «Великої праці коштувало витягнути українську політичну думку з того ідеологічного трясовиська, в яким застав її 20-й вік і надати їй певну доктрину, мілітантний характер, організаційні форми, визначити її «за і проти». І ось, коли, здається, наша політична ідея почала приймати окреслену й ясну форму, проти неї розпочався систематичний похід в деяких кругах еміграції в Німеччині, проти її (?)

виразної ідеї, проти її мілітантного характеру і проти її організаційних форм» (Підкреслення автора).

Д.Д-ву здається, що український визвольний рух тягнуть назад. Він не може збагнути, що це рух вперед, що це величезний стриб вгору, і що це він, Д-в, і саме він із своїм охвістям хоче стягнути рух назад. Він не може зрозуміти, що нова концепція включає в себе його концепцію, але як перейдений етап, і тому є вища, потужніша, величніша і єдина здатна перемогти. Д.Д-ву здається, що прийняття як рівних різних відтінків української ідеї, яке несе як основу своєї концепції МУР, є проповідь безідейности, — тоді як у дійсності це є величезне збагачення ідеї, яка з абстрактної стає конкретною і з схематичної многогранною, яка перестає бути кабінетною й безгрунтянською, а набирає живущих сил з ґрунту, як це властиво високому антеїстичному рухові. Д.Д. не може зрозуміти, що це той самий хаос різноспрямованих сил, — таким він застав українство на початку своєї публіцистичної діяльності, — і єдність різнохарактерних, але на одне скерованих сил — до якого етапу українство переходить тепер<sup>9</sup>.

А ця концепція різнохарактерних, але на одне скерованих сил, це і є концепція МУРу. І сила МУРу в тому, що в цей єдиний національний фронт він може прийняти і Дмитра Д-ва і донцовців-вісниківців, знаючи, що коли в них ще є життєздатність, сили й думки, то вони знайдуть відповідний сприйнятливий ґрунт і принесуть свою, хоч малу користь у загальному русі проти спільного ворога, а коли в них життєздатних сил уже цілком нема, то й ґрунту вони не знайдуть і шкоди особливої не завдадуть. Так, МУР Д.Д-ва і донцовців у свій склад прийняти може. І в цьому — вияв сили його концепції. Але чи може Д.Д. увійти в МУР? Сумніваємося в цьому. І тут — ознака його вичерпаности і — сьогодні — непотрібности, неспроможности впоратися з сьогоднішніми завданнями.

<sup>9</sup> Не казатиму вже про те, що позбавлене руху живої думки, змертвіле в своїй накрохмаленості вісниківство перетворюється за влучним висловом Ж. Барзена на постійне «парадування», на «Fassadenkunst». Під назвою «обрядовости» ці процеси проаналізував Р.Лісовий у своїй уже згадуваній статті. Ми б тільки не погодилися, коли він шукає в цій рисі вічну властивість української національної вдачі.

Етап вісниківства в нашому громадському житті минув. Живемо на етапі МУРу. І боротьба епігонів вісниківства з концепцією МУРу означає, беручи об'єктивно, послаблення українського національного фронту і тим самим підтрим ворогів українства і передусім головного ворога – російсько-большевицького.

*Квітень-травень 1948 р.*

*Л.Т. МУР був письменницьке об'єднання (з 1945 р. Мистецький Український Рух), яке вже 1949–50 року розпалося (роз'їздом з Німеччини). Але там об'єдналися першорядні автори – В. Барка, І. Багряний, Ю. Косач, Ігор Костецький, Улас Самчук, Ю. Клен, Яр. Славутич, Б. Кравців... Улас Самчук головував, Шерех – заступник. Видав три збірки дискусій, один письменний альманах і кілька випусків «Малої бібліотека» МУРу. Це рух до нації – через культуру.*

*З Донцовим теж не все так просто. Він вірить не в культуру, а в силу. У принуку. В цьому велика доза історичної правди. Д-в 1966 року перевидав свій «Націоналізм» (Лондон). Там усе той же активізм, протиставлення еліти народові; але є й «нові думки»...*

*P.S. Знайти книжку Багряного «Чому я не хочу вертатись до СРСР».*



Юлий КИМ

## АДВОКАТСКИЙ ВАЛЬС

Конечно, усилия тщетны,  
И им не вдолбить ничего:  
Предметы для них безпредметны  
А белое – просто черно.

Судья заодно с прокурором  
Плевать на детальный разбор:  
Им лишь бы прикрыть разговором  
Готовый уже приговор.

Судет всегда надобно просто  
Просить представительный суд  
Дать меньше по 190-й,  
Чем та что, что конечно дадут.

Откуда ж берется охота,  
Азарт, неподдельная страсть  
Машинам – доказывать что-то,  
Властям – корректировать власть?

Серьезные, взрослые судьи...  
Седины... Морщины... Семья...  
Какие же это орудья?  
Такие же люди, как я.

И правда моя очевидна.  
И белые нитки видать,  
И людям должно же быть стыдно  
Таких же людей не понять!

О правое русское слово,  
Луч света в кромешной ночи!  
И все будет вечно хреново...  
И всё же ты вечно звучи!

1968

*(Л. Т. : З присв тою Софії Калістратовій)*

## ПОКАЖЧИК

- Абдумомунов Токтоболот** (1922-1990) драматург — 231
- Авдієва Ірина** (1904-1984) актриса театру Курбаса, художник — 124-130, 253, 341, 242, 246, 254
- Агамірзян Рубен** (1922-1991) режисер — 191, 193, 225, 233
- Аганбегян Абел** (1932 р.н.) економіст, академік АН СРСР — 182
- Агранов Яків** (*Шевелев-Шмаєв Янкель*) (1893-1938) чекіст, розстріляний — 294, 295
- Адашев (Платонов) Олександр** (1871-1934) актор МХТ, педагог — 148
- Адорно Теодор** (1903-1969) філософ, композитор, соціолог — 398
- Айзеншток Ярема** (*Ієремія*) (1900-1980) літературознавець — 82, 88-91
- Аксаков Іван** (1823-1886) публіцист — 346, 392
- Аксаков Сергій** (1791-1859) письменник — 346
- Аксьонов Василь** (1932-2009) письменник — 15
- Албагаца Елізабет** (1942 р.н.) венесуельська актриса, режисер — 172
- Алексєєв Михайло** (1896-1981) літературознавець, академік АН СРСР — 88
- Алексідзе Дмитро** (1910-1984) режисер — 63,
- Аллілуєва Світлана** (*Лана Пітерс*) (1926-2011) дочка Й. Сталіна і Н. Аллілуєвої, мемуаристка, політемігрант — 261
- Алтунян Генріх**<sup>1</sup> (1933-2005) правозахисник, дисидент, політ'язень — 180-183

<sup>1</sup> Народився в Тбілісі, у вірменській родині. Майор, радіотехнік, викладач військової академії.

Був членом КПУ, але після усунення Хрущова у 1964 році відхилився від партійної лінії. Після цього почалось його зближення з українськими дисидентськими колами, з генералом Григоренком та Петром Якіром. У 1968 році звільнений зі служби та виключений з КПУ за зв'язок з дисидентами та поширення листа академіка Сахарова.

У 1969 році заарештований і засуджений до трьох років таборів у Красноярському краї.

У 1973 р. повернувся до Харкова, але не припинив активної дисидентської діяльності. Поширював самвидав. У 1980 р. його знову заарештовано і засуджено до 7-річного позбавлення волі і 5-річного заслання. Покарання відбував у Пермській області. За активну участь у боротьбі політ'язнів проти місцевої адміністрації був додатково покараний трьома роками Чистопольської тюрми. З 1989 року став активістом харківського відділення Народного руху України. З 1990 до 1994 р. був народним депутатом України. Засновник Харківського «Меморіалу» ім. В. Стуса, автор книг «Прозрение» (з передмовою Л. Танюка), «Цена свободы. Воспоминания диссидента».

**Анджапарідзе Веріко** (1900-1987) актриса — 226

**Андрій (Юрійович)** князь Галицький (?-1323) брат Лева (Юрійовича), **загинув** — 339

**Андріяшик Роман** (1933-2000) письменник — 533

**Андропов Юрій** (1914-1984) партійний діяч — 182

**Андрюшкевич Валентина** (1926-1970) педагог — 150, 153, 154, 208, 210, 233

**Андрюшкевич Михайло** (1906-?) авіатор, чоловік

В. Андрюшкевич — 46, 153

**Анікст Михайло** (1938 р.н.) художник театру — 184

**Анна Ярославна** (між 1024 і 1032 — бл. 1075) королева Франції — 221

**Анненков Юрій** (1889-1974) художник — 290

**Антипов Фелікс** (1942 р.н.) актор театру на Таганці — 184

**Антоненко-Давидович (Давидов)** (літературні псевдоніми *Богдан Вірний* і *Б. Антонович*) **Борис**<sup>2</sup>,

письменник, **репресований** (1899-1984) — 102, 248, 264,

**Антонович-Будько Данило** (1889-1975) актор «Березоля» — 127

**Антуан Андре** (1858-1943) театральний діяч — 71

**Ануї Жан** (1910-1987) драматург — 531

**Аполлінер Гійом** (1880-1918) поет — 106, 114, 131, 133, 153, 156, 226, 227

---

В 1923 р виходить з УКП і зосереджується на літературній діяльності. Був редактором журналу «Глобус», друкує на його сторінках твори О. Влизька, Ю. Яновського, М. Вороного. Власні твори друкує з 1923 року. У 1934 р. після вбивства Кірова у Сталіна з'явився привід розправитись з «ідейно ущербними». Заарештований у 1935 р. у Казахстані і відправлений до Києва. На допитах тримався мужньо. Його відома відповідь слідчому: «Я не знаю, які у Вас є засоби впливу на в'язнів під слідством. Та навіть коли б, припустимо, якимись невідомими способами вам пощастило зламати мене і я виказав би Вам на себе й на інших оцю фантазмагорію, і коли б ви не тільки дарували мені моє «мерзенне», як ви кажете, життя, а навіть випустили на волю, то я повісився б на першому ж сучку. Тому що таким людям як я, можна жити з переламаним хребтом, але з переламаним моральним хребтом я жити не зміг би. На це ви зважте». Антоненка-Давидовича було засуджено до страти, потім вирок замінено на 10 років концтаборів. Він пройшов всі кола ГУЛАГу, а після того був відправлений на довічне заслання до Красноярського краю.

У 1957 році повернувся до Києва і до літературного процесу. Вирушає у мандри Україною. Письменника знову починають звинувачувати у неблагонадійності. До самої смерті його цькували та замовчували. Він жив на мізерну пенсію. В цей час в багатьох країнах його твори видавалися і широко відзначалися ювілеї письменника. Шістдесятники вважають його своїм наставником.

<sup>2</sup> Антоненко-Давидович одночасно є псевдонімом і прізвиськом його прадідів — реєстрових козаків Антоненків. Вчився на історико-філологічному факультеті Київського університету, але через матеріальні нестатки та безперервну зміну влад офіційно він так і не здобув вищої освіти, і йому довелося опановувати науку самотужки «в бібліотеках та з великої книги життя». На початку 20-х років очолював Охтирську народну школу й одночасно був в загоні ЧОНу проти Махна та інших повстанських ватаг. 1921 р. виходить з КП(б)У і вступає до УКП.

- Арагон Луї** (1897-1982) поет — 137, 149
- Арбузов Олексій** (1908-1986) драматург — 544
- Арістотель** (384-322 р. до н.е.) — 259
- Армстронг Найл** (1930 р.н.) астронавт США, перша людина на Місяці — 549
- Арнольдї Лев** (1822-1860) автор спогадів про М. Гоголя — 379
- Артем (Артем'єв) Олександр** (1842-1914) актор МХТ — 148
- Арто Антонен (Антуан Марі Жозеф)** (1896-1948) режисер — 530
- Ахматова (Горенко) Анна**, поетеса (1889-1966) — 262
- 
- Б**
- 
- Бабанова Марія** (1900-1983) актриса — 545
- Бабицький Костянтин** (1929-1993) лінгвіст, правозахисник, репресований — 91, 93, 310, 318, 319
- Бабіївна Ганна** (1897-1979) актриса «Березоля», репресована — 241
- Багрянний Іван** (1906-1963) письменник, репресований — 600
- Бажан Микола** (1904-1983) поет, академік — 88, 223
- Баженов Микола** (1857-1923) психіатр — 383
- Байджієв Мар** (1935 р.н.) драматург — 66
- Байрон Джорж Гордон** (1788-1824) поет — 563
- Бак Перл** (1892-1973) письменниця, нобелівська лауреатка — 562
- Бакунін Михайло** (1814-1876) анархіст — 391, 563
- Балабан Борис** (1906-1959) актор, режисер театру Л. Курбаса — 59
- Балицький Всеволод** (1882-1937) чекіст, розстріляний — 12
- Балієв Никита** (1877-1936) актор МХТ, театральний діяч — 148
- Бандера Степан** (1909-1959) провідник ОУН вбитий агентом КДБ — 293
- Барабан Леонід** (1929 р.н.) театрознавець — 268, 269
- Баранович Юрій** (1940 р.н.) театрознавець — 113
- Барбюс Анрі** (1873-1935) письменник — 562, 563, 580
- Барзен Жак Мартен**, історик культури, критик, автор книги «Терени демократії» — 582, 583, 599
- Барка Василь** (1908-2003) поет — 600
- Барро Жан-Луї** (1910-1994) актор, режисер — 136

- Баруздин Сергій** (1926-1991)  
письменник — 230
- Бархін Сергій** (1938 р.н.) театральний художник — 184
- Бах Йоганна Себастьян**  
(1685-1750) композитор — 546
- Бахтін Михайло** (1895-1975)  
філософ, літературознавець,  
репресований — 88, 530
- Бегічева Ганна** (1899-1984)  
актриса і режисер театру  
Л. Курбаса, журналістка — 77
- Безгін Ігор** (1936 р.н.) діяч театру — 155
- Безніско Євген** (1937 р.н.)  
художник — 236
- Бек Олександр** (1903-1972)  
письменник — 232
- Бекк Джуліан<sup>3</sup>** (1925-1985)  
актор — 158-160, 164
- Бекк Маліна Джудіт** (1926 р.н.)  
актриса, режисер — 158-160,  
164
- Беккет Семюел** (1906-1989)  
драматург — 529, 532
- Белінський Віссаріон** (1811-1848)  
літературний критик,  
публіцист — 346, 348-351, 391-394
- Беранже П'єр Жан** (1780-1857)  
поет — 527
- Бердяєв Микола** (1874-1948)  
філософ — 387
- Бержерак Сірано де** (1619-1655)  
драматург, поет — 124
- Берія Лаврентій** (1899-1953)  
політичний діяч, розстріляний — 37, 262, 546, 556
- Бернацька Римма** (1923-1997)  
театрознавець — 268-270,  
272
- Берон** (псевдонім — *Калиновська*) **Діна** (1934-2008)  
письменниця — 152
- Бетховен Людвіг Ван** (1770-1827) — 210
- Биков Василь** (1924-2003) письменник — 188, 531
- Білецький Андрій** (1911-1995)  
античник, мовознавець — 252
- Білецький Олександр** (1884-1961)  
літературознавець, академік,  
батько Андрія Білецького — 196, 252
- Білодід Іван** (1906-1981)  
мовознавець, академік — 88
- Білокінь Сергій** (1948 р.н.)  
науковець — 244, 250, 259
- Біляк Василь** (1917 р.н.)  
чехословацький прорадянський  
політик — 78
- Блавацька Олена** (1831-1891)  
теософ, містик — 533
- Блакитний (Елланський) Василь** (1894-1925)  
поет — 279
- Блакитний-Степовик (Пестушко) Кость** (1898-1921)  
отаман, розстріляний  
чекістами — 539

<sup>3</sup> Про нього пишуть як про одну з жертв кінематоки. Він пішов з життя під час зйомок «Полтергейст-2», де грав Демона.

- Бланк Борис** (1938 р.н.) художник театру і кіно — 249
- Блок Володимир** (1918-?) театрознавець — 544, 545
- Блюм Леон** (1872-1950) політичний діяч, соціаліст — 294
- Блюмкін Яків** (1898-1929) есер, терорист, чекіст, **розстріляний** — 295, 294, 533
- Бобошко Юрій** (1925-1988) театрознавець — 265
- Бовуар де Симона** (1908-1986) письменниця — 398
- Богдашевський Юрій** (1938 р.н.) театрознавець, редактор журналу «Український театр» — 241
- Богораз-Брухман Лариса** (1929-2004) лінгвіст, правознавчихниця, **дисидентка, репресована** — 91, 93, 298-310, 313, 553, 555, 556
- Богун Іван** (?-1664) полковник козацького війська — 583
- Бодянський Осип** (1808-1877) філолог, історик — 399, 340
- Бойчук Богдан** (1927 р.н.) поет — 158-180
- Боккаччо** (1313-1357) письменник — 115
- Болобан (Серговський) Леонід** (1893-1979) актор, драматург — 64, 66-68, 81, 93, 94, 125, 207, 221, 222
- Болт Роберт** (1924-1995) драматург — 115
- Бомарше П'єр Огюстен Карон де** (1732-1799) драматург — 546
- Бондарев Юрій** (1924 р.н.) письменник — 263
- Бондаренко Римма** (1937 р.н.) режисер — 105, 106, 114, 118, 155, 156, 227, 241, 246, 250
- Бондарчук Степан** (1886-1970) режисер Молодого театру — 97, 127
- Борисоглебський Віктор** (1913-1964) генерал-лейтенант юстиції, голова Військової колегії Верховного суду СРСР — 228
- Боровський Давид** (1934-2006) театральний художник — 62
- Бородін Олексій** (1941 р.н.) режисер — 239
- Бортник Януарій** (1897-1938) режисер театру Л. Курбаса, **розстріляний** — 24
- Бочковський Ольгера** (1885-1939) соціолог, етнолог — 291
- Брежнєв Леонід** (1906-1982) — 16, 237
- Брейгель Пітер** (1530-1569) художник — 57
- Бретон Анрі** (1896-1966) письменник — 532
- Брехт Бертольт** (1898-1956) драматург — 76, 86, 136, 146, 159, 222, 226
- Бриж Теодозія (Фаня)** (1929-1999) скульптор — 236

- Бродський Йосип** (1940-1996)  
поет — 262
- Брук Пітер** (1925 р.н.) режисер — 15, 50, 158, 159
- Буало-Депрео Ніколо** (1636-1711) поет, критик — 388
- Бубеннов Микола** (1909-1983)  
письменник — 540
- Буковський Володимир**  
(1942 р.н.) дисидент — 315
- Булгаков Михайло** (1891-1940)  
письменник — 72, 557
- Бурмистренко Світлана**  
(1936 р.н.) актриса, мистецтвознавець — 264-273
- Бутович Микола** (1895-1961)  
письменник, помер у США — 289
- Бухарін Микола** (1888-1938)  
політичний діяч, розстріляний — 12
- Бучма Амвросій** (1891-1848)  
актор «Березоля» — 17, 18, 25, 69, 145, 260, 281, 288, 545
- Буше Франсуа** (1703-1770)  
художник — 57
- В**
- 
- Вайл (Вейл) Симона** (1909-1943) філософ — 171
- Валлентинтайн Альбрехт**  
(1583-1634) полководець — 583
- Ван Гог Вінсент** (1853-1890)  
художник — 257
- Варламов Костянтин** (1848-1915) актор — 17, 281
- Варпаховський Леонід** (1908-1976) режисер, репресований — 29
- Васильєв Валерій**, актор і режисер Молодого Театру — 124
- Василько (Миляєв) Василь**  
(1893-1972) актор, режисер — 14, 74, 75, 99, 125-127, 270, 288
- Вахтангов Євгеній** (1883-1922)  
режисер — 25, 72, 545
- Ващук Микола**, слухач Львівської ВПШ, провокатор — 249
- Вельєгорська (Віельгорська) Анна** (1823-1861) графиня, адептка М. Гоголя — 391
- Венгренєвська Галина**, критик, перекладач — 245, 251
- Верещак Ярослав** (1938 р.н.) драматург — 113
- Веркор (Жан-Марсель Броллер)** (1902-1991) письменник — 573
- Верфель Франц** (1890-1945) — 562, 563
- Верхацький Михайло** (1904-1973) режисер школи Леся Курбаса, педагог — 97, 101, 103, 283
- Веспуччі Америкіо да** (1454-1512) мандрівник — 568, 594,
- Вигодський Давид** (1893-1943)  
перекладач, поет, репресований — 532



- Виготський Лев** (1896-1934)  
психолог — 48, 532
- Винниченко Володимир**  
(1880-1951) письменник, дра-  
матург — 69-71, 76, 125, 206,  
206, 276, 583, 598
- Висоцький Герасим**, товариш  
Гоголя по Ніжинській гімназії,  
помер на початку 70-х років  
XIX ст. — 381
- Виспянський Станіслав**  
(1869-1907) драматург — 160
- Вишенський Іван** (1545-1620)  
письменник — 578, 583
- Вишневська Інна** (1925 р.н.)  
театральний критик — 8
- Вишневецький (Вишневець-  
кий) Олександр** (1861-  
1943) актор МХТ — 148
- Вишневецький Дмитро**  
(*Байда*) (1517-1563) князь —  
583
- Віан Борис** (1920-1959) письмен-  
ник, драматург, музикант —  
529
- Вілар Жан** (1912-1971) актор,  
режисер — 136
- Вільгельм Оранський**  
(*Нассау*) **Мовчазний**  
(1533-1584) перший штатгаль-  
тер Голландії — 583
- Вірський Павло** (1905-1975)  
балетмейстер — 282
- Вітка (Крисько) Василь**  
(1911 р.н.) письменник — 98,  
186, 187
- Віткевич Микола** (1918-1998)  
хімік, репресований — 228
- Вітрак Роже** (1899-1952) пись-  
менник — 530
- Владислав IV Ваза** (1595-1648)  
король Речі Посполитої (з  
1632 р.) обраний російським  
царем (1610 р.) — 342
- Власюк Дмитро** (1902-1994)  
театральний художник, рек-  
тор інституту — 113
- Вовгура (Гниненко) Григорій**  
(?-1921) розстріляний — 539
- Вовк (Селянська) Віра** (1926  
р.н.) поетеса, перекладач —  
284
- Вовк Федір** (1847-1918) антро-  
полог, етнограф — 539
- Водяний Тома** (1886-1970)  
товариш Курбаса за молодих  
літ — 275
- Войнович Володимир** (1932  
р.н.) письменник, дисидент —  
16
- Володимир Великий** (958-  
1015) князь Київський — 338,  
589
- Володський Олександр** (1875-  
1932) актор, драматург — 195
- Волошин Іван** (1908-1993)  
театрознавець — 63
- Вольський (Зейтель) Артур**  
(1924-2002) діяч театру, поет,  
згодом — один з лідерів  
Народного фронту Білорусі —  
186, 187, 190

- Вольтер Франсуа Марі Аруе** (1694-1778) письменник, філософ — 118, 152
- Вольф Фрідріх** (1888-1953) драматург — 23
- Вороний Микола** (1871-1938) поет, розстріляний — 196
- Воронков Костянтин** (1911-1984) заступник міністра культури СРСР, письменник — 231, 232
- Воронько Платон** (1913-1988) поет — 89
- Врона Іван** (1887-1970) мистецтвознавець, професор, ректор Київського художнього інституту, репресований — 287
- Вяземський Петро** (1792-1878) князь, поет — 325
- 
- ## Г
- 
- Гаск Іржі**, міністр закордонних справ під час Празької весни — 30-43
- Гай Олександр** (1914-2000) актор — 59
- Гайдар (Голіков) Аркадій** (1904-1941) письменник — 542
- Гаккебуш Валерій** (1912-1984) мистецтвознавець — 14, 243, 246, 253, 527
- Гаккебуш Любов** (1888-1947) актриса — 125-127, 255
- Галансков Юрій** (1939-1972) поет, репресований, загинув у таборі — 553, 554, 556
- Галич (Гінзбург) Олександр** (1918-1977) поет, актор, режисер, дисидент — 29, 44
- Галушко Тетяна** (1939-1988) поетеса — 85, 258
- Гамсахурдіа Костянтин** (?-1968 р.) репресований — 293, 295
- Гамсун Кнут** (1859-1952) письменник — 224
- Ганаго Борис** (1928 р.н.) режисер, дитячий письменник, потім — православний педагог — 185-193
- Гауптман Герхард** (1862-1946) драматург — 125
- Гашек Ярослав** (1883-1923) письменник — 576
- Гевара Ернесто Че** (1928-1967) революціонер, вбитий — 7
- Гевеші Шандор** (1873-1939) режисер — 138, 139
- Геврик Софія**, дружина Т. Геврика, працює в українському музеї Нью-Йорку — 96, 99, 102
- Геврик Тит** (1936 р.н.) мистецтвознавець — 96, 99, 102, 222, 226
- Гегель Георг** (1770-1831) філософ — 583
- Гедимін** (1275-1341) Великий князь Литовський — 332

- Гейне Генріх (1797-1856) поет — 527
- Геляс Ярослав (1916-1992) актор, режисер школи М. Крушельницького — 221
- Генрі Ернст (*Ростовський Семен*, насправді — *Хентов Леонід*) (1900-1990) працівник Комінтерну, журналіст — 110, 182
- Генріх I (1008-1060) король Франції, одружений з Анною Ярославівною — 201
- Герасимчук Лідія (1922-1958) балерина, мати Леся Герасимчука — 107
- Герцен Олександр (1812-1870) письменник, філософ — 350, 351, 391
- Гете Йоган Вольфганг (1749-1832) — 147, 546, 548
- Гінзбург Людмила (1907-1981) економіст, матір А. Гінзбурга — 546, 555, 556
- Гінзбург Олександр (1936-2002) журналіст, дисидент, репресований — 261, 262, 553-556
- Гіппіус Зінаїда (1869-1945) письменниця — 533
- Гірняк Йосип (1895-1989) актор «Березоля», учень і однодумець Курбаса, репресований, емігрував до США — 8, 10, 11, 13, 25, 26, 47, 49-59, 61, 68-77, 96, 97, 99-105, 120, 157, 208, 254, 274-289, 545
- Гітлер (*Шікльгрубер*) Адольф (1889-1945) — 110, 273, 533, 541, 542, 546, 547, 582, 595
- Главак Тамара (1938 р.н.) громадський діяч, секретар ЦК ЛКСМУ — 251
- Го Мо-жо (1892-1978) політичний діяч, історик — 223
- Гоген (1848-1903) художник — 257
- Гогоберідзе (*Гогоберідзе-Лундберг*) Єлена (1897-1978) перекладач — 77
- Гоголь (*Косяровська*) Марія (1791-1868) матір М. Гоголя — 378, 381, 382
- Гоголь Микола (1809-1852) — 19, 62, 116, 224, 321-399
- Гозенпуд Абрам (1908-2004) літературо і музикознавець — 581
- Голь Шарль де (1890-1970) президент Франції — 7
- Голобородько Василь (1945 р.н.) поет — 259
- Голсуорсі Джон (1867-1933) письменник — 562, 563
- Гольдельман Соломон (1885-1974) політичний діяч — 294
- Гольдоні Карло (1707-1793) драматург — 49, 50, 546
- Гомер (між XII і VII ст. до н.е.) — 165, 167, 394
- Гомулка Владислав (1905-1982) політичний діяч — 78, 260

- Гонкури**, брати-письменники,  
**Жюль** (1830-1870), **Едмон**  
(1822-1896) — 530
- Гончар Віктор** (1923-1999)  
редактор «Мистецтва» — 67,  
204, 225
- Гончар Олесь** (1918-1995) пись-  
менник — 107
- Гончарова Наталія** (1812-1863)  
дружина О. Пушкіна — 323
- Гончарук Захар** (1921-1991)  
поет — 93
- Горбаневська Наталя** (1936  
р.н.) поет, перекладач, право-  
захисник, **репресована** — 91
- Горбатов Борис** (1908-1954)  
драматург — 260
- Горбенко Олександр** (1938-  
2010) режисер — 112
- Горбунова (Алексєєва)**  
**Наталя** (1898-1998) худож-  
ник театру і кіно — 49, 80, 85,  
91, 263
- Гордін Яків** (1853-1909) драма-  
тург — 128
- Горобець Юрій** (1932 р.н.)  
актор — 152
- Горська Алла** (1929-1970) худож-  
ниця (КТМ), **вбита** за загадко-  
вих обставин — 191
- Горський Олександр** (1898-  
1983) кінодіяч, батько Алли  
Горської — 141, 149
- Горький Максим (Олексій**  
**Пешков)** (1868-1936) — 291,  
540
- Гофман Ернст Теодор**  
**Амадей** (1776-1882) пись-  
менник — 533
- Грабовський Леонід** (1935 р.н.)  
композитор — 191
- Гречко Андрій** (1903-1976) дер-  
жавний діяч, маршал СРСР —  
180-183
- Грибачов Микола** (1910-1992)  
поет — 89
- Грибоедов Олександр** (1795-  
1829) драматург — 189, 393
- Григор'єв Матвій** (1888-1919)  
отаман — 290
- Григоренко Зинаїда** (1909-  
1994) дружина П. Григоренка  
— 542
- Григоренко Петро** (1907-1987)  
генерал, **дисидент**, **репресо-  
ваний** — 180, 183, 553
- Грільпарцер Франц** (1791-  
1872) драматург — 75
- Громико Андрій** (1909-1989)  
дипломат — 563
- Гротовський Єжі** (1933-1999)  
режисер — 158-180
- Грудина Дмитро** (1898-?) теат-  
рознавець, **репресований**  
1937 року — 287, 289
- Грушевський Михайло** (1866-  
1934) політик, історик, **репре-  
сований** — 291
- Губа Володимир** (1938 р.н.)  
композитор — 191
- Гулак-Артемівський Петро**  
(1790-1865) письменник —  
324

**Гурджієв Георгій** (1877-1949)  
психолог, філософ, містик —  
533

**Гус Іван** (*Ян*) (1371-1415) про-  
повідник, мислитель — 53, 74,  
262, 557

**Гусак Густав** (1913-1991) остан-  
ній президент ЧССР — 239

## Д

**Дайреджієва Нінель** (1926  
р.н.) редактор — 153, 226

**Данилевський Григорій**  
(1829-1890) письменник —  
322, 339, 385

**Даніель Юлій** (1925-1988) пись-  
менник, перекладач, **репре-  
сований** — 553

**Даценко Ольга** (*Леся*) (1903-  
1993) актриса «Березоля»,  
**репресована** — 294

**Де Філіппо Едуардо**  
(*Пассареллі*) (1900-1984)  
драматург — 124

**Дебарі Жак** (1914-2011) актор  
театру Роже Планшона — 60

**Дейч Олександр** (1893-1972)  
літературознавець, театрозна-  
вець, перекладач, письмен-  
ник — 75, 89, 117, 153, 203,  
224, 236

**Дейч-Малкіна Євгенія** (1919  
р.н.) літературознавець, дру-  
жина О. Дейча — 116, 117

**Делоне Вадим** (1947-1983) поет,  
**дисидент, репресований** —  
91, 93, 307, 309, 313-316

**Демидова Алла** (1936 р.н.) актри-  
са Театру на Таганці — 184

**Денікін Антон** (1872-1947) вій-  
ськовий діяч — 290, 291

**Джонсон Самюель** (1709-1784)  
лексикограф, поет — 142, 143

**Дзюба Іван** (1934 р.н.) науко-  
вець, перекладач — 7, 46, 95,  
108, 247, 554

**Дивнич Юрій** (псевдонім  
*Юрія Лавріненка*) (1905-  
1987) — 596

**Диченко Ігор** (1946 р.н.) мис-  
тецтвознавець, колекціонер —  
246

**Дідро Дені** (1713-1784) філо-  
соф — 378, 546

**Добровольська Олімпія**  
(1892-1990) актриса, дружина  
Й. Гірняка — 50, 56, 69, 74, 76,  
96, 99, 100, 105, 254, 282, 283,  
285, 286

**Добровольський Олексій**<sup>4</sup>  
(1938 р.н.) громадський діяч,  
**дисидент, репресований**

<sup>4</sup> Тут доречно розповісти його подальшу іс-  
торію. Сьогодні Добровольський Олексій  
Олександрович (Доброслав) XIII — Волхв  
Товариства охорони природи «Стріли Яри-  
ла», ідеолог неоязичницького націонал-  
соціалізму.  
У березні 2002 р. отримав вирок у справі  
про розпалювання міжнародної воро-  
жнечі, засуджений до 2 років умовно.  
Автор чисельних статей і брошур у т.ч.  
«Природные корни Русского Националь-  
ного Социализма» і програмового для  
неоязичників тексту «Стрелы Ярилы».

- (табори і каральна психіатрія) — 315
- Долина (Попиков) Павло** (1888-1955) актор, режисер театру Л. Курбаса — 125-127
- Донцов Дмитро** (1883-1973) журналіст, ідеолог націоналізму — 558-600
- Дорошевич Влас** (1865-1922) письменник, фейлетоніст — 144
- Дорошенко Олександр**, син Петра Дорошенка — 323
- Дорошенко Петро** (1727-1698) гетьман України — 323
- Достоевський Федір** (1821-1881) письменник — 103, 528, 581, 590
- Драгоманов Михайло** (1841-1895) письменник, фольклорист, історик, філософ, громадський діяч — 297, 586
- Драйзер Теодор** (1871-1945) письменник — 562
- Драч Іван** (1936 р.н.) поет — 7, 63, 95, 227, 281
- Драч Марія** (1946 р.н.) дружина І. Драча — 227
- Дремлюга Володимир** (1940 р.н.) робітник, дисидент, репресований, емігрував 1974 р. — 93, 306, 316-318
- Дрізен (Остен-Дрізен) Микола** (1868-1935) барон, театрознавець — 21
- Дубовик Лесь (Леондій)** (1902-1952) актор, режисер театру Курбаса — 241
- Дубчек Олександр** (1921-1992) політичний діяч, репресований, загинув в автокатастрофі — 42-45, 78, 110, 111, 220, 239, 302-304
- Дудін Володимир** (1909-1982) режисер — 67
- Дуже Елеонора** (1858-1924) актриса — 144
- Думбадзе Нодар** (1928-1924) письменник — 82
- Дюбійар Ролан** (1923-2011) сценарист, актор — 529
- Дюкло Жак** (1896-1975) партійний діяч — 294
- Дюра (Донадьє) Маргарит** (1914-1996) письменниця, актриса, сценаристка — 529
- Дюрренматт Фрідріх** (1921-1990) письменник — 233

---

## Е

---

- Едліс Юліу** (1929-2009) драматург — 103, 137
- Едшмід Казимир** (1890-1966) письменник — 559
- Екгоф Конрад** (1720-1778) актор, театральний діяч — 547
- Еліот Томас Стернз** (1888-1965) поет, критик — 171
- Еллан-Блакитний (Елланський) Василь** (1894-1925) поет — 89, 90

**Елюар (Грендель) Поль**

(1895-1952) поет — 103

**Ербан Войтех**, агент КГБ в

соц-дем. партії Чехословаччини — 239

**Еренбург Ілля** (1891-1967) пись-

менник — 15, 182

**Есслін Мартін** (1918-2002) кри-

тик — 528

**Есхіл** (бл. 525-456 до н.е.) трагік —

533

**Ефрос Анатолій** (1925-1987)

режисер — 29, 117

## Є

**Євтушенко Євгеній** (1933 р.н.)

поет — 8

**Єрмак Тимофійович**

(1532/1534-1542/1585) російський конкістадор — 341

**Єсенін Сергій** (1895-1925) поет,

вбитий агентами ГПУ — 574

**Єсенін-Вольпін Олександр**

(1924 р.н.) син поета С.Єсеніна, математик, дисидент, репресований — 549-553

**Єсипенко Роман** (1936 р.н.) теа-

трознавець — 268, 269, 271

**Єфремов Олег** (1927-2000)

актор, режисер — 29

**Єфремов Сергій** (1876-1939)

літературознавець, академік, розстріляний — 73, 111, 291

## Ж

**Жаботинський Володимир**

(1880-1940) громадський діяч, письменник — 291, 292, 295

**Жаров Михайло** (1900-1981)

актор — 218, 233, 234

**Жаррі Альфред** (1873-1907)

драматург — 529

**Жасмен Жак** (1798-1864) поет,

писав провансальською говіркою — 339, 340

**Жем'є Фірмен** (1869-1933)

режисер — 321

**Жене Жан** (1910-1986) драма-

тург — 529

**Жироду Жан** (1882-1944) дра-

матург — 76, 531

**Жід Андре** (1869-1951) пись-

менник — 394

**Жолкевський Станіслав**

(1547-1620) канцлер Польщі — 342

**Жуков Георгій** (1908-1974) мар-

шал — 273

**Жуковський Аркадій** (1922

р.н.) науковець, культуролог, почесний голова НТШ у Європі — 297

**Жуковський Василій** (1783-

1852) поет — 386

**Жулавський Єжи** (1874-1915)

драматург — 69, 71

**З**

- Завадський Євгеній** (1926-2006) режисер, син Ю. Завадського — 189
- Завадський Юрій** (1894-1977) режисер — 58, 66, 68, 124, 135, 137, 154, 188, 189, 218, 236
- Загаров (Фессінг) Олександр** (1877-1941) актор, режисер — 125
- Загоруйко Василь** (1901-1975) історик — 259-263
- Загоруйко Володимир** (1932 р.н.) режисер — 29, 60, 67, 78, 80, 83, 87, 150, 208, 210, 220, 226, 259
- Загоруйко Емма** (1930 р.н.) — 67, 150, 208, 220
- Загоруйко Кирило** (1967 р.н.) — 150, 208, 220
- Зайончківська Софія** (1923-2004) театрознавець — 269
- Зайцев Євген**, заступник міністра культури СРСР — 225
- Заливаха Панас** (1925-2007) художник, дисидент, репресований — 236
- Заливін Валентин** (1923-1969) актор — 67
- Заньковецька (Адамовська) Марія** (1860-1934) актриса — 25, 145, 277
- Зарецький Віктор** (1925-1990) художник, КТМ — 236
- Збанацький Юрій** (1913-1994) письменник — 89

- Зінгерман Борис** (1927-2000) театрознавець — 8
- Золя Еміль** (1840-1902) письменник — 530
- Зорге Ріхард** (1895-1944) розвідник, розстріляний — 23
- Зудерман Герман** (1857-1928) драматург — 277

**І**

- Ібсен Генрік** (1828-1906) драматург — 277
- Іванов Олександр** (1806-1858) художник — 397
- Іван IV Грозний** (1530-1584) московський цар — 339-343
- Іван Калита** (1440-1505) московський князь — 338, 341
- Іваничук Роман** (1929 р.н.) письменник — 153
- Іванов Олександр** (1806-1858) художник — 399
- Іванова Галина** (1928-2008) актриса — 192
- Іванова Марина**, театрознавець, директор Музею МХАТ — 153
- Іванов-Разумник** (1878-1946) літературознавець, соціолог — 557
- Івченко Валерій** (1939 р.н.) актор — 189
- Ігнатович Гнат** (1898-1978) актор — 10, 55, 106, 112, 116, 124-130, 154, 155, 240-242



- Ілларіон Київський** (XI ст.) церковний письменник — 578
- Ільченко Олександр** (1909-1994) письменник — 324, 325
- Імерман Карл** (1796-1840) драматург, театральний діяч — 256
- Інкіжінов Валерій** (1895-1973) актор, режисер — 326
- Іонеско (Йонеско) Ежен** (1912-1994) драматург — 528, 529, 530, 532, 533
- Ірчан Мирослав (Андрій Баб'юк)** (1897-1937) письменник, розстріляний — 15
- 
- ## Й
- 
- Йорданов Недялко** (1941 р.н.) поет, драматург — 8, 188
- Йосипенко Микола** (1912-1983) театрознавець — 14, 63, 64, 69, 151, 202, 208, 227, 264-273
- 
- ## К
- 
- Кадар Янош** (1912-1989) політичний діяч — 260
- Казанцев Олексій** (1906-2002) письменник-фантаст — 118
- Казимиров Олексій** (?-бл. 1980) театрознавець — 271
- Кайзер Георг** (1878-1945) драматург — 22, 54
- Калин Володимир** (1896-1923) актор, один з основоположників «Молодого театру» — 125-127
- Калістратова Софія** (1907-1989) правозахисниця, адвокат, репресована — 91, 309, 602
- Кальдерон де ля Барка Педро** (1600-1681) драматург — 169
- Камінська Діна** (1919-2006) правозахисниця, адвокат, репресована, з 1977 р. в еміграції — 91, 298, 309
- Кампанелла Томмазо** (1568-1639) філософ — 237
- Кандиба Іван** (1930-2002) юрист, дисидент, репресований — 158
- Кант Еммануїл** (1724-1804) філософ — 237
- Караджич Вук** (1787-1864) лінгвіст, письменник — 539
- Карамзін Микола** (1766-1826) письменник, історик — 338-343, 359
- Карлейль Томас** (1795-1881) філософ, публіцист, історик — 7
- Карманський Петро** (1878-1956) поет — 564
- Карпенко-Карий (Тобілевич) Іван** (1845-1907) драматург — 269,
- Кастро Рус Фідель** (1926 р.н.) — 95

- Кафка Франц** (1883-1924) письменник — 65, 67, 532
- Качалов (Шверубович) Василій** (1875-1948) актор — 148
- Квітка-Оснoв'яненко Григорій** (1778-1843) письменник — 270
- Керр Вальтер**, критик 60-х років — 177
- Кессель Жозеф** (1898-1979) письменник — 294
- Кирило Турівський** (1130-1182) єпископ, мислитель — 566
- Кисіль (Агеєва) Олена**, дружина О. Кисіля — 197-205, 259
- Кисіль (Киселев) Олександр** (1889-1937) учений, театрознавець, розстріляний — 78, 204, 193-206, 243
- Кім Юлій** (1936 р.н.) поет, дисидент — 601
- Кіплінг Редьярд** (1865-1936) поет — 580
- Кісін Віктор** (1933-1997) режисер — 231, 254
- Клемансо Жорж** (1841-1929) політичний діяч — 578
- Клен Юрій (Освальд Бургардт)** (1891-1947) поет-неокласик, перекладач — 567, 600
- Клодель Поль** (1868-1955) драматург — 531
- Клодт Петро** (1805-1867) скульптор — 30
- Кнебель Марія** (1898-1985) режисер — 209
- Кніппер-Чехова Ольга** (1868-1959) актриса МХТ — 148
- Кожевников Вадим** (1909-1984) письменник — 540
- Козак Богдан** (1940 р.н.) актор — 252
- Кокто Жан** (1889-1963) письменник — 531, 532
- Колісниченко Трохим** (1876-1941) актор, режисер — 195
- Коллінс Майкл** (1930 р.н.) астронавт США — 549
- Колумб Христофор** (1451-1506) мореплавець — 568, 594
- Комісаржевська Віра** (1864-1910) актриса — 29, 68, 82, 152, 186
- Кондрашов Тихін**, режисер — 149
- Коновалець Євген** (1891-1938) голова Проводу ОУН, **вбитий** в Роттердамі агентом НКВД П. Судоплатовим — 293
- Коонен Аліса** (1889-1974) актриса Камерного театру — 148
- Копелев Лев** (1912-1997) письменник, філолог, правозахисник, **дисидент, репресований** — 262, 273, 274
- Копержинський Кость** (1894-1953) літературознавець, етнограф — 196
- Корецький Юрій** (1911-1941) перекладач, **загинув** на фронті — 139

- Корнієнко Антоніна** (1914-2003) — 78
- Корнієнко Іван** (1910-1975) ректор театрального інституту — 63
- Корнієнко Микола** (1915-1982) інженер — 106, 107, 156
- Корнієнко Неллі** (1939 р.н.) театрознавець — 8, 12-14, 27, 45, 52, 62-67, 78, 81, 87, 94, 104-106, 112-120, 124-138, 140, 143-158, 201, 203-210, 215-222, 225-227, 250-255, 258-261, 274, 287
- Корнійчук Олександр** (1905-1972) драматург — 56, 88, 89, 117, 124, 230
- Коротич Віталій** (1936 р.н.) поет — 63
- Косач Юрій** (1909-1990) письменник — 559, 560, 562, 563, 566, 580, 584, 600, 596
- Костенко Ліна** (1930 р.н.) поетеса — 7, 252
- Костецький Ігор** (1913-1983) письменник, перекладач — 600
- Костомаров Микола** (1817-1885) історик, письменник — 292
- Костюк Юрій** (1910-1995) театральний критик — 200-202
- Костянтин І Острожський** (1460-1530) князь, меценат, просвітителю — 341
- Косяровський Іван**, почмейстер, дід М. Гоголя — 381
- Котляревський Іван** (1769-1838) письменник — 188, 243
- Коцюбинський Михайло** (1864-1913) письменник — 284
- Кочур Григорій** (1908-1994) перекладач, репресований — 63, 66, 134, 139, 207, 208, 226, 530
- Коялович Михайло** (1828-1891) історик, публіцист, видавець — 382
- Кравців Богдан** (1904-1975) письменник — 600
- Крег Гордон** (1872-1966) художник, режисер — 26, 27, 53, 62, 67, 85, 131, 132, 135-148, 155, 204, 205, 223, 227, 245, 251
- Крепс Ерна**, актриса — 121-124, 152
- Крилов Іван** (1769-1844) байкар — 331
- Кримець Костянтин** (1939-2008) диригент, КТМ — 16
- Кримова Наталя** (1930-2003) театральний критик — 14
- Кримський Агатангел** (1871-1942) письменник, академік, репресований — 141
- Крігель Франтішек** (1908-1979) один з найпошлідовніших діячів Празької весни — 78
- Крітенко Юрій** (1938-1997) актор — 10
- Кропивницький Марко** (1840-1910) актор, режисер — 194, 195, 197, 198, 267

- Крушельницький Антін** (1878-1937) письменник, розстріляний — 298, 562-564
- Крушельницький Мар'ян** (1897-1963) актор і режисер — 9, 12, 13, 17, 25, 45, 46, 59, 60, 76, 102, 116, 118, 124, 154, 204, 205, 223, 261, 280, 544, 545
- Крюба Анжела** (1940 р.н.) дружина Е. Крюби — 101, 105, 132, 134, 157, 240, 246, 254, 255, 284
- Крюба Еміль** (1935 р.н.) літературознавець, професор Сорбони — 105, 118, 131-135, 153, 157, 226, 255
- Кудін Вячеслав** (1925 р.н.) науковець, ректор театрального інституту — 265
- Кудрицький (Береза-Кудрицький) Павло** (1896-1926) режисер школи Л. Курбаса, трагічно загинув — 130, 280
- Кузнецов Василій** (1901-1990) дипломат — 34, 35
- Кузякіна Наталя** (1928-1994) критик — 62, 226
- Кудіш Микола** (1892-1937) драматург, розстріляний — 9, 22, 47, 48, 91, 104, 112, 153, 184, 207, 221, 236, 237, 260-262, 275, 285-287, 289
- Кудіш Пантелеймон** (1819-1897) письменник, перекладач, фольклорист, історик — 387
- Кульчицька Олена** (1877-1967) художниця — 252
- Куниця Іван** (1918-1992) директор театру, начальник Управління театрів Міністерства культури України — 63, 115, 116, 149
- Курбас Лесь (Олександр-Зенон)** (1887-1937) режисер, розстріляний — 8-11, 15, 21-25, 47, 49, 50, 53-58, 63, 68-77, 80, 91, 94, 99, 100, 102, 104, 113, 118, 124-130, 136, 137, 146, 151, 154, 195, 196, 208, 209, 221, 236-238, 241-246, 253, 256, 260-262, 275-289, 544
- Курочка-Армашевський Іван** (1896-1971) художник театру — 49, 89
- Кучера Богуслав**, один з лідерів Празької весни — 31
- Кучум Шейбалід** (?-1599) сибірський хан — 342
- Кюстін Адольф де** (1790-1857) маркіз, автор книги «Россия в 1839 году» — 394

---

## Л

---

- Лабінський Микола** (1936 р.н.) театрознавець — 113, 149, 221, 241, 242, 246, 253
- Лабіш Ежен** (1815-1888) комедіограф — 116

- Лагодівський М.** (псевдонім *Михайла Добрянського*) (1905-2005) — 560, 561, 568
- Лазоришак Олексій** (1892-1945) директор «Березоля», репресований — 126
- Лапін Володимир** (1945-2005) поет, правозахисник — 542
- Лачинов Володимир** (1865-1929) перекладач, актор, критик — 85
- Ле Бон** (1841-1931) психолог, соціолог — 589
- Лебедев Євген** (1917-1997) актор театру і кіно — 61
- Лев Юрійович**, князь Луцький і Галицький, **вбитий** в 1321 р. в битві на р. Ірпінь — 332, 333, 339
- Левенталь Валерій** (1938 р.н.) художник театру — 62
- Левін Юхим** (1935-1991) кінознавець — 94
- Леметр Фредерік** (1880-1976) актор — 78
- Ленін (Ульянов) Володимир** (1870-1924) — 40-42, 63, 90, 542, 557, 589
- Леонідов (Вольфензон) Леонід** (1873-1941) актор МХАТу — 148
- Леонов Євгеній** (1926-1994) актор — 61
- Леонов Леонід** (1898-1994) письменник — 209, 540
- Лерберг ван Шарль** (1861-1907) драматург — 125
- Лермонтов Михайло** (1814-1841) поет — 391
- Лессінг Готхольд Ефраїм** (1729-1781) драматург — 546
- Лець Єжі Станіслав** (1909-1966) письменник — 238
- Лжедмитрій I (Григорій Отреп'єв)** (?-1606) — 339, 342
- Лжедмитрій II Самозванець (Тушинський вор)** (?-1610) — 343
- Липа Юрій** (1900-1944) поет, громадський діяч — 559, 565, 579
- Липинський Вячеслав** (1882-1931) громадський діяч — 594
- Липківський Лесь (Олександр)** (1900-1985) актор — 125, 126
- Лисенко Микола** (1842-1912) композитор — 126, 130, 241, 539
- Литвин Борис** (1933-2007) актор, режисер — 241, 246, 250, 254, 255
- Литвинов (Валлах) Максим**<sup>5</sup> (1876-1951) міністр закордонних справ СРСР — 105

<sup>5</sup> Війна врятувала його від процесу, який готував проти нього Берія. Сталін готував його вбивство в автокатастрофі по дорозі на дачу. Але Литвинов помер 31. XII.1951 р. від інфаркту.

- Литвинов Павло** (1940 р.н.) фізик, дисидент, репресований — 63, 91, 93, 306, 311-314, 319, 553, 555, 556
- Ліліна Марія** (1866-1943) актриса МХАТ, дружина К.С. Станіславського — 148
- Ліпатов Віль** (1927-1979) письменник — 206, 210, 212, 217, 233
- Лісовський Роберт** (1893-1982) графік — 52
- Ліст Ференц** (1811-1886) композитор — 546
- Лобанов Андрій** (1900-1959) режисер — 544, 545
- Лобогле Ігнасицій** (1491-1556) засновник Ордену Єзуїтів — 582
- Лодкіпанідзе Григорій (Гіга)** (1927 р.н.) — 82
- Ломброзо Чезаре** (1835-1909) антрополог, психіатр — 379
- Лонго Луїджі** (1890-1980) політичний діяч — 95
- Лондон Джек** (1876-1916) письменник — 27, 100, 134, 156, 251, 283
- Лопатинський Фауст** (1899-1937) режисер, розстріляний — 10, 55, 75, 125, 127, 128, 130, 241, 246, 279, 288
- Лубенцова Валентина** (1923 р.н.) суддя — 91
- Лужський (Калужський) Василь** (1869-1931) актор МХТ — 148
- Лук'яненко Левко** (1928 р.н.) юрист, дисидент, політичний діяч, репресований — 158, 249
- Лукаш Микола** (1919-1988) перекладач — 13, 134, 540
- Луначарський Анатолій** (1875-1933) критик, драматург, партійний діяч — 291
- Лунгін Семен** (1912-1978) письменник — 249
- Лунц Даниїл** (1901-1924) садист, демагог, психіатр, виконавець політичних замовлень КГБ — 91
- Луцький Юрій** (1935 р.н.) працівник ЦК КПУ, театрознавець — 270
- Любимов Юрій** (1917 р.н.) режисер, засновник і керівник Театру на Таганці — 50, 117, 133, 184, 185, 192

---

## М

---

- Магат Олена** (1900-1976) актриса театру Л. Курбаса, кінознавець — 77, 280
- Мазепа Іван** (1644-1709) гетьман України — 290
- Мазепа Ісаак** (1884-1952) міністр МВС в УНР — 292
- Майков Б.А.**, історик літератури — 325-328, 392
- Майрінк (Мейрінк) Густав** (1868-1932) письменник — 532, 533

- Макаль Пятрусь** (1932-1996)  
поет — 186, 187, 191
- Макіавеллі Ніколло** (1469-1527) письменник, політичний діяч — 115
- Максимович Михайло** (1804-1873) фольклорист, природознавець — 384, 387
- Максимчук Святослав** (1936 р.н.) актор — 252
- Макух Василь** (1927-1968) дисидент, репресований, покінчив життя самопаленням — 44, 77, 94, 96
- Мальков Михайло** (1916-1993) юрист, прокурор Москви — 43
- Мандельштам Осип** (1891-1938) поет, репресований, загинув у таборі — 8, 16-25
- Манн Томас** (1875-1955) письменник — 562
- Мар'яненко (Петлішенко) Іван** (1878-1962) актор школи Л. Курбаса — 72
- Маргаріт Дюрас** (1914-1996) письменниця — 580
- Марголін Самуїл** (1893-1953) режисер — 292, 295
- Марецька Віра** (1906-1978) актриса — 137, 210, 218
- Маркес Габріель Гарсія** (1928 р.н.) письменник — 554
- Маркс Адольф** (1838-1904) видавець — 347
- Маркс Карл** (1818-1883) — 121, 563
- Марченко Анатолій** (1938-1986) дисидент, загинув у тюрмі — 299, 553
- Маршак Самуїл** (1887-1964) поет — 262
- Махно Нестор** (1889-1934) отаман — 290
- Мацкін Олександр** (1906-1996) театрознавець — 77
- Маяковський Володимир** (1893-1930) поет, покінчив життя самогубством — 137, 542, 574
- Медведев Рой** (1925 р.н.) публіцист, дисидент — 109, 110
- Мейерхольд Всеволод** (1874-1940) режисер — 20, 25, 48, 72, 135, 146, 222, 237, 280, 545
- Мелентьев Віталій** (1916-1984) письменник — 230
- Мелентьев Юрій** (1932-1997) міністр культури РСФСР у 1974-1990 рр. — 230
- Меллер Вадим** (1884-1962) театральний художник — 75
- Мельничук-Лучко Леонтин** (1927-2001) театрознавець — 256
- Менінг Генрі** (1808-1892) кардинал — 143
- Мережковський Дмитро** (1866-1941) письменник — 533
- Мерзлікін Микола** (1936-2006) режисер — 66, 106, 227, 240, 246, 250

- Меріме Проспер** (1803-1870)  
письменник — 17, 395, 580
- Мерсьє Луї** (1740-1814) письменник — 578
- Мещеряк Микола**<sup>6</sup> (1931-1996),  
перекладач — 252
- Микитенко Іван** (1897-1937)  
драматург, репресований,  
покінчив життя самогубством — 287, 289
- Микитенко Олег** (1928 р.н.)  
літературознавець, син І. Микитенка — 205
- Минко Василь** (1902-1989) драматург, театрознавець — 269
- Митницький Едуард** (1931 р.н.) режисер — 62
- Міддлтон Томас** (1570-1627)  
драматург — 118
- Міллер Артур** (1915-2005) драматург — 400-425
- Мілтон Джон** (1608-1674)  
поет — 147
- Мілютенко Дмитро** (1899-1966) актор — 9
- Міндов(г) Ольшанський**  
(*Ольгимунт*), поч. XIV ст., князь Київський (бл. 1321 р.) — 332
- Мірецька Рена** (*Ірена Кадзьольська*) (1934 р.н.)  
актриса театру Гротовського — 169, 170
- Міхоелс (Вовсі) Соломон** (1890-1948) актор, режисер, вбитий НКВД — 77, 540
- Могила Петро** (1596-1647) політичний і церковний діяч — 578
- Моїсі Сандро** (1880-1935)  
актор — 145
- Молік Зигмунд** (1930-2010)  
актор театру Гротовського — 167, 172
- Молотов (Скрябін) Вячеслав** (1890-1986) партійний і державний діяч — 273, 563
- Мольєр (Жан Батист Поклен)** (1622-1673) актор, драматург — 19, 57, 62, 76, 116, 133, 184, 340, 347
- Мономах Володимир** (1053-1125) князь — 565, 566, 582
- Монтан Ів (Іво Ліві)** (1921-1991) кіноактор — 396
- Монтерлан де Анрі** (1896-1972)  
письменник — 531
- Мопасан Гі де** (1850-1893) письменник — 27
- Мор Томас** (1478-1535) письменник, державний діяч — 115, 237
- Моріц Карл-Філіп** (1756-1793)  
письменник, мистецтвознавець — 257
- Москвин Іван** (1877-1946) актор МХАТ — 148
- Моцарт Вольфганг Амадей** (1719-1787) — 210

<sup>6</sup> Увійшов в історію скандальними доносами в ЦК КПУ та КГБ на Г. Кочура, М. Лукаша й інших перекладачів, яких систематично звинувачував у націоналізмі. Керівники Спілки назвали його божевільним, але жодних заходів не вжили, і доноси тривали ще кілька років.



**Мурсепов Габіт** (1902-1985)  
письменник — 232

**Мюссе Альфред** (1810-1857)  
письменник — 222

## Н

**Наполеон I Бонапарт** (1769-1821) імператор Франції — 531, 578

**Нарбут Георгій** (1886-1920)  
художник-графік — 156

**Некрасов Віктор** (1911-1987)  
письменник — 15, 111, 531

**Некрасова Анна** (1913-2004)  
режисер — 209

**Некрич Олександр** (1920-1993)  
історик, доктор наук, дисидент — 182

**Нельсон Горацио** (1758-1805)  
адмірал — 59

**Нечуй-Левицький Іван** (1838-1918) письменник — 572

**Нещадименко Харитина**  
(*Рита*) (1890-1926) актриса  
«Березоля», **покінчила життя самогубством** — 125, 127

**Николишин<sup>7</sup>**, громадський  
діяч — 578

**Нікітенко Олександр** (1804-1877) історик літератури, цензор — 387

**Ніцше Фрідріх** (1844-1900)  
поет і філософ — 528

**Новоселицька Ніна** (1926 р.н.)  
театрознавець — 62, 241-243

**Нусінов Ілля** (1920-1970) драматург — 249, 540

**Нусінов Ісаак** (1889-1950) критик, літературознавець, батько І.Нусінова, **репресований, помер у тюрмі** — 540,

**Нятко (Табачникова) Поліна**  
(1900-1994) актриса — 241, 242, 246

## О

**Овод Неллі** (1924-2002) театрознавець — 267

**Овчаренко Федір** (1913-1996)  
хімік, академік АН УРСР, секретар ЦК КПУ з ідеології — 7, 546, 555-557

**Одіберті Жак** (1899-1965) письменник — 529

**Озеров (Гольдберг) Лев** (1914-1996) поет — 292

**Оклер Мішель** (1922-1988)  
актор — 58, 61

**Окуджава Булат** (1924-1997)  
поет, бард — 237

**Олдрин Едвін** (1930 р.н.) астронавт США — 549

**Олег (Віщій)** (?-912/22) князь київський, засновник Київської Русі — 339

<sup>7</sup> Автор книжок «Націоналізм в літературі на Східних Українських землях» (Париж, 1938) і «Культурна політика большевиків і царський культурний процес» (1947)

**Олесь (Кандиба) Олександр** (1878-1944) поет — 125, 127, 298

**Олів'є Лоренс** (1907-1989) актор, режисер — 145

**Ольга** (бл. 890-969) княгиня, дружина князя Ігоря — 589

**Ольгерд Гедимінович** (у хрещенні Дмитро) (1305-1377) Великий князь Литовський — 333

**Ольжич (Кандиба) Олег** (1907-1944) поет, археолог, лідер ОУН (м), син Олександра Олеся, **замордований** у гестапо — 565

**Омельчук Олексій** (1911-1981) актор театру ім. Франка — 63

**Онацька Віра** (1897-1968) актриса театру Л. Курбаса, громадська діячка, режисер — 125

**Онацький Євген** (1894-1979) політичний діяч, дипломат — 578

**Орешкевич Федір** (1872-1932) співак (тенор) — 130

**Орлай Іван** (1771-1829) лікар, педагог, літератор із Закарпаття (Орлай де Карбі), виїхав 1790 р. до Росії, вчитель М. Гоголя — 382

**Орлов Наум** (1924-2003) режисер — 25, 28, 65, 80-82, 117, 153, 225

**Ортега-і-Гассет Хосе** (1883-1955) філософ — 111, 584, 585

**Осокін Михайло** (1903-1995) композитор — 98

**Островський Микола** (1904-1936) письменник — 116, 260

**Островський Олександр** (1823-1886) драматург — 19, 46, 47, 222, 226

**Отрощенко Сергій** (1910-1988) художник — 236

**Охлопков Микола** (1900-1967) режисер — 124, 544,

## П

**Павел Йозеф**, міністр внутрішніх справ Чехословаччини — 44

**Павленко (Павленко) Галина** (1930-2009) педагог — 78, 79, 83, 117, 120, 121, 154, 203, 216, 273

**Павленко Алек** (1960 р.н.) син Г. Павленко — 216

**Павленко Віта** (1967 р.н.) дочка Г. Павленко — 78-80, 203, 216

**Павленко Олег** (1933-1989) голова колгоспу на Чернігівщині, чоловік Г. Павленко — 79, 121, 215, 216

**Павлов Сергій** (1929-1993) секретар ЦК ВЛКСМ — 15, 16

**Павлова (Гилевич) Дора** (1925-1986) письменниця — 85

**Павлова Тетяна** (1932-1985) театрознавець — 153

- Параджанов Сергій** (*Параджанян Саркіс*) (1924-1990) кінорежисер — 94, 103
- Парра Олександр** (1943 р.н.) актор — 106, 107, 109, 114, 118, 156, 157, 227, 240, 250
- Пастернак Борис** (1890-1960) поет — 8, 263, 554
- Патик Володимир** (1929 р.н.) художник — 236
- Паустовський Костянтин** (1892-1968) письменник — 259-263
- Пачовський Василь** (1878-1942) поет — 125
- Пенже Робер** (1920-1997) драматург-авангардист — 529
- Перегуда Олександр** (1893-1969) кінорежисер, асистент Л. Курбаса — 56, 149
- Перепелиця Петро** (1917-2005) театрознавець — 193-199, 202-206
- Петлюра Симон** (1879-1926) політичний діяч УНР, застрелений агентом ГПУ — 90, 289-298
- Петрицький Анатоль** (1895-1964) художник — 75, 140, 156-158, 252, 287
- Петрова** (*Крушельницька*) **Євгенія** (1902-1989) актриса «Березоля» — 280
- Печніков Геннадій** (1926 р.н.) актор, режисер ЦДТ — 25, 26
- Пилипчук Ростислав** (1936 р.н.) театрознавець — 202, 269
- Пимоненко Микола** (1862-1912) художник — 156, 157
- Піаф Едіт** (1915-1963) співачка — 532
- Пігулович Зінаїда**<sup>8</sup>, актриса й режисер з режисерської лабораторії Л. Курбаса, дружина Ф. Лопатинського — 280
- Пілсудський Юзеф** (1867-1935) — 9
- Піранделло Луїджі** (1867-1936) письменник, драматург — 160, 530
- Піскун Іван** (1910-1990) театрознавець, директор театрального інституту в Києві, **репресований** 1939 р. — 256, 272
- Пітт Вільям Старший** (1708-1778) дипломат — 578
- Планшон Роже** (1931 р.н.) режисер — 55-62, 76
- Платон Афіньський** (бл. 427-347 до н.е.) філософ — 204, 237
- Плетньов Петро** (1792-1865) поет, критик — 325
- Плужник Євген** (1898-1936) поет, **репресований**, помер на Соловках — 93
- Плучек Валентин** (1909-2002) режисер — 15
- Плющ Леонід** (1939 р.н.) математик, **дисидент**, репресований — 554-557

<sup>8</sup> В 1930 р. пішла з «Березоля», знімалась у кіно.

- Погодін Михайло** (1800-1875)  
історик, публіцист, видавець —  
387
- Поздєєв Юрій** (1930-1994)  
адвокат, правозахисник — 91
- Позичанюк Йосип** (1913-1944)  
полковник УПА, член Проводу  
ОУН. Загинув у бою із загоном  
НКВД — 565
- Поліцеймако Марія** (1938 р.н.)  
актриса Театру на Таганці —  
184
- Полторацький Олекса** (1905-  
1977) письменник — 89
- Попов Олексій** (1892-1961) режи-  
сер Театру Армії — 135, 544
- Попова Людмила** (1931-2008)  
актриса — 217
- Попович Євген** (1930-2007)  
перекладач — 106, 117
- Потешер Моріс** (1867-1960)  
театральний діяч — 127
- Поюровський Борис** (1933  
р.н.) театрознавець — 117,  
118, 121, 152
- Предславич Леонід**, актор,  
режисер театру школи Л. Кур-  
баса — 125-127
- Приймаченко (Примаченко)  
Марія** (1908-1998) художни-  
ця — 150
- Прістлі Джон Бойнтон** (1894-  
1984) письменник — 556
- Прокопович Вячеслав** (1881-  
1942) політичний діяч УНР,  
історик — 294
- Пруст Марсель** (1871-1922)  
письменник — 580, 581
- Пугач Володимир** (1939 р.н.)  
критик — 153
- Пушкін Олександр** (1799-  
1837) — 64, 104, 137, 187, 192,  
206, 322, 323, 340, 356, 364,  
383, 389, 391, 540, 588
- Пшибишевський Станіслав**  
(1868-1927) письменник — 277
- П'ятаков Георгій** (1890-1937)  
політичний діяч, **розстріля-**  
**ний** — 556
- 
- ## Р
- 
- Рабле Франсуа** (1494-1553)  
письменник — 529; 563
- Равенських Борис** (1914-1980)  
режисер — 152, 206
- Радек (Собельсон) Карл** (1885-  
1939) партійний діяч, **розстрі-**  
**ляний** — 12, 556
- Радовська Ізабелла** (1909-1999)  
викладач у Київському теат-  
ральному інституті — 321, 392
- Райх Зінаїда** (1894-1939) актри-  
са, дружина Ф. Мейєрхольда,  
по-звір'ячому **вбита** — 280
- Раков Олександр** (1885-1919)  
герой громадянської війни —  
186
- Раскольников (Ільїн) Федір**  
(1892-1939) політичний діяч —  
182, 554

- Рассел Бертран** (1872-1970) математик, філософ — 556
- Рачада (Зайцев) Іван** (1909-1993) драматург — 226
- Ревуцький Аврам** (1889-1946) міністр єврейських справ УНР — 294
- Резунова Людмила** (1938-2010) мистецтвознавець — 153
- Рейнгардт Макс** (1873-1943) режисер — 74, 77, 146
- Рембрандт** (1606-1669) художник — 257
- Рехельс Марк** (1915-1975) режисер — 191
- Решетовська Наталія** (1919-2003) дружина О. Солженіцина — 229
- Резанов Володимир** (1867-1936) літературознавець, звиначений у націоналізмі, знятий з роботи — 196
- Репніна Варвара<sup>9</sup>** (1808-1891) княжна — 387
- Рильський Максим** (1895-1964) поет, академік — 88, 89, 193, 197, 200-202, 264, 266
- Ріббентроп Іоахим фон** (1893-1946) нацист — 273
- Рільке Райнер Марія** (1875-1926) поет — 533
- Рішельє (Арман Жан дю Плессі)** (1585-1642) кардинал — 578
- Розанов Василій** (1856-1919) філософ — 394, 395
- Розов Віктор** (1913-2004) драматург — 25, 29, 62, 66, 81, 115, 204, 225, 256
- Рокосовський Костянтин** (1896-1968) маршал — 260
- Роллан Ромен** (1866-1944) письменник — 296, 556, 562
- Романенко Олександр** (1895-1992), актор «Березоля» — 9
- Романов Михайло** (1896-1963) актор — 124
- Романов Михайло (Кроткий)** (1613-1645) цар, засновник династії — 339
- Ромм Михайло** (1901-1971) кінорежисер — 110
- Ростопчина Євдокія** (1811-1858) графиня, поетеса, перекладачка — 325
- Рубчак Іван** (1874-1952) актор, режисер — 25
- Рубчакова (Косак) Катерина** (1881-1919) актриса, співачка, театральний діяч — 25, 277

<sup>9</sup> Дочка генерала-губернатора князя Миколи Репніна-Волконського і княгині Варвари з Розумовських. Була знайома з Миколою Гоголем і написала про нього спогади. Під час перебування Тараса Шевченка в Яготині 1843 року закохалася в поета. Історію своїх взаємин з Шевченком висвітлила в просторому листі до свого вихователя Ейнара та в безіменній повісті, що являють собою важливі документи до психологічної характеристики Шевченка та його біографії. Шевченко присвятив княжні Репніній поему «Тризна». Під час заслання поета Репніна клопоталася про полегшення його долі і листувалася з ним, доки їй це не було заборонено урядом.

- Рудницький Костянтин**  
(*Лев*) (1920-1988) критик,  
історик театру — 15, 62, 116,  
149, 217
- Рудницький Михайло** (1888-  
1975) письменник, літерату-  
рознавець — 562-564
- Рулін Петро** (1892-1940) теат-  
рознавець, **розстріляний** —  
196
- Руссо Жан-Жак** (1712-1778)  
філософ — 297
- Рюрик** (830-879) вождь загону  
варягів, закликаний ільмен-  
ськими словенами й братами  
Синеусом і Трувором у 862 р.  
княжити у Новгороді — 339
- 
- С**
- 
- Савватій** (?-1435) преподобний,  
засновник Соловецького  
монастиря — 341
- Сагайдачний Петро** (1898-  
1975) журналіст (США) — 289-  
297
- Сад де** (1740-1814) маркіз, пись-  
менник — 159
- Садовський (Тобілевич)**  
**Микола** (1856-1933) актор,  
режисер — 25, 288
- Саксаганський (Тобілевич)**  
**Панас** (1859-1940) актор —  
17, 25
- Салинський Афанасій** (1920-  
1993) драматург — 230
- Салтиков-Щедрін Михайло**  
(1826-1889) письменник — 388
- Самарін Юрій** (1819-1876)  
публіцист, філософ — 325, 396
- Самійленко Поліна** (1888-  
1984) актриса Молодого теат-  
ру Курбаса — 69, 97, 106, 116,  
149, 241, 246
- Самчук Улас** (1905-1987) пись-  
менник — 561, 566-568, 596
- Санд Жорж (*Аврора*  
*Дюдеван*)** (1804-1876) пись-  
менниця — 346
- Сароян Вільям** (1908-1981) дра-  
матург — 103
- Сартр Жан Поль** (1905-1980)  
письменник — 7, 48, 76, 95, 398,  
531, 583
- Сахаров Андрій** (1921-1989)  
фізик, академік, правозахис-  
ник, **репресований** — 183
- Сахновський-Панкеев**  
**Володимир** (1927-1979) теа-  
трознавець — 123, 152, 209
- Свердлов Яків** (1885-1918) біль-  
шовик — 128
- Светов (*Фрідлянд*) Фелікс**  
(1927-2002) письменник, **дис-  
идент, репресований** — 321
- Світак Іван** (1925-1994) філо-  
соф — 95
- Світлична Леоніда (*Льоля*)**  
КІМ (1924-2003) — 208, 227,  
246-248, 252
- Світлична Надія** (1939-2006)  
правозахисниця, член УГГ,  
КТМ, **репресована** — 151, 208

- Світличний Іван** (1928-1992) літературний критик, дисидент, репресований — 108, 111, 151, 158, 191, 208, 227, 234, 237, 246-248, 252, 325
- Свіфт Джонатан** (1667-1745) письменник — 388
- Свобода Людвиг** (1895-1979) президент Чехословаччини — 239
- Святослав Великий** (942-972) князь Київський — 339, 342
- Семдор (Гольдштейн) Семен (Семен Дорошенко)** (1888-1938) актор, режисер — 69, 70
- Семенко Михайль** (1892-1937) поет, розстріляний — 288, 289
- Семикіна Людмила** (1924 р.н.) художниця-шістдесятниця, майстриня українських народних строїв — 191
- Семичастний Володимир** (1924-2001) партійний діяч — 16
- Сенека Луцій Анней** (бл. 4 р. до н.е. — 65 р. н.е.) — 275
- Сент Бев Шарль Огюстен** (1804-1869) критик, поет — 395
- Серафимович (Попов) Олександр** (1863-1949) письменник — 260
- Сервантес Сааведра Мігель де** (1547-1616) письменник — 357, 392, 563, 580
- Сергадеев**, полковник, начальник слідчого відділу львівського КДБ — 158
- Сердюк Лесь (молодший)** (1940-2010) актор — 105, 221, 241, 246, 253
- Сердюк Лесь (старший)** (1900-1988) актор «Березоля» — 99, 281
- Симонов Костянтин** (1915-1979) поет — 531
- Симонов Рубен** (1899-1968) режисер — 124
- Симонян Кирило**<sup>10</sup> (1918-1977) хірург, професор — 229
- Синявський Андрій (Абрам Терц)** (1925-1997) літературознавець, письменник, дисидент — 553, 554
- Сілоне Ін'яціо** (1900-1978) письменник, політичний діяч — 568
- Сінклер Ептон Білл** (1878-1968) письменник — 22, 562, 563
- Січинський Мирослав**<sup>11</sup> (1887-1979) — 15
- Скаба Андрій** (1905-1986) ідеолог КПУ — 7, 208
- Склярєнко Володимир** (1907-1984) режисер театру Курбаса — 10

<sup>10</sup> Існував донос Солженіцина-Ветрова на К. Симоняна (див. кн. Ржезача) чи це була «операція» КГБ, пов'язана з «нестандартною орієнтацією» К. Симоняна, ще треба з'ясувати.

<sup>11</sup> Застрелив 12 квітня 1908 року у Львові галицького українофоба Анджєя Потоцького.

- Сковорода Григорій** (1722-1794) філософ — 566
- Славіна Зінаїда** (1941 р.н.) актриса Театру на Таганці — 184
- Славутич (Жученко) Яр** (1918-2011) поет, перекладач — 600
- Словацький Юліуш** (1809-1849) драматург — 158, 169
- Смерека (Баглій) Антоніна** (1892-1981) актриса «Береголя» — 125, 127, 129
- Смехов Веніамін** (1940 р.н.) актор Театру на Таганці — 184
- Смирнов Олексій** (1890-1942) актор, режисер — 130
- Смирнова-Іскандер Олександра** (1896-?) актриса, режисер — 130, 325
- Смирнова-Россет Олександра** (1809-1882) письменниця-мемуаристка — 325
- Смолич Олена** (1917-1989) дружина Ю. Смолича — 46, 47
- Смолич Юрій** (1900-1976) письменник — 46, 80, 99, 102, 275, 282, 285, 286
- Смрковський Йозеф** (1911-1974) діяч Празької весни — 43, 44, 78
- Смуул Юхан** (1922-1971) драматург — 137
- Соболев Всеволод** (1939-2011) актор Театру на Таганці — 184
- Сокольников (Бриліант) Григорій** (1888-1939) більшовик, розстріляний — 556
- Солженіцин Олександр** (1918-2008) письменник, Нобелівський лауреат, репресований — 16, 228-232, 260-263, 557
- Соловцов (Федоров) Микола** (1857-1902) антрепренер — 21
- Сосюра Володимир** (1897/98-1965) поет — 574
- Софронів Анатолій** (1911-1990) драматург — 89
- Сталін (Джугашвілі) Йосип** (1878/79-1953) — 37, 110, 182, 183, 229, 237, 262, 263, 345, 557, 585, 589, 595
- Станіслав, Київський князь**, розбитий Гедиміном в 1321 р. в битві на р. Ірпінь, згодом князь Рязанський — 332
- Станіславський Костянтин** (1863-1938) актор, режисер, реформатор театру — 25, 72, 135, 214, 281, 545
- Станіславський Микола** (1905-1970) режисер — 208, 284
- Старицька-Черняхівська Людмила** (1868-1941) драматург — 196, 206
- Старицький Михайло** (1840-1904) письменник — 116, 194, 195, 198



- Стебун (Кацнельсон) Ілля** (1911-2005) літературознавець — 89
- Стайнбек (Стейнбек) Джон** (1902-1968) — 555
- Стефанік Василь** (1871-1936) письменник — 285
- Стешенко Ірина (Орися)** (1898-1987) актриса театру Леся Курбаса, перекладач, онука М. Старицького — 8, 9, 14, 26, 27, 47,50, 52, 58, 62, 67-77, 83, 96, 97, 99-109, 111, 113, 114, 118, 120, 124-130, 133-150, 153-158, 205-208, 226, 227, 239-255, 259, 274-289
- Страбон** (64-24 до н.е.) історик, географ — 147
- Стравінський Ігор** (1882-1971) композитор — 556
- Стреллер Джорджо** (1921-1997) режисер, театральний діяч — 50
- Стрелкова Євгенія** (1899-1987) актриса театру Л. Курбаса, дружина Б. Балабана — 118
- Строева Мар'яна** (1917-2006) театрознавець — 8
- Струхманчук Яків** (1884-1938) художник, розстріляний — 126
- Суслов (Резніков) Онисим** (1857-1929) антрепренер — 89
- Суходольський Олексій** (1863-1936) актор, режисер, антрепренер — 195
- Сухомлинський Василь** (1918-1970) педагог — 188
- Сцерські Станіслав** (1939-1983) актор театру Гротовського — 172

---

## Т

- Тагор (Тхакур) Рабіндранат** (1861-1941) письменник — 62, 137, 187
- Таїров (Корнбліт) Олександр** (1885-1950) режисер — 25, 545
- Тамм Ігор** (1895-1971) академик, фізик-теоретик — 110
- Танюк Микола** (1936-1968) — 86, 220
- Танюк Наталя (Кенігфест-Алексєєва)** (1900-1969) — 80, 83, 89, 113, 215
- Танюк Оксана** (1964 р.н.) театрознавець — 46-48, 67, 78, 79, 83, 85, 87, 110, 117, 150, 203, 215-217, 235, 258
- Танюк Степан** (1901-1982) учитель — 60, 87-91, 113, 117, 149
- Таранушенко Стефан** (1889-1976) мистецтвознавець, репресований — 252
- Тардье Жан** (1903-1995) поет, драматург — 529
- Твардовський Олександр** (1910-1971) письменник — 88, 231, 232

- Терещенко Марко** (1894-1982) режисер — 288
- Тернюк Петро** (1908-1982) театральний критик, **репресований** — 72
- Террі Еллен Аліс** (1847-1928) актриса — 144
- Теуш Веніамін** (1898-1973) науковець — 231
- Титаренко Надія** (1903-1976) актриса театру Л. Курбаса — 241
- Тихонов Василь** (1909-1976) генерал-лейтенант авіації — 182
- Тихонов Микола** (1896-1979) поет — 540
- Тичина Павло** (1891-1967) поет, академік — 73, 88, 90, 107, 286
- Тіто Йосип Броз** (1892-1980) — 95, 554
- Товстоніс А.М.**, бібліограф — 269-271
- Товстоногов Георгій** (1913-1989) режисер — 135, 189, 204, 225, 226
- Токаржевський-Карашевич Ян** (1885-1954) дипломат УНР — 294
- Толкунов Лев** (1919-1989) редактор «Известий» — 30-43
- Толлер Ернст** (1893-1939) драматург — 17, 18
- Толстой Лев** (1828-1910) — 103, 325, 578, 583
- Толстой Олександр** (1801-1873) обер-прокурор Синоду, граф, у домі якого помер М. Гоголь — 325, 397, 532
- Торез Моріс** (1900-1964) міжнародний партійний діяч, генсек ФКП — 529
- Торрез Анрі** (1891-1966) письменник, адвокат — 294
- Троцький (Бронштейн) Лев** (1879-1940) лідер більшовиків, **убитий** за наказом Сталіна — 292
- Трощинський Дмитро** (1749-1829) державний діяч, меценат української культури — 382
- Тувім Юліан** (1894-1953) поет — 253
- Тургенев Іван** (1818-1883) письменник — 233, 347, 398
- Турчин Валентин** (1931-2010) фізик, **дисидент, репресований**, помер в США — 110
- Тютчев Федір** (1803-1873) поет — 325
- Тягно Борис** (1904-1964) режисер школи Л. Курбаса — 241

---

## У

---

- Уайльд Оскар** (1854-1900) поет, драматург — 535-538
- Уваров Сергій** (1786-1855) міністр народної освіти, президент Петербурзької академії наук — 387

- Удовиченко Олександр** (1887-1975) генерал армії УНР, віце-президент УНР в екзилі (1954-1961) — 296
- Уеллс Герберт Джордж** (1866-1946) письменник — 552
- Ужвій Наталя** (1898-1986) актриса — 99, 269, 281
- Уільямс Теннессі** (1911-1983) драматург — 103, 76, 239
- Утмен Волт** (1819-1892) поет — 147
- Українка Леся** (*Косач-Квітка Лариса*) (1871-1913) — 62, 129, 578
- Уланова Галина** (1909-1998) балерина — 145
- 
- Ф**
- 
- Файнберг Віктор** (1933 р.н.) дисидент, репресований — 91, 93
- Федін Костянтин** (1892-1977) письменник — 230
- Федорцева** (*Сабат*) **Софія** (1900-1988) актриса «Березоля», репресована — 26, 27, 101, 102, 249, 274, 286
- Федорцева Володимира**, дочка С. Федорцевої — 96, 101
- Фейхтвангер Ліон** (1884-1958) письменник — 556
- Фелліні Федеріко** (1920-1993) кінорежисер — 134, 153
- Фехтер Шарль Альбер** (1823-1879) актор — 148
- Фещенко Петро** (1922-1992) генерал КГБ — 182
- Філарет** (*Дроздов*) (1782-1867) митрополит Московський і Коломенський, богослов, поет, філософ — 398
- Фос де Ян** (1615-1667) драматург, театральний діяч — 147
- Франк Сезар** (1822-1890) французький композитор — 210
- Франко Іван** (1856-1916) письменник — 22, 68-71, 237, 256, 282, 291
- Франс Анатоль** (1844-1924) письменник — 316
- Франциск Ассізький** (1181-1226) святий, засновник чернечого ордену францисканців — 539
- Фріш Макс** (1911-1991) драматург — 7
- Фурцева Катерина** (1910-1974) міністр культури СРСР, покінчила життя самогубством — 29
- 
- Х**
- 
- Хайет Михайло** (?-1957) слідчий, садист — 93
- Хаустов Віктор** (1938 р.н.) дисидент, репресований; тепер — протоієрей, ключар

- Знаменського собору в Іркутську — 315
- Хвильовий (Фітільов) Микола** (1893-1933) письменник, **покінчив життя самогубством** — 11, 65, 286, 289, 594
- Хлібцевич Єфросинія** (1920-2004) театрознавець — 268, 271
- Хмельницький Богдан Зіновій** (1595-1657) — 555, 578
- Хмурий (Бутейко) Василь** (1896-1940) мистецтвознавець — 140
- Холл Гесс** (1910-2000) генсек КП США — 261
- Хомський Павло** (1925 р.н.) режисер — 117
- Хоххут Рольф** (1931 р.н.) драматург — 7
- Христос Ісус** — 165, 168, 169, 173, 335, 345, 378, 386, 395, 399, 566, 588
- Хрущов Микита** (1894-1971) політичний діяч — 8, 16, 235, 237, 554
- 
- Ц**
- 
- Цвейг Стефан** (1881-1942) письменник, драматург **покінчив життя самогубством** — 580
- Цветаева Марина** (1892-1941) поетеса, **покінчила життя самогубством** — 8
- Цесляк (Чесляк) Ришард** (1937-1991) актор — 170
- Цинкутіс Збігнев** (1938-1987) актор, **загинув в автокатастрофі** — 172
- Цукерман Борис** (1927-2002) фізик, дисидент — 30-43
- 
- Ч**
- 
- Чалідзе Валерій** (1938 р.н.) юрист, правозахисник — 43
- Чаплігін Сергій** (1869-1942) гідродинамік, академік — 43
- Чаплін Чарльз Спенсер** (1889-1977) кіноактор, кінорежисер — 145, 576
- Чарнецький Степан (Тіберій Горобець)** (1881-1944) поет, театральний діяч, режисер — 196
- Черіковер Ілля** (1881-1943) історик, сіоніст, **репресований** — 294
- Чернік Олдріжжіх** (1921-1994) діяч Празької весни — 44, 78, 239
- Честертон Гілберт Кіт** (1874-1936) письменник, філософ — 575
- Чехов Антон** (1860-1904) письменник — 48, 62, 277, 540, 554
- Чиж Володимир** (1855-1922) психіатр — 345, 346, 378, 391-397

- Чиждова Ірина** (1929 р.н.) майстер художнього читання, дружина Б. Поюрівського — 118, 152
- Чистякова Валентина** (1900-1984) актриса, дружина Леся Курбаса — 63, 125-130, 275, 276, 278, 280, 288
- Чмихало Євгенія** (як журналістка друкувалася під псевдонімом *Ганна Квасик*) (1929 р.н.) комсомольський працівник — 63
- Чуковська Лідія** (1907-1996) письменниця, дисидентка — 182
- Чуковський Корній** (*Корнейчуков*) (1882-1969) письменник — 262
- Чуркін Микола** (1869-1935) збирач білоруських народних пісень — 98
- Шатобріан Франсуа Рене де** (1768-1848) поет — 340
- Шах-Азізов Костянтин** (1903 р.н.) директор ЦДТ — 25, 26, 61, 64, 80, 103, 154, 188, 189, 192, 209, 225, 233
- Шварц Діна** (1921-1998) театрознавець — 225
- Шварцбард Самуїл** (1886-1938) поет, анархіст, агент ГПУ — 291-295
- Шевельов** (*Шерех*) **Юрій** (1908-2002) лінгвіст, літературознавець — 558-600
- Шевирьов Степан** (1806-1864) редактор журналу «Московитянин» — 397
- Шевченко Тарас** (1814-1861) — 22, 73, 125, 130, 271, 295, 323, 324, 339, 340, 352, 386, 392, 565, 566, 578, 596
- Шевчук Валерій** (1939 р.н.) письменник — 116, 118
- Шейко Микола** (1939 р.н.) режисер — 51, 80
- Шекспір Вільям** (1564-1616) — 10-12, 48, 115, 139, 142, 152, 392, 540, 563, 580
- Шелепін Олександр** (1918-1994) державний діяч — 16
- Шелер Макс** (1874-1928) філософ, соціолог — 572
- Шелест Петро** (1908-1996) перший секретар ЦК КПУ — 7, 95, 208
- Шенрок Володимир** (1853-1910) історик літератури — 346, 382, 384, 391

### Ш

- Шаляпін Федір** (1905-1992) кіноактор, син Ф.І. Шаляпіна — 141
- Шаповал Микита** (1882-1932) політичний діяч, поет — 295, 598
- Шаповал Микола** (1886-1948) політичний діяч, генерал-хорунжий — 294-296
- Шаріпов Адій** (1912-1993) письменник — 232

**Шестов Лев** (*Іегуда Лев Шварцман*) (1866-1938) філософ — 528

**Ширвіндт Олександр** (1934 р.н.) актор, режисер — 184

**Ширма Григорій** (1892-1978) диригент, збирач білоруських пісень — 98

**Шіллер Леон** (1887-1954) режисер — 257, 546, 563

**Шлегель Фрідріх** (1772-1829) поет, філософ — 396

**Шлемкевич Микола** (1894-1966) філософ, публіцист — 568

**Шльосберг** (*Сліозберг*) **Генріх** (1863-1937) юрист — 294

**Шнітке** (*Катаєва*) **Ірина**, піаністка, дружина Альфреда Шнітке — 16

**Шолохов Михайло** (1905-1984) письменник — 260

**Шостакович** (1906-1975) композитор — 262

**Шредер-Девріент Вільгельміна** (1804-1860) трагедійна актриса опери (сопрано) — 547

**Штейн Олександр** (1906-1993) драматург — 81

**Штейнер Рудольф** (1861-1925) філософ — 27, 28, 154

**Штроугал Любомир** (1924 р.н.) діяч Празької весни — 239

**Шуберт Франц** (1797-1828) композитор — 210

**Шульгин Олександр** (1889-1960) політичний діяч, історик-соціолог — 294, 296, 297

**Шульгин Яків** (1851-1911) історик, культурний діяч, батько О. Шульгина — 296

**Шумицький Микола** (1889-1982) політичний діяч, архітектор — 294, 298

**Щеглов Лев** (1923 р.н.) режисер — 209, 218

**Щедрін Борис** (1939 р.н.) режисер Театру Завадського — 66

**Щолоков Микола** (1910-1984) міністр внутрішніх справ СРСР, покінчив життя самогубством — 541

---

## Ю

---

**Юзвенко Вікторія**, мистецтвознавець, славістка — 201

**Юра Гнат** (1888-1966) актор і режисер — 68-71, 75, 76, 116, 127, 282, 306

---

## Я

---

**Ягайло** (1351-1434) князь Польський і Литовський — 333

**Яголковські Антоні** (1931-1981) актор театру Гротовського — 172

- Язиков Микола** (1803-1847)  
поет — 390, 397
- Якимович Тетяна** (1905-?) літе-  
ратурознавець — 527-534
- Якір Йона** (1896-1937) коман-  
дарм, розстріляний — 180,  
183, 546, 555, 556
- Ян Тамара** (1922 р.н.) письмен-  
ниця, драматург — 209, 210,  
215
- Янів Володимир** (1907-1991)  
громадсько-політичний діяч  
— 297
- Янковський Михайло**<sup>12</sup>,  
директор театру — 225
- Янович (Курбас) Степан**  
(1862-1908) актор — 25, 275
- Яновичева (Курбас) Ванда**  
(1867-1950) актриса, мати  
Курбаса — 125, 127, 275, 276,  
278, 288
- Яринич Володимир** (1938-  
1968) поет, покінчив життя  
самогубством — 63
- Ярославський Омелян**  
*(Губельман Міней)* (1878-  
1943) партійний діяч, борець з  
релігією — 560
- Яшин (Попов) Олександр**  
(1913-1968) письменник — 15

<sup>12</sup>«Тогдашний директор, человек необычай-  
но образованный, бывший ээк, лагерная  
судьба которого имела поистине коро-  
левский размах. По поручению НКВД он,  
знаток иностранных языков, был пере-  
правлен через всю Сибирь под Хабаровск,  
чтобы развлекать умными разговорами  
высокопоставленного помещика – ки-  
тайского императора Пу И двенадцатого  
в династии Цин (ему посвящен фильм  
Бертолуччи «Последний император»). И  
привил император Пу И русскому интел-  
лигенту любовь к философии Конфуция  
и заодно к красивой жизни» (П. Виногра-  
дова «Герои и бунты иных измерений».  
«Санкт-Петербургские ведомости» № 18  
2.02.2012).

Л.Т. До підсумку 1968 р.

No comment

## РУССКИЕ, УХОДИТЕ ДОМОЙ!

(«Time». США, 30 серпня 1968)

Приятный летний день заканчивался. Прохладным вечером в чехословацкой столице Праге по Вацлавской площади под звездным небом под руку прогуливались парочки, бродили стайки туристов; чехи спешили домой. Затем, чуть раньше полуночи, по всей Праге вдруг затрещали телефоны: жители приграничных городков спешили предупредить родных и друзей в столице. Тревогу подхватили водители такси и другие автомобилисты: они разъезжали по средневековым улочкам, непрерывно сигналив. Вскоре сверху, отдаваясь эхом, донесся рев реактивных двигателей. Русские самолеты летели на малой высоте – зловещий признак. В 1:10 утра Радио Праги прервало музыкальную передачу, чтобы подтвердить худшие опасения: «Вчера, 20 августа, примерно в 11 часов вечера, войска Союза Советских Социалистических Республик, Польской Народной Республики, Венгерской Народной Республики, Германской Демократической Республики и Народной Республики Болгарии перешли границу Чехословацкой Социалистической Республики».

С ошеломляющей быстротой и внезапностью войска пяти стран Варшавского договора – всего до 200000 солдат – устремились через чехословацкую границу вглубь страны, чтобы положить конец восьмимесячному эксперименту режима Александра Дубчека (Alexander Dubcek) по строительству «социализма с человеческим лицом». Русские и гэдэровские части наступали с территории ГДР в южном направлении. С востока двигались дивизии, развернутые на Украине. Польские и русские войска быстро заняли промышленный город Оставу на севере Чехословакии. До 250 советских Т-54 из Венгрии мчались к столице Словакии Братиславе. Танки ворвались в город на полной скорости – 35 миль в час, перемалывая гусе-



ницами асфальт, круша фонарные столбы, дорожные знаки и даже машины, стоявшие на пути.

Вторжение в Прагу началось с воздуха: гигантские транспортные «Туполевы» под прикрытием реактивных «МиГов» приземлялись в аэропорту Рузине с интервалом в минуту. Первыми они доставили элитные спецподразделения советской тайной полиции КГБ, чьей задачей был захват аэродромов, вокзалов, телеграфа и телефонных станций, радио и телевидения. Наверно, именно в Рузине было положено начало потрясающей кампании пассивного сопротивления со стороны чехов и словаков. Сотрудники аэропорта не согласились заправлять советские самолеты. В близлежащем аэропорту Пардубице Советам пришлось налаживать собственную диспетчерскую службу: офицеры ВВС Чехословакии отказались давать воздушной армаде указания для захода на посадку. Правительство Дубчека запретило гражданам оказывать вооруженное сопротивление силам вторжения (их превосходство было слишком очевидно), но чехи и словаки — от высоких армейских чинов до мальчишек-чистильщиков обуви — быстро взяли на вооружение принцип: если незваные гости из стран Варшавского пакта чего-то хотят, им придется делать это самим. За немногими исключениями, желающих сотрудничать с интервентами не нашлось.

### Новая проблема

В Москве несомненно знали: в тот самый момент, когда началось вторжение, в желтом здании ЦК КПЧ шло заседание Президиума Центрального Комитета во главе с Дубчеком. Президиум всегда собирался во вторник вечером, что облегчало Советом задачу: им не надо было арестовывать чехословацких лидеров поодиночке, в собственных домах. В повестке дня заседания стоял вопрос о внеочередном съезде КПЧ, запланированном на 9 сентября: на нем Дубчек и его коллеги — приверженцы реформ и либерализации — планировали исключить из состава ЦК последних консерваторов, в том числе членов Президиума Алоиса Индру (Alois Indra), Драгомира Кольдера (Drahomir Kolder) и Василя Биляка (Vasil Bilak). Кольдер и Индра принесли на заседание записку, где

утверждалось, что партия теряет контроль над положением в стране, и необходимо принимать срочные меры. Поддерживавшее Дубчека большинство в Президиуме отвергло этот документ.

Была у собравшихся и новая проблема, требовавшая безотлагательного обсуждения. После двухнедельного «перемирия» последовавшего за триумфом чехословацких реформаторов на встрече с членами советского Политбюро в Чиерне-над-Тиссой, Кремль вновь заговорил жестко. В передовой статье, напечатанной в «Правде» двумя днями раньше, руководство ЧССР обвинялось в «организованном преследовании» просоветски настроенных работников; повторялся там и другой упрек Кремля — в том, что Прага неспособна обуздать антикоммунистические «реакционные силы» в стране. Наконец, Дубчек только что получил письмо от советского партийного босса Леонида Брежнева с предостережением: чехословацкая сторона не выполняет достигнутых в Чиерне соглашений. В разгар дискуссии в Президиум позвонил офицер чехословацкой армии: вторжение началось, сообщил он. Трубку взял премьер Олдржих Черник (Oldrich Cernik). «Этого не может быть!» — заявил он. Но тут раздался новый звонок: министр обороны Мартин Дзур (Martin Dzur) подтвердил: невозможное случилось. Черник повесил трубку и хрипло вскричал: «Измена, предательство!»

«Как они могли так со мной поступить?! — недоумевал ошеломленный Дубчек. — Я всю жизнь служил делу СССР и коммунизма!» Только Индра, Кольдер и Биляк не выразили удивления, услышав новость, навлекая на себя подозрения в том, что именно они дали Москве хоть и слабенький, но предлог для вторжения. Он, согласно Сообщению ТАСС, заключался в том, что «партийные и государственные деятели ЧССР обратились к Советскому Союзу и другим союзным государствам с просьбой об оказании братскому чехословацкому народу неотложной помощи, включая помощь вооруженными силами».

Биляк, собственно, признал свою причастность к этому обращению, и вместе с Кольдером пытался убедить членов Президиума в необходимости сотрудничать с русскими. Но

реформаторы были непреклонны. Председатель Национального собрания Йозеф Смрковский (Josef Smrkovsky) поспешил в парламент — собирать депутатов на экстренное заседание. Там его и арестовали, но всю неделю Национальное собрание продолжало заседать — в этой «сессии непокорных» участвовало 169 из 300 депутатов. Черник отправился собирать правительство, и был задержан в собственном кабинете. Дубчек отказался скрыться: вместе с другими членами Президиума он оставался в ЦК, пока советские солдаты окружали здание. Он также был задержан в собственном кабинете группой из 15 советских офицеров и агентов в штатском.

### Во власти Советов

Только утром большинство граждан Чехословакии увидели своими глазами — вторжение действительно произошло. К тому времени танковые гусеницы уже грохотали по улицам Праги, а вся страна оказалась во власти Советов. Большая часть оккупационных войск уже находилась на территории Чехословакии: 12 русских механизированных дивизий, одна польская и одна гэдээровская, плюс символический венгерский контингент и несколько болгарских частей, заблаговременно доставленных по морю в СССР. Гэдээровцев предусмотрительно старались не размещать за пределами крупных городов: чехи и словаки еще не забыли предыдущий 'визит' немецких войск в 1939 г.

На старинных улочках Праги расположились советские танки, вода из стороны в сторону длинными орудийными стволами. Русские окружили президентский дворец в Пражском Граде, оборудовали артиллерийские позиции на вершине холма Летна, откуда некогда на город смотрела гигантская статуя Сталина. Даже на Староместской площади, вокруг памятника Яну Гусу — символу вековой борьбы чехов за свободу — они разместили шесть зенитных орудий. Повсюду стояли часовые с автоматами наизготовку — десантники в малиновых беретах [в 1967-68 гг. советские десантники носили малиновые береты; в том же 1968 г. их заменили на голубые — прим. перев.], танкисты в полном боевом облачении. С точки зрения быстроты и четкости вторжение было образцовой военной

операцией. Однако вскоре проявились и такие последствия оккупации, которых Советы явно не предусмотрели. Интервенты с недоумением обнаружили, что вся эта демонстрация мощи попросту не производит на чехов и словаков должного впечатления.

В первый день оккупации танкистов и часовых окружили толпы людей, буквально «обезоруживая» их пристальным, но отнюдь не враждебным вниманием. Когда советские танки шли по Вацлавской площади, их спереди и сзади сопровождали группы молодых людей, хором скандируя: «Да здравствует Дубчек! Русские, уходите домой!» Статую Святого Вацлава облепили юнцы, размахивающие красно-бело-синими национальными флагами. Над головой князя они укрепили плакаты: «Ура Дубчеку!» и «СССР, уходи, мы свободная страна!»

Стоило танкам остановиться, начинался «допрос с пристрастием» — пожалуй, в истории найдешь немного примеров подобной «конфронтации» между завоевателями и их жертвами. Под градом вопросов многие русские — среди них было немало мальчишек не старше 18 — начинали нервничать или молча смотрели в пространство, чтобы не попасть совсем уж в неловкое положение. Кое-кто говорил окружившим их людям, что они пришли в Чехословакию, чтобы защитить народ от «контрреволюции» или западногерманских «реакционеров». Но многие сами не понимали, что они здесь делают, и были явно смущены. «Мы просто выполняем приказ, — объяснял юный десантник чеху, засыпавшему его возмущенными вопросами на пражской улице. — Нам приказали. Вы же сами наверняка служили в армии и понимаете, что это значит. Политические решения — не наше дело».

Затем, как сообщают из Праги корреспонденты Time Питер Форбат (Peter Forbath) и Фридель Унгехойер (Friedel Ungeheuer) настроение чехов и словаков начало меняться. Толпы юнцов взбирались на танки, вынуждая экипажи скрываться внутри и запирать люки. Словно слоны, отбивающиеся хоботами от мух, танки вращали башнями, пытаясь стряхнуть с брони кричащих, скандирующих людей. Те начинали бомбардировать машины кирпичами, рисовали на броне свастики, и заваливали отбросами горячие кожухи двигателей, чтобы до-

садить танкистам неприятным запахом. В Праге и Братиславе отважные молодые ребята даже пытались поджигать танки, бросая в них горящие тряпки и бутылки с бензином. В ответ экипажи загоняли нападающих в боковые переулки пулеметными очередями. Один танк даже обстрелял фасад Национального музея в Праге.

### Кровь на знамени

Хотя русские явно получили приказ открывать огонь только в ответ на серьезные провокации, им также было велено пресекать явное неподчинение на улицах. В Брно – промышленном городе в Моравии – советские солдаты открыли огонь по оскорблявшему их рабочему, убив его наповал. В Праге советский танк обстрелял из пулемета грузовик с рабочими – четверо из находившихся в нем людей погибли (одному буквально снесло голову). Возле здания ЦК КПЧ пожилая пара – в руках у мужчины был чехословацкий флаг – набросилась на советского десантника. Шедший впереди другой солдат быстро обернулся и застрелил мужчину. Кровь убитого залила знамя – потом его передавали из рук в руки демонстранты как символ жестокости русских и героизма чехов.

Единственное крупное столкновение в первые часы оккупации произошло, когда русские попытались захватить здание Пражского радио. Четыре десятка сотрудников забаррикадировались внутри, с верхних этажей радицентра и окружающих зданий вели огонь снайперы. Водители трех городских автобусов загородили своими машинами перекресток Итальянской и Виноградской улиц возле Пражского радио, пытаясь помешать советским танкам приблизиться к зданию. Люди, собравшиеся у места боя, сумели даже притащить и водрузить на пути танков две гигантские секции башенного крана. Молодые люди бросали бутылки с зажигательной смесью в застрывшую на улице бронетехнику.

В конце концов танки, тараня эти импровизированные баррикады, сдвинули их с дороги и подошли к зданию вплотную. Десантники ворвались внутрь; бой был закончен. Радиостанция, призывавшая граждан поддержать законное пра-

вительство страны, прекратила работу, передав на прощанье государственный гимн, но вскоре возобновила вещание из «подпольной» студии. Из окон Пражского радио и нескольких других домов на Виноградской вырывались языки пламени. Картина на самой улице напоминала о куда более жестоких боях в Будапеште в 1956 г.: возле радицентра горели русский танк и две бронированные машины для транспортировки боеприпасов.

По всей стране на стенах зданий, статуях и обелисках появились черные траурные флаги. На фасадах, дверях пакгаузов, дорожных знаках, окнах автомобилей, витринах магазинов чехи и словаки прикрепляли плакаты или писали мелом лозунги на всех языках стран Варшавского договора, требуя, чтобы захватчики убирались домой. Одна надпись на стене дома в Праге гласила: «Ленин, проснись! Брежнев сошел с ума!». Другая призывала: «Венгры, уходите домой! Неужели вам мало того, что сделали с вами!» На Вацлавской площади над людским морем, словно паруса, реяли чехословацкие флаги, демонстранты кричали в сторону стоящих здесь же двух десятков танков: «Русские убийцы, уберите вон!»

Вторжение застало врасплох тысячи иностранных туристов, и 4000 участников Международного конгресса геологов. Члены советской делегации на конгрессе были настолько смущены, что перестали носить на пиджаках таблички с именами. Посольство США зафрахтовало 20 автобусов, чтобы вывезти примерно полторы тысячи застрявших в стране американцев — среди них были блиставшая в прошлом кинозвезда Ширли Тэмпл-Блэк (Shirley Temple Black) и известный актер Роберт Вон (Robert Vaughn) — в ФРГ и Австрию. Другие туристы устремились к границам в собственных автомобилях; зачастую им приходилось проезжать мимо советских танков, расставленных на пустынных сельских перекрестках, с орудиями, угрожающе направленными в сторону дороги. Поначалу чехи и словаки призывали туристов остаться и помочь им в борьбе, зачем просили передать письма родственникам, живущим за рубежом, или фото пленки, чтобы весь мир увидел, что происходит в их стране. Покидающих Чехословакию иностранцев пограничники призывали по возвращении до-

мой мобилизовать общественное мнение против вторжения. В то же время, многие чехи и словаки, отдохавшие за границей, возвращались на родину, чтобы присоединиться к борьбе.

### Сильнее танков

Эта борьба приобретала все более организованный — и изобретательный — характер: чехи и словаки старались любыми способами затруднить действия оккупантов. Эту кампанию по всей стране вдохновляли и направляли радиостанции, продолжавшие выходить в эфир из подполья, — по некоторым сообщениям, передатчики им предоставила чехословацкая армия — после того, как русские закрыли государственные радиоцентры. «У нас нет оружия, но наше презрение сильнее танков», — провозглашалось в передаче одной из таких станций, работавшей в окрестностях Братиславы. Журналисты призывали слушателей «переворачивать дорожные знаки, снимать со стен таблички с названиями улиц и учреждений, а если советский солдат о чем-то вас спросит, отвечать, что вы не понимаете по-русски».

Именно так люди и поступали. Чтобы сбить с толку советских солдат, они снимали столько дорожных знаков и табличек с названиями улиц, что никто, кроме местных жителей, не смог бы ориентироваться в городах, не сверяясь постоянно с картой. Кроме того, они меняли местами номера домов и таблички с именами жильцов, чтобы советские спецслужбы не могли найти людей, которых они собирались арестовать (Министерство внутренних дел Чехословакии сразу же отказалось производить любые аресты). «Сами вы знаете, где живете, — объясняло подпольное радио, — а негодьям этого знать не надо». Когда советские офицеры спрашивали жителей Братиславы, где находится подпольная радиостанция, те указывали им любые направления, кроме правильного. Сообщается, что на востоке Словакии железнодорожники и местная милиция всеми способами старались затруднить прибытие поезда с электронным оборудованием, которое позволило бы русским пеленговать и глушить подпольные радиопередатчики.

## На съезд в машинах «скорой помощи»

Более того, возникает ощущение, что вся кампания сопротивления была тщательно продумана еще до вторжения. Очевидно, что люди действуют не только по собственной инициативе. Студии и оборудование для подпольных радиостанций должны были быть подготовлены заранее, а десятки журналистов и техников — проинструктированы о том, куда им следует идти и что делать. Оборудованы были и подпольные типографии. Очень скоро таксисты начали распространять листовки с инструкцией из десяти пунктов:

«1) Пока наших лидеров не освободят, оказывайте пассивное сопротивление и при необходимости устраивайте забастовки.

2) Никакого сотрудничества с оккупационными войсками.

3) Разговаривайте с солдатами по-русски [чтобы донести до них свою точку зрения], объясняйте ситуацию, пишете лозунги, печатайте листовки.

4) В случае угрозы говорите, что не понимаете русского и других иностранных языков.

5) Если на вас будут давить, работайте под дурака.

6) Помогайте свободным теле- и радиостанциям.

7) Старайтесь бороться с русской пропагандой и глушить их радиопередачи.

8) Поддерживайте всех наших прогрессивных лидеров.

9) Разоблачайте коллаборационистов и малодушных.

10) Готовьтесь к следующим шагам на тот случай, если оккупация не закончится».

Об изобретательности чехов и словаков свидетельствует хотя бы тот факт, что прямо под носом у русских им удалось провести то самое мероприятие, которое стало одним из «раздражителей», обусловивших начало вторжения. Несмотря на то, что Прага и ее окрестности были наводнены советскими войсками, внеочередной партийный съезд, назначенный на 9 сентября, состоялся на территории машиностроительного завода «ЧКД» в пригороде столицы. Более 1200 из полутора тысяч делегатов съезда, избранных в июле, сумели добраться до места его проведения. Многих провели внутрь, переодели в синие рабочие спецовки, и снабдив фальшивыми удосто-



верениями; наиболее известных людей доставили на съезд, спрятав в заводских машинах «скорой помощи». Делегаты без промедления избрали новый, более либеральный состав ЦК и Президиума, в котором не нашлось места консерваторам вроде Кольдера и Индры. Дубчека, задержанного русскими, вновь выбрали главой партии. Кроме того, делегаты приняли постановление с требованием немедленного вывода советских войск из Чехословакии, угрожая в противном случае начать в пятницу всеобщую забастовку.

После того, как подпольное радио передало текст постановления, буквально вся страна в полдень следующего дня на час прекратила работу. Состоялись массовые демонстрации. Примерно 60 молодых людей, взявшись за руки, цепочкой прошли по Вацлавской площади, призывая людей покинуть ее — пусть там останутся только танки. Над площадью повисло гробовое молчание; люди начали уходить, вызвав у русских явную нервозность. Затем город вдруг взорвался звуком — водители надавили на клаксоны, зазвучали фабричные гудки, зазвонили колокола церквей.

### Советский наместник

Тем временем советский посол в Праге Степан Червоненко, взяв на себя роль наместника, лихорадочно пытался создать новое работоспособное правительство страны. Русские ввели комендантский час с 10 вечера до 5 утра, срывали «подстрекательские» плакаты, и опубликовали строгое предостережение — не устраивать провокаций. Кроме того, они начали издавать собственную газету и создали радиостанцию «Влтава», которые, впрочем, не способны конкурировать со свободным радио. Сотрудники русской госбезопасности приступили к арестам представителей либеральной интеллигенции, вызвавших неудовольствие Кремля. Среди задержанных оказался, в частности, Ладислав Мнячко (Ladislav Mnac-ko), автор романа «Вкус власти»: его вместе с редакторами Svobodne Slovo держат в здании этой газеты в Праге.

В Москве долго «запрягавшая» советская пропагандистская машина наконец начала штамповать оправдания военной акции. В передовой статье на 13000 слов «Правда» подвергла

детальной критике действия ведущих чешских реформаторов, обвинив Дубчека в «предательстве коммунистических идеалов». С особой резкостью «Правда» осудила готовившуюся чистку в партийном руководстве: по ее словам, создавалась «атмосфера настоящего погрома и моральной травли». После вторжения ТАСС даже утверждал, что подпольный партийный съезд в Праге представлял собой попытку реакционеров захватить власть — что вряд ли было возможно, когда советские танки стояли на каждом углу. Чтобы подлинная информация о происходящем не достигла собственного народа, советские власти впервые за последние пять лет начали глушить передачи «Голоса Америки».

### Успокоительные слова

Пока Советы пытались создать в непокорной стране хоть какое-то подобие новой власти, в Праге и Москве за закрытыми дверями обсуждалась судьба чехословацкой реформистской версии коммунизма. Дубчека и Черника на советском военном самолете переправили в Москву. Сначала подпольные радиостанции сообщали, что Дубчек убит, но это оказалось одним из диких, почти нереальных слухов, что во множестве распространялись на этой неделе. Мать Дубчека добилась встречи с одним из советских командиров, и потребовала сказать ей правду — что русские сделали с ее сыном. Слегка ошеломленный русский офицер ответил: «Мы ведем с ним переговоры».

Русские также вели в Праге переговоры с президентом Людвиком Свободой (Ludvík Svoboda). В качестве главы государства он мог бы придать легитимность марионеточному правительству; кроме того, этот человек пользуется и на родине, и в России громадным авторитетом как командующий чехословацкими войсками, сражавшимися вместе с Советами против Гитлера в годы второй мировой войны. Хотя его резиденция в Пражском Граде была окружена солдатами, Свобода смог выступить по свободному радио в Праге. Первыми же фразами он попытался успокоить людей: «С пути свободы и демократии мы не свернем. Ситуация должна быть урегулирована быстро; войска следует вывести».

## Выходной в Москве

Вскоре Свобода решил, что ему необходимо вести диалог напрямую с кремлевскими лидерами; Москва дала добро на его визит, но настояла, чтобы в делегацию были включены и консерваторы из состава Президиума ЦК. В результате в Москву отправились Биляк и Индра, и с ними еще один консерватор — глава партийной организации Средней Богемии Ян Филлер (Jan Filler). Чтобы уравновесить силы, Свобода добился разрешения взять с собой трех руководителей, лояльных Дубчеку — министра обороны Дзура, министра юстиции Богуслава Кучеру (Bohuslav Kusera) и члена ЦК Густава Гусака (Gustav Husak). Возникло ощущение, что готовится новая Чиерна — но теперь на условиях Кремля. Перед отъездом Свобода, выступая по подпольному радио, призвал соотечественников: «Верьте мне».

Когда самолет Свободы приземлился в Москве, вновь возникло ощущение нереальности происходящего. Седовласого генерала встретили салютом из 21 орудия, цветами и троекратными поцелуями Брежнева, Косыгина и председателя Верховного Совета Николая Подгорного, лично приехавших в аэропорт. Затем эта четверка отправилась в Кремль в открытом автомобиле, приветственно помахивая руками тысячам русских, получивших выходной, чтобы они могли выйти на улицы и устроить торжественную встречу поверженному герою.

В начале переговоров с Брежневым в Кремле Свобода обнаружил, что русские намерены говорить только с ним и шестью сопровождавшими президента делегатами. Свобода потребовал, чтобы к ним присоединились Дубчек и Черник. Когда Брежнев ответил отказом, президент пригрозил прервать переговоры, и советский генсек уступил. После этого в сообщении, переданном пражской свободной радиостанцией, Свобода заверил граждан Чехословакии, что в ходе беседы в Кремле Дубчек «находится рядом со мной».

## Номерные знаки

Простые чехи и словаки проявляли такую же солидарность с Дубчекем, как и их президент. Многие носили бутоньерки цветов национального флага, выходили на улицы с плакатами «Иван, иди домой!», сжигали пропагандистские листовки, разбрасывавшиеся с советских вертолетов. Сотни тысяч граждан — рабочие, члены спортивных клубов и профсоюзных организаций — подписывались под петициями, призывающими Свободу объявить страну нейтральной и выйти из Варшавского договора. Пражское подпольное радио начало передавать номерные знаки автомобилей тайной полиции, чтобы люди прокалывали им шины.

В столь нервной обстановке некоторые русские солдаты начали отбрасывать церемонии и хвататься за оружие по любому поводу. В ответ на действия одиноких снайперов, наугад стрелявших в них по ночам, они запускали осветительные ракеты и поливали автоматными очередями целые кварталы. Обнаружив нескольких вооруженных людей на крыше здания газеты *Rude Pravo*, советские солдаты открыли огонь из пулеметов, изрешетив фасад здания и разбив окна. Потом выяснилось, что они стреляли по своим. Военные начали без предупреждения открывать огонь по всем, кто появлялся на улице во время комендантского часа. В Праге они за одну ночь убили трех человек и ранили еще двоих, в результате чего количество жителей столицы, погибших с начала оккупации, возросло до 20, а пострадавших — до трех сотен. На остальной территории страны число убитых, возможно, достигает 30 человек.

Разговоры между местным населением и солдатами на улицах внезапно прекратились. В передачах свободных радиостанций и листовках сообщалось, что в советской прессе снимки пражан, беседующих с солдатами, публикуются в качестве доказательств теплого приема, который в стране оказывают русским военным. Каждого чеха, которого заметят беседующим с солдатами, говорилось в этих сообщениях, следует считать предателем. Люди не знали, что происходит на переговорах в Москве, но понимали, что от их результата зависит судьба страны. Почти 15000 чехов выстроилось на пути

из аэропорта Рузине в Прагу: четыре часа они тщетно ожидали возможности поприветствовать своих лидеров и получить хоть какое-то представление об исходе переговоров.

На прошлой неделе в Европе на какое-то время распространились слухи, что Советы не намерены ограничиваться Чехословакией, и могут «призвать к порядку» других идейных «уклонистов». В «Правде» появилось зловещее сообщение: глава Румынии Чаушеску и югославский лидер Тито встали на сторону пражских «реакционеров». Однако оба коммунистических лидера дали понять: в случае вторжения в их страны интервенты, в отличие Чехословакии, встретят вооруженный отпор. Румынская и югославская армии были приведены в состояние полной боевой готовности. Впрочем, и сами чехословацкие события настолько обеспокоили Чаушеску и Тито, что они провели экстренные переговоры в югославской деревне Урсач. Они обсудили вопрос о созыве совещания лидеров компартий Европы, посвященного возникшему кризису. Если оно состоится, Москве, вероятно, придется пережить немало неприятных минут.

Вопрос об условиях сделки, которую Свобода и Дубчек могут заключить в Москве, остается проблематичным. В упомянутой объемистой передовице «Правды» четко излагалось несколько требований Москвы, без выполнения которых она не согласится вывести войска. Во-первых, Кремль настаивает, чтобы консервативно настроенные кадры сохранили свои посты в партии и правительстве. Во-вторых, русские хотят ограничить свободу печати в Чехословакии. В-третьих, им нужны гарантии, что экономика страны по-прежнему будет ориентирована на советский блок.

Многих чехов и словаков обнадеживает уже сама длительность пребывания Свободы в Москве. «Если бы советские были уверены в своей правоте, — заметил министр сельского хозяйства Йозеф Борувка (Josef Boruvka), — переговоры не продлились бы и часа». Согласно одному сообщению, Свобода пообещал в качестве элементов политического компромисса частично восстановить цензуру в печати и несколько поумерить процесс демократизации. В ответ русские должны согласиться, чтобы свой пост сохранил не только Дубчек, но

и Черник со Смирковским. Это во многом означает возврат к ситуации, которая сложилась после встречи в Чиерне, за тем исключением, что «гарантами» соблюдения договоренности будут советские танки. Появились даже сообщения о том, что в Москву, чтобы одобрить это соглашение, должны прибыть партийные боссы из Венгрии, Польши, Восточной Германии и Болгарии.

Согласится ли народ Чехословакии с этими условиями? Поживем-увидим. Вдохнув полной грудью пьянящий воздух свободы за последние восемь месяцев, и доказав на прошлой неделе — собственным, своеобразным способом — свою решимость противостоять советским танкам, в будущем, он, вполне возможно, потребует большего права голоса в вопросах, определяющих его судьбу. Пассивное сопротивление — это такое искусство, которое, стоит им только овладеть, можно применять раз за разом.

# Зміст

1968

(листопад—грудень)

## Листопад

Три перші сюжети листопада - молодіжний, мандельштамівський і про ЦДТ у Болгарії (7), Гірняк - лист №9 («Маклена Граса») (9), Гірняк - лист №10 («Л.Т.» про перекладачів. Стаття Н.К.) (13), Курбас - як псевдонім. Ірчан (15), Две рецензии на спектакли театру «Березиль». О. Мандельштам (16), Лист від п. Орісі (29.IX.68) (26), Штайнер і система прозорого мислення (27), Копія листа до Н.Ю. Орлова в Казань (28), Жовтневий суд... Куплет про Дубчека (44), Лист Ю. Смолича (46), Лист Гірняка від 22 червня - №11: про виставу італійських гастролерів за Гольдони - і Курбас (49), Лист Миколи Шейка (51), 3 листа Гірняка від 4 липня 1968 - №12 (52), Продовження листа Гірняка. Децю про Роже Планшона (55), Л.Т. - Роже Планшон. «Три мушк.-ри», «Дантен», «Тартюф» (58), Лист від Н.К. (62), Йосипенко про мене: мене вислано у 24 години з Москви (63), Копія листа Л.В. Болобану від 9.XI.68 (64), Копія мого листа до Н.К. від 10.XI.68 (65), Лист від Гірняка - 14 липня. №13: Театр Франка у Вінниці (65), Акція на Хрещатику (Макуха-?) (77), Лист від Н. Орлова. Лист від Л. Болобана (80), Мій лист до Н.К. з Ленінграда (82), Лист від 20.XI.68 (червоним чорнилом) (84), Лист Н.К. до Нат. Миколаївни (87), Ленінградські новини. М.П.; С.Т. Я. Айз-к від 24 лист (88), Про суд над сімкою у жовтні (91), Копія мого листа до З.В. Гончарука (93), Параджанов та Юх. Левін. З Чехословаччини (94), Лист Гірняка (96), Лист від композитора Мих. Олексійовича Осокіна (98), Лист від Гірняка - 25 серпня 1968 №15 (99)

## Грудень

Лист від пані Орісі - 25.XI.68 (104), Кілька зауваг про «сусіду» (107), Рой Медведев - російське - іонаціональне (109), Гелій Снегірьов (111), Лист від Н.К. від 2 грудня 1968 (112), Мій

лист до п. Орісі від 4.12.68 (113), Мій лист до І.Гр. Куниці від 4.12.68 (115), Мій лист до Н.К. від 4.12.68 (116), Копія публікації Л. Сердюка в «Театре» (119), Два листи від Ернст Кренс (121), Стенограф. запис про Кийдрамте (Ігнатович та ін.) (124), Лист до Еміля Крюбі у Парижі (132), Вставка: рецензія І. Стешенко на рукопис книги («Крег») (135), Лист Н.К. від 7.12.68 (149), Лист від п. Орісі - 10.12.68 (155), «Тартюф» на Таганці (184), Лист Ганагі від 8 лист. 68 р. Інші листи (185), Білоруські мотиви. Вітка та ін. (187), «Ми не віримо в лелек» (Ю.А. - розмова) (188), Л. Танюк. Початок доброї справи. (О. Кисіль) (193), П. Перепелиця. Куди крутиться колесо? 13.12.68. ЛУ (197), Лист від Олени Кост. Кисіль (199), Мій лист до О.К. Кисіль (202), Копія мого листа до В. Гончара від 16.12.68 (204), Копія записки до Л.В. Болобана (207), Мій лист до Н.К. від 21 грудня (Смоленськ) (208), Мій лист до Н.К. (209), Копія листа до Титуса Г-ка (222), Про другу серію лєнінградської епопеї (225), Смоленськ і мої пригоди в ньому (233), Мої ілюзії (235), Лист від п. Орісі - 23 грудня 1968. Мій коментар до її листа (239), П'єса про Віру Засулич (249), Чернетки до монографії про укр. театр (255), Листівка від Тані Галушки. Вітання від Серг. Білоконя, від п. Ольги Малиновської (258), Та й чи так воно з Паустовським? (262)

Додаток: До партійного комітету АН УРСР (264), Листи Гірняка до І. Тешенко (274), Мої рефлексії про Гоголя (320), Артур Міллер. «Сайлемський процес» (400), Рефлексії на книгу Т. Якимович (527), Король ПАРАДОКСУ (535), Ілля Нусінов - про свого батька (540), Открытое письмо всем членам политбюро ЦК КПСС (541), В. Блок «Репетиції Лобанова» (1962) (544), «Фауст» в Веймарі (546), А.С. Вольпін «Ко всем мыслящим людям» (549), В редакцію газети «Комсомольская правда» (554), Д-в ховає Д-ва (558), Юлій Кім. «Адвокатський вальс» (601), Показчик (603).



Літературно-художнє видання

**ТАНЮК Лесь Степанович**

**ТВОРИ**

**ЩОДЕННИКИ**

**без купюр**

В 60-и томах

**XXIII том**

*1968 р. (листопад-грудень)*

|                         |                                   |
|-------------------------|-----------------------------------|
| Відповідальний редактор | <i>Л. Фурта</i>                   |
| Редакційна група        | <i>В. Скачко,<br/>Т. Сінькова</i> |
| Комп'ютерна верстка     | <i>Л. Фурти</i>                   |
| Дизайн обкладинки       | <i>П. Фурти</i>                   |

Підписано до друку 15.06.2012. Формат 84х108/32. Папір офсетний.  
Гарнітура TextBook. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 34,70. Обл.-вид. арк. 35,9.  
Наклад 500 прим. Замовлення №12-01

«Альгерпрес», 01025 Київ, вул. В. Житомирська, 28.  
Свідоцтво про реєстрацію ДК №177 від 15.09.2000 р.

Надруковано в ТОВ «Альгерпрес», 04112 Київ, вул. Шамрило, 23